

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE
URARTU KRALLIĞI'NIN EYALET SİSTEMİ**

**Harun DANIŞMAZ
2502130061**

I. TEZ DANIŞMANI: Doç. Dr. Erkan KONYAR

II. TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU

İSTANBUL-2018

Bu tez, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK 2016-20804 numarasıyla desteklenmiştir.

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : HARUN DANIŞMAZ Numarası : 2502130061
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH / ESKİÇAĞ TARİHİ Danışmanı : DOÇ. DR. ERKAN KONYAR
Tez Savunma Tarihi : 26.03.2018 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisanüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. OĞUZ TEKİN		KABUL
2- PROF. DR. HAMDİ ŞAHİN		Kabul
3- DOÇ. DR. ERKAN KONYAR		KABUL
4- DOKTOR ÖĞRETİM ÜYESİ HÜSEYİN SAMİ ÖZTÜRK		Kabul
5- DOKTOR ÖĞRETİM ÜYESİ MELTEM DOĞAN ALPARSLAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOKTOR ÖĞRETİM ÜYESİ ALİYE EROL ÖZDİZBAY		
2- DOKTOR ÖĞRETİM ÜYESİ BÜLENT GENÇ		

ÖZ
ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE URARTU KRALLIĞI'NIN
EYALET SİSTEMİ
HARUN DANIŞMAZ

Urartu Krallığı MÖ 9. yüzyılın ortalarından MÖ 7. yüzyılın ortalarında kadar yaklaşık 200 sene boyunca Van Gölü havzası ve Orta Aras havzasında hakimiyet kurmuştur. Fakat krallığın etkisi kuzeyde Yanlızçam dağları, güneyde Toros ve Zagros dağları, doğuda Sabalan dağı, batıda Fırat Nehri'ne değin ulaşmıştır. Peki krallık bu geniş coğrafyada hakimiyetini nasıl, ne derece sağlamıştır?

Dönemin yazılı belgelerinde ^{LÚ}EN.NAM logogramıyla valilerden bahsedilir. Fakat belgelerin sayıca azlığı ve nitelik bakımından yetersizliği Urartu eyalet sistemine dair bir şablon oluşturamamızı imkânsız kılar. Ayrıca propaganda amacı taşıyan yazıtlar üzerinden eyalet sistemini açıklamaya çalışmak merkezîyetçi bir devleti kabul etmektir. Bu nedenle Urartu eyalet sistemine dair daha fazla bilgi sahibi olabilmek için yazılı kaynaklar dışında arkeolojik verilere de bakmak gerekmektedir.

Urartu Krallığı'na ait kale, kent, kaya mezarı, yazıt, stel gibi arkeolojik maddi kültür kalıntılarını fiziki bir harita üzerine yerleştirdiğimizde bize yazılı belgelerde karşılaşmadığımız farklı bir resim sunar. Urartu coğrafyasında krallığın eyalet sistemine dair 3 farklı yerleşim grubu görülür. Krali kentler olarak adlandırılan ilk grup bizzat krallık tarafından inşa ettirilmiştir. Hanedan mensubu valiler tarafından idare edilen bu kentler krallığın resmi mimarisini gösterir. İkinci grubu yerel eyalet merkezleri oluşturur. Bu merkezler yerel eyalet valileri tarafından yönetilmektedir. Son grubu da aşiret merkezleri oluşturmaktadır. Boyut olarak son derece küçük olan bu merkezler konum olarak çoğunlukla 1500 m üzeri yükseltiye sahip izole bölgelerde bulunmaktadır. Bu merkezlerde görülen kültürel etki çoğu zaman sadece çok odalı kaya mezarıdır. Aşiret merkezlerinde yıl boyu ikameti gösteren mimari birimlerin bulunmaması bu merkezlerin yarı göçebe aşiretlere ait üsler olduğuna işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Urartu Krallığı, Eyalet Sistemi, Yönetim, Krali Kent, Yerel Eyalet Merkezi, Aşiret Merkezi

ABSTRACT
PROVINCIAL ADMINISTRATION OF THE ANCIENT KINGDOM OF URARTU
WITHIN THE FRAME OF ARCHAEOLOGICAL DATA
HARUN DANIŞMAZ

The Urartian kingdom dominated the Lake Van and the Middle Aras basins from the mid-9th century to the mid-7th century BC, for about 200 years. However, the kingdom's influence reached as far as to the Yalnızçam Mountains in the north, Taurus and Zagros mountains in the south, Sabalan Mountain in the east and the Euphrates River basin in the west. How and why the kingdom dominated in this vast geographical areas is the subject of this research.

The written documents from this period mention governor with the logogram LÚEN.NAM. However, inadequate and the lack of information from existed documents make it impossible to examine the Urartian provincial administration system. Moreover, when trying to explain the kingdom provincial structure through the royal inscriptions that written for the propaganda purposes would lead to a centralized state organisation. Therefore, in order to understand the kingdom provincial system properly we also need to look at the archaeological evidence apart from written sources.

When archaeological remains such as citadels, cities, rock-cut tombs, inscriptions and stelae belong to the Urartian kingdom laid out on a physical map, a different picture emerge which is not feasible by means of the written documents. Urartian provincial structure can be categorised into three different types of settlements. The first type consists of royal cities that constructed by the Urartian monarch. These royal cities were governed by the members of royal family and display the kingdom's official architecture. The second type comprise of local provincial centres. These regions are administrated by the local provincial governors. The last settlement type made up of local tribal centres. These types of settlement are usually very small, located in isolated areas and at the altitude of 1500 m above sea level. Those centres mostly contain multi rock-cut tombs. The absence of architectural structures from these centres indicate that such centres may have been occupied by the semi-nomadic tribes.

Kew words: Urartian Kingdom, Provincial System, Administration, Royal City, Local Administration Centre, Tribal Centre

ÖNSÖZ

Öğrenim hayatımın uzun bir sürecini oluşturan doktora eğitimimin sonuna gelirken daha öğreneceğim birçok bilgi, tecrübe edeceğim sonsuz deneyim ve aşmam gereken sınırsız engelin farkında olarak; bilimsel çalışmaların her zaman yenilik ve farklılık getirmesi gerektiği düşüncesindeyim. Bu doğrultuda katılmış olduğum gerek kazı ve yüzey araştırmaları gerekse araştırma merkezlerindeki çalışmalarımı bu tezi oluşturmaya çalıştım.

Arkeolojik verileri sorgulama gücü ve fikir geliştirme tecrübesiyle çalışmalarına katkı sağlayan, yüzey araştırma çalışmalarında beni yalnız bırakmayan saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'na sonsuz şükranlarımı sunarım. Kendisi tezimin her aşamasına katkı sağlamanın yanı sıra akademik duruşu, arkadaşlığı ve doğruluğuyla genç araştırmacılara örnek olmaktadır. Yine yardımlarını bir an bile esirgemeyen ve tezin başarıyla yürütülmesinde emeği geçen Doç. Dr. Erkan Konyar'a teşekkürü bir borç bilirim. Odasına her gittiğimde fikirlerimi sabırla dinleyen, yorum ve yönlendirmeleriyle katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Metin Alparslan'a da ayrıca teşekkür ederim.

Tez sürecindeyken ebediyete uğurladığımız en büyük destekçim babama ve aileme minnetlerimi sunarım. Ayrıca tezde emeği geçen değerli arkadaşlarım Çilem Kaya, Merve Sarılar, Ruhat Alp, Salih Başkutlu, Dr. Bülent Genç, Armağan Tan, Dr. Ali Çifçi ve arazi çalışmalarında bana eşlik eden Dr. Özkan Uz'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine tez sürecinde maddi olarak desteklerini sunan Türk Tarih Kurumuna ayrıca teşekkür ederim.

Harun DANIŞMAZ
İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
HARİTALAR LİSTESİ	ix
ÇİZİMLER LİSTESİ	x
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	xiii
TABLolar LİSTESİ	xviii
KISALTMALAR LİSTESİ	xix

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	2
2. Konuya İlişkin Kaynakların Değerlendirilmesi	7

BİRİNCİ BÖLÜM

YAZILI KAYNAKLARDA URARTU EYALET VALİSİ (L^UEN.NAM)

1. 1. Urartu Yazılı Kaynaklarında Eyalet Valisi	14
1. 2. Assur Yazılı Kaynaklarında Eyalet Valisi	21

İKİNCİ BÖLÜM

KRALÎ MERKEZLER

2. 1. Van Kalesi/Başkent Tuşpa	46
2. 2. Yukarı Anzaf	63
2. 3. Aznavurtepe / ^{URU} aludiri	70
2. 4. Körzüt	75
2. 5. Arinberd / Erebuni	79
2. 6. Armavir Blur/Argıştihinili	83
2. 7. Çavuştepe / Sardurihinili	88
2. 8. Toprakkale / Rusahinili Qilbanikai	96
2. 9. Karmir Blur / Teişebai URU	103
2. 10. Kef /Haldiei URU	109

2. 11. Bastam/Rusai-URU.TUR	115
2. 12. Ayanis / Rusahinili ^{KUR} Eidurukai	124
2. 13. Değerlendirme.....	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YEREL EYALET MERKEZLERİ

3. 1. Altıntepe	139
3. 2. Hasankale/Pasinler	153
3. 3. Kayalıdere.....	158
3. 4. Palu.....	166
3. 5. Verahram	177
3. 6. Değerlendirme.....	182

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AŞİRET MERKEZLERİ

4. 1. KARASU HAVZASI.....	191
4. 1. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	191
4. 1. 2. Taşbulak.....	194
4. 1. 3. Pekerçiç	199
4. 1. 4. Şirinlikale.....	207
4. 1. 5. Değerlendirme.....	215
4. 2. YUKARI ARAS HAVZASI.....	216
4. 2. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	216
4. 2. 2. Marifet	218
4. 2. 3. Yoğunhasan.....	224
4. 2. 4. Değerlendirme.....	230
4. 3. YUKARI MURAT HAVZASI.....	234
4. 3. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	234
4. 3. 2. Atabindi	236
4. 3. 3. Çelikli	243
4. 3. 4. Dönertaş.....	249
4. 3. 5. Hasanova.....	252
4. 3. 6. Değerlendirme.....	256

4. 4. AŞAĞI MURAT HAVZASI	258
4. 4. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	258
4. 4. 2. Kaleköy/Mazgirt.....	260
4. 4. 3. Anbar	267
4. 4. 4. Değerlendirme.....	273
4. 5. VAN GÖLÜ HAVZASI.....	277
4. 5. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	277
4. 5. 2. Tatvan	278
4. 6. ORTA ARAS HAVZASI.....	281
4. 6. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	283
4. 6. 2. Doğubayazıt	285
4. 6. 3. Sangar	290
4. 6. 4. Değerlendirme.....	296
4. 7. URMİYE GÖLÜ HAVZASI.....	298
4. 7. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	298
4. 7. 2. Kale Hodar	300
4. 7. 3. Şarik.....	305
4. 7. 4. Rezaiye.....	308
4. 7. 5. Değerlendirme.....	311
4. 8. BAŞKALE BÖLGESİ.....	313
4. 8. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri.....	313
4. 8. 2. Yamaç.....	315
SONUÇ	319
KAYNAKÇA	342

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Karasu Havzası	191
Harita 2: Yukarı Aras Havzası	216
Harita 3: Yukarı Murat Havzası	234
Harita 4: Aşağı Murat Havzası.....	258
Harita 5: Van gölü havzası.....	277
Harita 6: Orta Aras Havzası	283
Harita 7: Urmiye Gölü Havzası.....	298
Harita 8: Başkale Bölgesi.....	313
Harita 9: Urartu idari yerleşimleri dağılım haritası	330
Harita10: Urartu Krallığı	(arka kapakta)

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çizim 1: Assur askerilerinin Muşşir - Haldi tapınağını yağmalaması (Botta - Flandin, 1849: Pl. 140)'dan uyarlama.....	24
Çizim 2: Van Kalesi Urartu dönemi kalıntıları	48
Çizim 3: Van Kalesi yeni saray planı (Tarhan - Sevin, 1990: 365)	52
Çizim 4: Büyük Horhor Mağarası mezarı planı (Sevin, 2012a: 13).....	56
Çizim 5: Orta grup mezarlar (Sevin, 2012a: 38).....	59
Çizim 6: Yukarı Anzaf topografik planı (Belli, 2008: 465).....	64
Çizim 7: Y. Anzaf, batı sitadel surlarına bitişik inşa edilen depo yapılarının planı (Belli, 2003: 33).....	65
Çizim 8: Y. Anzaf tapınak kompleks planı (Belli, 1993b: 25)	66
Çizim 9: Y. Anzaf sarayı planı (Belli, 2008: 187)	67
Çizim 10: Aznavurtepe topografik planı (Burney - Lawson, 1960: 193).....	71
Çizim 11: Aznavurtepe tapınağı planı (Boysal, 1961: 211).....	73
Çizim 12: Körzüt sitadel ve Aşağı yerleşme planı (Tarhan - Sevin, 1976-77: 278) ..	76
Çizim 13: Arinberd sitadeli topografik planı (Deschamps, 2011: 136)	79
Çizim 14: Armavir Blur batı sitadel topografik planı (Martirosyan, 1974: Fig. 29)..	84
Çizim 15: Armavir Blur tapınak planı (Karapetyan, 2010: Fig. 4)	85
Çizim 16: Armavir Blur batı sitadel saray planı (Martirosyan, 1974: Fig. 30).....	86
Çizim 17: Çavuştepe sitadeli topografik planı (Erzen, 1978: Res. 1)	89
Çizim 18: Toprakkale topografik planı (Erzen, 1977: Resim 17).....	97
Çizim 19: Toprakkale kaya mekanı (Erzen, 1980: 56).....	99
Çizim 20: Karmir Blur topografik planı (Sagona - Zimansky, 2009: 329)	104
Çizim 21: Karmir Blur depo odası yeniden kurma denemesi (Oganesian, 1955: 53)	107
Çizim 22: Kef Kalesi saray planı (Öğün, 1984a: 50)	110
Çizim 23: Kef saray alanı payeler üzerindeki rölyef çizimi (K. Köroğlu-H. Danışmaz).....	111
Çizim 24: Kef, Aşağı salon yeniden kurma denemesi (Öğün, 1984a)	113
Çizim 25: Bastam plan (Kroll, 2011: 163).....	116
Çizim 26: Bastam Aşağı sitadel planı (Kleiss, 1988b: Abb. 41).....	118

Çizim 27: Bastam Orta sitadel planı (Kleiss, 1988b: Abb. 52).....	119
Çizim 28: Bastam Orta sitadel pitoslu depo odası (Kleiss, 1979: Abb. 86)	120
Çizim 29: Bastam Yukarı sitadel alanı planı (Kleiss, 1988b: Abb. 65)	121
Çizim 30: Ayanis sitadel alanı topografik planı (Çilingiroğlu, 2011a: Figure 49.1)125	
Çizim 31: Altıntepe sitadeli, yeniden kurma denemesi (K. Köroğlu-S. Kuşu).....	141
Çizim 32: Altıntepe sitadeli topografik planı (Karaosmanoglu, <i>et al.</i> , 2014: Resim 2)	141
Çizim 33: Altıntepe tapınak kompleks planı (Karaosmanoglu, <i>et al.</i> , 2014: Resim 3)	143
Çizim 34: Altıntepe depo odalarının üç boyutlu planı (K. Köroğlu-S. Kuşu).....	145
Çizim 35: Altıntepe Mezar I planı (Özgüç, 1969: 11).....	147
Çizim 36: Altıntepe Mezar II planı (Özgüç, 1969: 15)	148
Çizim 37: : Altıntepe Mezar III planı (Özgüç, 1969: 18).....	149
Çizim 38: Altıntepe Açık hava tapınağı (Özgüç, 1969: 30)	151
Çizim 39: Hasankale/Pasinler kaya mezarı plan ve kesit (Çevik, 2000: levha 44a) 157	
Çizim 40: Kayalıdere yukarı sitadel kazı alanı planı (Burney, 1966: Fig. 4)	159
Çizim 41: Kayalıdere kaya mezarı plan ve kesiti (Burney, 1966: Fig. 22).	163
Çizim 42: Palu kalesi topografik planı	168
Çizim 43: Palu I, kaya mezarı plan ve kesiti (Sevin, 1994: 63; Köroğlu, 1996: 37)172	
Çizim 44: Palu II, kaya mezarı plan ve kesiti (Sevin, 1994: 64; Köroğlu, 1996: 38)	173
Çizim 45: Palu III, kaya mezarı plan ve kesiti (Sevin, 1994: 65; Köroğlu, 1996: 40)	174
Çizim 46: Palu kaya işaretleri	175
Çizim 47 : Verahram topografik planı (Kleiss, 1974: Abb. 4).....	178
Çizim 48: Verahram tapınak alanı (Kleiss, 1974: 90)	180
Çizim 49: Verahram kaya mezarı plan ve kesit (Kleiss, 1974: 88).....	181
Çizim 50: Taşbulak kaya mezarı planı (Topaloğlu, 2012: Çizim 1)'den uyarılama. 196	
Çizim 51: Pekiçiç I no.lu kaya mezarı planı (Çevik, 2000: Levha 65a)	204
Çizim 52: Şirinlikale topografik planı (Işık, 1987b: Abb. 2).....	210
Çizim 53: Şirinlikale çok odalı kaya mezarı plan ve kesit (Çevik, 2000: Levha 36a)	211

Çizim 54: Marifet kaya mezarı plan ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 42a).....	221
Çizim 55: Yoğunhasan topografik planı (Belli - Ceylan, 2002b: 130)	226
Çizim 56: Yoğunhasan kaya mezarı plan ve kesiti	228
Çizim 57: Atabindi kaya mezarı plan ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 21)	239
Çizim 58: Çelikli kaya mezarı plan ve kesit (Çevik, 2000: Levha 72a).....	246
Çizim 59: Hasanova kaya mezarı plan ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 41a)	253
Çizim 60: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 31a-c)	263
Çizim 61: Anbar topografik planı (Danık, 2003)'den uyarlama.....	269
Çizim 62: Anbar kaya mezarı plan ve kesiti (H. Danışmaz)	270
Çizim 63: Tatvan topografik plan ve çok odalı kaya mezarı planı (Özfirat, 2002: 23)	279
Çizim 64: Doğubayazıt plan ve kesiti (Huff, 1968)'dan uyarlama	286
Çizim 65: Doğubayazıt kaya mezarı kabartması çizimi (Konyar, 2017: Fig. 5)	288
Çizim 66: Sangar topografik plan (Kleiss, 1968: abb. 3)	291
Çizim 67: Sangar kaya mezarı plan (Kleiss, 1968: Abb. 6).....	293
Çizim 68: Kale Hodar topografik planı (Kleiss, 1974: Abb. 16).....	301
Çizim 69: Kale Hodar Mezar I planı (Kleiss, 1974: Abb. 18).....	302
Çizim 70: Mezar II plan ve Kesiti	303
Çizim 71: Şarik'in topografik planı (Kleiss - Kroll, 1979: Abb. 39)	306
Çizim 72: Şarik Kaya mezarı plan ve kesit (Kleiss - Kroll, 1979: Abb. 40)	307
Çizim 73: Rezaiye planı, kaya mezarı plan ve kesiti (Kleiss, 1971: Abb. 16)	308
Çizim 74: Yamaç sur duvarları (Sevin, 2015: 21).....	316
Çizim 75: Yamaç Mezar I plan ve kesiti (Sevin, 2015: 22).....	317
Çizim 76: Urartu yerel eyalet ve aşiret merkezlerini gösteren ölçekli plan.....	329

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Ortaçağ sur duvarı içerisinde bulunan Bağın stelinin parçası.....	15
Fotoğraf 2: Bağın stelinin Elazığ Müzesi'ndeki parçası.....	15
Fotoğraf 3: Bağın Steli, birleştirilmiş hali	16
Fotoğraf 4: Bahçecik yazıtı	19
Fotoğraf 5: Körzüt sitadelinden Van Gölü'ne bakış (E. Konyar)	32
Fotoğraf 6: Muradiye Kalesi	32
Fotoğraf 7: Aznavurtepe sitadelinden bakış.....	34
Fotoğraf 8: Çavuştepe sitadelinden Gürpınar ovasına bakış (E. Konyar)	35
Fotoğraf 9: Hoşap Kalesi'nden vadiye bakış (E. Konyar).....	35
Fotoğraf 10: Karmir Blur depo odası (Piotrovsky, 1970: 13).....	40
Fotoğraf 11: Van Kalesi Höyüğü'nden çıkarılan üzeri çivi yazılı bulla (VANTAM arşivi)	44
Fotoğraf 12: Van Kalesi /Başkent Tuşpa (E. Konyar).....	46
Fotoğraf 13: Sardur Burç/Madır Burç	49
Fotoğraf 14: İç Kale Urartu dönemine ait duvar (VANTAM Arşivi)	51
Fotoğraf 15: Yeni Saray alanı drenaj kanalları (VANTAM Arşivi)	53
Fotoğraf 16: Yeni Saray alanı diskler (Taner Tarhan Dia Arşivi)	53
Fotoğraf 17: Hazine Kapı/Analı kız alanı (E. Konyar).....	54
Fotoğraf 18: Menua'nın Şirşinisi	56
Fotoğraf 19: Neft Kuyu Mezarı törensel avlu ve mezar cephesi (E. Konyar)	57
Fotoğraf 20: Doğu odaları mezarı (VANTAM arşivi)	60
Fotoğraf 21: Y. Anzaf sitadeli ve aşağı yerleşmesi.....	63
Fotoğraf 22: Y. Anzaf kabul salonu çivi yazılı sütun kaidesi (H. Danışmaz)	68
Fotoğraf 23: Y. Anzaf saray alanı boyalı duvar sıvaları.....	69
Fotoğraf 24: Aznavurtepe sitadel alanı (K. Köroğlu).....	70
Fotoğraf 25: Aznavurtepe sitadel surları (E. Konyar)	71
Fotoğraf 26: Körzüt sitadeli çevreleyen sur duvarları (VANTAM Arşivi).....	77
Fotoğraf 27: Arinberd Tanrı İubşa tapınağı (M. Çakan)	81
Fotoğraf 28: Arnavir Blur/Argıştihinili güneyden görünüş.....	83
Fotoğraf 29: Çavuştepe sitadeli (K. Köroğlu).....	88

Fotoğraf 30: Çavuştepe aşağı sitadel (VANTAM arşivi)	90
Fotoğraf 31: Çavuştepe sarayı (VANTAM arşivi)	91
Fotoğraf 32: Çavuştepe drenaj kanalı (VANTAM arşivi)	92
Fotoğraf 33: Çavuştepe aşağı sitadel tapınak alanı (VANTAM arşivi)	93
Fotoğraf 34: Toprakkale sitadel alanı	96
Fotoğraf 35: Toprakkale pitoslu depo odası (Erzen, 1967a: Res. 23)	98
Fotoğraf 36: Karmir Blur	104
Fotoğraf 37: Karmir Blur, sitadeli çevreleyen sur duvarları (M. Çakan)	105
Fotoğraf 38: Karmir Blur depo odası (Piotrovsky, 1970: 10)	107
Fotoğraf 39: Kef Kalesi (K. Köroğlu)	109
Fotoğraf 40: Kef sitadelinden Van Gölü ve kenarındaki Adilcevaz kalesine bakış (E. Konyar)	112
Fotoğraf 41: Karaziyaddin Ovası	115
Fotoğraf 42: Orta sitadel, drenaj kanalı (Kleiss, 1979: Taf. 21,1)	117
Fotoğraf 43: Bastam Aşağı sitadel giriş kapısı ve teras duvarları (B. Genç)	118
Fotoğraf 44: Ayanis sitadeline kuzeydoğudan bakış (Ayanis Kazı Arşivi)	124
Fotoğraf 45: Ayanis sitadeli çevreleyen sur duvarları (Ayanis Kazı Arşivi)	126
Fotoğraf 46: Ayanis sitadele ulaşan giriş kapısı (Ayanis Kazı Arşivi)	126
Fotoğraf 47: Ayanis pitoslu depo odası (Ayanis Kazı Arşivi)	128
Fotoğraf 48: Altıntepe sitadeli batıdan görünüm	139
Fotoğraf 49: Altıntepe Tapınağı	143
Fotoğraf 50: Altıntepe Mezar I. içeriden görünüş	146
Fotoğraf 51: Hasankale/Pasinler doğudan görünüş	153
Fotoğraf 52: Hasankale tünel	155
Fotoğraf 53: Hasankale Urartu dönemi sur duvarları	155
Fotoğraf 54: Hasankale anakaya üzerinde yer alan sur temel izleri	156
Fotoğraf 55: Murat vadisinden Kayalidere sitadelinin görünüşü	158
Fotoğraf 56: Kayalidere Tapınağı	160
Fotoğraf 57: Kayalidere sitadel alanı drenaj boruları (Burney, 1966: Pl. XIII b)	162
Fotoğraf 58: Kayalidere mezar girişi	162
Fotoğraf 59: Kayalidere kaya mezarı; Oda 2'den ulaşılan açılmamış oda girişi	164
Fotoğraf 60: Palu; batıdan görünüş	166

Fotoğraf 61: Palu sitadeli Urartu sur duvarları.....	169
Fotoğraf 62: Palu yazıtı.....	169
Fotoğraf 63: Palu sitadeli kaya üzerinde temel yatakları.....	171
Fotoğraf 64 Altıntepe sitadelinden Erzincan ovasına bakış.....	192
Fotoğraf 65: Taşbulak kalesi ve kaya mezarı.....	194
Fotoğraf 66: Taşbulak; Urartu dönemi duvar kalıntıları.....	195
Fotoğraf 67: Taşbulak duvar temelleri	195
Fotoğraf 68: Taşbulak kaya mezarı, ikinci odanın doğu duvarından görünüş.....	197
Fotoğraf 69: Pekiçiç	199
Fotoğraf 70: Pekiçiç sur temel izleri (K. Köroğlu)	200
Fotoğraf 71: Pekiçiç basamaklı tünel	201
Fotoğraf 72: Pekiçiç basamaklı tünel girişı	201
Fotoğraf 73: Pekiçiç sarnıç	202
Fotoğraf 74: Pekiçiç I Mezar girişı	203
Fotoğraf 75: Pekiçiç kaya işareti.....	205
Fotoğraf 76: Pekiçiç kaya işaretleri.....	205
Fotoğraf 77: Şirinlikale (K. Köroğlu).....	207
Fotoğraf 78: Şirinlikale sur temel izleri (K. Köroğlu).....	208
Fotoğraf 79: Şirinlikale basamaklı tünellerle ilişkili harçlı sur duvarı.....	209
Fotoğraf 80: Basamaklı tünel A girişı	209
Fotoğraf 81: Şirinlikale çok odalı kaya mezarı girişı	212
Fotoğraf 82: Şirinlikale çok odalı kaya mezarı içeriden.....	212
Fotoğraf 83: Değirmen taşı	213
Fotoğraf 84: Marifet	218
Fotoğraf 85: Marifet duvar kalıntısı	219
Fotoğraf 86: Marifet kaya mezarı girişı kapısı.....	220
Fotoğraf 87: Marifet kaya mezarı girişı.....	222
Fotoğraf 88: Marifet kaya mezarı içeriden görünüş.....	222
Fotoğraf 89: Yoğunhasan genel görünüş.....	224
Fotoğraf 90: Yoğunhasan Kalesi'nden vadi ve vadiden geçen yolun görünüşü.....	225
Fotoğraf 91: Yoğunhasan sur duvarları	225
Fotoğraf 92: Yoğunhasan kaya mezarı girişı	228

Fotoğraf 93: Yoğunhasan kaya mezarı ana odadan görünüş	229
Fotoğraf 94: Atabindi	236
Fotoğraf 95: Atabindi yeraltı oda mezar duvarları.....	237
Fotoğraf 96: Atabindi duvar kalıntıları.....	238
Fotoğraf 97: Atabindi mezar girişi için kesildiği anlaşılan kaya işaretleri	238
Fotoğraf 98: Atabindi kaya mezarı içeriden görünüş	241
Fotoğraf 99: Atabindi tahrip olan kaya mekânı	241
Fotoğraf 100: Çelikli genel görünüş.....	243
Fotoğraf 101: Çelikli anakaya üzerinde temel izleri	244
Fotoğraf 102: Çelikli kaya mezarı girişi.....	245
Fotoğraf 103: Çelikli kaya mezarı ana kapının içeriden görünüşü	247
Fotoğraf 104: Çelikli kaya mezarı içeriden görünüş	247
Fotoğraf 105: Dönertaş.....	249
Fotoğraf 106: Dönertaş kaya mezarı güney ve batı duvarı.....	250
Fotoğraf 107: Dönertaş kaya mezarı kuzey duvarı.....	250
Fotoğraf 108: Hasanova.....	252
Fotoğraf 109: Anakaya üzerinde sur temel izleri	253
Fotoğraf 110: Hasanova kaya mezarı içeriden görünüş.....	254
Fotoğraf 111: Kaleköy/Mazgirt genel görünüş	260
Fotoğraf 112: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı	262
Fotoğraf 113: Kaleköy harçsız duvarlar	262
Fotoğraf 114: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı içeriden.....	263
Fotoğraf 115: Kaleköy/Mazgirt açık hava tapınağı (?).....	265
Fotoğraf 116: Kaleköy/Mazgirt anakaya üzerinde temel izleri.....	265
Fotoğraf 117: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı girişindeki yazıt	266
Fotoğraf 118: Anbar genel görünüş.....	267
Fotoğraf 119: Anakaya üzerinde kaya işçiliği	269
Fotoğraf 120: Anbar kaya mezarı içeriden görünüş.....	271
Fotoğraf 121: Tatvan kalesi genel görünüş.....	278
Fotoğraf 122: Tatvan kaya mezarı.....	279
Fotoğraf 123: Tatvan kaya mezarı içeriden	281
Fotoğraf 124: Tatvan kaya işareti.....	281

Fotoğraf 125: Doğubayazıt genel görünüş.....	285
Fotoğraf 126: Doğubayazıt kaya mezarı kabartması.....	288
Fotoğraf 127: Sangar genel görünüş (B. Genç).....	290
Fotoğraf 128: Sangar sitadeli çevreleyen sur duvarları (B. Genç).....	293
Fotoğraf 129: Sangar kaya mezarı girişi (B. Genç).....	294
Fotoğraf 130: Sangar kaya mezarı içeriden (B. Genç)	294
Fotoğraf 131: Kale Hodar	300
Fotoğraf 132: Kale Hodar Mezar I girişi (B. Genç).....	302
Fotoğraf 133: Kaya Mezarı II (B. Genç)	303
Fotoğraf 134: Şarik.....	305
Fotoğraf 135: Rezaiye kaya mezarı ve kaya nişi (B. Genç).....	309
Fotoğraf 136: Rezaiye kaya mezarı içeriden (B. Genç)	309
Fotoğraf 137: Zap vadisi (N. Ertunç)	314
Fotoğraf 138: Yamaç genel görünüş (N. Ertunç).....	315

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Urartu yazılı belgelerinde Urartu valileri.....	14
Tablo 2: Assur yazılı kaynaklarında Urartu vali ve eyaletleri (Zimansky, 1985: 92; Çifçi, 2017: 199).....	22
Tablo 3: Kralî kentlerin buldukları bölge ve boyutları.....	30
Tablo 4: Urartu tapınakları ve ölçüleri.....	39
Tablo 5: Kralî kentlerde bulunan arkeolojik bulgular.....	41
Tablo 6: Van Kalesi'nde bulunan Urartu yazıtları.....	61
Tablo 7: Urartu yerel eyalet merkezleri.....	134
Tablo 8: Yerel eyalet merkezlerinin en yakın kralî kente uzaklığı.....	135
Tablo 9: Yerel eyalet merkezlerinin birbirlerine olan uzaklığı.....	136
Tablo 10: Yerel eyalet merkezlerinde bulunan arkeolojik bulgular.....	137
Tablo 11: Urartu aşiret merkezleri.....	185
Tablo 12: Aşiret merkezlerinin en yakın kralî kente olan uzaklığı.....	186
Tablo 13: Aşiret merkezlerindeki tanımlanabilir arkeolojik bulgular.....	187
Tablo 14: Urartu Krallığı idari yerleşim modeli.....	321

KISALTMALAR LİSTESİ

Abb.	: Abbildung (şekil, figür)
Bkz.	: Bakınız
cm	: Santimetre
CTU	: M. Salvini, 2008 ve 2012. Corpus dei Testi Urartei vols. 1-4. Documenta Asiana 8, Rome.
Ed.	: Editör
Fig.	: Figure (Figür)
h	: Hektar
km	: Kilometre
m	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
Pl.	: Plate (Levha)
SAA I	: S. Parpola, 1987. The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West, Helsinki.
SAA V	: G. B. Lanfranchi and S. Parpola 1990. The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces, Helsinki.
Taf.	: Tafel (Tablo)
TDK	: Türk Dil Kurumu
VANTAM	: Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi
vd.	: Ve devamı

GİRİŞ

Urartu Krallığı MÖ 9. yüzyılın ortalarından MÖ 7. yüzyılın ortalarında kadar Van Gölü havzası ve Orta Aras havzasında hakimiyet kurmuştur. Krallık yaklaşık 200 sene boyunca bu alanda yerleşik nüfus oluşturmak amacıyla imar ve iskân faaliyetlerinde bulunmuştur. Krallar imar faaliyetleriyle güçlü tahkimat sistemine sahip kentler/kaleler yaptırarak sitadel alanlarına saray, tapınak kompleksleri, büyük depolama alanları ve çeşitli mimari birimler inşa ettirmişler. Ayrıca kentlerin çevresine bahçeler ve su ihtiyacını karşılamak amacıyla barajlar, uzun su kanalları yaptırmışlardır (Salvini, 2006a: 134-171; Köroğlu, 2011: 23-30).

Krallar yukarıda kısaca bahsettiğimiz inşa faaliyetleri dışında güçlü oldukları dönemlerde yıllık seferlere çıkmışlar. Seferler sırasında Assur ve Geç Hitit krallıkları yanında Manna, Parsua, Şubria gibi yerel krallıklarla da ilişki kurmuşlardır. Ayrıca sefer sırasında ulaştıkları son noktalara stel adı verilen üzerinde seferin başarısını anlatan yazılı dikili taşlar bırakmışlar. Bu seferlerle kuzeyde Yanlızçam dağları, batıda Fırat Nehri, doğuda Sabalan dağına (İran) ulaşmışlardır (Harita 10).

Hem devletin bizzat yaptırdığı büyük organizasyon gerektiren inşa faaliyetleri hem de uzun mesafelere yapılan seferler, krallığın etkili bir yönetim mekanizmasına sahip olduğunu gösterir. Peki Urartu Krallığı fiziki açıdan zorlu koşullara sahip bu geniş coğrafyada hakimiyetini nasıl ve ne derece sağlamıştır?

Dönemin yazılı belgelerinde LÚEN.NAM logogramıyla valiler ve onların eyaletlerinden bahsedilir (Tablo 1-2). Fakat yazılı belgelerde az sayıda geçen LÚEN.NAM terimini yeteri kadar tanımlayacak yazılı veri bulunmamaktadır. Birinci bölümde ayrıntılarıyla bahsedeceğimiz bu valilerin sadece askeri yönlerinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla krallığın hangi yerleşimlere eyalet dediği, bunların idari sınırları, eyaletler arasında yönetsel farklılıkların bulunup bulunmadığı, LÚEN.NAM olarak geçen valilerin görevleri, bunların kral soyundan olup olmadığı gibi bilgilere ulaşamaz.

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmadaki temel amaç Urartu ve Assur yazılı kaynaklarıyla birlikte Urartu'ya ait kale, kent, saray, tapınak, kaya mezarı, sulama kanalı, sur duvarı, altyapı sistemleri gibi tanımlanabilir arkeolojik verileri tartışarak Urartu Krallığı'nın eyalet sistemi açıklamaktır. Urartu'nun başkentinden ve kralî kentlerinden uzaklaştıkça yönetim merkezlerine yansıyan belirgin izler mevcuttur. Aşağıda bahsedeceğimiz çok odalı kaya mezarları ve kaya işçiliği bunun açık bir örneğidir. Böylece Urartu Krallığı'nın yönetim şablonunu ortaya çıkarılarak yazılı kaynaklarda LÚEN.NAM olarak belirtilen valilerin görevleri, ikamet ettikleri kentler, eyaletlerin coğrafi dağılımları ve sınırları, birbirlerine olan uzaklıkları hakkında daha açıklayıcı bilgilere sahip olunabilir. Ayrıca Urartu Krallığı'nın periferisinde yer alan bir yönetim merkezinin, merkeze ne ölçüde bağlı olduğu, yönetim merkezi için Urartulu olmanın ne ifade ettiği, yani aidiyetinin bir kimlik mi yoksa sadece siyasi otoritenin kabulümü olduğu sorularına ilaveten bir eyalet merkezinin başkentle ilişkisini nasıl sürdürdüğü gibi soruların cevapları aranacaktır.

Urartu Krallığı'na ait kale, kent, kaya mezarı, yazıt, stel gibi arkeolojik maddi kültür kalıntılarını bir harita üzerine yerleştirdiğimizde bize yazılı belgelerde görülmeyen farklı bir resim sunar. İlk olarak Van Gölü havzası ve Orta Aras havzasında güçlü tahkimat sistemine sahip içerisinde tapınak ve saray kompleksleri büyük depo yapıları bulunan yerleşmeler bulunur. Bu yerleşmelerde güçlü şekilde Urartu etkisi görülmektedir. İleriki bölümlerde temel özelliklerinden bahsedeceğimiz bu yerleşmeler krallığın bizzat inşa ettirdiği kralî kentler olarak tanımlanmaktadır (Köroğlu, 2011: 25 vd.).¹

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz krallığın bizzat devlet eliyle inşa ettiği kralî kentlerin denetim alanının uzağında Urartu coğrafyasının periferisine değin uzanan

¹ Kralî kentlerin yakın çevresinde Van Gölü havzasında Yoncatepe, Yukarı Murat havzasında Giriktepe (Değirmentepe), Aşağı Murat havzasında Norşuntepe gibi saray tipi yerleşimler bulunur. Bu yerleşmeler, Urartu kralî kentlerinde görmediğimiz biçimde höyük benzeri kabaca oval plan gösteren tepeler üzerindedir. Çevrelerinde yerleşmeyi koruyan sur duvarları bulunmaz. Ayrıca içerisinde tapınak bulunmayan yerleşmelerin duvarları kralî kentlere göre yereldir. Fakat buralarda yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Urartu seramiği ve statü gösteren değerli eşyalara rastlanması bu yerleşmelerin sahiplerinin başkent ve kralî kentlerle ilişkilerinin olduğunu gösterir. Dolayısıyla bu yerleşmeler bey konağı olarak değerlendirilir (Köroğlu, 2009).

bölgelerde farklı bir tür yerleşme grubu bulunur. Bunların boyutlarına, konumlarına ve sitadel içerisinde yer alan mimari birimlerine baktığımızda Urartu kralî kentlerine benzemekle beraber bazı farklılıklar taşıdığı anlaşılır. Yerel eyalet merkezi olarak tanımladığımız merkezlerin dağılımına baktığımızda bunların birbirlerinden uzakta, farklı bölgelerde yer aldığı görülür. Ayrıca yerel eyalet merkezlerinin hakimiyet alanlarının dışında, yayla ile otlaklar arasında ana yolların uzağında izole bölgelerde aşiret merkezleri bulunmaktadır (Harita 9). Bu merkezler ayrıntılarına ileride değineceğimiz dağılım, konum ve mimari bakımından diğer yerleşim tiplerinden farklılık göstermektedir.

Urartu başkentinden bu merkezlere yansıyan en önemli kültürel etki çok odalı kaya mezarıdır. Aşiret merkezlerinde bulunan mezarlar birçok yönden Van Kalesi'nde yer alan örnekleriyle benzerlik taşımaktadır. Bu mezarların çok odalı olmaları, kalelerin sitadel kısmında yer almaları, önlerinde bir platform bulunması, kaya mezarına ulaşımın kayalara oyulmuş basamaklar ya da bir patikayla sağlanması ilk bakışta anlaşılan benzerliklerdendir (Köroğlu, 2008).

Görkemli örneklerini Van Kalesi'nde gördüğümüz çok odalı kaya mezarlarının ayrıcalıklı bir sınıf için yapıldığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.² Bu mezarlar kalelerin yöneticileri tarafından Urartu kralına özenen kişilerce yapılmış olmalıdır (Köroğlu, 2011: 37).

Tezimizin konusuyla ilişkili yerleşmelerde araştırma yapmak amacıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle, Kemalettin Köroğlu danışmanlığında 2016 yılında 15 gün, 2017 yılında 20 gün süren bir araştırma gezisi yapılmıştır.³ 2016 yılı araştırması sırasında Erzincan ve Erzurum illerinde yer alan Taşbulak, Kemah, Altıntepe, Şirinlikale, Pekiç,

² Doğu Anadolu'da bulunan kaya mezarlarını yayınlayan Çevik, kaya mezarı inşa etmenin özel statüye sahip bir grubu tarafından yaptırıldığı, dolayısıyla bu hakkın soylulara ait olduğunu belirtir. Yani kaya mezarlarının kral adına söz sahibi olan ve bulunduğu bölgenin yöneticisine ait olabileceğini belirtir (Çevik, 2000: 24). Yine yerel eyalet merkezi olan Altıntepe'nin arkeolojik kazısını yürüten Özgüç, buradaki mezarların Altıntepe'yi yöneten Urartu beylerle ait olduğunu ileri sürer (Özgüç, 1969: 1-9).

³ Yaptığımız alan araştırmaları için Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğünden 2016 yılı 94949537-161.05/38925, 2017 yılı 94949537-161.05-E.51674 sayılı nolu araştırma izinleri alınmıştır. Vermiş olduğu izinlerden dolayı Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğüne teşekkür ederim.

Hasankale/Pasinler, Marifet, Yoğunhasan kalelerini ziyaret edildi. 2017 yılında araştırmasında Ağrı, Muş, Elazığ ve Tunceli illerinde bulunan, Atabindi, Doğubayazıt, Hasanova, Çelikli, Dönertaş, Kayalidere, Palu, Anbar, Kaleköy/Mazgirt kalelerinde çalışmalar yapıldı. Yapılan saha çalışmalarıyla bu kalelerde yer alan çok odalı kaya mezarları ve diğer mimari buluntuları yeterli ışık altında çözünürlüğü yüksek fotoğraflarla belgelendi. Yeni teknolojiyle GPS kayıtlarını alındı. Kalelerin buldukları yükseklikler ölçülerek kapladıkları alan mevcut sur duvarı ve temel izleri gibi arkeolojik bulgular göz önünde bulundurularak hesaplandı. Ayrıca kalelerde bulunan çok odalı kaya mezarlarından çizimi olmayanların veya eksiklik saptananların çizimleri yapıldı. Yapılan arazi çalışmalarıyla kaleler harçsız sur duvarları, kırmızı astarlı seramik⁴ gibi tarih verebilecek dönem buluntularıyla beraber ele alındı. Yapılan tüm gözlem ve ölçümler aşağıda bahsedeceğimiz veri tabanına işlendi.

Alan araştırmalarının sonuçlarını daha kolay değerlendirebilmek ve saha araştırması sırasında hız kazanabilmek amacıyla File Maker programı kullanılarak veri tabanı hazırlandı. Bu amaçla yerel eyaletler ve aşiret merkezleri için ayrı fişler oluşturuldu. Bu fişler üzerine yerleşimin adı, bulunduğu yer, denizden yüksekliği gibi tanımlamaların yanında, kriterler adı altında Urartu kültürünü gösteren sur duvarı, tapınak, stel, yazıt, kırmızı astarlı seramik, çok odalı kaya mezarı gibi arkeolojik bulgular işaretlendi. Ayrıca Urartu sonrası dönemi işaret eden basamaklı tünel, sarnıç, harçlı duvar, tek odalı kaya mezarı gibi mimari kalıntıları belirtildi. Gözlem kısmında ise saha çalışması sırasında kalelerin konum, yükseklik ve maddi kültür kalıntıları üzerinden değerlendirmeler yapıldı.

Tezimizin konusunu oluşturan Urartu Krallığı'nın eyalet sistemi dört ana başlık altında ele alındı. Giriş bölümünde kısaca Urartu Krallığı'nın eyalet sisteminden bahsedildikten sonra çalışmanın amaç ve yöntemi belirtildi. Sonrasında ayrı bir başlık altında eyalet sistemiyle ilişkili daha önce yapılan çalışmalar üzerinden literatür tartışması yapıldı.

⁴ Yüzey araştırma raporlarında aşiret merkezi olarak değerlendirdiğimiz yerleşmelerin bazılarında kırmızı astarlı seramik olduğundan bahsedilir. Yaptığımız değerlendirmelere arazide bizzat gördüğümüz veya literatürde seramiklerin çizimi veya fotoğrafı verilenleri dahil ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünü LÚEN.NAM olarak bahsedilen valileri içeren dönemin yazılı kaynaklarına ayrıldı. Bu amaçla öncelikle Urartu Krallığına ait yazılı kaynaklar tarandı. Elde edilen bilgilerden bir liste hazırlanarak liste üzerinde LÚEN.NAM ifadesi geçen yazıtın adı, türü, bulunduğu yer ve içeriğini ayrı şekilde belirtilmiştir (Tablo 1). Sonrasında Urartu Krallığı'nın çağdaşı olan Assur Krallığı'na ait yazılı kaynakları tarandı. Urartu kısmında olduğu gibi Urartu valilerinden bahseden kaynakların bulunduğu liste hazırlandı (Tablo 2).

İkinci bölümde krallığın bizzat devlet eliyle inşa ettiği anlaşılan kralî merkezleri ele alınmıştır. Bu kısımda başkent Van Kalesi (*Tuşpa*) ile beraber 12 kent değerlendirildi. Kralî kentler ileride bahsedeceğimiz birçok özellik bakımından diğer Urartu yerleşimlerinde rahatlıkla ayrılırlar. Ayrım yapılırken kralî kentlerde Urartu varlığını bizzat gösteren arkeolojik bulguların yanı sıra yerel merkezlerde olan fakat kralî merkezlerde olmayan unsurlar da göz önünde bulunduruldu. Mesela başkent haricinde diğer kralî kentlerde Urartu Krallığı'yla ilişkilendirilen çok odalı kaya mezarı yoktur. Bu durum hanedan üyesi yöneticilerin öldükleri zaman naaşlarının, başkente götürülerek burada bulunan anıtsal kralî kaya mezarlarına gömüldüklerini gösterebilir (Köroğlu, 2011: 35).

Üçüncü bölümü Urartu Krallığı'nın yerel eyaletleri oluşturur. Yerel eyaletleri saptarken başkent ve kralî merkezlerden yansıyan mimari etkinin yanında içerisinde yöneticiye ait mezar bulunan merkezler ele alındı. Ayrıca bu merkezler değerlendirilken tanımlanabilir arkeolojik verilerin yanı sıra konum ve Urartu coğrafyasındaki dağılımlarını göz önünde bulunduruldu.

Dördüncü bölümü aşiret merkezlerine ayrıldı. Bu yerleşme grubunun yerel eyalet merkezlerinin çevresinde yüksek dağ sıraları veya akarsular vadilerinin oluşturduğu doğal sınırlara sahip havzalarda bulunduğunu görülür (Harita 9-10). Bu yüzden belirlenen 19 aşiret merkezini buldukları havzalar içerisinde ayrı şekilde değerlendirildi. Böylece bunlar Karasu havzası, Yukarı Aras havzası, Aşağı Murat havzası, Yukarı Murat havzası, Van Gölü havzası, Urmiye Gölü havzası, Başkale bölgesi ve Orta Aras havzası olmak üzere 8 farklı bölge/havza altında ele alındı. Her bir merkezi ayrı ayrı tanımlanarak, yukarıda bahsettiğimiz alan çalışmaları ve mevcut

literatüre bakılarak merkezlerde görünen kaya işçiliği, sur duvarı, çok odalı kaya mezarı gibi tanımlanabilir arkeolojik bulgularıyla değerlendirildi. Bu merkezleri diğer yerleşme tiplerinden ayıran farklılıkları görebilmek amacıyla liste ve plan olmak üzere iki farklı şekilde tablolar hazırlandı (Tablo 11, Çizim 69). Ayrıca aşiret merkezlerinin merkezlerin yerel yönetim merkezleri ve kralî kentlerden uzaklıklarını hesaplandı. Hesaplamalar için Google Earth / cetvel aracında uzaklık için yol ve alan ölçümü için çokgen araçlarını kullanılmıştır.

Sonuç bölümünde elde ettiğimiz veriler tarihlenebilir maddi kültür kalıntılarıyla beraber değerlendirildi. Krallığın yerleşim modelini içeren bir çizelge ve harita hazırlanmıştır (Tablo 14, Harita 9).

2. Konuya İlişkin Kaynakların Değerlendirilmesi

Tezimizin konusunu oluşturan Urartu Krallığı'nın eyalet sistemine dair spesifik bir çalışma yoktur. Eyalet sistemi daha çok krallığın yönetim sistemine dair çalışmalarda yazılı kaynaklar göz önüne alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yüzden bu konuda yapılan çalışma sayısı az olduğu gibi, çalışmalar birbirlerinin tekrarı gibi görünmektedir.

Tezimizde kullanacağımız literatür için Endnote programında hazırladığımız veri tabanı kullanılmıştır. Bu veri tabanı Urartu Krallığı ve çağdaşı Assur ve Geç Hitit krallıklarıyla ilgili kitap, makale, bildiri ve tezlerden oluşur. 2010 yılında başlanılan veri tabanı projesine, 1800 yıllardan günümüze kadar, 200 yılı aşkın sürede yayınlanan 8000'in üzerinde veri girişi sağlanmıştır.⁵ Veri girişine yeni yayınlar çıktıkça devam edilmektedir. Ayrıca veri tabanına girilen bibliyografik veriler için Zimansky'nin "*Ancient Ararat-A Handbook of Urartian Studies*" başlıklı kitabındaki sınıflandırma esas alınmıştır (Zimansky, 1998). Bu sayede veri tabanı çeşitli alt başlıklar halinde gruplandırılmıştır.

Çalışmamıza yukarıda kısaca bahsettiğimiz Endnote programında hazırladığımız veri tabanı iki şekilde fayda sağlamıştır. Birincisi yararlanacağımız kaynaklara hızlı bir şekilde ulaşılmış, konumuzu ilgilendiren literatür en az eksikle görülmüştür. Bu amaçla öncelikle elimizde bulunan tüm veri tabanını taranarak eyalet sistemiyle ilgili yayınlar konu başlıklarına göre derlenmiştir. Böylece eyalet sistemiyle ilgili tüm literatür bilgisi gözden geçirilmiştir. Veri tabanının bir diğer faydası çalışmada hızlı atıf vermek ve kaynakça oluşturmada görülmüştür. Bu sayede en az hatayla atıflar verilerek kaynakça listesi oluşturulmuştur.

Urartu Krallığı'nın eyalet sistemini içeren ilk araştırmalar 1960'lı yıllarda başlamıştır. 1963 yılında Diakonoff, Karmir Blur'da bulunan kil tabletleri corpus olarak yayınladığı eserinde Urartu yazıtlarında ^{LÚ}EN.NAM olarak geçen eyalet yöneticisi teriminin Assur'a Urartu Krallığı tarafından geçtiğini ileri sürmektedir

⁵ Veri tabanı projesi Kemalettin Köroğlu danışmanlığında devam etmektedir. Günümüze kadar veri tabanına katkıları bulunan Armağan Tan, Bülent Genç, Ali Çiftçi, Serap Kuşu, Çınla Dilman, Emre Özdoğan, Rıza Akgün, Büşra Çantal ve Berivan Zeren'e teşekkür ederiz.

(Diakonoff, 1963: 66). Aynı dönemde Urartu Krallığı ile ilgili araştırmalar yapan ve Karmir Blur kentinin kazı başkanı olan Piotrovsky'nin eserinde Urartu'nun topraklarının genişlemesiyle merkezin güçlendiği ve bir idareci sınıfın ortaya çıkarak bölgeler için idare sisteminin kurulduğundan bahsedilir. Piotrovsky'ye göre Urartu krallığı I. Rusa döneminde sınır bölgelerinin denetim almak için yerel valiler yerine merkeze sorumlu krallar atanmıştır (Piotrovsky, 1969b: 66, 88).

Piotrovsky'den sonra 1981 yılında Taner Tarhan, Türk Tarih kongresine sunduğu “*Urartu Devletinin yapısal karakteri*” başlıklı bildirisinde Urartu devlet sistemi ve eyalet sistemine değinir.⁶ Tarhan Urartu Krallığı'nı iki döneme ayırır. Birinci dönemi beylikler (konfederasyon) dönemi ikinci dönemi krallık dönemi olarak tanımlamıştır. Krallık dönemi olan, İşpuini ve Menua dönemlerinde merkezi yönetimin güçlendiğini, yönetici sınıfın ortaya çıktığını ileri sürer. Tarhan'a göre yönetici sınıfın ortaya çıkmasıyla topraklar stratejik önemine göre küçük bölgelere bölgeler ise eyaletlere bağlanmıştır. Eyaletler merkezden atanan kral soyuna ait valiler tarafından yönetilir. Ayrıca yazar çalışmasında eyalet sisteminin kurulmasıyla feodal düzenin son bulduğunu ileri sürer (Tarhan, 1986). Bu düşünce tartışmalıdır. Çünkü Urartu yazılı kaynaklarında bile I. Rusa döneminde bilhassa Urmiye havzasında yerel aşiretlerin son derece güçlü olduğunu gösterir (Payne, 2006: 267).

Urartu'nun eyalet sistemini ilk defa ayrı bir başlık altında tartışarak değlendiren Paul Zimansky'dir. Zimansky 1985 yılında doktora çalışmasını *Ecology and Empire* adlı bir kitap olarak yayımlamıştır. Kitabının son bölümünü devlet yönetimi ve merkezileşme sorunu başlığı altında Urartu eyalet sistemine ayırır. Yazar bu amaçla Urartu ve Assur yazılı belgelerini inceler. Urartu eyalet valisi olan LÚEN.NAM teriminin kökenini tartışmıştır. Daha önce Diakonof'un LÚEN.NAM teriminin Assur'a Urartu'dan geçmiş olduğu iddiasına tam olarak katılmaz. Assur'a Urartu'dan bir geçiş olmasa bile belki bir şekilde kavramın alınarak Assur'a uygun hale getirilmiş olduğundan bahseder. Zimansky, kitabında ilk defa Urartu Krallığı'nı doğal sınırlara sahip ovalara kurulmuş eyaletlerin bir birleşimi (*mosaic of land or*

⁶ Sunulan bildiri Tarhan'ın “*M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*” isimli doçentlik tezinin giriş bölümünden derlenmiş ve 1981 yılında Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuş, 1986 yılında yayımlanmıştır.

provinces) olarak tanımlamıştır. Ayrıca yazar Assur yazılı belgelerine bakarak eyalet yöneticilerin görevleri hakkında önermelerde bulunur. Krallığın eyalet sistemiyle yönetilmesinin merkezi otoriteyi güçlendirdiğini ileri sürer. Böylece çok sayıda eyaletin olması kaynaklar ve insan gücünün her eyalete küçük bir yüzdeyle dağılması ile bir güç dengesi oluşturulduğunu bu sayede merkezin daima güçlü olduğunu belirtir. Ayrıca eyalet sistemiyle bürokratik gücün eyaletler vasıtasıyla kral tarafından kolay şekilde kontrol edildiği belirtir. Zimansky tüm bu çıkarımlarını 3 Urartu kenti (Karmir Blur, Bastam, Toprakkale) üzerinden yapmıştır. Fakat benzer şekilde diğer Urartu kentlerinde de aynı durumun olduğunu belirtir. Yazar ayrıca çalışmasında hem Urartu hem de Assur yazılı kaynaklarda geçen Urartu eyalet yöneticilerinin isimlerini içeren bir tabloda hazırlamıştır (Zimansky, 1985).

Urartu eyalet sistemi hakkında bilgi veren çalışmaların 2000 yılına kadar durakladığı görülür. 2000 yılında Zimansky, Assur yazılı belgelerinden yola çıkarak Urartu topraklarının valilerin idare ettiği çok sayıda eyaletten oluştuğunu belirtir. Ayrıca eyalet valilerinin askeri güçlerinin olduğunu ve gerektiğinde bağımsız hareket edebildiğini söylemiştir (Zimansky, 2000: 1140).

Veli Sevin 2005 yılında yayımladığı Bahçecik yazıtını içeren makalesinde Urartu eyalet sistemine değinmiştir. Yazar Urartu eyalet sistemini Bahçecik yazıtıyla beraber aynı bölgede bulunan Bağın yazıtı bağlamında değerlendirir. Yazıtlarda vali olarak geçen Titia, Zaiani, Siplia'nın görev yerleri üzerine önermelerde bulunur. Şebeteria olarak bahsedilen eyaletin, II. Sarduri'nin reformları ile birlikte Sardurihinili olarak isminin değiştiğini ileri sürer. Ayrıca Bahçecik yazıtında bahsedilen eyaletin Alzi, Sardurihinili adıyla kurulan merkezin ise Palu olduğunu önermiştir (Sevin, 2005).⁷

2011 yılında Kemalettin Köroğlu, Urartu; Krallık ve aşiretler adlı makalesinde arkeolojik veriler üzerinden eyalet ve yerel yönetim merkezleri önermeleri yapmıştır. Bu çalışmasıyla yazar ilk kez yazılı kaynaklar haricinde arkeolojik bulguları göz önüne alınarak Urartu yönetim sistemi hakkında çıkarımlarda bulunur. Urartu yerleşmelerini

⁷ Yazar 2013 yılında yayınladığı makalesinde Sardurihinili'yi Elazığ-Meryem Dağı kalesiyle ilişkilendirir (Sevin, *et al.*, 2013).

kentler, yerel yönetim merkezleri ve kaleler, köyler/kırsal yaşam olarak üçe ayırmıştır. Devletin bizzat inşa ettiği 12 kent (kralî kent) tespit etmiştir. Ayrıca 22 adet yerel yönetim merkezi olabilecek kale saptamış ve bunların kriterlerini ortaya koymuştur (Köroğlu, 2011).

2013 yılında İstanbul üniversitesinde yapılan doktora çalışmasında Urartu Krallığı'nın yerleşim tipleri çalışılmıştır. İsmail Ayman tarafından yapılan çalışmada kazı ve yüzey araştırmaları sırasında saptanan Urartu yerleşmeleri 3 ana başlık altında değerlendirilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Köroğlu tarafından yapılan ayırım esas alınmıştır. Böylece Urartu yerleşmeleri kentler, yerel yönetim merkezleri, konaklı ve konaksız köyler olarak sınıflandırılmıştır. Yazar çalışmasında Urartu devlet modelinin ortaya çıkmasını iklimsel ve topografik nedenlere bağlamıştır. Yerel yönetim merkezlerinin coğrafi durumları ve ekonomik işlevlerini göz önünde bulundurarak bunların Urartu merkezi bölgesinin uzağında tarımsal potansiyeli düşük bölgelerde bulunduğunu bu merkezlerin bölgede bulunan beyler ya da merkezden atanan valiler tarafından yönetildiğini belirtmiştir (Ayman, 2013).

Yakın zamanda yine İstanbul üniversitesi Can Avcı tarafından yapılan doktora çalışmasında Van Gölü havzasında krallığın iskân politikası çalışılmıştır. Çalışmada krallığın iskân biçimleri krali ve kırsal olarak 2 gruba ayrılmıştır. Urartu kırsal iskân biçimleri başlığı altında aşiret merkezlerine değinilmiştir. Van Gölü havzasında aşiret merkezi olarak kaya mezarı yaptırma gücü olan aşiret merkezi olarak Tatvan Kalesi ele alınmıştır. Ayrıca havzada yer alan Panz, Ernis, Norgüh, Kalecik ve Kavuncu kaleleri aşiret merkezi olarak değerlendirilmiştir. Bu merkezlerin Urartu Krallığı öncesinde var olduğu ve krallığın kurulmasından sonrada bölgede varlıklarını devam ettirdiği belirtilir. Ayrıca aşiret merkezlerdeki var olan mimari birimlerinin azlığının aşiretlerin kısıtlı iş gücü ve ekonomik durumlarının yetersizliğine bağlanmıştır (Avcı, 2015).

Urartu'nun eyalet sistemi hakkında bilgi veren son güncel çalışma 2017 yılında yayınlanmıştır. Ali Çifçi "*Urartu Krallığı'nın sosyo-ekonomik organizasyonu*" adındaki kitabının 3. bölümünde Urartu Krallığı'nın idari ve ekonomik yapısı başlığı altında eyalet sisteminden bahsetmiştir. Çalışmada eyalet sistemi daha önce

bahsettiğimiz örneklerde olduğu gibi daha çok yazılı kaynaklar bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca Çifçi Assur yazıtlarında isimleri geçen Urartu eyalet ve valilerini gösteren bir listede hazırlamıştır. Yazar Zimansky'nin eyaletlerle ilgili yukarıda değindiğimiz görüşlerine katılmış ve eyalet merkezlerini büyük bir sitadelde çok odalı kaya mezarları olan, tapınağı, geniş sarnıç ve depo odaları olan merkezler olarak belirtmiştir (Çifçi, 2017: 196-210).

Urartu Krallığı'nın eyalet sistemini incelerken krallığın güney komşusu Assur'un eyalet sistemi uygulamasına da bakmak gerekir. Assur'un bölgesel bir güç olmasının sebeplerinden biri eyalet sistemini etkili kullanmasıdır. Bu amaçla Assur Krallığı Yukarı Dicle bölgesi, Kuzey Suriye ve Filistin'de eyalet merkezleri kurmuştur. Nitekim araştırmalar Urartu'nun kuruluş aşamasında yönetim sistemi, çivi yazısı, mimari ve sanat gibi idari ve kültürel unsurlarda Assur'u model aldığını gösterir (Koroğlu, 2015). Bu nedenle Assur eyalet sistemini inceleyen bazı temel yayınlardan bahsetmek gerekir.

1995 yılında Postgate tarafından kaleme alınan bir makalede Assur Kralı III. Tiglat-pileser döneminden önce oluşturulan Assur eyaletleri incelenmiştir. Yazar çalışmasının başında Assur eyalet sistemi terminolojisini ele almıştır. Assur'da eyalet valisi olarak geçen *Bel-Pihati* kavramının Eski Babil'den geldiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Forrer'in 1920 yılında *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches* (Forrer, 1920) adı altında yayınladığı Assur eyaletlerini inceleyen çalışmada eyalet sisteminin III. Tiglat-pileser'in reformlarıyla ortaya çıktığı ve geliştiği iddiasını tartışarak 8. ve 7. yüzyıllarda Assur eyaletlerini gösteren harita yayınlamıştır (Postgate, 1995). Assur eyaletleriyle ilgili detaylı bir çalışma Karen Radner tarafından yapılmıştır. Radner, *Provinz C. Assyrien* adlı yazısında eyaletleri dört ana başlıkta ele almıştır. İlk bölümde eyalet terminolojisinden bahsedilmiş. İkinci bölümde eyaletlerin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde alt başlıklar halinde eyaletler incelenir. Son bölümde ise eyalet valileri ve eyaletlerin görevlerinden bahsedilmiştir (Radner, 2006).

Urartu Krallığı'nın eyalet sistemini açıklamada kullanacağımız yöntemin bir benzeri Assur Krallığı'nın eyalet sistemini inceleyen bazı çalışmalarda uygulanmıştır.

2009 yılında yapılan bir çalışmada, Assur eyaletlerinde var olan mimari unsurlar incelenerek merkezle eyaletler arasındaki bağ açıklanmaya çalışılır. Değerlendirme eyaletlerdeki saraylar üzerinden yapılmıştır. Bu amaçla Til Barsip, Arslantaş, Tell Baqaq, Tell Barri ve Ayyelet ha-Shahara sarayları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Saraylardaki bilhassa kabul salonu, banyo ve taş döşemeli avluların Assur başkentlerindeki örnekleriyle benzer olduğu görülmüştür. Sonuç olarak Assur Krallığı'nın merkezi ideolojisinin eyaletlerdeki anıtsal yapılarda kendini gösterdiği anlaşılır (Manuelli, 2009).

BİRİNCİ BÖLÜM

YAZILI KAYNAKLARDA URARTU EYALET VALİSİ

(^{LÜ}EN.NAM)

Dönemin yazılı kaynakları Urartu Krallığı'nın hakimiyet alanının valilerce yönetilen bölgelere ayrıldığına işaret etmektedir. Bu uygulama Urartu'nun çağdaşı Assur Krallığı'nda, Orta Assur döneminden itibaren uygulanan bir yöntemdir. Bu amaçla Assur Krallığı'nın toprakları yönetim bölgelerine ayrılmıştır. Bu durum beraberinde eyalet valisi olarak adlandırılan yönetici sınıfı ortaya çıkarır. Assur yazılı kaynaklarında Assur eyalet yöneticileri *bel-pihati* veya *şaknu* olarak bahsedilmektedir (Brinkman, 1963: 234-235; Radner, 2006: 42-43).

Yazılı kaynaklarda Urartu eyalet valisi ^{LÜ}EN.NAM logogramıyla geçmektedir (Zimansky, 1985: 89). Fakat bu kaynaklarda eyalet valilerinden az sayıda bahsedilir (Tablo 1). Muhtemelen bu durum yazıt yazdırmanın sadece kral tarafından propaganda aracı olarak kullanılmasından kaynaklanır (Koroğlu, 2011: 12). Bu yüzden yazıtlarda başarısızlıklardan bahsedilmediği gibi tüm başarılar krala atfedilir. Dolayısıyla yazılı belgelerde Urartu valilerinin isimleri, görevleri, görev yerleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Aşağıda bahsedeceğimiz üzere Assur yazılı belgelerinde ise Urartu valilerinden birkaç örnek dışında sadece casus raporlarında bahsedilir (Tablo 2). Bunlar propaganda amacı taşımadığından Urartu yazılı belgelerine nazaran daha nesnel bilgi sağlamaktadır. Fakat bu raporlarda sadece Urartu sınırlarındaki olaylar ve valilerin askeri faaliyetlerden bahsedilir. Dolayısıyla bu belgelerde Assur sınırına uzak eyaletlerden ve valilerden bahsedilmez. Ayrıca Urartu eyalet valilerinden bahseden bu raporlar en fazla 20 yıllık bir dönemi (II. Sargon dönemi) kapsar. Bu durum Urartu eyalet sistemini açıklamada sadece yazılı belgelere bakmanın yeterli olmadığını gösteren sebeplerden biridir. Fakat arkeolojik bulgulara bakmadan önce Urartu eyaletlerinden bahseden yazılı kaynakları değerlendirmek gerekir. Bu bölümde eyaletlerle ilgili yazılı kaynakları kronolojik olarak ele alacağız. Böylece bu yazıtların, Assur Krallığı'nda ki karşıtlıklarını daha rahat değerlendirme imkanına sahip olacağız.

1. 1. Urartu Yazılı Kaynaklarında Eyalet Valisi

Urartu yazıtları içinde ^{LÜ}EN.NAM ifadesi en erken Menua dönemine tarihlenen Bağın stelinde bulunur. İki parça halindeki stelin bir parçası Elazığ müzesinde sergilenir (Fotoğraf 2). Bu parçanın Tunceli - Bağın'ın yaklaşık 14 km güneybatısında bulunan Kızılkale mevkiinden alınarak Bağın'da bir kilise duvarında kullanıldığı daha sonra buradan alınarak müzeye getirildiği anlaşılır (König, 1955: 14). Diğer parçası ise halen Bağın Kalesi'nin Ortaçağ'a tarihlenen harçlı sur duvarında bulunmaktadır (Fotoğraf 1).

Dönemi	Türü	İçeriği	Bulunduğu Yer	Kaynak
Menua	Stel (İki parça)	Titia'nın vali olarak atanması	Bağın + Kızılkale	(CTU, 2008: A 5-8)
I. Argiştı	Stel (İki parça)	Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu boylarının yerine vali atama	Surb Sahak Kilisesi	(CTU, 2008: A 8-2)
II. Sarduri	Stel+Anakaya	Uitiruhi Ülkesine karşı 3 vali çağırılması	Van Kalesi (Hazine kapı)	(CTU, 2008A 9-3 III)
II. Sarduri	Stel+Anakaya	Vali çağırılmadan Uelikuni ülkesine Sefer	Van Kalesi (Hazine kapı)	(CTU, 2008: A 9-3 VI)
II. Sarduri	Taş Blok	Zaiani'nin vali olarak atanması	Bahçecik Köyü	(CTU, 2008: A 9-18)
I. Rusa	Taş Blok	Uelikuhi Kralı'nın yerine vali atanması	Kamo	(CTU, 2008: A 10-1)
II. Rusa	Bulla	Aza Ülkesinin valisi Uraqi	Ayanis	(CTU, 2012: CB Ay-10)
	Tablet	Vali Urma'ya rapor	Karmir-Blur	(CTU, 2012: CT Kb-7)

Tablo 1: Urartu yazılı belgelerinde Urartu valileri

Fotoğraf 1: Ortaçağ sur duvarı içerisinde bulunan Bağın stelinin parçası

Fotoğraf 2: Bağın stelinin Elazığ Múzesi'ndeki parçası

Bağın stelinde Menua'nın Titia adında bir kişiyi vali olarak atadığından bahsedilir (Tablo 1). Yazıt eyalet valisinin ismini vermesi bakımından önemlidir. Fakat yazıtta Titia'nın görev yerinden bahsedilmez.⁸

Fotoğraf 3: Bağın Steli, birleştirilmiş hali

⁸ Parça A ön yüz: “Tanrı Haldi'nin kudretiyle, efendi tanrı Haldi'ye, İşpuini oğlu Minua bu yazıtı diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Minua der ki: Oraya vali (olarak) Titia'yı atadım. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, efendi tanrı Haldi'ye, İşpuini oğlu Minua bu yazıtı diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ... ”.

Parça B: Tanrı Haldi'nin kudretiyle, efendi tanrı Haldi'ye, İşpuini oğlu Minua bu yazıtı diktirdi.

Parça A arka yüz: Oraya Titia'yı vali olarak atadım. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler .. ”. (Payne, 2006: 5. 1. 14; CTU, 2008: A 5-8).

Günümüzde yazıtın bir parçasının bulunduğu Bağın Kalesi, Mazgirt/Kaleköy'ün 25 km batısında Peri suyu kenarında yer alır. Urartu yerel eyalet merkezi olan Palu'nun ise 33 km kuzeyindedir (Harita 10). Bağın kalesi barındırdığı tek odalı kaya mezarları ve basamaklı kaya tünelleri nedeniyle Urartu Krallığı'yla ilişkilendirilir (Burney, 1957: 52). Fakat buradaki kaya mezarları ve kaya basamaklı tünellerin Urartu Krallığı'nın bir ürünü olmadığı anlaşılır. Bu konudan ileride bahsedeceğiz. Ayrıca burada bulunan stel parçasının Ortaçağ sur duvarı içerisinde olduğu görülür (Fotoğraf 1). Bu nedenle stelin Bağın Kalesi'yle ilişkisi şüphelidir. Bu durum stelin buraya taşınmış olma ihtimalinin yüksek olduğuna gösterir.

Menua'nın ardılı I. Arğişti'nin yıllık askeri icraatlarını anlattığı Surb Sahak Kilisesi adıyla bilinen yazıtta eyalet valilerinden bahsedilmektedir. Yazıtta göre Arğişti, Diauehi ülkesine doğru sefere çıkmıştır. Kral sefere ait icraatlarını anlatırken aldığı ganimetlerin listesini verdikten sonra Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu boylarının krallarının yerine valiler atadım ifadesi kullanmıştır. Fakat atanan valilerin isimlerinden bahsedilmez.⁹ Yazıtta geçen vali atanan yerlerin tam lokalizasyonu yapılamamaktadır. Fakat bu kaleler Diauehi ülkesine yapılan seferde geçmesi nedeniyle ileride bahsedeceğimiz Yukarı Aras vadisine yerleştirilebilir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 18, 26).

LÚEN.NAM ifadesi II. Sarduri dönemi yazıtlarında ise üç yerde geçer. Hazine kapısında bulunan stelin sağ yüzünde yıllık icraatlarını anlatan kral, Uitiruhu ülkesine

⁹ “Bia[] ülkesine ve Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine ve Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin kralı şehir Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim ve 453 şehri yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini ve Şaşilu şehrinin ülkesini, 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyük baş hayvan, 73.770 küçük baş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boyların krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li Arğişti'ye bu haraç verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, x0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyük baş hayvan, x0.000 küçük baş hayvan. Bu haracı ... Diauhi (ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ... ” (Payne, 2006: 8. 1. 2; CTU, 2008: A 8-2).

karşı üç vali çağırarak üç yerde sefer açtığından bahseder.¹⁰ Aynı stelin ön yüzünde ise vali çağırmadan Uelikuni ülkesine sefere çıktığını ileri sürer.¹¹ Yazıtlar eyalet valilerinin askeri görevleri olduğunu ve kralın yanında sefere katıldıklarını gösterir. Valilerin kralın yanında sefere katılması ileride değineceğimiz Assur yazıtlarında açıkça görünür.

II. Sarduri dönemine tarihlenen Bahçecik yazıtında Zaiani adında bir vali ve görev yerinden bahsedilir (Fotoğraf 4). Yazıt Elazığ-Bahçecik köyünde bir evin temelinde bulunmuştur. Nereden geldiği belli değildir. Sevin, yazıtın bulunduğu yer olan Bahçecik'te bazı mimari kalıntılardan bahseder. Kalıntıların bulunduğu yerin alçak ve küçük olması nedeniyle buranın bir konaklama istasyonu olabileceği önerisini getirir. Ayrıca kral adı geçen yazıtların önemli Urartu yerleşmelerinin yanında olması gerektiğini ileri sürerek Sarduri'nin yazıtta bahsettiği eyaletin başka bir yerde aranması gerektiğini belirtir (Sevin, 2005).

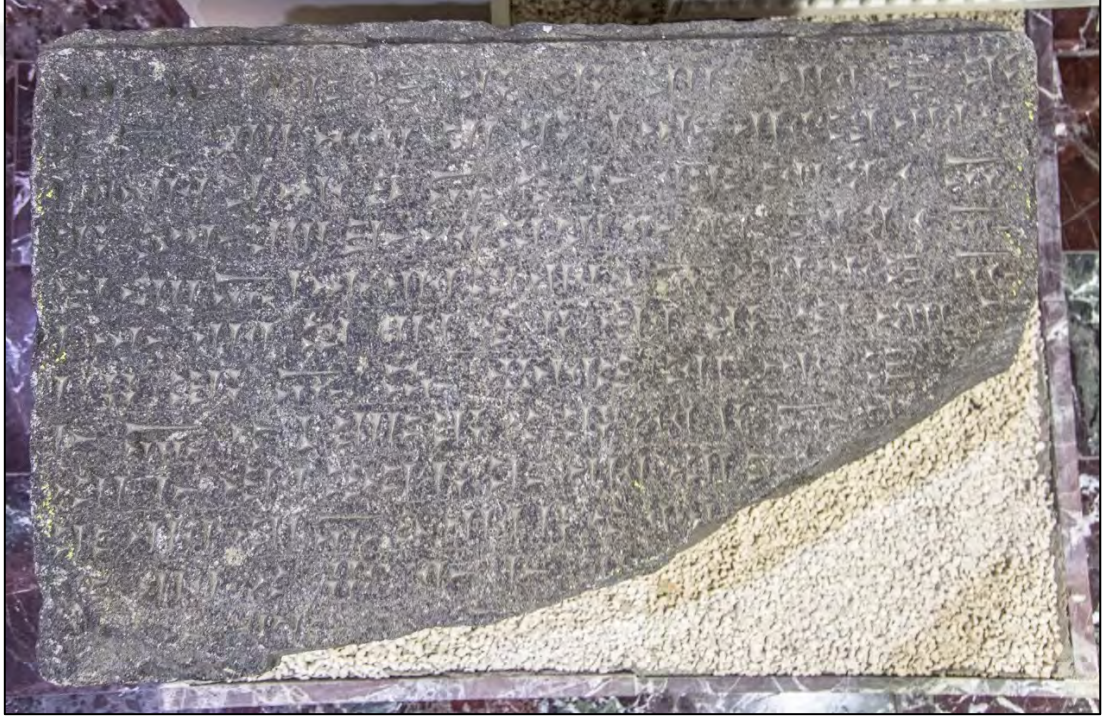
Yazıtta göre Sarduri, Vali Zaiani'yi Melitene kentinden Qu (maha) kentine kadar, Ar (me) ülkesinden Nihiria kentine ve Hasime ülkesine kadar alanı yönetmesi için yetkili kılmıştır¹². Yazıtta geçen Melitene kenti bugünkü Malatya'ya lokalize edilir. Araştırmacılar yazıtta geçen Qu... ifadesini Qumaha olarak tamamlarlar. Sarduri döneminde Urartu ordularının Adıyaman/Samsat merkezli Qumaha Krallığı'ndan vergi ve haraç aldığını bilmekteyiz. Ayrıca Urartu ordularının bu dönemde Adıyaman / Gölbaşı'na lokalize edilen Halpa'da Assur ordusu ile savaştığını biliyoruz. Nihiria kenti ise Diyarbakır'ın kuzeyine Güneydoğu Torosların güneyine lokalize edilmektedir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 60-61).

¹⁰ “Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Uitiruhi ülkesine karşı. Üç vali çağırıldı. Üç yerde sefer açtım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ülkeyi kuşattım(?). Ülkeyi tek bir gün içinde ele geçirdim ve tahrip ettim. Erkek ve kadınları sürgün ettim. Uraia şehrinde kale yapturdım.. ” (Payne, 2006: 9. 1. 1; CTU, 2008: A 9-3 VI).

¹¹ “Sarduri der ki: Ben ordular yolladım(?). Hiç bir valiyi çağırmadan(?) tek bir bölükle(?) Uelikuni ülkesine karşı sefere çıktım. Uelikuni ülkesini ele geçirdim. Güç kullanarak 22 tahkimatlı kaleyi ele geçirdim (ve bu) kaleleri yerle bir ettim... ” (Payne, 2006: 9. 1. 1; CTU, 2008: A 9-3 III).

¹² “Efendi Haldi'ye Argiştı oğlu Sarduri bu susi ve hem de kaleyi kusursuz olarak inşa ettirdi. Sarduri söyler ki: Vali Zaia(ni)'yi Melitene kentine kadar, Qu(maha) kentine kadar, Ar(me) ülkesinin Nihiria kentine kadar (ve) Haşime ülkesine kadar yönetici olarak atadım. Haldi'nin büyüklüğüyle ?.. ” (Sevin, 2005: 381; CTU, 2008: A 9-18).

Sarduri'nin bölgenin sınırlarını vererek bir vali ataması ve valinin adını vermesi önemlidir. Bu durum siyasi sınırları değişen bölgeye farklı sülaleden bir vali atanmasıyla açıklanabilir. Nitekim Zaiani Bağın stelinde bahsedilen Titia ve aşağıda bahsedeceğimiz Alzi valisi Siplia'nın aynı eyaletin valileri olduğu iddia edilmektedir (Sevin, 2005: 384). Bu durumda Urartu'nun Alzi eyaletinde üç farklı yönetici sülale olabilir. Dolayısıyla Alzi'yle eşitlenen Palu'da üç ayrı kaya mezarının olması burada üç ayrı yönetici sülalenin hüküm sürdüğünü gösterebilir. Bu durum daha sonra ayrıca tartışılacaktır.

Fotoğraf 4: Bahçecik yazıtı

Nor Bayazet olarak bilinen, yazıtta I Rusa'nın vali atamasından bahsedilir. Yazıt Sevan Gölü'nün batısında Kamo köyünde bulunmuştur. Yazıtta göre Urartu orduları Uelikuhi ülkesine karşı sefere çıkar. I. Rusa bu seferde Uelikuhi Kralını esir alarak ülkesinden sürmüş ve yerine vali atamıştır.¹³ Uelikuhi ülkesi daha

¹³ "Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: Uelikuhi ülkesinin kralını yendim, esir ettim ve ülke(sin)den sürdüm. Orada vali bıraktım. Haldi kapıları ve bir kale kusursuz bir şekilde yaptırım. (Oraya) "Haldi şehri" adını verdim. Biainili ülkesinin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması(?) için (yaptırdım). Sarduri oğlu Rusa, Biainili ülkesini yöneten güçlü kraldır" (Payne, 2006: 10. 1. 3; CTU, 2008: A 10-1).

önce II. Sarduri döneminde sefer yapılan vergi alınan bir yerdir. Sevan Gölü'nün güney kıyısına lokalize edilmektedir (Salvini, 2006a: 78).

Urartu valilerine ait kayıtlara yazıtlar dışında bazı kil tablet ve bullalar üzerinde rastlanır. Karmir Blur'da bulunan bir tablet üzerinde İnuşşila adında bir prensin Urartu valisi Urma'ya hitaben yazdığı raporu içerir. Rapor bir casusluk sorgulamasından bahsetmektedir.¹⁴ Ayanis'te bulunan bir bulla üzerinde ise Aza Ülkesinin valisi Uraqi ifadesi bulunur (CTU, 2012: CB Ay-10). Aza eyaleti Ermenistan'da bulunan Karmir-Blur/Teişebai-URU kenti ile eşitlenmektedir (Salvini, 2006a: 116, 140).

¹⁴ Ön yüz: “İnuşşila (bu) buyruğu gönderdi: Vali Urma'ya, ekici Aliau ve Urkia'lı Alunata hakkında söyle: Yaşantı(n) tanrıyı hoşlandırısın(?) gerçekten(?) İki casus(?) Haldi-ordusu ve Uradi buldum. Kralın huzuruna ... götürdüm. Kralın huzuruna ...yollardım. Kral için 1 at, 1 büyük ..., 1 ..., 1 katur, 30 ... aleti, 20 ... (ve) 2 ... (Bu) şeyler Arte Dağı'na kadar geldiler. ... Sipa'nın İrdiu şehrinin oğulları olan 5 ... adamı ... Onların hepsi tamam. Uradi sorguya(?) çekildi(?). Üç gün bekledim. Haldi-ordusu gecikiyor(?). Şimdi ... 1 at götürdüm. Oradan (bu) bölge'ye getirdim. Sipa'yı kralın huzuruna bulundurdum.

Arka yüz: ... kralın huzurunda her hangi bir yalan(?) söylemedi. ... ülkede bu adama ... tertitledim. ... Şimdi buyruğ(um): ... gerçekten kralın huzurunda ... düzeltilsin ...” (Payne, 2006: 14. 2. 10; CTU, 2012: CT Kb-7).

1. 2. Assur Yazılı Kaynaklarında Eyalet Valisi

Urartu eyalet ve valileriyle ilgili yazılı kayıtlar Urartu dışında, çağdaşı Assur krallığına ait kaynaklarda geçmektedir. Assur yazılı belgelerine baktığımızda Urartu coğrafyasının valilerce yönetilen topraklardan oluştuğu görülür. Bu durum tüm gücün kralda toplanmadığı bölge valilerince paylaşıldığı izlenimi verir (Zimansky, 2011: 108). Bu bilgiler çoğunlukla Assurlu casusların Assur başkentine yolladığı kil tabletler üzerinde yer almaktadır. Urartu sınırındaki casusluk faaliyetleriyle elde edilen bu bilgiler Assur Kralı II. Sargon döneminde Urartu eyaletleri ve valileri hakkında önemli veriler sağlar (Tablo 2).

Kumme ülkesinde memur olan Assur-reşuwa tarafından gönderilen tabletlerin birinde beş Urartu valisinden bahsedilir. Tablete göre Kumme karşısındaki Vali Setinu, Ukku karşısındaki Vali Kaqqadanu, Kaniun valisi Sakuata, Alzi valisi Siplia ve Armiraliu valisi Tuki, üç birlik askerle Waisi şehrinde gelmiştir. Burada güçlerini birleştiren valiler vergilerde düzenlemeler yapar. Bu sırada Urartu kralı Tuşpa'dan çıkarak Wazaun'a gider (SAA, V: 87). Tablette bahsedilen eyalet isimlerinden Alzi dışındakilerin tam lokalizasyonu yapılamamaktadır. Fakat yerleri konusunda bazı öneriler bulunmaktadır.

Vali Siplia'nın eyaleti olan Alzi günümüz Elazığ ovasına lokalize edilir (Köroğlu, 1996: 15). Alzi isminden Menua dönemine ait Van/Surb Pogos Kilisesi (CTU, 2008: A 5-9) ve Patnos/Aznavurtepe (CTU, 2008: A 5-11A) yazıtlarında bahsedilmiştir. Yazıtlara göre Urartu Kralı Menua Alzi ülkesini ele geçirir. Yukarıda bahsettiğimiz Menua'ya ait Bağın yazıtında (CTU, 2008: A 5-8) ise bölgeye Titia'nın vali olarak atandığından bahsedilir. Urartu yazıtlarında geçen Titia, Zaiani ve Assur kaynaklarında geçen Siplia'nın Alzi eyaletinin valileri olduğu ileri sürülmüştür (Sevin, 2005: 384).

Valinin Adı	Eyaleti	İçerik	Kaynak
Kaqqadanu -kaq-qa-da-nu -kaq-q[a-da-ni] -kaq-qa-[da-nu]	Ukku karşısındaki Vali	5 vali ile Waisi kentinde toplanması	(SAA, V: 87)
		Urzana'yı (Muşaşir kralı) tutuklaması	(SAA, V: 89)
		(Başkomutan) Waisi kentine gitmesi	(SAA, V: 86)
		Waisi kentinde	(SAA, V: 112)
		(Başkomutan) Kimmer yenilgisi ve esir alınması	(SAA, I: 31)
Abaliuqunu -ab-li-uq-nu -a-ba-lu-qu-nu	Muşaşir	Ursene için af dileme	(SAA, V: 91)
		Manna sınırına gitme	(SAA, V: 84)
	-pa Valisi	Manna sınırı	(SAA, V: 114)
Tunbaun -tu-un-ba-un	Kar-siparri	Manna sınırına gitme	(SAA, V: 84)
Setini -se-ti-nu -se-e-ti-ni	Kumme karşısındaki Vali	5 vali ile Waisi kentinde toplanması	(SAA, V: 87)
		Muşaşir'e doğru	(SAA, V: 88)
Sakuata -sa-ku-a-ta-a	Qaniun	5 vali ile Waisi kentinde toplanması	(SAA, V: 87)
Siplia -si-ip-li-a	Alzi		
Tuki -tu-ki	Armiralu		
Suna -su-na-a	Ukku karşısındaki Vali	Muşaşir'e doğru	(SAA, V: 88)
Andaria an-da-ri-a		Uppumu ve Kullimeri'ye saldırması ve öldürülmesi	(Piepkorn, 1933: 57)
	Sibturu	9 Urartu valisi öldürüldü	(SAA, V: 90)
	Wazae		
	Şattera		

Tablo 2: Assur yazılı kaynaklarında Urartu vali ve eyaletleri (Zimansky, 1985: 92; Çifçi, 2017: 199)

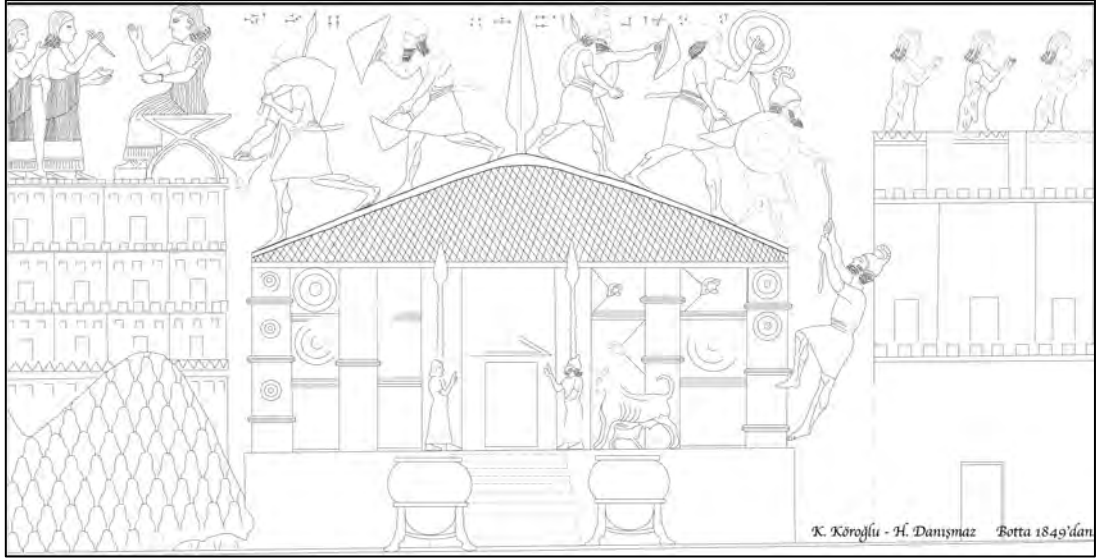
Bir diğerk Vali Setini'den Kumme'nin karşısındaki vali olarak bahsedilmiştir (Tablo 2). Kumme, Beytüşşebap civarlarına lokalize edilir (Radner, 2012: 17). Tabletlerden Kumme'nin Assur yanlısı olduğu ve Assur'un Kumme'de bazı inşa faaliyetlerinin bulunduğu anlaşılır. Fakat bu durum Urartu'yu rahatsız eder. Öyle ki Urartu kralı valilerine askerlerini alarak Kumme'den Assur valilerini atmayı emreder (SAA, I: 29). Farklı bir tablette ise Vali Setini'nin 3000 yaya kuvvetle Muşaşir'e doğru yola çıktığından bahsedilir. Yanında Vali Suna'da bulunur. Suna'dan Ukku'nun karşısındaki vali olarak bahsedilir (SAA, V: 88). Urartu ve Assur arasında tampon devlet olan Ukku Kumme'nin doğusuna, Hakkari'ye lokalize edilmektedir (Radner, 2012: 258).

Yukarıda bahsettiğimiz Waisi kentinde toplanan beş validen bir diğeri Kaqqadanu'dur. Kaqqadanu'dan yukarıda adı geçen Suna gibi Ukku'nun karşısındaki validir (Tablo 2). Kaqqadanu'nun valilik dışında başkomutan unvanına sahip olduğu görülür. Başkomutan olarak yaptığı faaliyetler arasında Muşaşir'i ele geçirmiş ve Urzana'yı esir almıştır (SAA, V: 89). Sonrasında Kaqqadanu'yu Kimmerliler yapılan savaşta başkomutan olarak görmekteyiz (Tablo 2). Bu savaşta Urartu Kimmerlilere karşı yenilmiş ve sonucunda on bir Urartu valisi öldürülmüş, başkomutan Kaqqadanu ise esir düşmüştür (SAA, I: 31).

Assur yazılı kaynaklarında Muşaşir valisi olarak Abaliuqunu'dan bahsedilmektedir (Tablo 2). Muşaşir önemli bir dini merkez olan Ardini kentinin Assur kaynaklarındaki karşılığıdır (Salvini, 2006a: 57). Tam olarak lokalizasyonu yapılamaz. Genel olarak Zagros dağlarının güneyine yerleştirilmiştir (Harita 10). Muşaşir valisi Abaliuqunu'nun başka bir tablette ise -pa ile biten bir yerin valisi olduğu görülmektedir (Tablo 2). Eğer iki kayıta aynı kişiden bahsediliyorsa muhtemelen valinin görev yeri sonradan değişmiştir.

Yine Vali Abaliuqunu, Kar-siparri valisi Tunbaun ile Urartu kentlerini Manna saldırılarına karşı savunmuştur. Tablette Urartu kentlerinin yerinin göl kenarında olduğu belirtilmiştir (SAA, V: 84). Bu kentler Urmiye Gölü'nün batı kıyısındaki Urartu yerleşmeleri olabilir. Kar-Siparri eyaletinin yeri hakkında ise kaynaklarda bilgi bulunmaz.

Yukarıda askeri faaliyetlerinden bahsettiğimiz Vali Abaliuqunu'nun siyasi olarak da etkin olduğu anlaşılmaktadır. Abaliuqunu, abisi Ursene'nin krala karşı bir isyan sonucu tutuklanması neticesinde kralın huzuruna çıkmıştır. Aynı metinde abisi Ursene'nin ise vekil başkomutan olduğu belirtilir. Tabletlerde geçen vekil başkomutanların krallık hanedanının üyelerinden oldukları iddia edilmektedir. Bu durumda Abaliuqunu'da krallık hanedanından olduğu düşünülebilir (Parpola - Radner, 1998: 2). Zaten Muşşir gibi önemli bir dini merkezin hanedan üyesi bir vali tarafından yönetilmesi sürpriz olmamalıdır.

Çizim 1: Assur askerlerinin Muşşir - Haldi tapınağını yağmalaması (Botta - Flandin, 1849: Pl. 140)'dan uyarılma

Assur kralı Sargon'un Muşşir'i yağmaladığı (Çizim 1) 714 yılı seferini anlatan kayıtlar bazı valilerin krallık soyundan geldiğine dair bazı ipuçları verir. Kayıtlarda Rusa'nın babasının şehri Arbu ve İştarduri'nin kentinden bahsedilir. Assur orduları bu kentlerin yanında bulunan Urartu kralı soyunun yaşadığı tahkimatlı 7 şehri yıkmıştır (Çilingiroğlu, 1976-77: 245-246).

Urartu valileriyle ilgili son kayıt Assurbanipal dönemine (668-627) aittir. Kayıtlara göre Urartu valisi Andaria, Şubria'nın kentleri olan Uppumu ve Kullimeri'ye saldırmıştır. Fakat eyleminde başarısız olan Andaria'nın kafası kesilerek

Assur başkentine götürülmüştür (Piepkorn, 1933: 57). Salvini bu olayı 657 yılına tarihleyerek Andaria'nın Muş ovasında bulunan bir Urartu valisi olabileceğini ileri sürer (Salvini, 2006a-122).

1. 3. Değerlendirme

Urartu ve Assur yazılı metinlerinde Urartu valilerinden ^{LU}EN.NAM olarak söz edilmiştir. Urartu kaynaklarında sekiz yerde vali kaydı bulunur. Bu kayıtlar bir tanesi bulla üzerinde diğer üçü ise yazıtlarda olmak üzere dört valinin adını verir. Fakat valilerin adları verilmesine rağmen görevli oldukları eyaletlerin adı belirtilmez (Tablo 1). Yukarıda bahsettiğimiz II. Sarduri dönemine tarihlenen Bahçecik yazıtında Zaiani'nin Fırat'ın batısına bulunan Melid kentinden, Adıyaman Kummuh kentine ve Yukarı Dicle havzasının büyük kısmını alan geniş bir coğrafya ile sorumlu olduğu anlaşılmaktadır (CTU, 2008: A 9-18). Gerçekten Vali Zaiani'nin bu kadar geniş bir alanda denetim sağlayıp sağlayamadığını bilemiyoruz. Fakat II. Sarduri döneminde Assur'la olan savaşın Adıyaman-Gölbaşı civarlarında gerçekleşmesi krallığın Fırat'ın batısında hakimiyet kurma çabası olduğunu görülebilir.

Assur kaynaklarında ise Urartu valilerinden bir örnek dışında sadece casus raporlarında bahsedilmektedir. Bu raporların tamamı II. Sargon dönemine tarihlenir. En fazla yirmi yıllık dönemi kapsar. Raporlarda sekiz Urartu valisinin adı geçmektedir. Assurbanipal dönemi kayıtlarında ise Andaria adında bir validen bahsedilir. Urartu kaynaklarının aksine valilerden dördü, görevli olduğu eyaletin adıyla yer almaktadır (Tablo 2).

Assur yazılı kaynaklarından anladığımız kadarıyla bazı valilerin hem başkomutan hem de vali olduğu anlaşılır. Başkomutanların krallık soyundan gelmesi nedeniyle başkomutan olan bazı valilerinde krallık soyundan olabileceğini anlaşılır (Parpola - Radner, 1998: 2). Nitekim II. Sargon'un Urartu'yu hedef alan seferini anlatan belgeler bu durumu desteklemektedir. Sargon dönemi kayıtlarda Assur askerlerinin Urartu kralının kardeşlerinin ve kralî soyun yaşadığı tahkimatlı 7 kenti tahrip ettiğinden bahsedilir. Yazılı belgeleri ileride bahsedeceğimiz arkeolojik veriler de destekler. Çünkü bu krallığın bizzat yatırımının görüldüğü kentlerde yöneticiye ait mezar bulunmaz. Muhtemelen kralî kentleri yönetenler hanedan soyundan olduğundan ölüncü Başkent Tuşpa / Van Kalesi'ndeki kralî mezarlara gömülmekteydi (Koroğlu, 2011: 33-35). Bu konudan ileride bahsedeceğiz.

Yazılı kaynaklardan Urartu valilerinin iki şekilde atandığı anlaşılmaktadır:

1. Yeni inşa edilen ve eyalet merkezi olarak düzenlenen devletin bizzat yatırım yaptığı kentlere yapılan atamalar

2. Ele geçirilen dolayısıyla daha önce var olan kalelere yapılan atamalar

Yukarıda bahsettiğimiz valilerden bahseden kayıtlar ya propaganda amaçlı ya da valilerin askeri durumlarından bahseden rapor niteliğindedir. Assur kayıtları ise zamansal olarak tek örnek dışında II. Sargon dönemini kapsamaktadır. Ayrıca bunlar casus raporları olduğundan sadece Urartu-Assur sınırlarıyla ilişkilidir. Diğer bölgelerdeki vali ve eyaletlerden bahsedilmez (Tablo 2). Kayıtlar valilerin sadece askeri yönlerine vurgu yapar. Dolayısıyla yazılı belgelerin hem sayısal hem de nitelik olarak yetersizliği krallığın eyalet yönetimine dair bir şablon çıkarmamızı engellemektedir. Bu nedenle Urartu eyalet sistemi hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilmek için yazılı belgeler dışında arkeolojik maddi kalıntılara bakmak gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM KRALÎ MERKEZLER

Kentleşmenin tanımı zamansal olarak döneme, konu olan uygarlığa özellikle de araştırmacının bakış açısına göre değişir. Dolayısıyla kentleşmeye dair tüm zamana ve uygarlıklara uyan bir tanım yapılamaz. Bu noktada kentleşmenin kökenine dair tartışmalara konumuzun tarihsel bağlamından çıkmamak için değinmeyeceğiz.¹⁵ Genel olarak kabul gören kentleşme modeli sulama sistemi, nüfus artışı, çatışma (savaş), ticaret, din gibi çeşitli temel dinamiklerle şekillenen zaman içinde gelişen bir sürecin ürünüdür (Çevik, 2005: 45 vd.). Fakat konumuzu oluşturan Urartu Krallığı'nda bu durum farklı görünür. Urartu'da kentlerin ortaya çıkışı doğal bir sürecin ürünü değildir. Kentler siyasi gücü oluşturan kral tarafından daha önce yerleşim bulunmayan yerlere sıfırdan inşa edilir. Öyle ki kent kurmak kralın en az sefere çıkmak kadar özel ve evrensel görevidir. Krallar yazdırdıkları yazıtlarla inşa ettirdikleri kentlerden ve kentlere yaptırdıkları birimlerden övgüyle bahseder.

Kentleşmeye dair yukarıda bahsettiğimiz durumun benzeri Assur Krallığı'nda görülür. Assur'da birçok kent başkent tarafından yürütülen planlı inşa sürecinin ürünüdür. Assur Krallığı Yukarı Dicle bölgesinde Tuşhan, Tidu, Sinabu, Amedi ve Damdammusa isimlerinde eyalet merkezi ve garnizonlar kurmuştur (Radner - Schachner, 2001; Parker, 2002: 380 vd.). Assur'un Yukarı Dicle Bölgesindeki inşa faaliyetleri Urartu'nun kuruluşundan önceki dönemlerde başlar. Köroğlu'na göre bu süreçte Hurri-Urartu kökenli yarı göçebe gruplar çalıştırılmış. Kentlerin inşasından sonra kısmen buranın parçası olan bu gruplar başta devlet geleneği, kent kurma pratiği, yazı ve yazıt yazdırma, kral unvanları gibi birçok yeniliği Doğu Anadolu'ya taşımıştır. Böylece Yeni Assur sistemini öğrenen bu gruplar bölgenin şartlarına uygun yeni

¹⁵ Kentleşme ve kentleşmeye neden olan faktörler güncelliğini yitirmeyen bir konudur. Birçok araştırmacı tarafından ele alınan bu konu arkeolojik bakış açısıyla ilk olarak 1950 yılında G. Childe tarafından ele alınır. Childe "*The Urban Revolution*" adlı makalesinde kentleşmeyi bir devrim olarak nitelendirir ve kenti diğer yerleşimlerden ayıran, yerleşimin boyutlarının büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu, uzman işgücü, artı malın merkezde toplanması, anıtsal mimari, toplumsal tabakalaşma, yazı, kesin ve öngörücü bilim, uzak mesafeli ticaret, figürel sanat, devletin varlığı başlıklarını içeren 10 madde ileri sürer (Childe, 1950). Fakat Childe'in kentleşmeye dair maddeleri günümüz araştırmacıları tarafından yetersiz olarak değerlendirilmekle birlikte temel olarak alındığı görülür (Çevik, 2005; Hansen, 2008; Gates, 2011).

devletin temellerini oluşturmuşlardır (Köroğlu, 2015: 122-123). Assur'un yukarıda bahsettiğimiz inşa pratiğine ek olarak Urartu'dan farklı kent inşa uygulamaları da bulunur. Bilhassa Geç Hitit krallıkları Assur eyaleti haline getirildiğinde sıfırdan kent inşa edilmemiş daha önce var olan kentlerin içerisine saray gibi yeni birimler yapılarak düzenlenmiştir. MÖ 717 yılında Assur eyaleti yapılan Karkamış'ta daha önce var olan Katuwa sarayı yeniden düzenlenerek eyalet sarayı yapılmış. Yakın zamanda yapılan kazılarda sarayın salonunu süsleyen kabartmalı ortostat bloklar, zemininde bulunan siyah-beyaz dama taş döşeme ve üzerinde Sargon'un sarayı yazan tuğlalar ortaya çıkarıldı (Marchetti, 2016: 367-368).

Yukarıda kuruluşuna dair bilgi verdiğimiz Urartu kenti nasıl tanımlanabilir? Modern literatürde tüm Urartu yerleşimlerinden genellikle kale olarak bahsedilir. Dönemin yazılı belgelerde ise yerleşimlerin tanımlanması net değildir. Çünkü Urartu yazılı belgelerinde kent, kale ve saray gibi inşa faaliyetlerinden bahsedilmesine rağmen aralarındaki ayrım net olarak çizilmez. Genel görüş kent için URU determinatifi kullanılırken kale, saray için É.GAL kullanıldığıdır. Fakat yazılı metinlerde saray ve kent ayrımı yapılmaz. Her ikisi içinde É.GAL determinatifi kullanılır. Yani kentin tamamı saray olarak görünür (Salvini, 2006a: 144).

Urartu yerleşimlerine arkeolojik bakış açısıyla baktığımızda bu merkezler arasında aşağıda bahsedeceğimiz belirgin farklılıklar olduğu görülür. Bu ayrım için konum ve büyüklük yeterli değildir. İleride bahsedeceğimiz gibi Urartu yerleşimleri arasında işçilik, uzmanlık, işgücü, mimari farklılıkların yanı sıra, içinde barındırdığı inşa yazıtı, lüks tüketim ürünlerinin varlığı, kaya mezarı bulunması gibi özellikler bakımından farklı olanların olduğu anlaşılır.

Urartu yerleşim tipolojisi yakın zamanda Köroğlu tarafından kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Araştırmacı çalışmasında Urartu yerleşimlerini kentler, yerel yönetim merkezleri, köyler olarak üç gruba ayırır. Bu üç grup arasındaki farklılıkları ortaya koyarak krallığın bizzat inşa ettiği 12 kent belirler (Köroğlu, 2011). Listede isimlerini verdiğimiz (Tablo 3) bu kentlerin büyük çoğunluğu Urartu'nun merkezi bölgesi olan Van Gölü havzasında bulunur. Orta Aras havzası ise Van Gölü havzasından sonra krallığın birden fazla kent inşa ettiği ikinci bölgedir (Harita 10).

Kent	Bulunduğu Bölge	Sitadel Alanı (hektar)	Aşağı Yerleşme (hektar)
Van Kalesi (Tuşpa)	Van Gölü Havzası	16	64
Yukarı Anzaf	Van Gölü Havzası	6	14
Aznavurtepe	Y. Murat Havzası	6	19
Körzüt	Van Gölü Havzası	2.5	10
Arinberd (Erebuni)	Orta Aras Havzası	1.80	12.2
Armavir Blur (Argişthinili)	Orta Aras Havzası	2.5	?
Çavuştepe (Sardurihinili)	Van Gölü Havzası	4-5	
Toprakkale (Rusahinili KUR Qilbanikai)	Van Gölü Havzası	2.70	
Karmir Blur (Teişebai URU)	Orta Aras Havzası	4	25
Kef Kalesi (Haldiei URU)	Van Gölü Havzası	3	16
Bastam (Rusai-URU.TUR)	Orta Aras Havzası	11.4	20.8
Ayanis (Rusahinili KUR Eidurukai)	Van Gölü Havzası	2.6	80

Tablo 3: Kralî kentlerin buldukları bölge ve boyutları

Kralî kentlerin konumlarından bahsedilirken çoğunlukla bir yol güzergahıyla organik ilişki kurulur. Ancak yaptığımız ayrıntılı gözlem bu konunun kuşku ve tartışmaya açık olduğunu gösterir.

Krallığın başkenti olan Van Kalesi tarihi yolların odağında stratejik bir konumda olduğu belirtilir (Tarhan, 2011: 290). Urartu döneminde Van Gölü'nün çevresini güneyden çevreleyen bir yol olmadığı görülür (Zimansky, 1985: 18). Güneyden havzaya ulaşan tek yol Çavuştepe'nin bulunduğu Gürpınar ovasından geçerek Van ovasına ulaşır. Doğudan Van havzasına ulaşan yol ise Hoy - Özalp

istikametinde Erçek Gölü'nü güneyden dolaşarak Van Ovası'na ulaşır. Van Kalesi'nin konumuna baktığımızda bugünkü modern yolu esas alırsak yolun yaklaşık 2 km doğusunda olduğu görülür. Yani kale ovaya ulaşan yollara hâkim ve bu yolları bizzat denetleyecek bir konumda değildir (Harita 10).

Van Kalesi'nin yaklaşık 5 km batısında bulunan Toprakkale Van kalesi gibi ana yolla bizzat ilişkili olmadığı anlaşılır (Fotoğraf 33). Sitedel doğudan havzaya ulaşan yolun 2 km güneydoğusunda kalır. Yine kuzey-güney yönünde ovadan geçen modern yolun yaklaşık 3 km doğusunda bulunur (Harita 10).

Van Gölü havzasının kuzeybatı ucunda Muradiye/Bendimahi ovasında bulunan Körzüt'ün Van havzasını kuzeye ve doğuya bağlayan bir kavşak üzerinde bulunduğundan bahsedilir (Tarhan - Sevin, 1976-77: 275). Kent Muradiye ovasının güneydoğu ucuna inşa edilmiştir (Harita 10). Kent ile göl arasında yaklaşık 8 km mesafe vardır (Fotoğraf 5). Urartu döneminde Başkent Tuşpa'dan kuzeye giden yolun gölün 1 km batısından geçtiğini göz önüne alırsak kent ile yol arasında yaklaşık 7 km uzaklık bulunur. Nitekim günümüzde modern yolun 1 km batısından geçen Ortaçağ'a tarihlenen tarihi köprü¹⁶ eski yolun güzergahını gösterir. Ayrıca bölgedeki Ortaçağ kalelerine baktığımızda bu kalelerin yolun geçtiği ve vadilerin daraldığı yola hakim noktalarda olduğu anlaşılır.

Ortaçağ'a tarihlenen Muradiye Kalesi, kuzeyde Çaldıran'a ulaşan yolun geçtiği Gönderme boğazının Muradiye ovasına açıldığı yerdedir (Fotoğraf 6). Yine daha kuzeyde bulunan Çaldıran kalesi yola yakın ve yolu denetleyen bir konumda olduğu görülür (Burney, 1957: 48-49). Fakat Körzüt'ün Ortaçağ kalelerinden farklı bir yerde havzayı kuzeye bağlayan yolla bizzat ilişkisi olmadığı anlaşılır.¹⁷

¹⁶ Bendimahi Köprüsü.

¹⁷ Körzüt'ün başka bir güzergâh olan kentin kuzey bitişiğinden geçerek derin vadileri takip ederek Kuzeybatı İran'a ulaşan yol ile ilişkisi olabilir. Bu güzergah Osmanlı döneminde (Kanuni Sultan Süleyman 1543 İran Seferi) sefer yolu olarak kullanıldığı bilinmektedir (Yurdaydin, 1976).

Fotoğraf 5: K rzt sitadelinden Van Gölü'ne bakış (E. Konyar)

Fotoğraf 6: Muradiye Kalesi

Patnos ovası, Van Gölü havzasından gelerek kuzeye Ağrı bölgesine ulaşan yol ile Murat vadisi boyunca batıya doğru devam eden yolların kavşak noktasında bulunur (Harita 10). Urartu döneminde kullanıldığı varsayılan bu yolun Patnos ovasının

neresinden geçtiğini bilemiyoruz. Aznavurtepe'nin konumuna baktığımızda kentin Patnos ovasının kuzeybatı köşesinde olduğu görülür. Kentin kuzey ve kısmen doğu yönünde dağlık arazi bulunurken diğer yönlerde önü açık düz bir alan bulunur (Harita 10; Fotoğraf 7). Dolayısıyla kent ovidan geçmesi muhtemel yolları bizzat denetleyen bir yerde değildir. Aznavurtepe krallığın kuzeye ve batıya yaptığı seferlerde üs olarak kullanılmış olabilir (Çilingiroğlu, 1997: 32). Sonuç olarak Aznavurtepe'nin kuzeye ve batıya ulaşan yolların bulunduğu stratejik bakımdan önemli bir bölgede fakat bu bölgeden geçen yolları denetleyen bir konumda olmadığı anlaşılır.

Urartu'nun en batısındaki kralî kent Bastam, Akçay vadisinin Karaziyaeddin ovasına açılan kısmında bulunur (Harita 10). Kleiss, Akçay vadisinden dar vadiler izlenerek Tuşpa'ya ulaşıldığından bahseder (Kleiss, 1978: 398). Eğer Urartu döneminde bu rota kullanılıyorsa Bastam'ın yolu denetleyen bir yerde olduğundan bahsedebiliriz. Fakat Bastam'dan Tuşpa'ya ulaşan güzergahın bulunduğu bölgenin yükseltisi düşünüldüğünde mevsimin müsait zamanında sadece kısa bir süre bu rotanın kullanılabilceği göz önünde bulundurulmalıdır. Yani Bastam yılın yarısından uzun bir süre başkent ile ulaşım sağlayamaz. Bu durumda Bastam gibi sitadel alanı 11 h. ulaşan bir kentin yılın çok az bir süresinde kullanıldığı anlaşılan bu güzergahı denetlemek amacıyla kurulduğunu söyleyemeyiz.

Orta Aras havzasından Urmiye havzasına ulaşan bir rota düşünüldüğünde Bastam ovidan geçen muhtemel bir yolun en az 5 - 6 km batısında kalır (Harita 10). Dolayısıyla Bastam konum bakımından bir ana yoldan daha çok yanında uzanan ovanın tarım potansiyeli ile ilişkilendirilebilir. Çünkü ileride bahsedeceğimiz gibi ova deniz seviyesinden ortalama 1000 m yükseltidedir. Akçay tarafından sulanan ova çevresini saran yüksek dağlar sayesinde sert rüzgarlardan korunur. Nitekim ileride bahsedeceğimiz kentte ortaya çıkarılan büyük depo yapıları ovanın tarım bakımından etkin olarak kullanıldığına işaret eder.

Fotoğraf 7: Aznavurtepe sitadelinden bakış

Çavuştepe Van Gölü havzasının en güneyinde Gürpınar ovasında bulunur. Birçok araştırmacı kentin Başkale bölgesinden modern Hakkari - Van yolu güzergahında devam eden tarihi yolla ilişkisine atıf yapar (Burney, 1957: 40; Erzen, 1978: 2; Forbes, 1983: 8).

Gürpınar ovası 15 km uzunluğunda 3.5 km genişliğinde kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan bir düzlükten oluşur. Sitadel ovanın kuzey kısmında bulunan ova doğrultusunda uzanan bir yükseltinin batı ucuna kurulmuştur. Günümüz ovidan geçen modern yol sitadelin bulunduğu yükseltinin kuzeyinden geçer. Fakat ovanın güney kısmında en az 3 km düz bir alan bulunur (Fotoğraf 8). Gerektiğinde ovidan geçmek için yol haricinde bu alan kullanılabilir. Yani Çavuştepe sitadelinin yolu denetleme gibi önceliğinin olmadığı görülür. Bölgede yolu denetleyen bir kale örneği olarak Ortaçağ kalesi Hoşap'ı gösterebiliriz. Kale konum olarak yukarıda bahsettiğimiz Gürpınar ovasından geçerek Başkale'ye ulaşan yol üzerindedir. Konum olarak yolun dar vadiye girdiği dolayısıyla kontrole imkân verdiği boğazın çıkışında bulunur (Fotoğraf 9). Bu nedenle vadiden geçen yolu bizzat denetleme amacıyla kurulduğu anlaşılır.

Fotoğraf 8: Çavuştepe sitadeline Gürpınar ovasına bakış (E. Konyar)

Fotoğraf 9: Hoşap Kalesi'nden vadiye bakış (E. Konyar)

Orta Aras havzasında I. Argiști tarafından 6 yıl aralıkla inşa edilen Arinberd ve Armavir Blur, II. Rusa tarafından inşa edilen Karmir Blur kentleri bulunur (Harita 10). Havzadan kuzeydeki Sevan havzasına ulaşan en müsait güzergâh Razdan vadisi boyunca devam eder. Nitekim vadiye bulunan Elar ve Sevan havzasındaki Lçaşen yazıtları vadi boyunca devam eden yolun Urartu döneminde kullanıldığını gösterir (Harita 10). Arinberd bu güzergahın güney ucunda Karmir Blur ise güneybatısında ovalık alanda yer alır. Arinberd ile Karmir Blur'un birbirlerine yakınlıkları dikkat çekicidir.¹⁸ İki kent birbirlerine doğu - batı yönünde 7 km uzaklıktadır. Bu kentler yolu denetlemek amacıyla inşa edilmiş olsaydı konum olarak yolun daraldığı Razdan vadisinde bulunmalıydı. Aksine Aras ovasının doğu ve batısında bulunan bu kentlerin Aras ovasıyla bizzat ilişkili olduğu açıktır. Nitekim I. Argiști'ye tarihlenen yazıtlarda bölgede 4 kanal açıldığı bağlar bahçeler yaptırıldığından bahsedilir. (CTU, 2008: A 8-16). Öyle ki günümüzde bu kanallardan biri 20 km kadar izlenebilir (Salvini, 2006a: 141).

Van havzasından Urmiye Gölü havzasına ulaşan güzergahlardan biri Erçek Gölü'nün güneyinden geçerek Özalp üzerinden Hoy'a ulaşır. Bu yolun Van ovasına açıldığı yerde bulunan A. Anzaf yola hakim bir konuma sahiptir. Y. Anzaf ise bu yolun 1 km güneyinde kalır. Kentin aşağı yerleşmesinin sınırları tam belli değildir. Dolayısıyla aşağı yerleşmenin A. Anzaf'a kadar ulaşıp ulaşmadığını bilemiyoruz. Y. Anzaf'ı A. Anzaf ile beraber düşündüğümüzde doğudan Van Gölü havzasına ulaşan yola hakim bir yerde olduğu anlaşılır.

Krali kentlerden Kef Kalesi ve Ayanis ne bir ana güzergâh ne de geniş tarım alanlarıyla ilişkisi vardır. Bu iki kent kısmen izole bir bölgede bulunur. Kef Kalesi Van Gölü'nün kuzeyinde Süphan dağının güney uzantılarının üzerine inşa edilmiştir. Van Gölü'nün kuzeyinden geçen ve batıya ulaşan yolun 30-40 km güneyinde bulunur. Ayrıca Van Gölü'nün kuzey sahil kısmından geçen yolun 3 km kuzeyinde kalır. Nitekim Ortaçağ'a tarihlenen Adilcevaz kalesi Kef Kalesi'nden farklı olarak sahilden geçen yolu bizzat denetleyen bir konumdadır (Fotoğraf 40). Benzer şekilde Ayanis

¹⁸ Bu yakınlık araştırmacılar tarafından yönetim merkezinin yerinin değişmesiyle açıklanır (Piotrovsky, 1969b: 71).

Van Gölü'nün batı kenarında başkent Tuşpa'dan kuzeye giden yolun uzağında kısmen izole bir bölgede bulunur (Harita 10).

Yukarıda konumlarından bahsettiğimiz kralî kentlerin sanılan aksine bir ana yolla bizzat ilişkili olmadığı görülür. Genel olarak kentler bir yolla kolay şekilde ulaşılabilen bir yerde yolu denetleme amacıyla kurulmadığı anlaşılır. Ele aldığımız 12 kent arasında sadece Yukarı Anzaf'ın, A. Anzaf'la beraber düşünüldüğünde ana yol güzergahını denetleyen bir noktada olduğu anlaşılır. Diğer kentler ana güzergâh üzerinde bulunmaktan ziyade korunaklı bölgelerde yer alır. Yukarıda bahsettiğimiz Kef, Ayanis ve Y. Anzaf haricinde bu kentlerin çevresinde verimli araziler bulunur.

Van Gölü havzasındaki bazı kralî kentlerin başkente yakınlıkları dikkat çekicidir. Toprakkale başkente 5.5, Y. Anzaf 13, Çavuştepe 19 km yakınlıkta bulunur (Harita 10). Krallığın başkente yakın kentler inşa etmesinin gerekçesini bilemiyoruz. Bu durumun birden çok nedeni olabilir. Öncelikle yapılan seferlerinin sonucunda elde edilen ganimet bu kentlerin büyük depolarında muhafaza edilebilir. Böylece uzun geçen kış günlerinde başkent için gereken erzak bu kentlerden kolay bir şekilde temin edilebilir. Bir diğer inşa nedeni başkentten güvenliği olabilir. Fakat daha önce bahsettiğimiz gibi bu kentlerden sadece Y. Anzaf, A. Anzaf ile birlikte düşünüldüğünde doğudan havzaya ulaşan yolu denetleyebilir. Bu durumda akla diğer kentlerin savunmaya nasıl katkı sağladığı sorusu gelir. Assur ordusu III. Tiglat-pileser (Köroğlu, 1996: 84-85) ve şüpheli olmakla II. Sargon döneminde (Çilingiroğlu, 1976-77: 246) Van havzasına geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla olası bir kuşatma halinde başkent Tuşpa'nın alınabilmesi için Y. Anzaf, Toprakkale ve Çavuştepe'nin de kuşatılması gerekir. Dolayısıyla bu durumda havzaya gelen saldırı gücü dağılmak zorunda kalır. Ayrıca düşman ordusunun dönüş yolu nedeniyle kısıtlı zamanı göz önünde bulundurduğumuzda başkente yakın tahkimatlı kentlerin bulunması savunma bakımından başkentten lehine olduğu anlaşılır.

Urartu kentleri sitadel ve aşağı yerleşme olarak iki bölümden oluşur. Sitadel kısmı genellikle yüksek bir dağ sırasının uzantısını oluşturan kayalık/tepelik üzerinde bulunur. Bu kısımda yönetimle ilişkili yapılar, saray, tapınak kompleksi, depo yapıları ve çeşitli mimari birimler bulunur.

Başkent Tuşpa ve Bastam dışındaki krali kentlerin sitadel alanı 1.8 ile 6 hektar arasında değişir. Bastam ise 11.4 h. sitadel alanıyla başkentten sonra en büyük sitadel alanına sahiptir (Tablo 3). İnşa sürecinde sitadeldeki yapılar gelişigüzel konumlanmaz. Yani sitadelin bulunduğu alandan azami derecede yararlanır. Bu amaçla kayalığın topografyasına müdahale edilerek teraslar inşa edilmiştir. Bu teraslar Çavuştepe ve Bastam örneklerinde olduğu gibi hem mimari yapılar için platform hem de sur duvarları için destek görevi görür (Erzen, 1978: 8; Forbes, 1983: 43).

Yukarıda bahsettiğimiz sitadel alanının çevresi kalın ve güçlü sur duvarlarıyla çevrilidir. Taş temel üzerinde kerpiç şeklinde inşa edilen surlar dik ve sarp yamaçlarda anakaya açılmış basamak şeklindeki temel yataklarına oturtulur. Kullanılan taşların işçiliğinde standart yoktur. Yani surlarının bir kısmında kullanılan taşlar daha işçilikli iken diğer bölümlerinde daha kaba olabilir. Ayanis'in doğu sitadel surlarında kaba şekilde biçimlendirilmiş kireç taşı kullanılırken, güney kısımda işçilikli andezit taş bloklar kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 2001: 25-27).

Krali kentlerin sitadel kısımları planlanırken drenaj/atıksu sistemi düşünölmüştür. Bu sisteme ait izler Başkent Tuşpa, Arinberd, Çavuştepe, Toprakkale, Bastam ve Ayanis'te görölebilir (Tablo 5). Sitadelde atıksu kanalının bulunması, sitadele bir su kaynağı ulaştırıldığına işaret eder. Fakat suyun nasıl ulaştırıldığı hala gizemini koruyan bir durumdur.

Tapınak Urartu kentlerinin karakteristik yapı gruplarından biridir. Krali kentler arasında Y. Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale, Aznavurtepe, Armavir Blur, Bastam ve Ayanis'te tapınak tespit edilmiştir. Van Kalesi, Arinberd, Körzüt'te tapınağın yeri konusunda tartışmalar devam etmektedir. Bazı kentlerde birden fazla tapınak olduğu anlaşılır. Haldi tapınağının dışında Çavuştepe'de İrmışuni'ye, Arinberd'de Tanrı İubşa'ya adanan tapınak yapısı ortaya çıkarılmıştır (Tablo 4-5).

Tapınak sitadelde sadece tek bir yapı olarak bulunmaz. Genelde merkezi bir konumda kare planlı çekirdek tapınak ve önünde kare veya dikdörtgen planlı bir avlu ve avlu ile ilişkili depo ve çeşitli mekanlardan oluşan bir komplekstir. Ana tapınak yapısı kare planlı olup ölçüleri dışarıdan 10X10 ile 13.80X13.80 m arasında değişir (Tablo 4). Kalın duvarlar birkaç sıra kesme taş temel üzerine kerpiç şeklindedir.

Tapınakların *cella* alanı kare planlı ve 4.30X4.30 ile 5.50X5.50 m ölçüleri arasındadır. *Cella* alanının önündeki avlu Ayanis'te tamamen, Çavuştepe ve Y. Anzaf'ta kısmen ortaya çıkarılmıştır. Avlunun çevresinde avluya açılan ve tapınak ile ilişkili olduğu anlaşılan mekanlar bulunur. Ayanis ve Çavuştepe'de yapılan kazılarda tapınak ile ilişkili içerisinde pitoslar bulunan depo odaları vardır. Yine Ayanis'te tapınakla ilişkili bazı odaların içerisinde bulunan eşyalardan buraların adak eşyalarının konulduğu mekanlar olduğu anlaşılır (Çilingiroğlu, 2006; Çilingiroğlu, 2008a: 188).

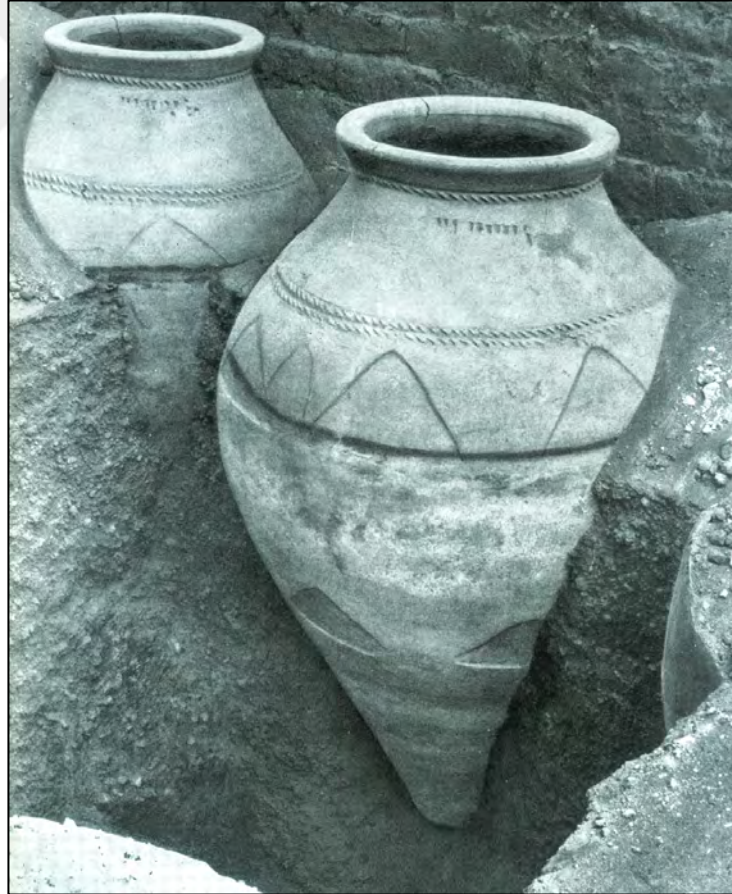
Yerleşim	Tapınak Boyutu (metre)	<i>Cella</i> Alanı (metre)	Kaynak
Yukarı Anzaf	13.40X13.40		(Belli, 1998: 25-29)
Aznavurtepe	13.30X13.50	5X5	(Boysal, 1961: 201, plan 2)
Arinberd - İubşa	10X13.45	5.05X8.08	(Hovhannissian, 1973: 37)
Armavir Blur	13.80X13.80		(Karapetyan, 2010: 37, fig. 4)
Çavuştepe - Haldi	12.50X12.50	4.50X4.50	(Erzen, 1978: 8)
Çavuştepe - İrmışuni	10X10	4.50X4.50	(Erzen, 1978: 10)
Toprakkale - Haldi	13.80X13.80	5.30X5.30	(Erzen, 1967a: 58)
Bastam	13.5X13.5		(Kleiss, 1980: 303)
Ayanis	12.75x12.75	4.58X4.62	(Çilingiroğlu, 2012a: 5)
Altıntepe	13.80X13.80	5.20X5.20	(Özgüç, 1966: 3-10)
Kayalidere	12.50X12.50	5X5	(Burney, 1966: 68-69)
Verahram	11.50X11.50	5.50X5.50	(Kleiss, 1974: 91)

Tablo 4: Urartu tapınakları ve ölçüleri

Kentlerin sitadellerinde eyalet yöneticisi ve ailesi için inşa edilmiş saray bulunur. Saray yapısını yöneticinin ikametgahı dışında resmi işlerin görüldüğü kabul salonları, büyük depo odaları ve saraya hizmet eden atölyelerden oluşan bir kompleks olarak tanımlayabiliriz. Saray, tapınak kompleksi gibi standart bir plana sahip değildir. Sarayın büyüklüğü sitadel alanının büyüklüğüne göre değişir (Forbes, 1983: 42). Saray yapıları genelde çok katlı olarak planlanır. Zemin katlarında depo ve saraya hizmet

eden mekanlar bulunur. Yapılan kazılarda saray yapılarının sadece zemin kat planı ortaya çıkarılır. Bu yüzden saraya dair yapılan yorumlar daha çok zemin kat planı üzerinden yapılır. Çavuştepe’de daha önce bahsettiğimiz sarnıçların bulunduğu alanın zemin kat olduğu anlaşılır (Fotoğraf 31). Yine Karmir-Blur’da yapılan kazılarda sarayın sadece göre depo ve atölyelerin bulunduğu zemin katı ortaya çıkarılmıştır. Saraya ait kabul salonları ve resmi yapıların üst katta olduğu düşünülür.

Sitadelde bulunan büyük depo ve atölyeler eyalet merkezinin ekonomik işlevini gösterir. Kazısı tam olarak yapılmayan Aznavurtepe ve Körzüt dışında tüm merkezlerde büyük depo mekanları ortaya çıkarılmıştır (Tablo 5). Depo mekanları Ayanis, Çavuştepe gibi sarayı oluşturan birimlerden bağımsız şekilde yapıldığı gibi Karmir Blur, Arinberd gibi kentlerde sarayı oluşturan kompleks içerisinde bulunabilir.

Fotoğraf 10: Karmir Blur depo odası (Piotrovsky, 1970: 13)

Adı	Sitadel	Aşağı Yerleşme	Saray	Depo Yapısı	Tapınak	Drenaj Sistemi	Sur/ Kule	Hendek	Ölçü Birimi	Mühür	İnşa Yazıtı	Kil Tablet	Kırmızı A. Seramik	Kaya Mezarı
Van Kalesi	+	+	+	+?		+	+	+		+	+	+	+	+
Aznavurtepe	+	+			+		+			+	+		+	
Y. Anzaf	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	
Körzüt	+	+			+?		+				+		+	
Çavuştepe	+		+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	
Ayanis	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	
Toprakkale	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Armavir Blur	+	+	+	+	+?		+		+		+		+	
Karmir Blur	+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	
Arinberd	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+		+	
Bastam	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	
Kef	+	+	+	+			+		+		+		+	

Tablo 5: Kralî kentlerde bulunan arkeolojik bulgular

Kralî kentlerin depolarında bulunan bazı pitoslar üzerinde ölçek, çivi yazıtı veya damga bulunur (Fotoğraf 10; Tablo 5). Bu durum depolanan ürünlerin kayıt altına alındığını gösterir. Sistemik şekilde kaydı alınan ürünler depolandıktan sonra bullalar ile mühürdarlar tarafından mühürlenir. İhtiyaç duyulduğunda bu ürünler depolardan çıkarılarak kullanılır veya gereken yerlere sevk edilirdi. Nitekim kralî kentlerin depolarında bulunan ele geçen kil tabletler planlı bir depolama sisteminin varlığına işaret eder. Karmir Blur'da bir tablet üzerinde *Aza* ülkesindeki ismi okunmayan kente yollanan inek, koyun, keçi postu, kumaş ve yün listesi bulunur (CTU, 2012: CT Kb-10). Yine aynı kentten ele geçen ve "*Rusa oğlu Sarduri*" adına mühürlenmiş tablet üzerinde askerler için yollanan arpa ve 6 boğadan bahsedilir.

Verilen buyruğun mühürdar ile muhasebeciye ilgilendirdiği anlaşılır (CTU, 2012: CT Kb-1).

Kentlerde yukarıda mimari birimlerinden bahsettiğiniz sitadel dışında bir aşağı yerleşmenin varlığı anlaşılır. Toprakkale ve Çavuştepe dışında tüm krali kentlerde aşağı yerleşme tespit edilmiştir (Tablo 5). Aslında kentlerde aşağı yerleşmenin bulunması bir zorunluluktur. Çünkü sitadelde hayatın devam etmesi, ihtiyaçlarının karşılanması için kalabalık bir nüfusa ihtiyaç vardır. Ayrıca sitadelin güvenliğinin sağlanabilmesi için askeri gücün bulunması gerekir. Bu durum sitadele hizmet eden askeri ve sivil nüfusun aşağı yerleşmede iskân edildiğini gösterir. Muhtemelen sitadelin inşa sürecinde çalışan nüfus daha sonra aşağı yerleşmede iskan edilmiştir (Köroğlu, 2011: 28).

Aşağı yerleşmelere dair yapılan araştırmalar son derece sınırlıdır. Çünkü kazılar daha çok yukarıda bahsettiğimiz tapınak, saray gibi önemli birimlerin bulunduğu sitadel kısmında yapılır. Bu yüzden kentlerin aşağı yerleşmelerine dair söyleyeceklerimiz kısmen kazı yapılan Ayanis, Bastam, Karmir Blur kentlerinden gelmektedir (Stone - Zimansky, 2004; Stone, 2005).

Kentlerin aşağı yerleşmelerinde genel olarak iki tür yapılaşma olduğu görülür. Birincisi, devlet eliyle inşa edildiği anlaşılan düzgün plan gösteren, kalın duvarlara sahip yapılar, ikincisi nispeten plansız ve işçiliksiz yapılar. İlk grubun sitadele hizmet eden alt kademe yönetim grubu ve askerler için yapıldığı öngörülebilir. Ayanis'te Güneytepe alanında sitadel surlarına yakın kısımda kalın duvarlara sahip bazılarının avluları taş döşeli binalara rastlanır. Bu yapıların temelleri anakaya üzerine oturtulmuştur. Yapıların plan ve işçiliği bunların sitadelle ilişkili görevli ve hizmetlilere ait olduğunu düşündürür. Nitekim bu yapılarda bulunan mühür, kil bulla, fibula, demir ve tunç eşyalar bu durumu destekler. Yine Güneytepe alanında orta kısımda yer alan yapıların ise plansız ve işçiliksiz olduğu görünür. Burada yapılan kazılarda ocak, tandır ve günlük işlerin yapıldığını gösteren kalıntılar ele geçirilmiştir (Çilingiroğlu, 2012a: 20-21).

Bastam'ın aşağı yerleşmesinde yapılan kazılarda Kuzey Binası, (Doğu Binası), sütunlu salon (Hallenbau) gibi kamu binaları ortaya çıkarılmıştır. İleride

bahsedeceğimiz üzere bu yapılar, kalın duvarlara sahip düzenli mimarisi ve çevre duvarlarında bulunan payandalarıyla özel konutlardan ayrılır (Kleiss, 1980: 300).

Krali kentleri yerel eyalet ve aşiret merkezlerinden ayıran en belirgin kriterlerden biri başkent dışında krali kentlerde mezar bulunmamasıdır. Aşağıda bahsedeceğimiz başkent Tuşpa'da bulunan 4 adet çok odalı kaya mezarı, kral ve ailelerinin öldükten sonraki ikametgahını oluşturur. Muhtemelen krallık soyundan gelen valiler öldüklerinde başkentte bulunan bu mezarlara defnedilirdi (Köroğlu, 2011: 33-35).

Krali kentlerin özelliklerinden biri inşa yazıtı bulunmasıdır. Urartu'da yazıt yazdırmak krala özgüdür. Kral yaptığı seferin başarısından bahsettiği steller dışında, yaptırdığı kent, kale, tapınak, baraj, sulama kanalı, bağ, bahçe gibi yatırımlarını yazdırdığı inşa yazıtlarıyla güvence altına alır. Dolayısıyla kralî kentlerde bulunan inşa yazıtları kralî merkezler ile yerel eyaletler ve aşiret merkezleri arasındaki ayrımlardan birini oluşturur. Yazıtlar genelde tapınak ya da inşa edilen mimari birimin duvarında bulunur. Yukarıda bahsettiğimiz 12 krali kenttin tamamında inşa yazıtı vardır (Tablo 5). Fakat ileride bahsedeceğimiz kralî kentlere mimari bakımdan benzerlik gösteren yerel eyalet merkezlerinde inşa yazıtı bulunmaz. Bu durum ileride bahsedeceğimiz yerel eyalet merkezlerinin kral tarafından değil merkezden atanan valiler tarafından inşa edildiği gösterir (Köroğlu, 2011: 33).

Yukarıda mimari özelliklerinden bahsettiğimiz kralî kentler, kral ailesinden gelen valiler tarafından yönetilmiş olmalıdır. Bu durumu aşağıda bahsedeceğimiz arkeolojik bulgular destekler. Bu konuda kil tabletler ve yukarıda bahsettiğimiz mühür ve mühür baskıları bu konuda ipuçları sağlar. Krali kentlerin çoğunluğunda mühür veya mühür baskısına rastlanır (Tablo 5). Y. Anzaf, Ayanis, Toprakkale, Bastam ve Karmir Blur ve Çavuştepe'de bulunan tabletler üzerinde bulunan mühür baskıları bunların kralî soydan gelen kişilere ait olduğunu gösterir. Yine bu merkezlerden ele geçen mühür ve bullalar üzerindeki unvanlar bu merkezlerde yönetimle ilişkili üst bir sınıfın olduğuna işaret eder.

Fotoğraf 11: Van Kalesi Höyüğü'nden çıkarılan üzeri çivi yazılı bulla (VANTAM arşivi)

Karmir Blur, Bastam, Ayanis, Van Kalesi'nde (Fotoğraf 11) bulunan kil tablet ve bullalar üzerinde ^{LÚ}aşuli¹⁹ (^{LÚ}A.ZUM-li) unvanı bulunur. Ne anlamda kullanıldığı tartışmalı olan unvanın hanedan soyundan gelen kişilerce kullanıldığı anlaşılır (Hellwag, 2005; Sagona - Zimansky, 2009: 331). Yine Ayanis'te ele geçen üzerinde çivi yazısı ve hiyeroglif bulunan mühür baskıları motif ve tasarım açısından yukarıda bahsettiğimiz ^{LÚ}aşuli (^{LÚ}A.ZUM-li) unvanlı kraliyete ait resmi mühürlerle benzerlik gösterir (Abay, 2001: 346). Benzerlerine Toprakkale, Bastam ve Karmir-Blur'da rastlanır. Van Loon, bu tür mühür baskılarını krali ve resmi mühürler olarak tanımlar (Van Loon, 1966: 152-160). Bu tür arasında Ayanis'te bulunan üzerinde kral tasviri ve krali bir isim olan [mR]u-sa-i [m]Ar-gis-te-hi-ni-i yazılı mührün kralî bir otorite tarafından kullanıldığı anlaşılır (Abay, 2001: 346).

¹⁹ Bu unvan önce ^{LÚ}A.NIN-li okunarak “kraliçenin oğlu” olarak tanımlanır (Salvini 2006: 123, Zimansky 1985:84-85). Sonrasında unvanın yanlış okunduğu anlaşılmış, ideogram olarak ^{LÚ}A.ZUM-li fonetik olarak ^{LÚ}aşuli olarak düzeltilmiştir (Çilingiroğlu - Salvini, 2001: 23; Hellwag, 2005).

Daha önce bahsettiğimiz Assur yazılı belgeleri krali kentlerin hanedan üyeleri tarafından yönetildiğine dair ipuçları verir. Yazılı metinlerde adı geçen Urartu valisi Abaliuqunu abisi vekil başkomutan olan Ursene'nin krala karşı karıştığı bir isyan sonucu af dilemek amacıyla kralın huzuruna çıkar. Vekil başkomutanların krallık soyundan geldiği ileri sürülür. Bu durumda Ursene ile kardeş olan valinin krallık soyundan geldiği anlaşılır (Parpola - Radner, 1998: 2). Kralî kentlerin yönetimiyle ilgili bir diğer ipucu Sargon'un seferini anlattığı yazıtlardan gelir. Sargon seferini anlattığı yıllıklarda krali soyun yaşadığı Urartu kentlerinden bahseder. Yazıtta, Rusa'nın babasının şehri Arbu ve İştarduri'nin kentinden bahsedilir. Assur orduları bu kentlerin yanında bulunan Rusa'nın kardeşleri ve krali soyun yaşadığı tahkimatlı 7 kenti yıkar. Ayrıca Haldi tapınağını yakarak tapınağın kült odasını tahrip eder.²⁰ Bu ifadelerden yola çıkılarak Çavuştepe sarayının çöplüğünde, iki ayrı tabakada görülen yangın izlerinde geç olanının Sargon'un 8. seferiyle ilişkili olabileceği belirtilir (Çilingiroğlu, 1976-77: 248).

²⁰ “Yürüyüşüm sırasında Ursa'nın babasının evi Arbu şehrine ve İştarduri'nin şehri Riar'a geldim. Bunların civarındaki, onun kardeşlerinin krali soyunun yaşadığı tahkimli 7 şehri tahrip ettim, yerle bir ettim, Onun tanrısı Haldia'nın tapınağını çalı gibi ateşe verdim ve kült odasını tahrip ettim” (Thureau-Dangin, 1912: 45).

2. 1. Van Kalesi/Başkent Tuşpa

Günümüzde başkent ideolojinin üretildiği, siyasi statülerin dağıtıldığı, hiyerarşik ilişkilerinin belirlendiği yani genel olarak devletin işleyişine dair kararların alındığı yerdir. İlkçağdan modern ulus devletlerine kadar hâkim siyasal yapı için büyük önem arz etmektedir. Başkent terimi sözlükte ise devletin yönetim merkezi olarak geçer (TDK, 2005: 217). Fakat Urartu Krallığı'nda başkent nasıl bir yerdir? Onu özel kılan nedir? Mimari olarak içerisinde hangi birimler bulunur? Diğer kentlerden farkı var mıdır?

Fotoğraf 12: Van Kalesi /Başkent Tuşpa (E. Konyar)

Urartulular başkentlerini ^{URU}Tuşpa olarak adlandırırlar. Tuşpa ise Van Gölü havzasındaki en büyük yerleşim olan Van Kalesi'yle eşitlenmiştir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 91; CTU, 2008: 70; Tarhan, 2011: 288). Van Kalesi Van Gölü'nün batı kıyısında Van ilinin yaklaşık 5 km batısında yer alır. Kalenin bulunduğu Van Gölü'nün doğusunda kalan bölge güney, batı ve kısmen doğu yönlerinden gelecek saldırılara karşı korunaklı bir yerdir. Bölgenin güneyinde Güneydoğu Torosların yüksek uzantıları bulunur. Bölgenin batısı ve kısmen kuzeyi Van Gölü, doğusu ise 2000 m

yüksekliğinde dağlarla çevrilidir. Doğu kısmında ise Başkale dağları ve uzantıları bulunmaktadır (Harita 10).

Van Kalesi'nin konumuna dar bir perspektiften baktığımızda çevresinde bulunan Van ovası havzanın en geniş düzlüğünü oluşturduğu görülmektedir. Bu düzlüğün batısında doğu-batı uzantısında 1.5 km uzunluğunda 70-80 m genişliğinde kalker bir kayalık olan kentin sitadel kısmı bulunur (Fotoğraf 12). Sitadelin bulunduğu kayalığın yüksekliği 100 m'ye ulaşır (Tarhan, 2011: 286-287). Kayalığın güney kısmı tırmanılması dik ve sarp bir uçurumla sonlanır. Kayalığın doğu, batı ve kuzey kısmı kademeli şekilde zemine kadar iner. Bu sebeple aşağıda bahsedeceğimiz yapıların çoğu eğimin az olduğu kuzey kısma inşa edilmiştir.

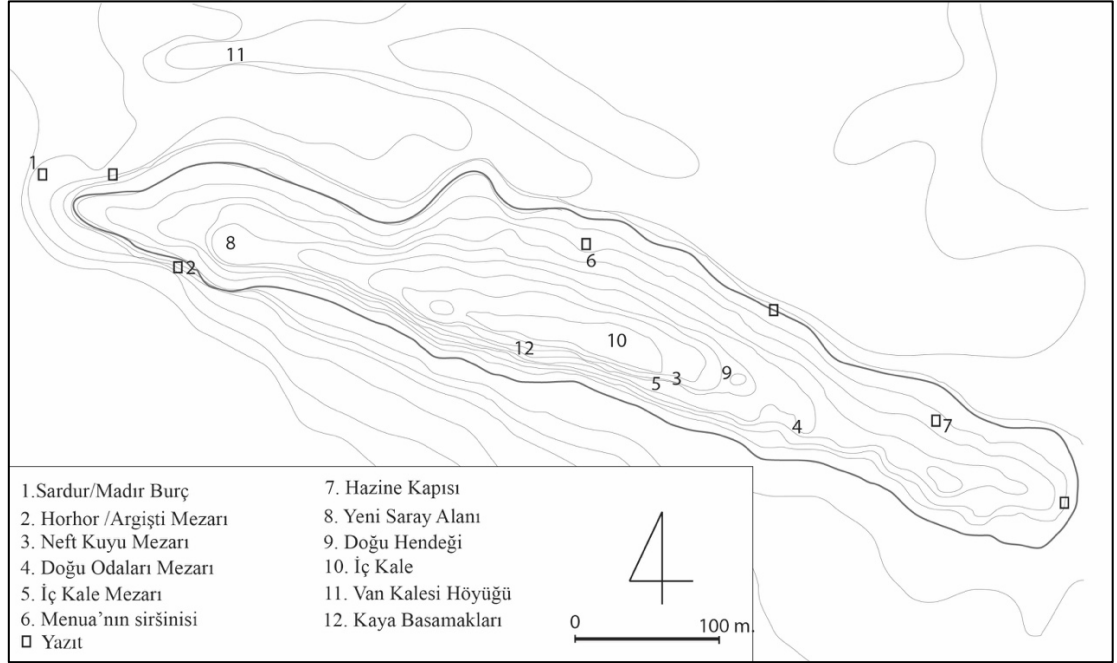
Başkent Tuşpa yaklaşık 16 h. sitadel alanıyla krali kentler arasında en büyük sitadel alanına sahiptir (Tablo 3). Sitadelin 70-80 m kuzeyinde bulunan Van Kalesi höyüğü aşağı yerleşme olarak değerlendirilir. Aynı zamanda kayalığın güneyinde yapılan sondajlardan elde edilen Urartu seramikleri burada Urartu varlığını işaret eder (Lake, 1940: 180; Tarhan, 2011: 326 vd.). Günümüz verileriyle başkent tam olarak ne kadar bir alanı kaplandığını bilemiyoruz. Fakat başkent Van kayalığının kuzeyinde bulunan höyük ve güneydeki Eski Van şehrinin bulunduğu alanla beraber en az 80 hektarlık bir alana sahip olduğu söylenebilir.

Van Kalesi'nde 1800 yıllarında başlayan araştırmalar ve arkeolojik kazılar aralıklarla günümüze kadar devam etmektedir. Kalede ilk kazı çalışması dönemin İngiliz elçisi Layard tarafından yapılır. Layard kayalığın kuzeydoğu yamacında Hazine Kapısı olarak adlandırılan alanda çok kısa süren bir kazı yapar (Layard, 1853: 399). Van Kalesi'nde Layard'dan sonra I. Dünya savaşı yıllarında Rus araştırmacı Marr ve Orbeli başkanlığında kazı çalışması yürütülür. Hazine Kapısı alanında yapılan çalışmalarda kaya nişinin içinde bulunan steller ortaya çıkarılır (Marr - Orbeli, 1922). Rus kazılarında yaklaşık 15 yıl sonra 1939-1940 yıllarında Kirsopp ve Silva Lake tarafından kazılar yapılır. Ayrıca höyük ve kalenin sitadel kısmında da kazı çalışmaları sürdürülür (Lake, 1940; Korfmann, 1977).²¹ Van Kalesi'nde çalışmalar 1950 yıllardan

²¹ Kirsopp ve Silva Lake'nin yapmış olduğu kazının arkeolojik malzemeleri ve kazı raporları Amerika'ya giden geminin batırılması sonucu yok olmuştur (Salvini, 2006a: 19-20).

sonra Türk araştırmacılar tarafından yürütölmeye başlar. Afif Erzen 1963 yılında höyükte kısa bir çalışma yapar (Erzen, *et al.*, 1963). 1972-75 yıllarında sitadelde çalışır (Erzen, 1975). Erzen'den sonra sitadel kısmında kapsamlı kazı çalışmaları 1987-1991 yıllarına Tarhan ve Sevin başkanlığında yürütölür. Yapılan çalışmalar ile daha çok İçkale, Yeni saray alanı ve höyükte çalışılır. Yaklaşık 20 yıl sonra 2010 yılında yeniden başlayan çalışmalar günümüzde devam etmektedir (Konyar - Avcı, 2014; Konyar, *et al.*, 2017).

Van Kalesi'nde krallığa ait izler kayalığının hemen hemen her yerinde gözlenebilir. Bunlar arasında Sardurburcu / Madır Burç, Yeni Saray alanı, 4 adet çok odalı kaya mezarı, Menua'nın şirşinisi, Hazine Kapısı/Analıkız ve kayalığın birçok yerinde bulunan yazıtlar ve nişler önemli kalıntıları oluşturmaktadır (Çizim 2).

Çizim 2: Van Kalesi Urartu dönemi kalıntıları

Van Kalesi'nde en erken dönem inşa süreci I. Sarduri'yle başlar. Sarduri dönemine tarihlenen Sardurburcu/Madır Burç olarak adlandırılan yapı kayalığın kuzeybatı eteklerinde bulunur (Fotoğraf 13). 47X13 m boyutlarında olup dikdörtgen

planlıdır. Büyük kalker bloklarla inşa edilen yapının blokları üzerinde 6 adet inşa yazıtı vardır (Tarhan, 2011: 298-299). Birbirlerinin tekrarı olan yazıtlarda Lutipri oğlu Sarduri'nin bu taşları Alniunu şehriden getirdiğinden bahsedilir (CTU, 2008: A 1 A-1 F). Fakat yapının işlevi hakkında bilgi verilmez. İşlevi hakkında tapınak temeli (Naumann, 1968: 53 vd.) liman seti, rıhtım (Salvini, 2006a: 151) su kaynaklarını koruyan tahkimat yapısı (Burney, 1972a: 182; Tarhan, 2011: 299) gibi farklı öneriler bulunur. Yapının işlevini tam olarak bilinmese de üzerinde barındırdığı yazıttan krallığın en erken dönem yatırımı olduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 13: Sardur Burç/Madır Burç

Urartu yazılı metinlerinden kralın kalabalık bir hizmetli ve saraylı grubuyla beraber yaşadığını anlaşılır. Toprakkale'de bulunan bir tablet üzerinde krala hizmet eden kişilerin listesi bulunur. Bunlar arasında muhasebeci, hadım ağaları, dokumacılar, harem ağaları, sakiler, köpek bakıcıları, hizmetçiler, müzisyenler, silahlı

ve silahsız adamların dikkat çeker.²² Belgeler kralın çevresindeki kişilerin sayısı değişken olduğunu gösterir. Menua'ya ait bir yazıtta kralın haremine yeni kadınlar getirdiği görülür (CTU, 2008: A 5-2).

Yukarıda yaşayanlar bakımından açıklamaya çalıştığımız kraliyet sarayının mimari bakımdan tam olarak nasıl görüldüğünü bilemiyoruz. Çünkü sitadeldeki kalın Ortaçağ tabakası net bilgiler vermemizi imkansız kılar. Sınırlı yerde yapılan kazılarda iki alanda muhtemel saraya dair izlere rastlanır. Aşağıda bahsedeceğimiz sitadelin üst kısmı Eski Saray, kayalığın batı kısmında bulunan alan ise Yeni Saray olarak değerlendirilir (Tarhan, 2011: 304-305, 317-318).

İç Kale sitadelin üzerinde bulunduğu kayalığın en yüksek alanını oluşturur. Çevresi sur duvarları tarafından çevrelenen alanda Urartu sonrasında yoğun yapılaşma olduğu için tahribat fazladır. Burada yapılan sondajlarda yüksekliği 2.20 m 3 sıra halinde kesme taş ile yapılmış Urartu duvarına rastlanır (Fotoğraf 14). Bu yapının işlevini anlayabilmek amacıyla duvarın batı kısmında kazı çalışmaları yapılır. Bu çalışmalar sonucunda duvarın saray yapısına ait bir platform olduğu ileri sürülür (Tarhan - Sevin, 1993: 408-409; Tarhan, 2011: 306-307). Fakat buradaki kalıntıların bir saraya ait olup olmadığı belli değildir. Kalıntıların bulunduğu İç Kale aşağıda bahsedeceğimiz Tarhan'ın önerdiği çift *cellalı* tapınağın bulunduğu yerdir. Kralî kentlerde Urartu tapınaklarının tek bir yapı olarak inşa edilmediğinden daha önce bahsetmiştir. Tapınaklar çevresinde çeşitli yapıların bulunduğu bir kompleks olarak tasarlanır. Bu durumda İç Kale'de saray olarak değerlendirilen yerlerin olası bir tapınak kompleksine ait mekanlar olabileceği göz ardı edilmemelidir. Yukarıda bahsettiğimiz İç Kale'de dikkat çeken yapı iki odalı olduğu anlaşılan bir mekandır. Anakayaya oyulmuş temel izleri mekânın plan ve ölçüleri hakkında bilgi verir. İlk

²² “Argiştî oğlu Rusa'nın şehirde (?) olduğu o yıl, İşqugulu ülkesinin adamı Sagaturtara, Mana ülkesinin Aka bölgesine(?) gittiği zaman, tanrı Haldi, Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili şehirde beni yüksek tahta kral olarak oturttu. 104 tardeş adamı, 1009 kirinei adamı, toplam 1113 marigi, 3784 muhafız, 2411 vatandaş, 119 muhasebeci, 66 dokumacı ?, 1188 köpek bakıcısı, 300 yabancı?/mahkum?, 90 halk arka yüzünde: 168 kalenin eşiate adamı, 108 kalenin muhafızı, 35 halbiu adamı, 10 müfettiş, 15 sipikani adamı, 52 unqaitai adamı, 71 katırcı, 20 garrurda (marangoz ?), 10 Puli ülkesi adamı toplam 5507 adam vardı” (CTU, 2012: CT Tk-1). Bu kadar kalabalık grubun ne Toprakkale ne de başkent Tuşpa'nın sitadel kısmında iskân edilmesinin imkânı yoktur. Muhtemelen verilen sayılar ya abartılı ya da bahsedilen kişilerin bir kısmı aşağı şehirde iskân edilmiş olmalıdır. Nitekim yazıtta geçen katırcı, köpek bakıcısı, marangoz gibi kişiler aşağı şehirde iskân ettirilmiş olabilir.

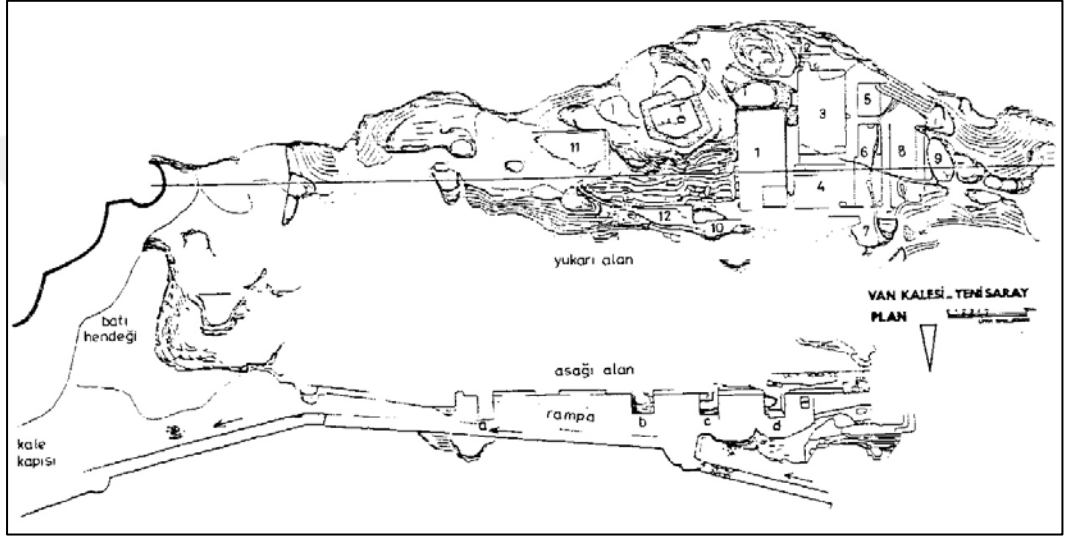
odaya 1.20 m genişliğinde bir kapı ile geçilir. 4.80X3.80 m ölçülerindedir. İkinci odaya birinci odanın güney duvarında bulunan 0.90 m ölçülerinde kapı ile geçilir. Fakat odanın ölçüleri tam olarak ölçülemez (Tarhan - Sevin, 1990: 361). Bu yapı Tarhan tarafından konumu ve ölçülerine bakılarak çift *cellalı* tapınak olarak değerlendirilir. (Tarhan, 2000: 195; Tarhan, 2011: 301-304). Fakat yapının ölçü benzerlikleri dışında tapınak olduğuna dair somut veri yoktur.

Fotoğraf 14: İç Kale Urartu dönemine ait duvar (VANTAM Arşivi)

Yeni Saray olarak adlandırılan alan sitadelin batı kısmında bulunur. Alanın doğusu batı hendeği, batısı I. Argiştı mezarının bulunduğu açıklıkla sonlanır. Güney kısmı ise uçurum ile sınırlanmaktadır. Burada yapılan kazılarda en az 12 odalı bir yapının anakaya üzerindeki temelleri ortaya çıkarılmıştır. Sarayın odaları olduğu düşünülen I. no.lu oda 6.40X12.50 m ölçülerindedir. Bu mekân pitosların bulunduğu depo odası olarak değerlendirilir. 5, 6, 7 ve 8 no.lu odalar drenaj sistemine sahip olması bakımından önemlidir (Çizim 3). Bu odaların tabanlarında kuzey ve güney yönüne uzanan anakayaya oyulmuş atıksu kanalları bulunur (Fotoğraf 15). Bu yüzden saraya ait mutfak ve banyo mekanları oldukları ileri sürülür (Tarhan, 1989: 374-378). 12 no.lu mekanın güney ve doğu duvarında 3 adet adak disk/levhası (Fotoğraf 16)

anakayaya oyulmuş yuvalarında *in situ* olarak bulunmuştur (Tarhan - Sevin, 1990: 357). Benzer şekilde adak disk/levhalarına²³ Altıntepe (Karaosmanoglu, *et al.*, 2005: 128), Aznavurtepe (Boysal, 1961: 200-201), Toprakkale (Erzen, 1967a: 57, res. 10-13) tapınak temellerinde ve Ayanis tapınağına açılan kapının köşe temellerinde rastlanır (Salvini, 2001a: 274, Fig. 4). Bu durum yukarıda bahsettiğimiz alanın saray veya önemli bir yapı grubuna ait olduğuna işaret eder.

Çizim 3: Van Kalesi yeni saray planı (Tarhan - Sevin, 1990: 365)

Van Kalesi'nin yakınlarında bulunan Meher kapı olarak adlandırılan kaya nişi içerisinde Urartu tanrılarının kurban edilecek hayvanların listesi yer alır. Bu listeye göre Tuşpa şehrinin tanrısı, Ardini/Muşaşir ve Qumenu şehrinden sonra 3. sırada bulunur (CTU, 2008: A 3-1). Bu durum başkentini dini bir merkez olarak ön plana çıkmadığı gösterebilir. Fakat başkentini dini bir merkez olarak ön plana çıkmaması burada tapınak olmadığı anlamına gelmez. Van kayalığının doğu kısmında Tebriz kapı olarak bilinen yerde anakaya üzerinde dikdörtgen pano içerisinde Menua ve İşpuini'ye tarihlenen yazıt bulunur (Çizim 2). Yazıtta Tanrı Haldi adına yaptırılan *susi* inşasından bahsedilir (CTU, 2008: A 4-1).

²³ Yapı temellerine adak disk/levhası koymak Assur Krallığı'ndan Urartu'ya taşınan bir gelenektir. I. Şamsi-Adad Tanrı Enlil Tapınağı'nın temellerine levhalar koymuştur. I. Salmanassar yaptırdığı Assur tapınağının temellerine özel harçla levhalar koyar. Daha fazla bilgi için bakınız (Genç, 2015: 446-447)

Fotoğraf 15: Yeni Saray alanı drenaj kanalları (VANTAM Arşivi)

Fotoğraf 16: Yeni Saray alanı diskler (Taner Tarhan Dia Arşivi)

Fotoğraf 17: Hazine Kapı/Analıkız alanı (E. Konyar)

Van Kalesi'nde Hazine Kapısı diğerk bir adlandırmayla Analıkız alanı olarak adlandırılan alan kutsal mekân olarak değerklendirilir (Tarhan, 2011: 322). Sitadelin kuzeydoğuy yamacında bulunur (Çizim 2). Bu bölümde kayalığın cephesi düz bir şekilde boydan boya tıraşlanarak düzleştirilmiştir. Böylece hem cephede düz bir duvar oluşturulmuş aynı zamanda tabanda 40 m genişliğinde bir düz teras/platform ortaya çıkmıştır. Bu platformun kayalık düz cephesine yan yana iki büyük niş yapılmıştır. Nişlerin üst kısımları kemerli şekilde biçimlendirilmiştir (Fotoğraf 17). Doğukısımındaki niş 5.70X2.70 m ölçülerinde olup 2.20 m derinliğindedir. Batıdaki niş ise 6.80X2.60X2.30 m ölçülerindedir. (Salvini, 2006a: 158). Nişlerin duvarlarında ve içlerinde bulunan stellerde II. Sarduri'nin yıllık yaptığı icraatlar yazılmıştır. Ayrıca bu nişlerin sağ ve sol kısımlarında duvar boyunca uzanan oturma sekileri vardır. 1918 yılında yapılan kazılarda nişlerin içerisindeki bazalt steller ortaya çıkarılır (Marr - Orbeli, 1922). Alanda dikkat çeken bir diğerk ayrıntı düz platformun kuzeybatı kısmında anakaya üzerine oyulan yamacın aşağısına doğru uzanan kanaldır (Fotoğraf 17). Burası kurban kanlarının akıtıldığı kanal olarak değerklendirilir (Salvini, 2006a: 158-159; Tarhan, 2011: 322).

Van Kalesi'nde bulunan kaya mezarları krallığa ait günümüze ulaşan en önemli anıtsal yapı grubunu oluşturur. Bu anıtsal mezarlar yerel eyalet ve aşiret merkezlerinde gördüğümüz çok odalı kaya mezarlarının esin kaynağıdır. Uzman işgücü gerektirdiği anlaşılan kaya mezarları aynı zamanda sosyal statü bir göstergesidir. Dolayısıyla aşağıda bahsedeceğimiz Neft Kuyu mezarında olduğu gibi 90 m²'yi aşan ana oda büyüklüğüyle krallık coğrafyasında gördüğümüz çok odalı kaya mezarlarının en muntazam örneklerini oluşturur.

Birçok araştırmacı Van Kalesi'nde bulunan bu anıtsal mezarların kral ve aileleri için inşa edildiği konusunda hemfikirdir (Konyar, 2011: 211; Köroğlu, 2011: 37; Tarhan, 2011 vd.; Sevin, 2012a: 3). Fakat bu mezarların hangi kral ve aileleri için yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda sadece aşağıda bahsedeceğimiz I. Arğişti'ye ait olabilecek kaya mezarı tanımlanabilir.

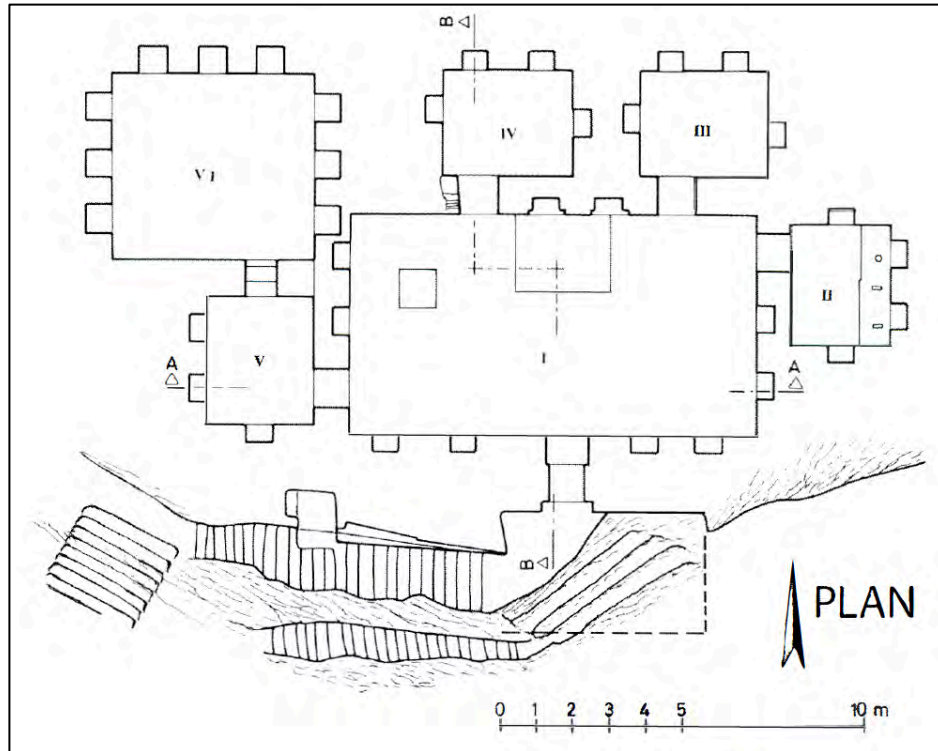
Urartu'da kaya mezarı yapma geleneğinin ne zaman başladığını bilemiyoruz. Fakat Van Kalesi'nde Menua döneminde anakayanın oyularak kaya mekânı oluşturulduğunu biliyoruz. Aşağıda bahsedeceğimiz bu mekânın mezar olmadığı anlaşılmalı beraber kaya mezarlarına benzer uzmanlık ve işçilik göstermesi bakımından önemlidir. Menua'nın şirşinisi olarak adlandırılan bu yer anakayaya oyulmuş bir dikdörtgen planlı bir kaya mekanıdır (Fotoğraf 18). Sitadelin kuzey kısmında bulunur. Kaya mekanına ulaşım bir rampayla sağlanır. Mekâna 2.80 m genişliğinde bir açıklıkla girilir. 2.25X7.60 m ölçülerinde ve 2.60 m yüksekliğindedir (Tarhan - Sevin, 1991: 431). Girişin sağ tarafında anakaya üzerinde Menua'ya ait yazıt bulunur (CTU, 2008: A 5-68). Yazıt nedeniyle buranın kurbanlık hayvanların konulduğu ahır olduğu ileri sürülür (Tarhan, 2011: 320-322). Fakat sitadele ahır amacıyla böylesi işçilik gerektiren bir mekân yapılması şüphelidir. Ayrıca sadece bir kısmı açık bu yerin kış günlerinde hayvanların barınması için müsait olmayacağı göz ardı edilmemelidir.

Van Kalesi'nin dikkat çekici kalıntılardan birini oluşturan kaya mezarları sitadelin dik bir uçurumla sonlanan güney kısmında bulunur. Büyük Horhor Mağarası (I. Arğişti Mezarı) olarak adlandırılan mezara anakayaya oyulmuş 25 basamaklı bir merdivenle inilir. Merdivenin 10 ile 14. basamakları sırasında kuzey yönünde bir

1.30X1.60X0.90 m ölçülerinde bir odacık bulunur (Çizim 4). Merdivenin yan duvarlarında bulunan yazıt mezar girişine değin uzanır. Yazıtta I. Argiști'nin yıllık icraatlarından bahsedilir (CTU, 2008: A 8-3). Bu nedenle kaya mezarı I. Argiști ile ilişkilendirilir.

Fotoğraf 18: Menua'nın Şirşinisi

Çizim 4: Büyük Horhor Mağarası mezarı planı (Sevin, 2012a: 13)

Kaya mezarı kuzey güney doğrultusunda yapılmıştır. Bir ana salon ve 5 yan odadan oluşur (Çizim 4). Ana salon 10.40X6 m ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır. Odanın yüksekliği 3.5 m'dir. Duvarlarında 10 adet niş bulunur. Ana salondan geçilen yan odalar birbirlerine yakın ölçülerde yapılmıştır. Batı yan oda hariç diğer odaların duvarlarında dörder niş bulunur. Batı yan oda hem duvarlarındaki 3 niş hem de kuzey duvarından geniş bir odaya geçiş vermesi nedeniyle diğer odalardan farklıdır. Odanın kuzey duvarına açılmış bir kapı ile 5X5.40 m ölçülerinde odaya geçilir. Tabanı moloz dolu odanın duvarlarında 9 niş bulunur. (Sevin, 2012a: 12-34).

Neft Kuyu mezarı olarak adlandırılan kaya mezarı kayalığın güney kısmında doğu hendeğinin batısında bulunur (Çizim 2). Mezarın önünde 20X7 m ölçülerinde bir platform bulunur. Mezarın giriş cephesinin bulunduğu anakaya tıraşlanarak düzleştirilmiştir. Ayrıca mezar girişinin bulunduğu kayalık cephe çerçeve içine alınmıştır (Fotoğraf 19). Bu çerçevenin orta kısmında mezarın ana kapısı yer alır. Ana kapı 3.5X1.62X1 m ölçülerindedir. Üst kısmı kemerli şekilde biçimlendirilen kapının üzerinde dikdörtgen bir pencere bulunur. Benzer şekilde ana kapı üzerindeki açıklık Yoğunhasan kaya mezarında görünür (Fotoğraf 92).

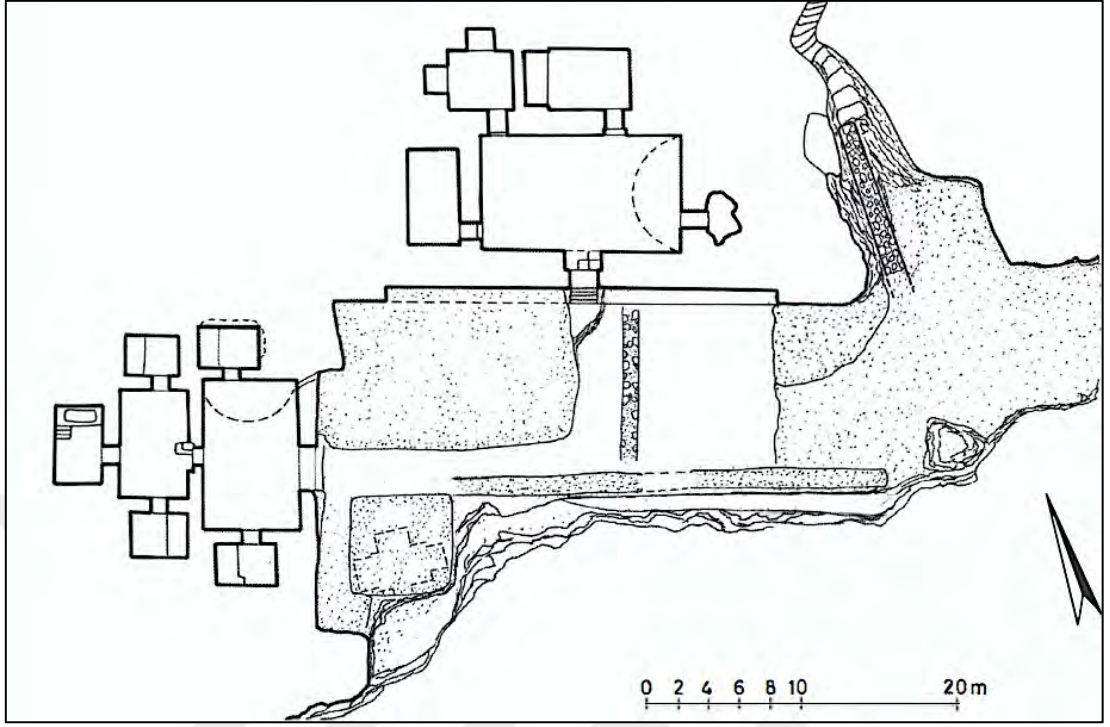

Fotoğraf 19: Neft Kuyu Mezarı törensel avlu ve mezar cephesi (E. Konyar)

Kaya mezarı bir ana salon ve 4 adet yan odadan oluşur (Çizim 5). Ana salon dikdörtgen planlı olup 12.45X7.24X7.5 m ölçülerindedir. Tavanı beşik tonoz şeklinde biçimlendirilmiştir. Tonozlu tavanın yan duvarlarla birleştiği yerde iki hat şeklinde fisto bezemeli korniş bulunur. Ana salonun batı duvarının güney kısmından 2.60X4.80X2.45 ölçülerinde olan yan odaya geçilir. Dikdörtgen planlı odanın tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Ana salonun doğu duvarından düzgün plan göstermeyen yaklaşık 2 m² lik bir odaya geçilir. Ana salonun kuzey duvarında bulunan odalar görünüm bakımından diğer odalardan daha işçiliktir. Kuzey duvarının doğusunda bulunan ilk odaya basamaklı bir kapı ile girilir. Kapının kenarları bir silmeyle çevrenir. Oda dikdörtgen planlı olup 3.82X5.23 m ölçülerindedir. Yüksekliği 4.07 m'dir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Ana salonda olduğu gibi fisto bezemeli korniş bulunur. Odanın batı duvarında kuzey-güney uzantısında büyük bir niş vardır. Nişin ölçüleri 1.53X3.42 m ölçülerindedir (Sevin, 2012a: 39-56). Bu oda giriş kapısında silme, fisto bezemeli korniş ve ölü yatağı olarak değerlendirilebileceği büyük niş nedeniyle diğer odalardan farklıdır.

Ana salonun kuzey duvarından geçilen ikinci oda 3.69X4.04 m ölçülerindedir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın yüksekliği 3.49 m'dir. Odanın duvarlarında 1.52X1.40X1.47 m ölçülerinde iki adet niş bulunur (Sevin, 2012a: 53).

İç Kale kaya mezarı yukarıda bahsettiğimiz Neft Kuyu mezarıyla aynı terasta bulunur. Mezarın girişi doğu yönüne bakar (Çizim 5). Ana kapının bulunduğu kaya yüzeyi Neftkuyu mezarında olduğu gibi tıraşlanarak düzleştirilmiş ve çerçeve içine alınmıştır. Mezar iki büyük salon ve bu salonlardan ulaşılan 5 ayrı yan odadan oluşur. Mezarın ana kapısı tahrip olduğu için ölçülemez. Ana salon dikdörtgen planlı olup 5.95X9.30 m ölçülerindedir. Odanın yüksekliği 6 m'dir. Tavan beşik tonoz şeklinde biçimlendirilmiştir. Ana salonun kuzey ve güney duvarlarından geçilen iki yan oda bulunur. Batı duvarından ise büyük bir diğer salona geçilir. 6.36X4.36 m ölçülerindeki bu salonun tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Ana salon gibi bu salonunda kuzey ve güney duvarlarından ulaşılan iki yan oda bulunur. Batı duvarından geçilen oda ise 5.75X2.67 m boyutlarındadır. Odanın kuzey duvarında içi oyulmuş tekne biçiminde bir platform vardır. Burası kralî gömü odası değerlendirilir (Sevin, 2012a: 56-63).

Çizim 5: Orta grup mezarlar (Sevin, 2012a: 38)

Doğu odaları olarak adlandırılan kaya mezarı doğu hendeğinin 40-50 m doğusunda bulunur. Mezar girişine anakayaya oyulmuş 26 basamaklı bir merdivenle inilir. Girişin önünde geniş bir platform vardır. Platformun kuzeyinde bulunan 5 basamaklı bir merdivenle ana kapıya ulaşılır (Fotoğraf 20). Mezar bir ana salon ve bu salonun doğu, batı ve kuzey duvarlarından geçilen 3 ayrı odadan oluşur. Ana salon 9.30/40X6.15/20 m ölçülerindedir. Tavan düz şekilde biçimlendirilmiştir. Köşelerde düz bir bant şekilde korniş uzanmaktadır. Salonun kuzey duvarından 5.10/05X3.40/2.90 m ölçülerinde yamuk dikdörtgen plan gösteren odaya geçilir. Odanın batı duvarında kuzey-güney yönünde uzanan ve 3 basamakla çıkıldığı anlaşılan bir platform bulunur (Sevin, 2012a: 77-85).

Fotoğraf 20: Doğu odaları mezarı (VANTAM arşivi)

Van Kalesi kralî kentler arasında en fazla yazıtın bulunduğu yerdir. Yazıtların en az 15'i anakaya üzerinde dolayısıyla *in situ* durumdadır. Yazıtlar bağlamında baktığımızda daha önce bahsettiğimiz gibi en erken yatırım I. Sarduri dönemiyle başlar. Yatırımlar İşpuini ve Menua dönemlerinde tapınak, depo, şirşini yapılarıyla devam eder. I. Argiştî döneminde Horhor mağarası mezarı inşa edilir. Yazıtlar sitadeldeki yatırımların II. Sarduri dönemine sona erdiğini gösterir (Tablo 6).

Başkent Tuşpa/Van Kalesi 16 h. sitadel alanı ve 80 hektarın üzerinde yerleşim alanıyla kralî kentler arasında en büyük kenttir (Tablo 3). Konum olarak batısında Van Gölü, doğu ve güneyinde uzanan yüksek dağ sıralarıyla güvenlik açısından korunaklı bir bölgede bulunur. Bölgenin kısmen izole ve kolay erişilemez olması başkent burada kurulmasının gerekçelerinden birini oluşturur. Ayrıca başkent çevresinde uzanan Van ovası bağ, bahçe ve meyve bahçeleri için müsait düzlük alanı oluşturur.

Bulunduğu Yer	Türü	Dönemi	İçerik	Kaynak
Madır Burç doğu	Taş Blok	I. Sarduri	Madır Burç İnşası	(CTU, 2008: A 1A-1F)
Madır Burç doğu	Taş Blok	I. Sarduri	Madır Burç İnşası	(CTU, 2008: A 1A-1F)
Madır Burç doğu	Taş Blok	I. Sarduri	Madır Burç İnşası	(CTU, 2008: A 1A-1F)
Madır Burç batı	Taş Blok	I. Sarduri	Madır Burç İnşası	(CTU, 2008: A 1A-1F)
Madır Burç batı	Taş Blok	I. Sarduri	Madır Burç İnşası	(CTU, 2008: A 1A-1F)
Madır Burç batı	Taş Blok	I. Sarduri	Madır Burç İnşası	(CTU, 2008: A 1A-1F)
Güney kısım	Anakaya	I. Sarduri ?		(CTU, 2008: A1-2)
Tebriz Kapı	Anakaya	İşpuini- Menua	Susi inşası	(CTU, 2008: A 4-1)
Van Kalesi kuzey	Anakaya	Menua	Sirşini inşası	(CTU, 2008: A 5-68)
İçkale	Taş Blok	Menua	Sirşini inşası	(CTU, 2008: A 5-69)
Madır Burç yanı	Anakaya	Menua	Tahıl Deposu inşası	(CTU, 2008: A 5-66)
Kuzey /Su pınarı arkası	Anakaya	Menua	Taramanili inşası	(CTU, 2008: A 5-58A-C)
Kuzey / Su pınarı arkası	Anakaya	Menua	Taramanili inşası	(CTU, 2008: A 5-58A-C)
Kuzey / Su pınarı arkası	Anakaya	Menua	Taramanili inşası	(CTU, 2008: A 5-58A-C)
İç kale (15 adet)	Taş Blok	Menua		(CTU, 2008: A 5-98a-o)
I. Arğişti Mezar girişi (Horhor)	Anakaya	I. Arğişti	Annal	(CTU, 2008: A 8-3)
Van Kalesi doğu ucu (Hazine Kapı)	Anakaya +Stel	II. Sarduri	Annal	(CTU, 2008: A 9-1, A 9-3)

Tablo 6: Van Kalesi'nde bulunan Urartu yazıtları

Van sitadeliindeki yoğun Ortaçağ iskanı Urartu kalıntılarının büyük oranda tahrip etmiştir. Bu nedenle günümüze çoğunlukla doğal şartların ve insan faktörünün tahrip edemediği anakaya üzerindeki temel izleri ve kaya işçiliği kalmıştır. Kaya işçiliğinin en muntazam örneği olan yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarları kralı

kentler arasında sadece başkentte bulunur. Başkent'in krallar için yönetim merkezi olmasının yanında öldükten sonra burada gömülmeleri başkent'in önemini daha da artırmış olmalıdır. Başkent Tuşpa, çok odalı kaya mezarlarının bulunmasının yanında yazıt fazlalığı bakımından diğer kralî kentlerden ayrılır (Tablo 6). Ayrıca başkent yazıtlarda kralların kendileriyle bizzat ilişkilendirildiği kenttir. Yani yazıtlarda egemenlik söylemleri arasında başkent Biainili ülkesinin kralı unvanından sonra Tuşpa kentinin kahramanı unvanını kullanılır. Böylece krallar başkentte bizzat atıfta bulunarak kendilerini krallığın başkentiyle yüceltirler.

2. 2. Yukarı Anzaf

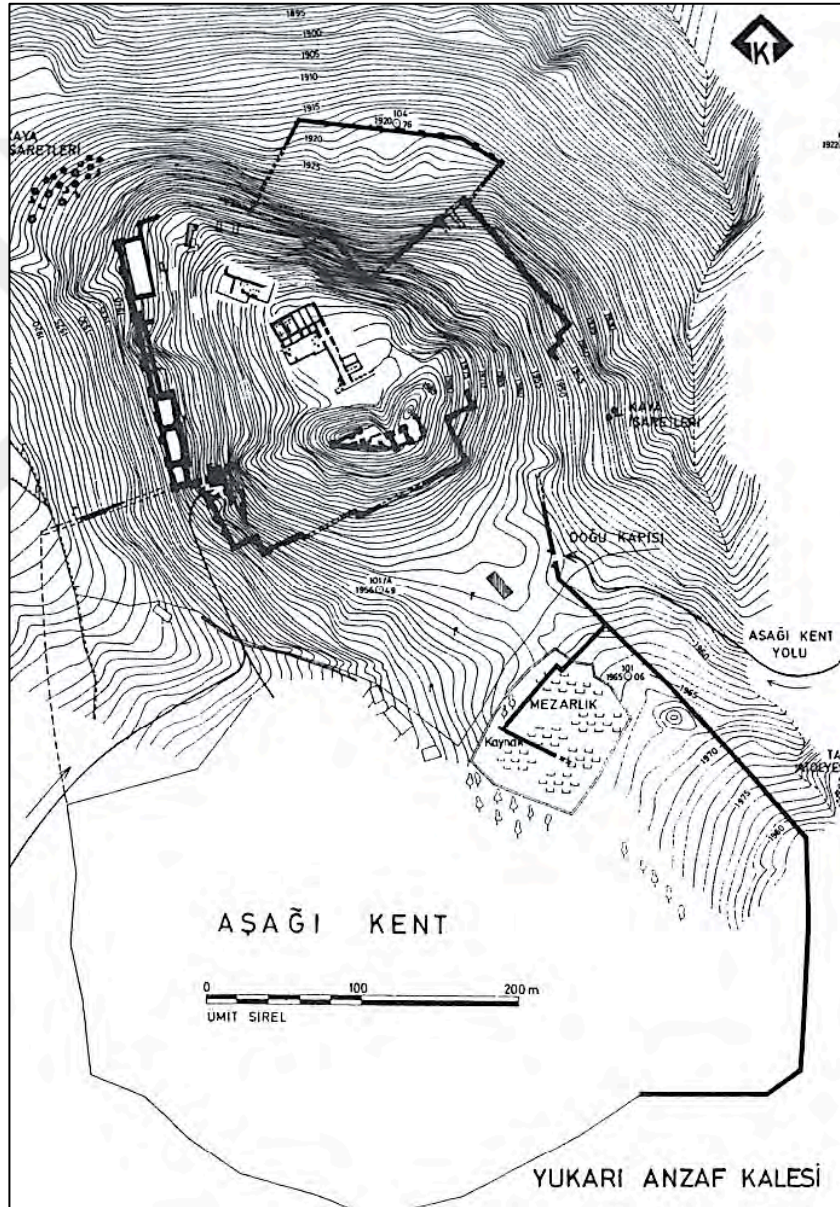
Yukarı Anzaf başkent Tuşpa'nın 13 km kuzeydoğusunda bulunur. İşpuini oğlu Menua tarafından kurulan kentin sitadel alanı kabaca oval planlı bir yükseltinin üzerindedir. Çevresi surlarla çevrili sitadel alanı yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplar. Kentin aşağı yerleşmesi güney ve güneydoğu kısımlarda bulunur. Aşağı yerleşmenin doğu ve güney kısımlarında sur duvarları ve doğu kapısı tespit edilmiştir (Fotoğraf 21; Çizim 6). Kent aşağı yerleşmesiyle beraber yaklaşık 20 hektarlık bir alanı sahiptir (Belli, 1998: 16-19).

Daha önce bahsettiğimiz gibi Y. Anzaf konum olarak diğer kralî kentlerden farklıdır. Kralî kentler planlanırken yolu bizzat denetleyen konumda olmaları öncelik değildir. Y. Anzaf'ın yaklaşık 800 m kuzeyinde İşpuini döneminde kurulan A. Anzaf bulunur (Harita 10). Y. Anzaf'ın aşağı yerleşmesinin sınırlarını tam olarak bilemiyoruz. Eğer aşağı yerleşmenin sınırları A. Anzaf'a kadar ulaşıyorsa, Y. Anzaf'ın başkent Tuşpa'dan doğuya Urmiye Gölü havzasına ulaşan yola hâkim ve yolu kısmen denetleyen konumda olduğu anlaşılır (Harita 10).

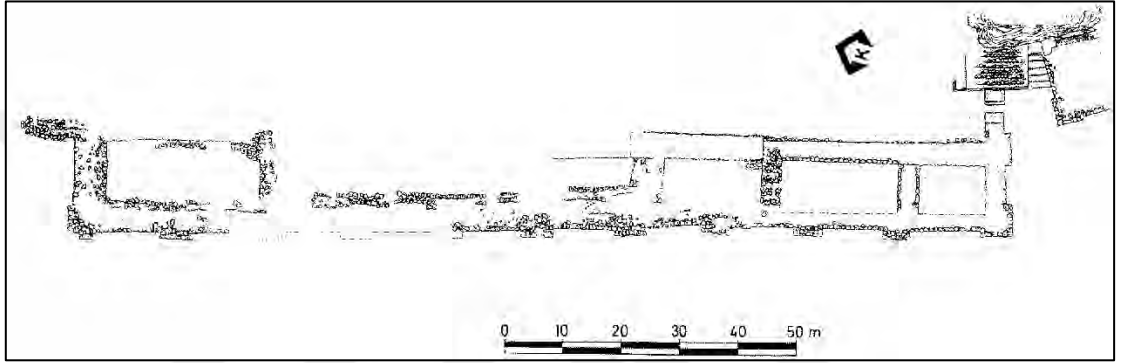
Fotoğraf 21: Y. Anzaf sitadeli ve aşağı yerleşmesi

Yukarı Anzaf'da Oktay Belli başkanlığında bir ekip tarafından 1991-2007 yılları arasında arkeolojik kazı çalışması yapılmıştır. Yapılan çalışmalar daha çok kentin sitadel bölümünde yürütülür. Yaklaşık 16 yıl süren kazı çalışmalarında tapınak ve çevresindeki bazı mekanlar, sitadel alanının kapıları, sitadeli çevreleyen batı surları, saray alanın depo odaları, payeli salon, kabul salonu ve çeşitli mekanlar ortaya çıkarılmıştır (Çizim 6).

Çizim 6: Yukarı Anzaf topografik planı (Belli, 2008: 465)

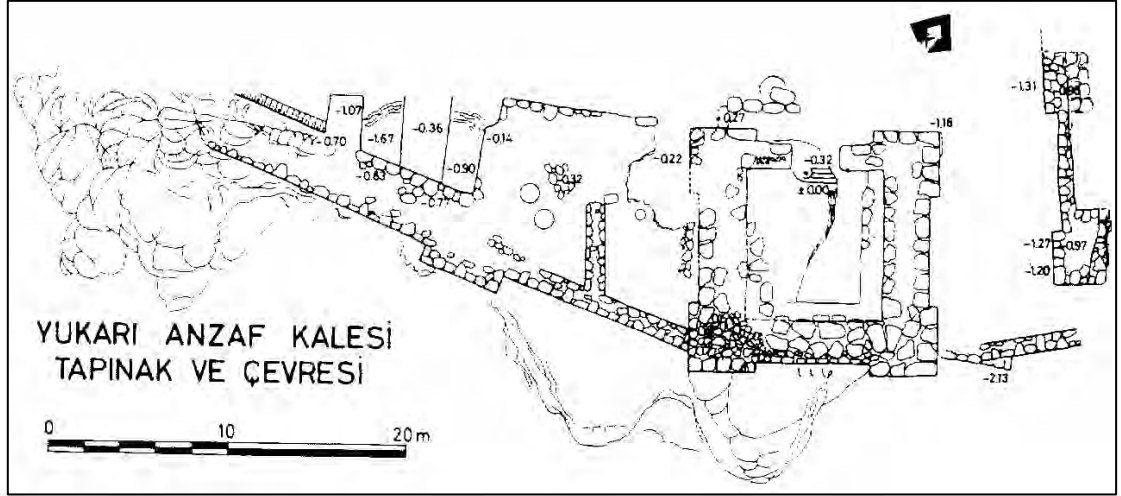
Sitadel bölümüne giriş kuzeydoğu yönünde yer alan kuzey ve güney kapı olarak adlandırılan iki ayrı kapıyla sağlanır (Çizim 6). Bu kapılar güvenlik bakımından 11X8 m ölçülerinde bir kule tarafından desteklenir. Bu kapılardan güney kapı aşağıda bahsedeceğimiz tapınak ve saraya, kuzey kapı ise atölye, depo ve çeşitli mekanlara geçit verir (Belli, 1998: 20-25).

Çizim 7: Y. Anzaf, batı sitadel surlarına bitişik inşa edilen depo yapılarının planı (Belli, 2003: 33)

Sitadel surlarının batı kısmında sur duvarına bitişik inşa edilmiş depo ve çeşitli mekanlar bulunur. Çok katlı olduğu anlaşılan bu mekanların giriş kapıları yoktur (Çizim 7). Muhtemelen bodrum kısımlarını gördüğümüz bu depolara giriş üst kısımdan merdivenle sağlanmaktaydı (Belli, 2003: 5-6).

Tapınak kompleksi sitadelin en yüksek alanını oluşturan güney kısımda bulunur. Tapınağın diğer Urartu tapınaklarında olduğu avlusu ve mekanlardan oluşan bir tapınak kompleksi olarak planlandığı anlaşılır (Çizim 8). Fakat Ortaçağ döneminde yapılan tahribat kompleks planının tam olarak anlaşılmasını imkansız kılar (Belli, 1998: 25-29). Tapınağın duvarlarında birbirlerinin tekrarı olan 4 adet taş blok üzerinde inşa yazıtı bulunur (Işık, 2015). Yazıtta “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua, efendi tanrı Haldi'ye, bir susi yaptırdı ve bir kale kusursuz bir şekilde yaptırdı.*” ifadesi vardır (CTU, 2008: A 5-42A-C).

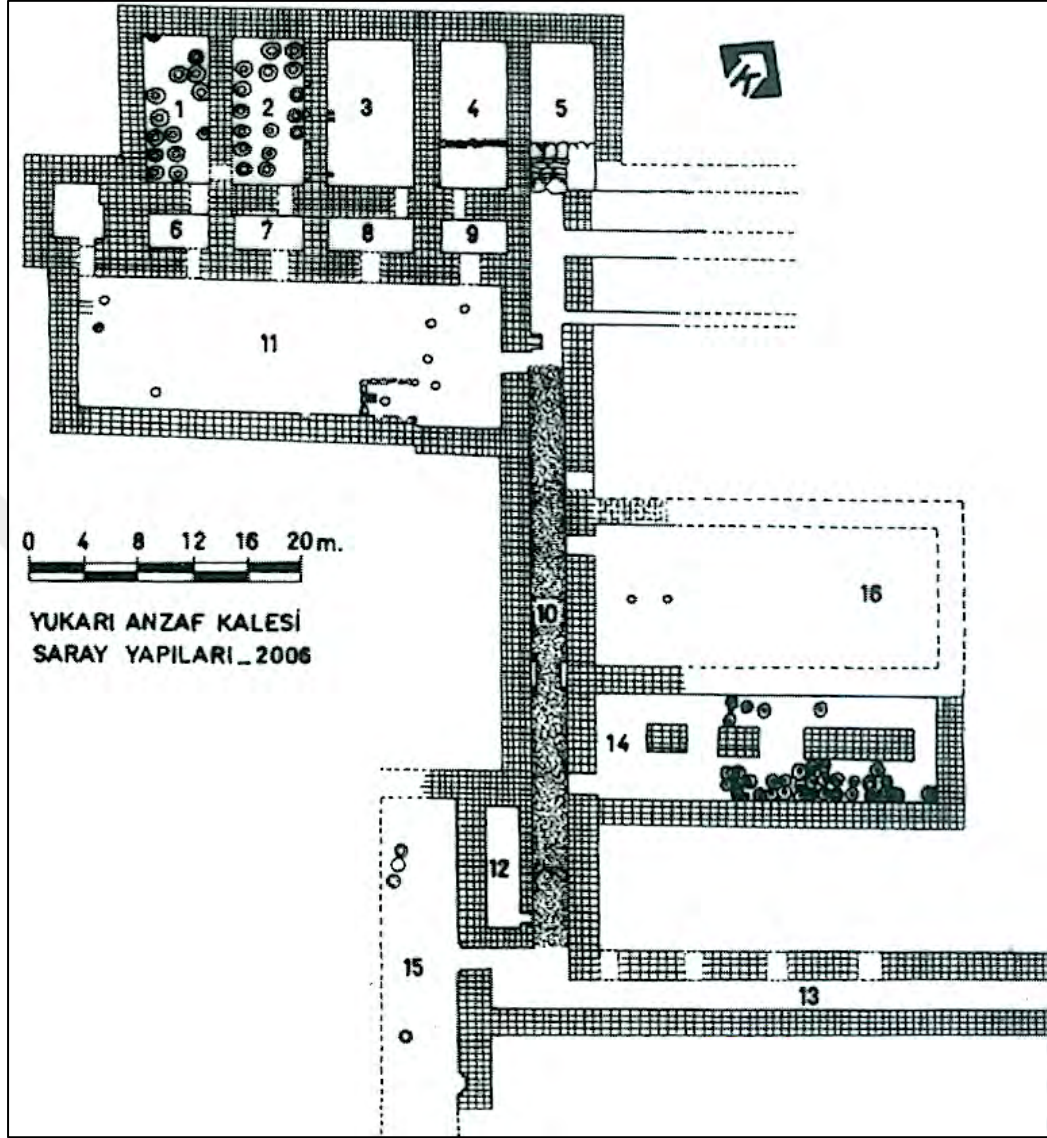

Çizim 8: Y. Anzaf tapınak kompleks planı (Belli, 1993b: 25)

Yukarı Anzaf'da yöneticiye ait saray kompleksi tapınağın kuzeybatısında yer alır. Bu alan yükseklik bakımından tapınak alanından yaklaşık 15-20 m daha aşağıdadır. Yapılan kazılarda saray kompleksinin depo odaları, kabul salonu, odalara ulaşım sağlayan koridorlar ve bazı mekanlar ortaya çıkarılmıştır (Çizim 9).

Sarayın depo odaları kuzeybatı kısmında bulunur. Depo odalarına ana koridorun batı bitiminden açılan bir kapı büyük salondan ulaşılır. Salon 10X29 m ölçülerindedir. Salonda 7 adet sütun kaidesi bulunmuştur. Salonunun kuzey kısmında 5 küçük oda bulunur. Bu odalardan 6, 7, 8 ve 9 no.lu mekanlar büyük salonda olduğu gibi kuzey duvarlarından daha büyük 4 ayrı odaya geçit verir (Belli - Ceylan, 2005). Odalar kuzey-güney doğrultusunda olup dikdörtgen planlıdır. Odaların en batısında yer alan mekân ve doğusunda bulunan mekân depo işlevi görür. Depolar içerisinde boğazlarına kadar gömülü pitoslar ortaya çıkarılmıştır. Depolarda bulunan bazı pitosların üzerinde çivi yazısı, damga ve ölçek bulunur (Belli - Ceylan, 2002a; Belli - Salvini, 2006).

Saray kompleksinin ana koridorunda yapılan kazılarda 1 adet kil tablet ve üzerinde 4 satır yazı ve mühür bulunan bulla ortaya çıkarılmıştır (Belli - Ceylan, 2003; Belli - Ceylan, 2004). Kil tablette isimleri verilen 16 kişiye dağıtılan ok, yay ve mızrakların listesi bulunur (CTU, 2012: CT An-1). Tam olarak okunamayan bulla üzerinde ise Gulili ve Alispia adındaki görevlilere verilen talimatlar yer alır (CTU, 2012: Cb An-1).

Çizim 9: Y. Anzaf sarayı planı (Belli, 2008: 187)

Sarayın önemli mekanlarından biri büyük kabul salonu olarak adlandırılan sütunlu salondur. Kazısı yarım kaldığı için güney duvarı ortaya çıkarılmamıştır. Kuzey-güney yönünde uzanan salonun dikdörtgen planlı olduğu anlaşılır. Kuzey duvarından iki ayrı odaya geçit verir. Salonun odaya açılan duvarlarında beyaz şerit üzerinde kırmızı boya sıva olduğu görülür (Fotoğraf 23). Kuzeybatı duvarında ise salona ulaşan büyük bir kapı bulunur. Kapı milinden kapının tek kanatlı olduğu anlaşılır. Salona ulaşan bir diğer kapı ise ana koridorun batı bitiminde bulunur. Salona açılan kapının eşik taşı 50 cm genişliğinde tek parça ve pürüzsüzdür. Yapılan kazılarda

salonun 10 adet yuvarlak sütun kaidesi ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 22). 70-80 cm çaplarında olan bu kaidelerin bazıları çivi yazılıdır (Belli, 2008; Belli, 2009).

Fotoğraf 22: Y. Anzaf kabul salonu çivi yazılı sütun kaidesi (H. Danışmaz)

Y. Anzaf sur duvarlarıyla çevrili sitadel alanı ve sitadel içerisinde bulunan saray ve tapınak kompleksleri, depo odaları gibi çeşitli mimari birimleriyle kralî bir yatırım olduğu anlaşılır. Kazılarda ortaya çıkan inşa yazıtları ve yazılı buluntular Y. Anzaf'ın Kral Menua tarafından bizzat yaptırıldığını gösterir.

Depo odalarındaki pitoslar üzerindeki ölçek ve mühürlerin bulunması depoların bir sistem dahilinde doldurulduğuna gösterir. Nitekim ileride anlatacağımız depo yapıları ortaya çıkarılmayan Aznavurtepe ve Körzüt dışında tüm krali kentlerde bulunan pitoslar üzerinde ölçek veya çivi yazısına rastlanır (Tablo 5). Ayrıca kazılarda ortaya çıkarılan kil tablet ve bulla Y. Anzaf'ın yönetim merkezi olduğuna dair veriler sunar. Yukarıda da değindiğimiz üzere kil tablette kişilere dağıtılan silahların listesi

tutulmuştur. Yine bulla üzerinde bulunan yazıttan görevlilere bazı talimatların verildiği anlaşılır.

Fotoğraf 23: Y. Anzaf saray alanı boyalı duvar sıvaları

Y. Anzaf'ın başkente 13 km uzakta konumlandırılması eyalet merkezi olması bakımından şüpheli görünmesine neden olur. Fakat Y. Anzaf'ın konumuna baktığımızda Aşağı Anzaf ile beraber Van Gölü havzasından doğuya açılan yol güzergahı üzerinde olduğu görülür. Muhtemelen yola hâkim bir yerde olması krallığın doğu seferleri için bir ana üs hem de havzanın güvenliğini sağlaması bakımından önemlidir. Ayrıca kentte bulunan büyük depo odaları uzun kış günlerinde başkenti lojistik anlamda destekleyebilir. Y. Anzaf'ın eyalet merkezi olarak kurulması ekonomik ve askeri anlamda başkentin yükünü azalmış olmalıdır.

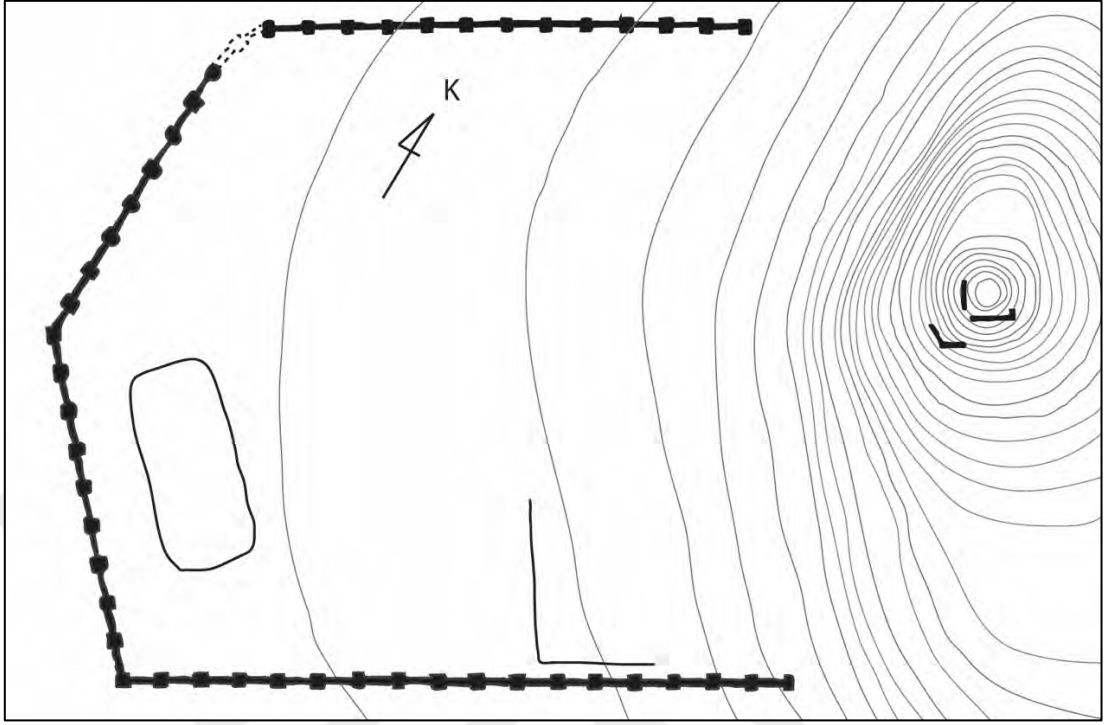
2. 3. Aznavurtepe / ^{URU}aludiri

Ağrı ili, Patnos ilçesinin yaklaşık 3 km kuzeybatısında bulunan kent doğal bir tepeliğin üst kısmı, güney ve güneydoğu yamaçlarında kurulmuştur. Bulunduğu bölge batıda Aşağı Murat havzası ve kuzeyde Yukarı Aras havzasına ulaşan sefer yollarının kavşak noktasıdır.

Fotoğraf 24: Aznavurtepe sitadel alanı (K. Köroğlu)

Aznavurtepe’de 1961-1963 yılları arasında definecilerin tapınak alanını tahrip etmesi üzerine Balkan başkanlığında kazı çalışması yapılır. Fakat hem kazı çalışmasının kısa sürmesi hem de kazı raporlarının yetersiz olmasından dolayı kent tam olarak tanımlanamaz. Aşağıda yaptığımız değerlendirmeler kazı öncesi yapılan yüzey araştırmaları (Burney - Lawson, 1960: 192-194), kazının kısa raporu ve çivi yazılı belgelere dayanır.

Çizim 10: Aznavurtepe topografik planı (Burney - Lawson, 1960: 193)

Fotoğraf 25: Aznavurtepe sitadel surları (E. Konyar)

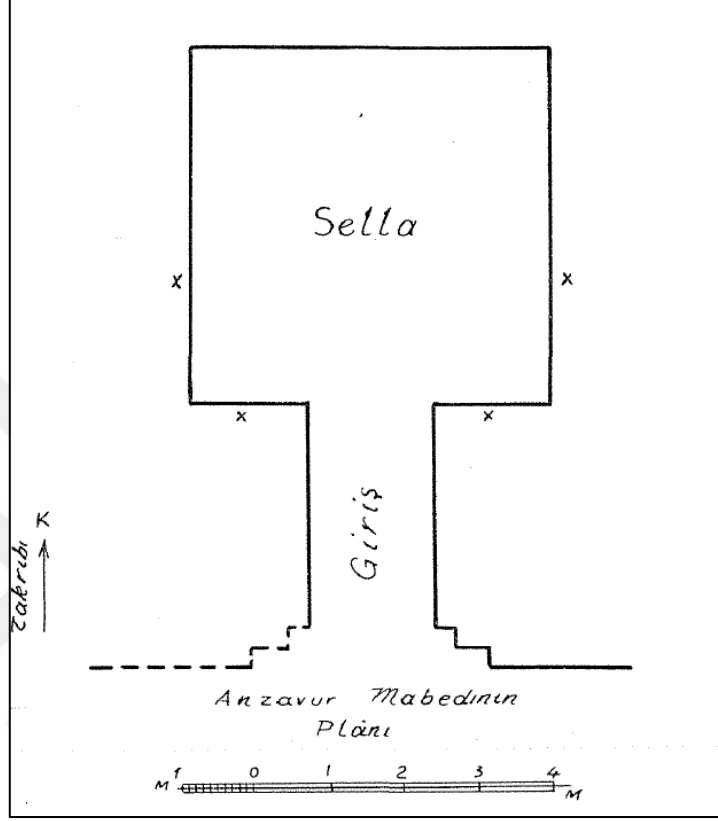
Yazılı kayıtları göz önüne aldığımızda Aznavurtepe'nin İşpuini döneminden başlayarak Menua, I. Arğişti ve II. Sarduri dönemlerinde eklemeler yapılarak geliştiği anlaşılır. Aznavurtepe'de ilk inşa faaliyetleri tartışmalı olarak İşpuini dönemine tarihlenir. Patnos'da bulunan bazalt sütun kaidesinde İşpuini'nin daha önce bir şey olmayan yerde yaptırdığı inşa faaliyetinden bahsedilir (CTU, 2008: A 2-10). Fakat yazıt tam olarak okunamadığından İşpuini'nin ne inşa ettirdiğini bilemiyoruz. Aznavurtepe'ye dair önemli bir yazılı bilgi ise sitadelde bulunan tapınak duvarlarından gelir. Yazıtta Menua'nın Aludiri şehrinde Haldi kapıları yaptırdığı ve bir kale inşa ettiğinden bahsedilir (CTU, 2008: A 5-11, A 5-37, 38). Yazıtta bahsedilen ^{URU}Aludiri kenti tapınağın bulunduğu Aznavurtepe ile eşitlenir (Balkan, 1964: 236; CTU, 2008: 70). Bu durumda Menua'ya ait yazıtlardan dolayı tapınağın Menua tarafından inşa ettirildiği söylenebilir. Ayrıca sitadeli çevreleyen sur duvarları (Fotoğraf 25) Menua tarafından yapılmış olmalıdır (Balkan, 1960: 140).

Kentin sitadel alanı kabaca yuvarlak planlı tepeliğin üst kısmında yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplar. Aşağı şehir ise sitadelin güney ve güneydoğu eteklerine uzanan yaklaşık 25 h. bir alana ulaşır. Sitadel gibi aşağı yerleşmenin de sur duvarları ile çevrelendiği anlaşılır (Çizim 10). Günümüzde bir kısmı görülen kalınlığı 4 m'ye ulaşan sur duvarları eşit aralıklarla yerleştirilen kuleler ile desteklenir (Burney - Lawson, 1960: 192).

Tapınak kompleksi Yukarı Anzaf'da olduğu gibi sitadelin en üst noktasında bulunur. 3 sıra kesme taş üzerine kerpiç duvar olarak inşa edilmiştir. 13.30X13.50 m boyutlarındaki tapınağın *cella* kısmı 5X5 m ölçülerindedir (Çizim 11). Köşeleri rizalitli tapınağın girişı güneydoğuya bakar. Tapınağın önünde geniş bir avlu olduğu anlaşılır (Boysal, 1961; Balkan, 1964). Tapınak önünde uzanan avlusu ve aşağıda bahsededeğimiz tapınağa ait odalarla birlikte bir kompleks olarak inşa edilmiştir.

Tapınağın doğu kısmında duvarları renkli desenlerle süslü oda içerisinde tapınağa ait olduğu anlaşılan eşyalar bulunur. Bu eşyalar arasında bronz mızrak ucu, ok uçları, bronz bilezik ve rozet, mühürler, biri gümüş olmak üzere yüzükler dikkat çeker. Odanın güney duvarının dış yüzünde bulunan yazıtta I. Arğişti'nin "^E*aşıhusi*" yapısı yaptırdığı yazılıdır (CTU, 2012: A 8-42). Balkan ^E*aşıhusi* yapısını odanın

içinden çıkan hediyelerden dolayı tapınak adaklarının bulunduğu yer olarak belirtir (Balkan, 1964: 238).

Çizim 11: Aznavurtepe tapınağı planı (Boysal, 1961: 211)

Yazılı kaynaklar ^E*aşihusi* yapısının Aznavurtepe dışında Van Kalesi (CTU, 2008: A 5-65 A/C), Arinberd (CTU, 2008: A 9-20), Kef (CTU, 2008: A 12-10), Armavir Blur (CTU, 2008A 8-30), Ayanis²⁴ (CTU, 2012: CB Ay-51) kentlerinde olduğunu gösterir. Kralî bir yatırım olduğu anlaşılan bu yapının planı ve işlevi hakkında tartışmalar vardır. Yakın zamanda yapılan bir çalışmada ^E*aşihusi* yapısının ziyafet salonu olduğu ileri sürülür (Wilhelm - Akdoğan, 2011).

Tapınak alanı kazan Balkan, tapınağın kuzey duvarına paralel uzanan duvarın 2.30 m mesafesinde kalın bir duvara rastlar. Duvarın kuzey yüzü kurban hayvanlarının

²⁴ Ayanis'te bulunan bulla üzerindeki yazıtta "*aşihusi yapısının inşa edildiği yıl*" olarak bahsedilir. Çilingiroğlu ^E*aşihusi* yapısını ileride bahsedeceğimiz Doğu payeli salonla eşitler (Çilingiroğlu, 2011b: 345).

bulunduğu fresklerle süslüdür (Balkan, 1964: 238). Fakat kazı tamamlanmadığından buradaki muhtemel yapıları bilemiyoruz. Muhtemelen bu odalar *Eašihusi* yapısıyla beraber tapınak kompleksine ait mekanlar olmalıdır.

Aznavurtepe’de yapılan kazılarda surların batı yamacında doğuya bakan anıtsal bir kapı girişı ortaya çıkarılır. Biri kapının yakınında diğeri kuzey köşesinde olmak üzere iki yazıt bulunur. Yazıtlar II. Sarduri’nin depo inşasından bahseder (CTU, 2008: A 9-25, A 9-26). Ayrıca yazıtların bulunduğu yerde sur duvarının iç kısmında büyük pitos parçalarına rastlanılır. Bu nedenle surların iç kısmı depo yapılarının bulunduğu alan olarak değerlendirilir. (Balkan, 1964: 239). Nitekim benzer şekilde Yukarı Anzafta sitadeli çevreleyen batı sur duvarlarının iç kısımlarında sura bitişik şekilde depo yapıları ortaya çıkarılmıştır (Belli, 2003: 5-6). Aznavurtepe’nin depo yapılarıyla ilgili bir diğeri yazıt ise I. Argişı dönemine tarihlenir. (CTU, 2008: A 8-29).

Aznavurtepe’de kazıların kısa bir dönem sürmesi kentin tam olarak anlaşılmasını imkânsız kılar. Fakat kentin konumunun yanı sıra içerisinde tapınak kompleksi ve inşa yazıtlarının bulunması, kazıda ortaya çıkan lüks buluntular, kulelerle desteklenen kalınlığı 5 m’ye ulaşan sur duvarları ve bir aşağı yerleşmesinin bulunması buranın kralî bir yatırım olduğunu gösterir.

Aznavurtepe’de ilk inşa faaliyetleri İşpuini dönemine tarihlenir. Fakat tapınak kompleksinin Menua döneminde inşa edildiğini biliyoruz. Bu durumda Aznavurtepe’nin Menua dönemiyle bir kent haline getirilerek eyalet yapıldığını söyleyebiliriz. Daha önce bahsettiğimiz gibi Aznavurtepe’nin bulunduğu bölge konum olarak stratejik bir öneme sahiptir. Yukarı Murat havzası krallığın kuzeye ve batıya ulaşan sefer yollarının kavşak noktasındadır. Böylesi önemli bir bölgenin yerel güçlerin kontrolünde bırakılmaması normaldir. Nitekim Aznavurtepe’nin yakınında yerel eyalet ve aşiret merkezi bulunmaz. Tüm aşiret merkezleri Murat Nehri’nin kuzeyinde bulunur ve kente en az 1 günlük mesafede yer alır (Harita 10). Aznavurtepe’ye en yakın aşiret merkezi 33 km uzaklıkta Atabindi’dir. Menua döneminde Aznavurtepe’nin eyalet yapılmasıyla Murat Nehri’nin güneyi ile Van Gölü havzası arasındaki alanda tam olarak Urartu hakimiyeti sağlanmış olmalıdır.

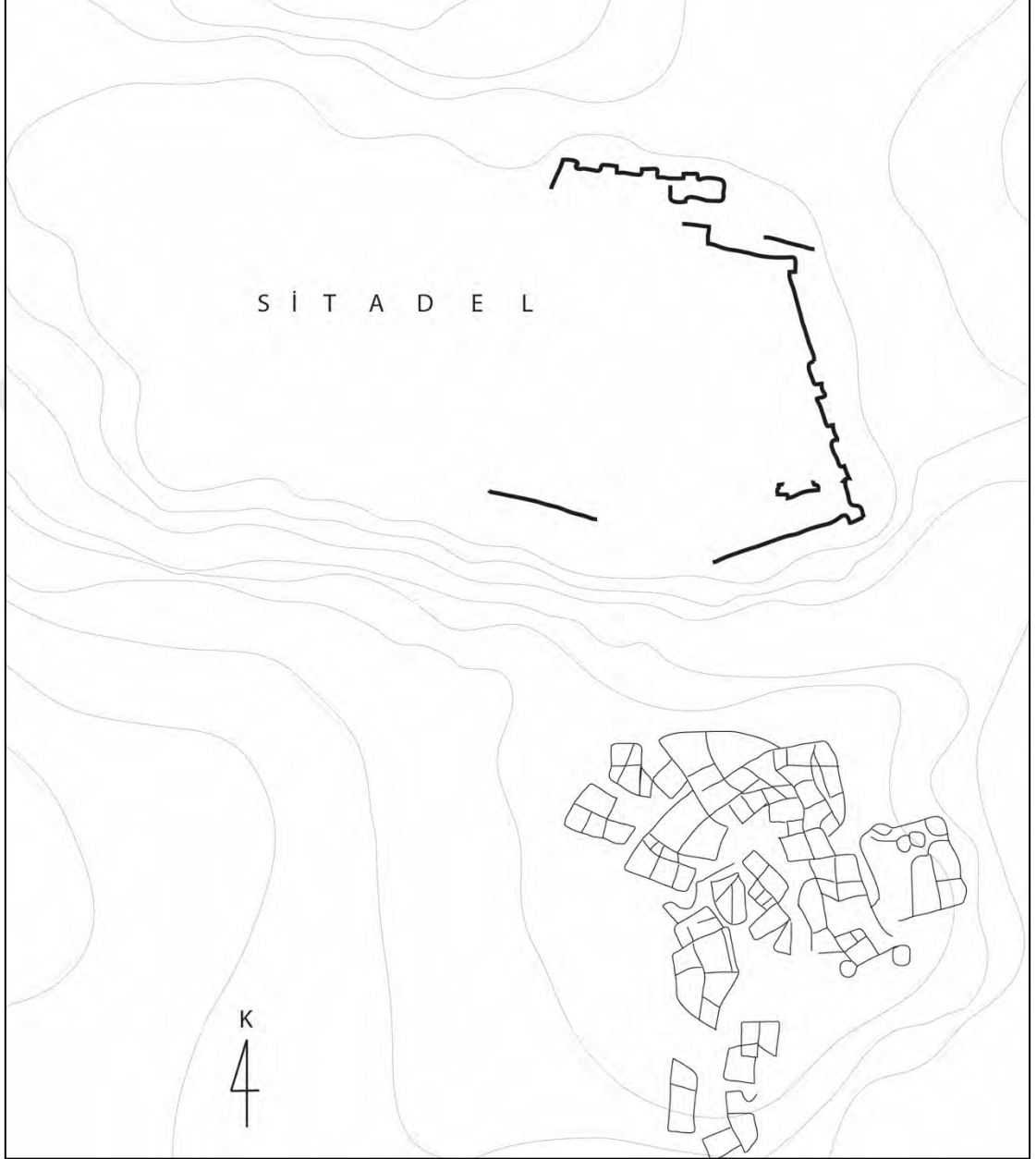
2. 4. Körzüt

Körzüt Van ili Muradiye ilçesinin 9 km güneydoğusunda, Muradiye ovasının güneydoğu köşesinde bulunur. Araştırmacılar Körzüt'ün başkent Tuşpa'dan kuzeye giden sefer yolu üzerinde bulunduğu vurgu yaparak stratejik konumunu ön plana çıkarırlar (Tarhan - Sevin, 1976-77: 275; Başgelen - Payne, 2009: 127). Fakat fiziki bir harita üzerinde baktığımızda kentin Van Gölü kıyısından 8 km doğuda olduğu görülür (Harita 10). Başkent Tuşpa'dan kuzeye ulaşan yolun Van Gölü'nün bataklık kısmını göz önüne alarak gölün 1 km doğusundan geçtiğini varsaysak bile kent ile yol arasında 7 km olduğu anlaşılır. Bu durumda kentin ana yolu denetleyen yola hâkim bir konumda olduğunu söylemek zordur.

Körzüt daha önce bahsettiğimiz gibi bir ana yol güzergahında bulunmaktan ziyade Muradiye ovasıyla ilişkilidir (Burney, 1957: 47). Krallığın merkez bölgesi olan Van Gölü havzası tarım yapılabilecek düz ve sulak alan bakımından fakirdir. Muradiye ovası yaklaşık 80 km² alanıyla havzanın önemli düzlük alanlarından birini oluşturur. Bendimahî çayı ve çeşitli derelerin suları ile beslenen ova aynı zamanda nehrin getirdiği alüvyonlarla bereketli hale gelir. Muradiye ovası günümüzde bile tarımsal potansiyeliyle havzada ön plana çıkmaktadır (Fotoğraf 5).

Körzüt'ün sitadel kısmı kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan doğal bir kayalık üzerinde bulunur. Ova seviyesinden 45-50 m yüksektedir. Kayalığın batı, güney, kuzeybatı kısımları sarp ve eğimlidir. Sitadele ulaşım diğer yönlere göre daha elverişli olan kuzeydoğu kısmından sağlanır. Kentin sitadel kısmı kayalığın hemen hemen tamamına yakın kısmını oluşturan yaklaşık 2.5 h. alanı kaplamaktadır (Çizim 12).

Kentte ilk araştırmalar Burney tarafından yapılır. Burney keşif raporu niteliğindeki araştırmasında kenti kısaca tanıtarak ve sitadel alanının krokisini çıkarır (Burney, 1957: 47-48). Sonrasında Tarhan ve Sevin tarafından kapsamlı bir yüzey çalışması yapılır ve sitadelin ve kısmen aşağı yerleşmenin ölçekli planı çıkarılır. (Tarhan - Sevin, 1976-77). Son olarak 2016 yılında Van Müze Müdürlüğü tarafından tapınak alanında kurtarma kazısı yapılmıştır.

Çizim 12: Körzüt sitadel ve Aşağı yerleşme planı (Tarhan - Sevin, 1976-77: 278)

Sitadel alanının çevresi kalınlığı 4 m'ye ulaşan sur duvarları tarafından çevrelenir. Günümüzde kuzeydoğu kısmında görülen mevcut duvarların yüksekliği ise 8 m'ye ulaşır (Fotoğraf 26). Bu kesimde sur duvarlarının 9 sıra yüksekliğindeki taş

sırası her taşa 5-6 cm geri çekilerek sur bedeninin dayanıklılığı artırılmıştır (Tarhan - Sevin, 1976-77).

Fotoğraf 26: Körzüt sitadeli çevreleyen sur duvarları (VANTAM Arşivi)

Körzüt'ün kuruluşuna dair bilgilerimiz sitadelden taşındığı anlaşılan bir kısmı kentin yakınındaki Uluşar Köyü'nde bulunan yazıtlardan gelir. Bu yazıtlara göre kent Menua tarafından inşa ettirilmiştir (CTU, 2008: A 5-2A-F). Körzüt'ün Urartulular tarafından nasıl adlandırıldığını bilemiyoruz. Fakat Körzüt'ün yaklaşık 8 km batısındaki Karahan'dan gelen Menua'ya ait stelde kralın Arsuniu/Arşuniuini kentinde Haldi kapıları yaptırdığından bahsedilir (CTU, 2008: A 5-28, A 5-30). Benzer şekilde Kevenli'den gelen bir taş blok üzerindeki yazıtta Menua'nın Ura ülkesi karşısındaki ^{URU}Arsuniu şehrinde Haldi Kapıları yaptırdığından bahsedilir (CTU, 2008: A 5-89). Bu nedenle yazıtlarda bahsedilen Arsuniu/Arşuniuini kenti Körzüt (Salvini, 2006a: 146) veya Kevenli (Belli - Salvini, 2004: 165) ile ilişkilendirilir.

Körzüt'te arkeolojik kazı yapılmamış olması tam olarak anlaşılmasını imkânsız kılar. Fakat taş bloklardan yapılmış 4 m kalınlığında 8 m yüksekliğindeki görkemli sur duvarlarıyla çevrelenen sitadeli, tapınağı ve inşa yazıtlarıyla krali bir yatırım olduğu anlaşılır. Bu durumda Körzüt Menua döneminde inşa edilen Y. Anzaf ve Aznavurtepe ile beraber Menua'nın inşa ettirdiği 3 kralî kentten birisidir. Körzüt'ün

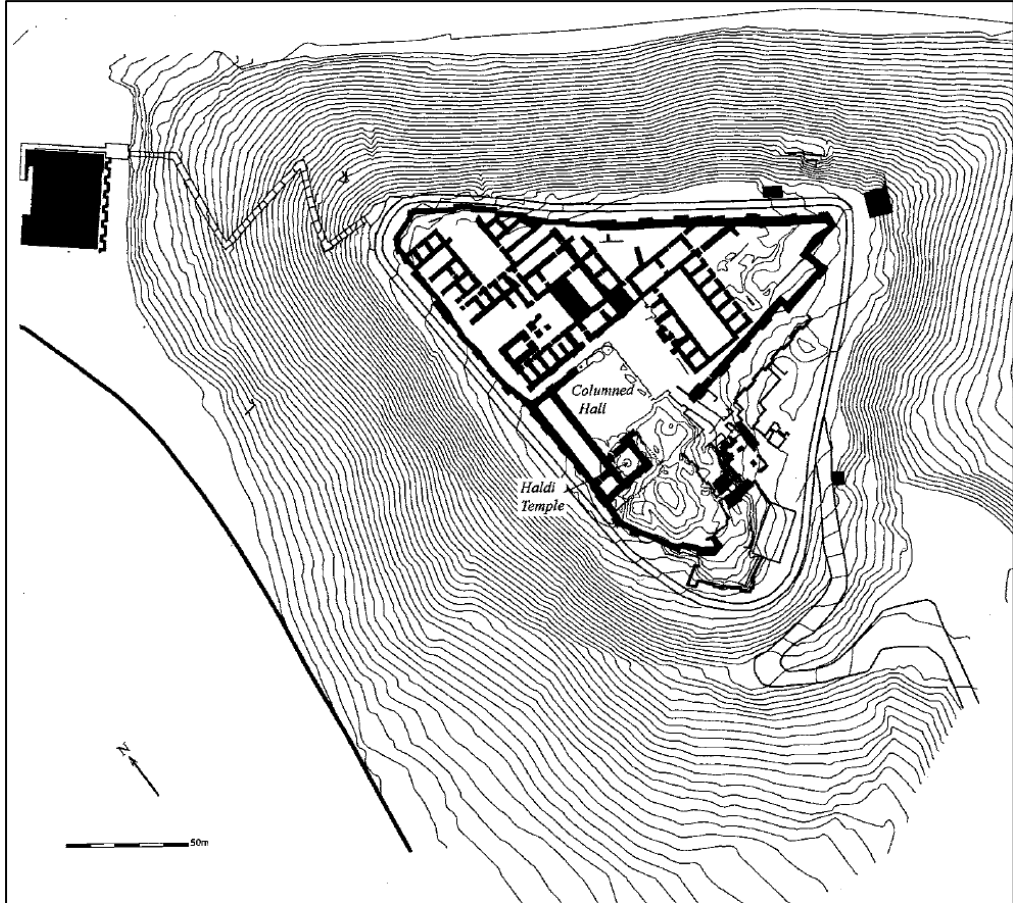
sitadel alanında kapsamlı bir kazı yapılmamış olması nedeniyle burada saray kompleksi olup olmadığını bilemiyoruz. Fakat kazı yapılmamasına rağmen 2.5 h. sitadel alanında birçok yapı kalıntısının temel izleri seçilebilir. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz güçlü sur duvarlarının diğer kralî kentlerde olduğu gibi sitadelerde bulunan tapınakla beraber bir sarayı koruması amacıyla inşa edildiği düşünülebilir. Bu nedenler Körzüt'ü Van Gölü havzasının tarımsal potansiyele sahip önemli ovalarından biri olan Muradiye ovasını denetlemek için kurulmuş bir eyalet merkezi olarak değerlendirmemize imkân sağlar.

2. 5. Arinberd / Erebuni

Arinberd, Ermenistan-Erivan şehrinin güneydoğusunda bulunan Gegham dağlarının batı uzantısını oluşturan doğal bir yükselti üzerindedir. Yaklaşık 1.80 hektarlık bir alanı kaplayan sitadel ova seviyesinden yaklaşık 50 m yüksekte yer alır. Sitadel alanının çevresi payandalarla güçlendirilmiş surlarla çevrilidir (Çizim 13). Arinberd’de bulunan yazılı metinlerinden kenti I. Argiştî’nin inşa ettirdiği ve URU^UErebuni olarak adlandırdığını anlaşılır (CTU, 2008: A 8-17).

Arinberd’de ilk sistematik kazılar 1950 yılında başlar ve yaklaşık 20 yıl sürer. Bu sürede sitadelin büyük kısmı ortaya çıkarılır. Tamamı Urartu olarak kazılan yerleşmenin aşağıda bahsedeceğimiz bazı mekân planlarının Akamenid döneminde değiştirildiği anlaşılır (Piotrovsky, 1969b: 70-71; Stronach, *et al.*, 2010). Bu durum kentin stratigrafisinin anlaşılmasını güç hale sokar.

Çizim 13: Arinberd sitadeli topografik planı (Deschamps, 2011: 136)

Üçgen bir plan gösteren sitadel alanına giriş güneydoğu yönünden tek bir kapıyla sağlanır. Genel plana baktığımızda sitadelin doğu-batı yönünde uzanan bir duvarla iki ana birime ayrıldığı görülür. Bu iki birim arasında ulaşım kuzeybatı köşeden bir geçiş ile sağlanır. Ana girişin bulunduğu ilk kısımda geniş bir karşılama salonu bulunur. Bu kısmın solunda bulunan alan Urartu sonrasında büyük değişime uğrar. Burası aynı zamanda Haldi tapınağının bulunduğu yerdir. Bu kısma sonradan otuz sütundan oluşan bir Akamenid dönemi apadanası yapılıdır (Çizim 13). Yakın dönemde yapılan kazılar neticesinde sitadelin güneydoğu kısmı yeniden tartışılır (Deschamps, 2011; Deschamps, *et al.*, 2012). Bu kısımda ilk dönem kazılarında drenaj kanalına rastlanılır (Hovhannissian, 1973: 48). Yeni dönem kazılarında drenaj kanalları yeniden ortaya çıkarılmış, bunların bir kısmının farklı dönemlerde değişikliğe uğradığı anlaşılmıştır (Deschamps, *et al.*, 2012: 152, Fig. 9-10).

Sitadel girişinin sağında 5 sütunlu dikdörtgen avlusu bulunan bir yapı dikkat çeker. Avlunun uzun kenarları boyunca dizilmiş her bir yanda 6 tane olmak üzere 12 oda bulunur (Çizim 13). Odaların avluya bakan girişleri yoktur. Piotrovsky buranın şarap mahzeni olduğu, yanlardaki odaların ise tahıl depolamak için kullanıldığı belirtir (Piotrovsky, 1969b: 70-71; Smith, 1999: 66).

Kuzeydoğudan bir geçiş ile ikinci tapınak kompleksine geçilir. Burada yer alan tapınağın iki cephesinde yer alan yazıttan tapınağın Tanrı İubşa (Fotoğraf 27) adına inşa edildiği anlaşılır (CTU, 2008: A 8-21). Tapınak plan ve ölçü bakımından Haldi tapınağından farklıdır. Köşeleri rızalitsiz ve 10X13.45 m ölçülerindedir. *Cella* alanı 5.05X8.08 m'dir (Hovhannissian, 1973: 37; Forbes, 1983: 71). Tapınağın önünde avlu ve avluya açılan içerisinde depoların bulunduğu çeşitli odalar yer alır. Bu özellikleriyle bu kısmın bir tapınak kompleksi olduğu anlaşılır. Tapınak kompleksinin kuzeybatı kısmında bir koridor ile ulaşılan büyük bir salon ve çevresinde odalar bulunur. Piotrovsky bu odaların depolama amaçlı kullanıldığını belirtir (Piotrovsky, 1969b: 70). Smith ise Arğıştihinili kenti ile karşılaştırarak buranın alt kademe memurlar için ayrılmış olabileceğini belirtir (Smith, 1999: 65).

Fotoğraf 27: Arinberd Tanrı İubşa tapınağı (M. Çakan)

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Arinberd, sur duvarlarıyla çevrelenmiş sitadel alanı içerisinde bulunan saray, 2 adet tapınak, depo odaları ve çeşitli odalarıyla krallığın bizzat inşa ettiği kralî kentlerden biridir. I. Argiştî tarafından inşa edilen Arinberd Urartu'nun Aras Nehri'nin kuzeyinde kurduğu ilk kenttir. I. Argiştî kentin kuruluşuyla ilgili yıllık icraatlarını anlattığı başkent Tuşpa'da bulunan Horhor yıllığında şöyle bahseder. “*Minua oğlu Argiştî der ki: Biainili ülkesinin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, Erbuni şehrini yaptırdım. Yer kır idi ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Hate ve Supa ülkelerinden 6600 savaşçı oraya yerleştirdim*” (CTU, 2008: A 8-3 II). Yazıtı göre kral batıya yaptığı seferlerin sonucunda elde ettiği gücü Aras nehri'nin kuzeyinde inşa ettiği Arinberd'e tehcir eder. Yazıtta tehcir edilenlerin savaşçı olarak tanımlanması buraya bir garnizon kaydırması olarak görülür (Salvini, 2006a: 70). Fakat orada hiçbir şey yoktu ifadesi kentin sıfırdan inşa edildiğini gösterir. Dolayısıyla yeni kent inşası için gereken insan gücü Hate ve Supa ülkelerinden elde edilmiştir. Böylece hem insanların tehcir edilmesiyle düşman zayıflatılmış, hem de yeni kentin inşası için gereken iş gücü gereksinimi sağlanmıştır (Piotrovsky, 1969b: 69). Muhtemelen bu

insanlar sitadelin inşasından sonra kentin yakınlarında iskân edilmiştir. Nitekim yakın dönemde yapılan çalışmalarla sitadelin güneydoğu eteklerinde bazı yapılara ait temeller ortaya çıkarılmıştır (Stronach, *et al.*, 2009: 187-189).

Daha önce bahsettiğimiz gibi Arinberd Urartu'nun Aras Nehri'nin kuzeyine yayılma siyasetinin bir parçasıdır. Yazıtlara göre I. Argiştî hükümdarlığının ikinci yılında Aras'ın kuzeyine lokalize edilen daha önce Menua'nın sefer yaptığı Etiuni Ülkesine sefer düzenler. Fakat seferin sonuçları kalıcı olmaz. Argiştî, 4. yılında yeniden Aras Nehri'nin kuzeyini hedef alır (Salvini, 2006a: 70). Bu defa seferlerin kalıcı olması için Arinberd/Erebuni kentini kurarak bir eyalet merkezi oluşturur.

Arinberd Argiştî'den sonra II. Sarduri döneminde yeni yatırımlarla genişler. Yeni depo odaları ve bir *Êaşıhusi* yapısı yapılır (CTU, 2008: A 9-20, A 9-21, A 9-22, A 9-23, A 9-24). Arinberd ileride bahsedeceğimiz II. Rusa'nın kurmuş olduğu 7 km yakınında bulunan Karmir-Blur (Teişebai URU) kentinin kurulmasına kadar eyalet merkezi olarak görev yapar. Yeni eyalet merkezinin kurulmasıyla kentte bulunan Haldi tapınağına adanan adaklar başta olmak üzere birçok eşya yeni eyalete taşınır. Böylece kentin önemi azalır fakat kent terk edilmez (Piotrovsky, 1969b: 71). Bu konuya Karmir-Blur başlığı altında değineceğiz.

2. 6. Armavir Blur/Argiştihinili

Armavir Blur Aras Nehri'nin 5 km kuzeyinde, doğu-batı yönünde uzanan iki tepe ve bu tepeler arasındaki uzanan düz alanda yer alır (Fotoğraf 28). I. Argişti tarafından inşa edilen kentte Argişti'nin kenti anlamına gelen Argiştihinili adı verilir. Kent yukarıda bahsettiğimiz Arinberd'in kuruluşundan 6 yıl sonra inşa edilmiştir.

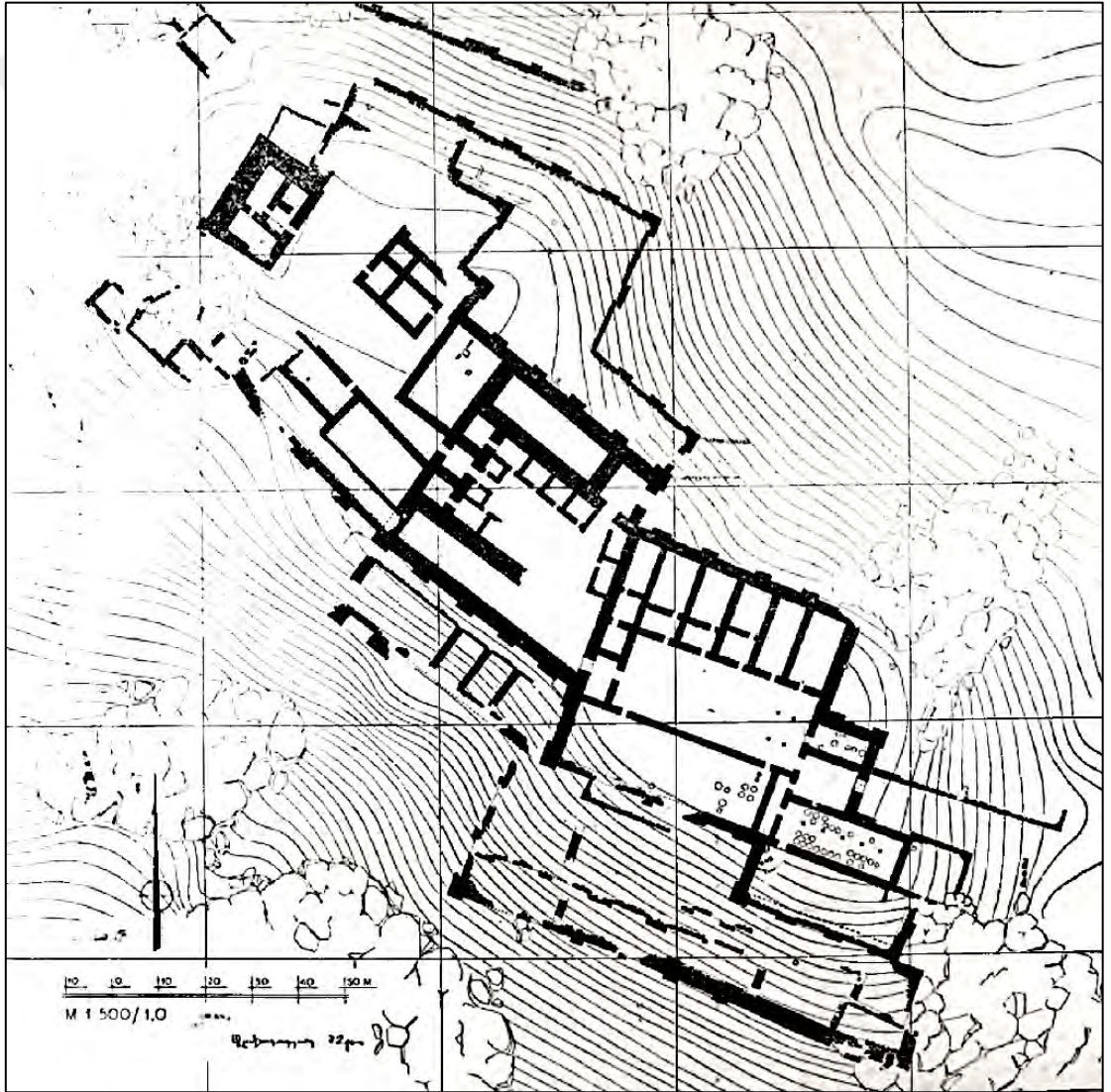

Fotoğraf 28: Armavir Blur/Argiştihinili güneyden görünüş

Armavir Blur'un stratigrafisini değerlendiren Martirosyan, kentteki ilk Urartu sürecinin Argişti ile başladığı sonrasında II. Sarduri ve III. Rusa dönemlerinde inşa faaliyetlerinin olduğunu söyler. Urartu sonrasında ise Akamenid, Hellenistik ve kalın bir Ortaçağ tabakasının bulunduğunu belirtir (Martirosyan, 1974: 47)

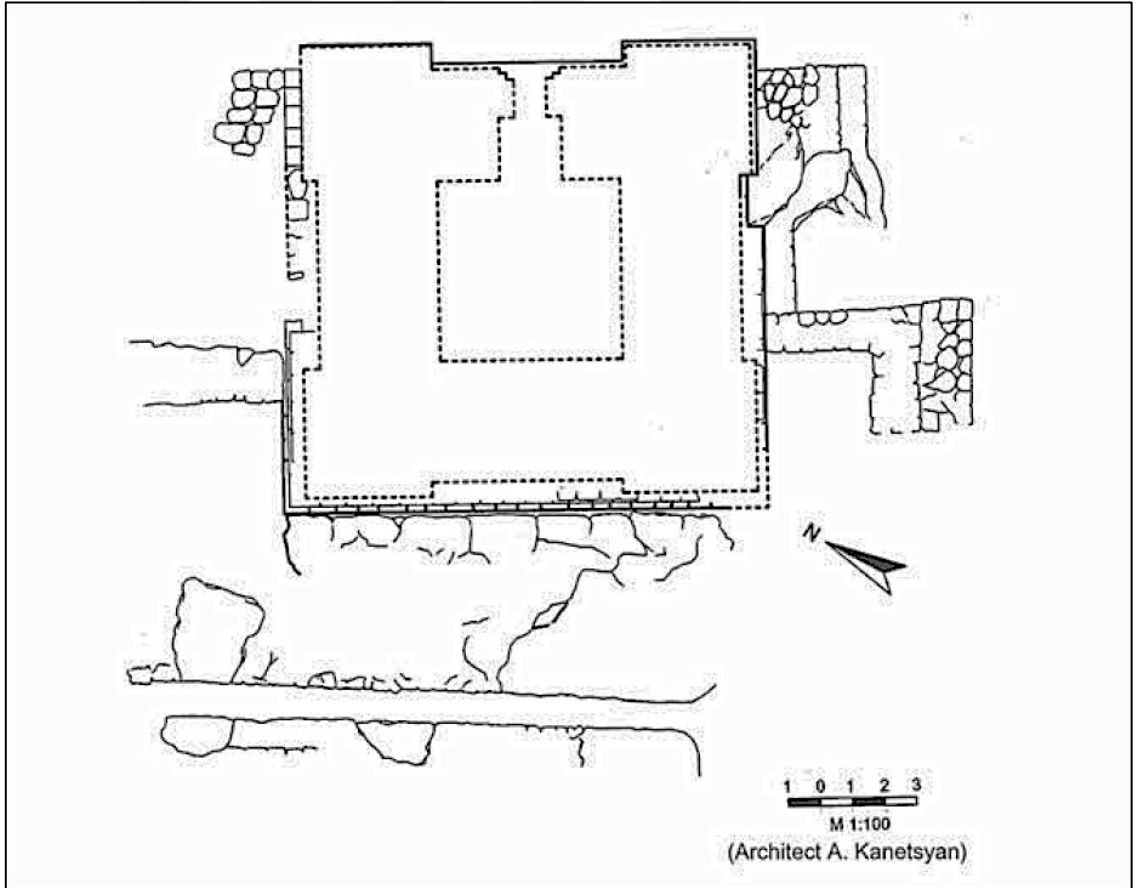
Doğu-batı yönünde uzanan yükseltinin en batısında 5 ayrı yükselti üzerinde bulunan kısım batı sitadeli olarak adlandırılır (Çizim 14). Bu alana kuzey yamaçta bulunan toprak bir rampa ile ulaşılır. Etrafı payandalarla güçlendirilmiş sur duvarı tarafından çevrelenir. Sur duvarlarının kalınlığı temel kısmında 2 ile 5 m arasında değişir. Bazı yerlerde 3 m taş temel üzerinde kerpiç beden 7 metreye kadar korunmuş halde ortaya çıkarılmıştır (Martirosyan, 1974: 75; Forbes, 1983: 20). Yaklaşık 2.5 h. bir alana sahip batı sitadeline saray, tapınak, depo, atölye ve konut yapıları bulunur (Martirosyan, 1967: 224).

Batı sitadelde bulunan yapıların planına baktığımızda birbirinden bağımsız 3 ayrı birim olduğu görülür. Giriş kapısının açıldığı ortadaki birim hem doğudaki depoların bulunduğu hem de batıdaki tapınak kompleksine geçiş sağlar. Burada bir büyük salon ve çoğunluğu salona açılan kapılarla geçilen 12 oda bulunur (Çizim 14). Salon veya avlunun üst örtüsü 2 sıra ahşap sütun ile taşınır. Bu sütun kaideleri üzerinde Argiști'ye ait kuruluş yazıtı yer alır (Salvini, 2006a: 142).

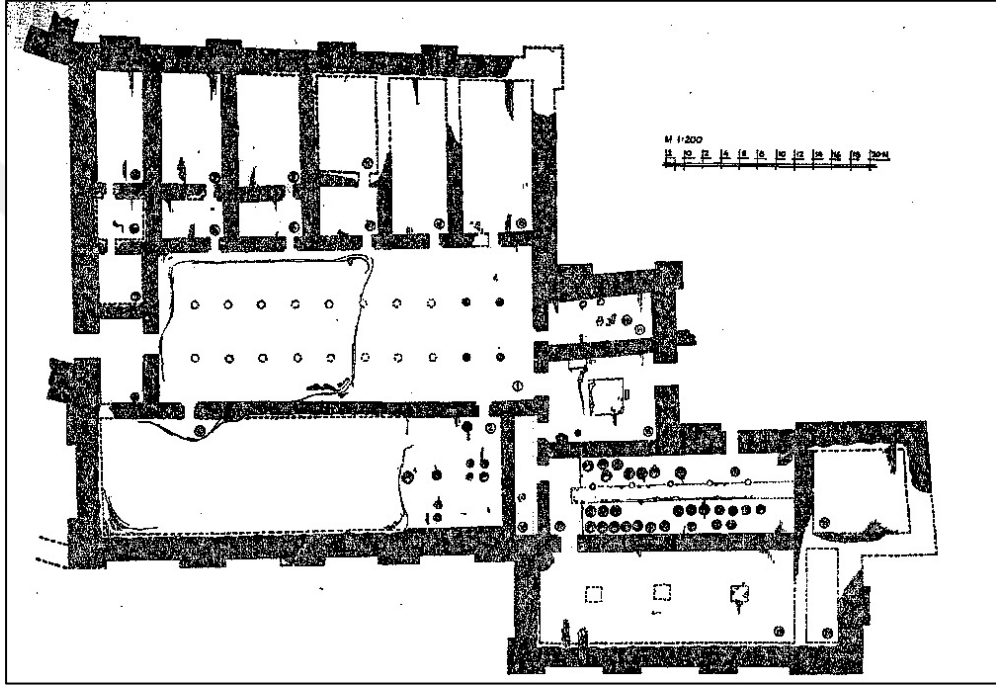
Çizim 14: Armavir Blur batı sitadel topografik planı (Martirosyan, 1974: Fig. 29)

En batıdaki birim tapınakların bulunduğu alandır. Bu alanda 3 ayrı tapınağın olduğu varsayılır. Fakat burada yer alan yapıların planları standart kare tipli tapınlardan farklıdır. Bu nedenle Salvini tapınakların Ortaçağ'da yeniden yapılandırıldığını ileri sürer (Salvini, 2006a: 143). Forbes ise tipik Urartu tapınaklarından farklı plana sahip bu yerin mevcut arkeolojik materyallere bakılarak tapınak olarak tanımlanamayacağını belirterek ihtiyatlı davranır (Forbes, 1983: 74). Son dönemde Armavir Blur'un doğu sitadelinde yapılan çalışmalar kentin tapınağına dair bazı ipuçları sağlar. Tepeliğin yüksek kesiminde 13.80X13.80 m ölçülere sahip kare planlı ve köşeleri rızalitli yapının (Çizim 15) tapınak olacağı ileri sürülür (Karapetyan, 2010: 37, Fig. 4).

Çizim 15: Armavir Blur tapınak planı (Karapetyan, 2010: Fig. 4)

Armavir Blur'da valinin ikametgahı olan saray alanı ana girişin doğusundaki birimdir. Burada üst örtüsünü 2 sıra halinde 20 adet dikdörtgen ahşap sütunun taşıdığı dikdörtgen bir avlu/salon, avluya açılan depo odaları ve hizmetçilerin yaşam odaları bulunur (Çizim 16). Depo odalarında bulunan pitoslar üzerinde diğer kralî kentlerde olduğu gibi çivi yazısı ve hacim bildiren ölçekler vardır. Ayrıca kuzey kısımda büyüklüğü 650 m²'ye yakın etkileyici depo odaları bulunur (Salvini, 2006a: 142).

Çizim 16: Armavir Blur batı sitadeli saray planı (Martirosyan, 1974: Fig. 30)

Armavir Blur'da yukarıda bahsettiğimiz batı ve doğu sitadeli arasında uzanan alan boyunca bazı konut yapıları bulunur. Yapılar daha çok zanaatkar ve yüksek sınıfa aittir. Evler 10 odaya ve 700 m²'ye ulaşan büyüklüğe kadar ulaşabilir. Bu konutlardan elde edilen buluntulardan konut sahiplerinin madencilikle uğraşan zanaatkarlar olduğu anlaşılır. Çiftçilere ait evler ise daha küçük ve işçilik olarak daha basittir. Ortalama 300-400 m² arasında değişir. Evlerin tavanı sıkıştırılmış topraktır. Evlerde buğday, arpa, darı, bezelye, üzüm gibi çeşitli tahıl türlerine rastlanır. (Salvini, 2006a: 144). Yapılan analizlerinde sadece 1 no.lu evde; horoz, ördek, kaz, kuzgun, şahin, porsuk, domuz, toy kuşu, köstebek, alabalık, sazan, kaplumbağa, kirpi, kunduz, tavşan, köpek, tilki, geyik, yabani koyun, keçi, ceylan kemiklerine rastlanır (Martirosyan, 1974: 121).

Bu durum çevrenin son derece zengin bir habitata sahip olduğuna işaret eder. Nitekim yazılı belgeler Arğışti'nin Muna ırmağından kente kadar 4 kanal açarak bağlar bahçeler yaptırdığından bahseder (CTU, 2008: A 8-16). Salvini bu kanallardan birinin günümüzde 20 km kadar izlenebildiğini belirtir (Salvini, 2006a: 141).

Aras Nehri'nin kuzeyindeki Urartu varlığı I. Arğışti dönemiyle kalıcı hale gelmiştir. Arğışti'nin tahta çıkmasıyla 10 yıl içerisinde 45 km aralıklarla önce Arinberd sonra Armavir Blur eyaletleri düzenlenmiş, deniz seviyesinde ortalama 900 m yükseklikteki Aras ovasına kanallar yapılmış böylece bölge bayındır hale getirilmiştir.

Bazı araştırmacılar Arğıstihinili'nin ekonomik, iktisadi ve askeri işlevi bulunan eyalet merkezi olmasının yansıra çevresi için aynı zamanda dini merkez olduğuna atıf yaparlar (Martirosyan, 1967: 226; Salvini, 2006a: 143). Fakat bu iddialar daha çok yazılı kaynaklara dayanır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Armavir Blur'da çok sayıda tapınağın bulunduğu dair arkeolojik veriler tartışmalıdır. Nitekim Forbes tapınak olarak bahsedilen yerin yüksek tabakaya ait birinin konutu olacağını iddia eder (Forbes, 1983: 74).

2. 7. Çavuştepe / Sardurihinili

II. Sarduri tarafından kurulan kent Van Kalesi'nin kuş ucumu 19 km güneydoğusunda yer alır (Harita 10). Kentin sitadel kısmı Gürpınar ovasına hâkim Bol Dağı'nın kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan uzantısının batı kısmında iki tepe üzerindedir (Fotoğraf 29).

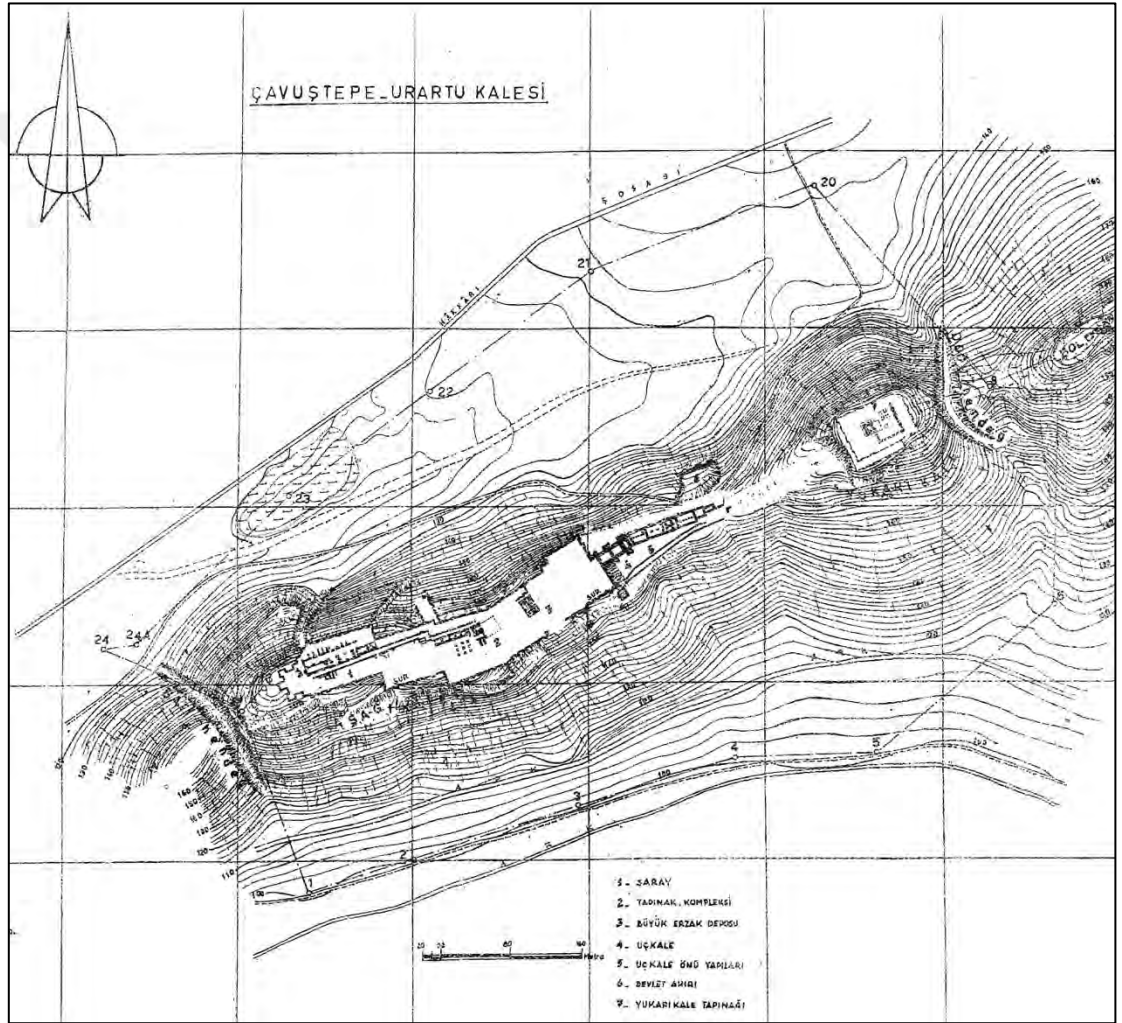
Çavuştepe'de ilk kazı çalışmaları 1961-1984 yılları arasında Afif Erzen başkanlığında yürütülür. Bu dönemde yapılan çalışmalarda sitadel surları, saray ve tapınak kompleksi, büyük depo yapısı, Uçkale ve Uçkale önü yapıları, devlet ahır, yukarı kale tapınağı ortaya çıkarılır (Erzen, 1978). Erzen'den sonra uzun bir süre çalışma yapılmayan Çavuştepe'de 2014 yılında Rafet Çavuşoğlu başkanlığında kazı çalışmaları yeniden başlamıştır (Çavuşoğlu, *et al.*, 2016).

Fotoğraf 29: Çavuştepe sitadeli (K. Köroğlu)

Kentin sitadel alanı kuzeydoğu ve güneybatıda olmak üzere iki kısımdan oluşur. Bu iki kısım arasında 30 m yükseklik farkı bulunur. Bu yükseklik farkından

dolayı bu iki kısım Yukarı ve Aşağı olarak adlandırılmıştır (Erzen, 1978: 7). Sitadel alanı, iki sitadeli birbirine bağlayan yol ile beraber yaklaşık olarak 4-5 h. bir alanı kaplar. Bu alanın kuzeydoğu ve güneybatı uç kısımlarında güvenlik amacıyla yapılmış iki hendek bulunur (Çizim 17). Sitadele kuzey yamaçta bulunan doğu ve batı yönlerinden gelen iki ayrı rampa sayesinde ulaşılır (Sevin, 2014: 228).

Çizim 17: Çavuştepe sitadeli topografik planı (Erzen, 1978: Res. 1)

Yukarı sitadel kısmının Tanrı Haldi'ye adanan bir tapınak kompleksi olduğu anlaşılır. 92X61 m ölçülerindeki bu kısım dikdörtgen planlıdır. Çevresi kalın sur sistemiyle çevrili bu alanın merkezi noktasında 12.50X12.50 m ölçülerinde Haldi

tapınağı bulunur. Giriş kısmı kuzeydoğu yönüne bakan tapınağın *cella* ölçüleri 4.50X4.50 m'dir. Ayrıca diğer tapınak komplekslerinde olduğu gibi tapınağın önünde bir avlu olduğu anlaşılır (Erzen, 1978; Sevin, 2012b: 119).

Aşağı sitadel valinin ikametgahı ve kentin işleyişine dair birimlerin bulunduğu yerdir. Dolayısıyla bu kısımda saray kompleksi, depo yapısı, İrmişuni'ye adanan tapınak kompleksi ve çeşitli mekanlar bulunur (Çizim 17). 430X70 m ölçülerindeki bu alanın kuzey ve güney yamaçlarına teras sistemleri yapılmıştır (Fotoğraf 30). Bu sayede hem ihtiyaç duyulan düz alan elde edilmiş hem de teraslar, sur duvarları için payende görevi görmüştür (Erzen, 1978: 8).

Fotoğraf 30: Çavuştepe aşağı sitadel (VANTAM arşivi)

Valinin ikametgahı olan saray aşağı sitadelin batı kısmında bulunur. Yaklaşık 81X33 m ölçülerinde bir alanı kaplamaktadır. İki katlı olduğu düşünülen sarayın üst katı tamamen yıkılmıştır. Zemin kat planına göre saray doğu-batı yönünde uzanan iki yan koridor ve 82X15 m ölçülerinde ana salondan oluşur. Koridorların kuzey ve güneyinde saraya ait çeşitli mekanlar sıralanmıştır. Zemin katta bulunan anakaya oyularak yapılmış iki sıra halindeki payeler üst katı destekler. Ayrıca zemin katın

tabanına 3 adet sarniç bulunur (Fotoğraf 31). Bu sarniçlere ulaşan kanallardan sarniçlerin sarayın çatısından sağlanan yağmur ve kar suları ile doldurulduğu anlaşılır (Erzen, 1977: 22).

Sarayın batı kısmında salona açılmayan odalar sıralanır. Bu odalardan çıkan zengin takı parçaları odaların sarayın harem bölümüne ait olabileceği izlenimi verir (Erzen, 1978: 9). Koridorlara açılan mekanlarda yapılan kazılarda bunların mutfak, depo gibi saraya hizmet eden çeşitli mekanlar olduğu anlaşılır (Çavuşoğlu, *et al.*, 2016: 359).

Fotoğraf 31: Çavuştepe sarayı (VANTAM arşivi)

Kentin sitadel kısmının diğer krali kentlerde olduğu gibi gelişmiş bir altyapı sistemine sahip olduğu anlaşılır. Drenaj kanallarına ait izler sarayın doğu kısmında görülür. Yapılan kazılarda yine aynı hizada surların altına kadar uzanan drenaj kanalına rastlanılır (Fotoğraf 32). Muhtemelen drenaj sistemi ile mutfak ve diğer alanlardan toplanan atık sular sur dışına taşınmıştır. Ayrıca sarayın kuzeybatı uç kısmında tuvalet yapısı bulunur (Erzen, 1970: 106-107). Yine sarayda çeşme yapısı ve

havuzla ilişkili olduğu anlaşılan başka bir kanal sistemine rastlanılır (Erzen, 1966: 57). Farklı bir kanal sistemi Erzen tarafından devlet ahır olarak adlandırılan yerde bulunur. Kaleye ulaşan yamaçta yer alan bu yapının çevresi duvarlarla çevrilidir. İçerisinde çok miktarda gübre ve moloza rastlanmasından dolayı ahır olarak adlandırılır. Yapılan kazılarda zeminde temel kısmından dışarıya ulaşan 0.60 m genişliğinde kanala rastlanır (Erzen, 1966: 55).

Fotoğraf 32: Çavuştepe drenaj kanalı (VANTAM arşivi)

Aşağı sitadelerde saray yapısından sonra bir diğer dikkat çekici yapı grubu tapınak kompleksidir. Tapınak kompleksi olarak adlandırılan bu alan kare planlı kenarları rizalitli İrmuşini tapınağı (Fotoğraf 33), avlusu, tapınakla ilişkili depo ve çeşitli mekanlardan oluşur. Tapınağın ana mekanı 10X10 m ölçülerindedir. Kuzeydoğu kısmına bakan girişin sağ kısmında tapınağın ve kentin inşa yazıtı bulunur. Yazıttan sitadelerin II. Sarduri tarafından inşa edildiği, tapınağın İrmuşini'ye adandığı ve kentin adının Sardurihinili olduğunu öğreniyoruz. Yazıttan daha önce bahsettiğimiz yukarı sitadelerdeki yapının ise Haldi evi olduğu anlaşılır (CTU, 2008: A 9-17).

İrmuşini tapınağının önünde 21.50X21.50 m ölçülerinde kare planlı bir avlu bulunur. Özgüç'e göre avlunun 3 tarafı galeriler ile çevrilir. Avlu güneybatısında bulunan bir koridor ile tapınağın batısında bulunan depo ve çeşitli mekanlara bağlanır (Erzen, 1968: 415; Erzen, 1978: 10). Tapınak avlusunda yapılan kazılarda yekpare taştan yapılmış oval kurban sunağı bulunur. Sunağın altında sunakta bulunan delikle ilişkili olduğu anlaşılan kuzeye doğru giden drenaj kanalına rastlanır (Erzen, 1968: 415).

Fotoğraf 33: Çavuştepe aşağı sitadel tapınak alanı (VANTAM arşivi)

Tapınağa bitişik batı kısımda 4 m genişliğinde 13.5 m uzunluğunda geniş bir salon bulunur. Salon içerisinde L şeklinde sedir yer alır. Odanın ortasında kesme taşlardan yapılmış bir platform dikkat çeker. Salonun duvarlarında mavi kırmızı renkte fresko ve geometrik motiflerin bulunduğu sıva kalıntılarına rastlanır. Bu mekanın tapınak kompleksine ait kabul/toplantı salonu olduğu düşünülür (Erzen, 1966: 56; Erzen, 1968: 413).

Tapınak alanında yapılan kazılarda tapınağa adandığı anlaşılan buluntulara rastlanır. Bunlar arasında ok uçları, at koşumuna ait olabilecek zil şeklinde bronz levhalar, altın takı parçaları, biri kartal başlı olmak üzere 3 adet kama sapı, boynuzdan

yapılmış küçük kutu, bronz fibula parçası dikkat çeker. Yine aynı yerde yapılan kazılarda 2 adet çivi yazılı tablet bulunur (Erzen, 1965: 142-144).

Tapınak kompleksinin doğusunda kentin ana depo yapıları yer alır. Depo mekânı sitadeli çevreleyen surların içerisinde yer alır. Ana depo yapısı 23.50X16.00 m ölçülerinde yan yana inşa edilmiş iki dikdörtgen mekândan oluşur. Başlangıçta depoların tek bir mekân olarak inşa edildiği sonraki dönemlerde değişimlerle iki ayrı mekâna bölündüğü anlaşılır. Burada yapılan çalışmalarda 100'ün üzerinde bütün halinde pitos ortaya çıkarılmıştır. Pitosların üzerinde çivi yazısı, damga ve ölçek işaretleri bulunur (Erzen, 1976: 46-47; Erzen, 1978: 11).

Çavuştepe'de bir diğer anıtsal yapı Aşağı sitadelin doğu ucunda yer alan Uçkale'dir. 39.52X23.92 m ölçülerindeki yapı doğu-batı yönünde uzanan iki mekândan oluşur. Yapının kuzey ve güney köşelerinde rizalitler bulunur. 2.80 ile 5.20 m arasında değişen duvar kalınlığına sahiptir. Duvar kalınlığı ve batı kısmında bulunan kerpiç merdiven izleri yapının en az iki katlı olduğuna işaret eder (Erzen, 1967b: 469; Tarhan, 2005: 117-119). Yapının ne amaçla yapıldığını bilemiyoruz. Fakat taş işçiliğinin özenli olması, köşelerdeki rizalitler, duvarlardaki dekoratif T şeklindeki kör pencereler ve odalardan çıkarılan zengin çivi yazılı buluntular Uçkale yapısının önemli bir işlevi olduğunu gösterir.²⁵

Yazılı belgeler II. Sarduri döneminin Urartu siyasi tarihinin en hareketli dönemlerinden biri olduğunu gösterir. Bu dönemde Urartu orduları ilk defa Fırat Nehri'nin batısına geçer. Geç Hitit krallıkları üzerinde baskı kurulur, Assur'a karşı ittifaklar yapılır. Ayrıca eyalet düzenlemeleri yapılarak yeni valiler atanır. Dolayısıyla siyasi anlamda alınan başarılar karşılığında ekonomik anlamda refah getirdiği görülür.

Yazılı belgeler II. Sarduri'nin kendi adıyla iki kent kurduğunu gösterir. Bu kentlerin biri yukarıda bahsettiğimiz Çavuştepe'dir. Diğeri ise daha önce bahsettiğimiz Bahçecik yazıtında adı geçen Vali Zaiani'nin atandığı Sardurihinili'dir (Tablo 1). İlk bakışta Bahçecik yazıtında bahsedilen Sardurihinili kentinin de Çavuştepe olabileceği düşünülebilir. Fakat kente vali tayin edilen Zaiani'nin Melitene kentinden Qu(maha)

²⁵ Çavuştepe kazılarında bulunmuş olan Tarhan, Uç Kale'nin işlevini tartışarak yapının Çavuştepe'de bulunan üçüncü bir tapınak olabileceğini önerir (Tarhan 2005).

kentine kadar, Ar (me) ülkesinden Nihiria kentine ve Hasime ülkesine kadar alandan sorumlu kılındığı görülür (CTU, 2008: A 9-18). Bu durumda Bahçecik yazıtında bahsedilen Sardurihinili'nin Aşağı Murat havzasında aranması gerekir. Fakat Aşağı Murat havzasında II. Sarduri'nin kurmuş olabileceği Çavuştepe ölçütlerinde kralî bir kent yoktur.

2. 8. Toprakkale/Rusahinili ^{KUR}Qilbanikai

Başkent Tuşpa'nın 5.5 km batısında yer alan Toprakkale Zimzim Dağı'nın güney eteklerinde kuzeydoğu-güneybatı uzantılı kayalık üzerinde kuruludur. Sitadelin üzerinde bulunduğu kayalığın doğu, batı ve güneyi sarp bir eğimle sonlanır. Kuzey kısmı ise bir boyun ile daha yüksek Zimzim Dağı'na bağlanır (Fotoğraf 34).

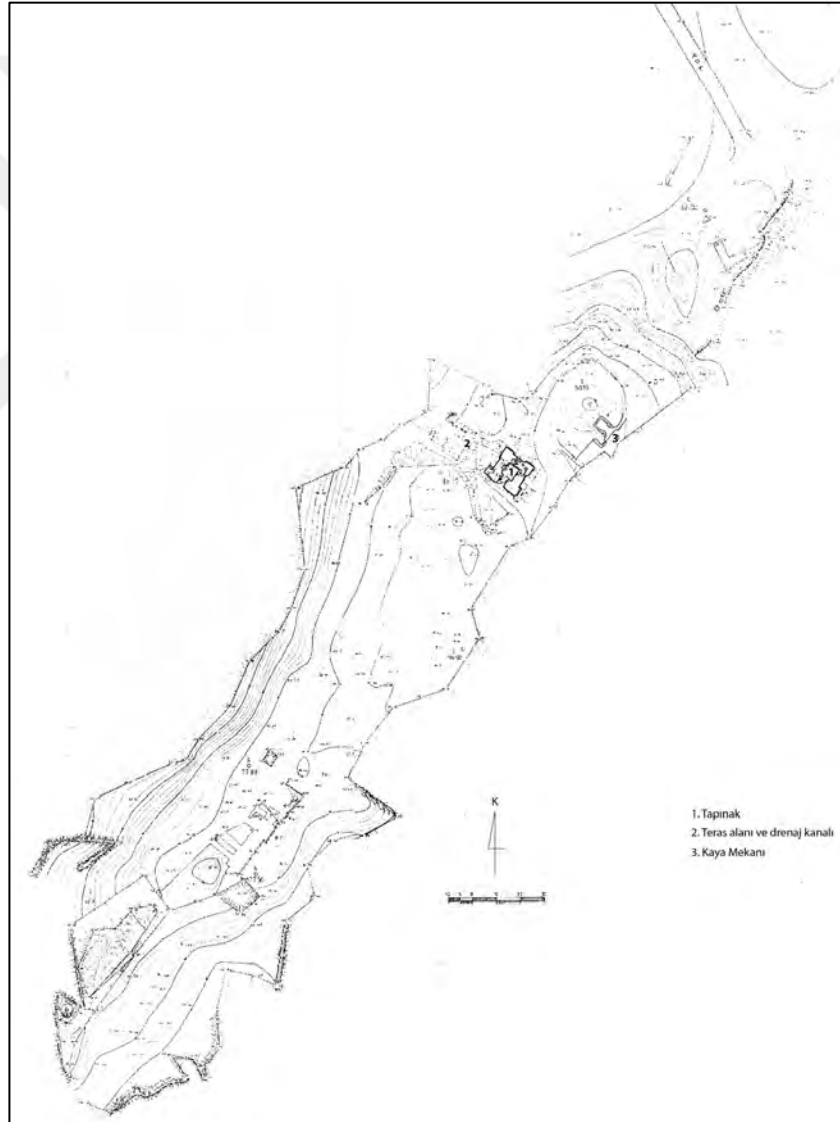

Fotoğraf 34: Toprakkale sitadel alanı

Toprakkale, Van Kalesi'yle birlikte Doğu Anadolu'da erken dönem kazı çalışmaları yapılan yerlerden biridir. İlk kazılar 1879 yılında British Museum adına yapılır (Barnett, 1954). Yaklaşık 10 yıl sonra 1898-1899 yıllarında Lehmann-Haupt ve Belck tarafından kısa bir süre kazılır (Belck - Lehmann-Haupt, 1898: 579). Toprakkale'de 1911-1912 yıllarında Orbeli, sonrasında 1916 yılında Marr ekibi tarafından çalışma yapılır (Barnett, 1950: 25-26; Barnett, 1982). Son kazı çalışması 1959-1961 ve 1976-1977 yılları arasında Erzen başkanlığına yapılır (Erzen, 1967a; Erzen, 1980). Erken dönem kazı çalışmalarının eser çıkarma önceliği olduğundan Toprakkale'nin mimarisinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bilhassa British Museum

adına yürütülen çalışmalar yöntem, plansız çalışma, kayıt tutmama gibi nedenler yüzünden bilimsel çalışmadan öte tahribata dönüşmüştür.

Toprakkale'nin sitadel alanı yaklaşık 400 m uzunluğunda 60-70 m genişliğinde bir alan üzerine kuruludur (Erzen, 1980: 46). Sitadele ulaşım kayalığın kuzey kısmının Zimzim Dağı'na bağlandığı boyun kısmından yapılır. Yapılan kazılarda aşağıda bahsedeceğimiz tapınak, depo odası, kaya mekânı ve işlevi belli olmayan çeşitli mekanlara ait olabilecek izler ortaya çıkarılmıştır (Çizim 18).

Çizim 18: Toprakkale topografik planı (Erzen, 1977: Resim 17)

Tapınak yerleşmenin orta kısmında merkezi bölgede bulunur. Erken dönem kazı çalışmalarında ortaya çıkarılır. Fakat çalışmalar sonucunda ne tapınağın sağlıklı ölçüleri ne de planı yayınlanır. Bu yüzden Erzen, ilk kazı çalışmaları bu alanda başlatır. Tapınağın köşelerinde yer alan temel plakaları sayesinde tapınağın kesin ölçülerini belirler. Tapınağın 13.80X13.80 m ölçülere sahip olduğu anlaşılır. Güney yönünden girilen *cella* alanı ise 5.30X5.30 m boyutlarındadır (Çizim 18). Ayrıca tapınak alanında drenaj kanalı bulunur. Kanalin üzeri taş levhalarla örtülüdür. (Erzen, 1967a: 54-64). Bu durum Toprakkale’de diğer kralî kentlerde gördüğümüz gibi bir drenaj sisteminin varlığına işaret eder.

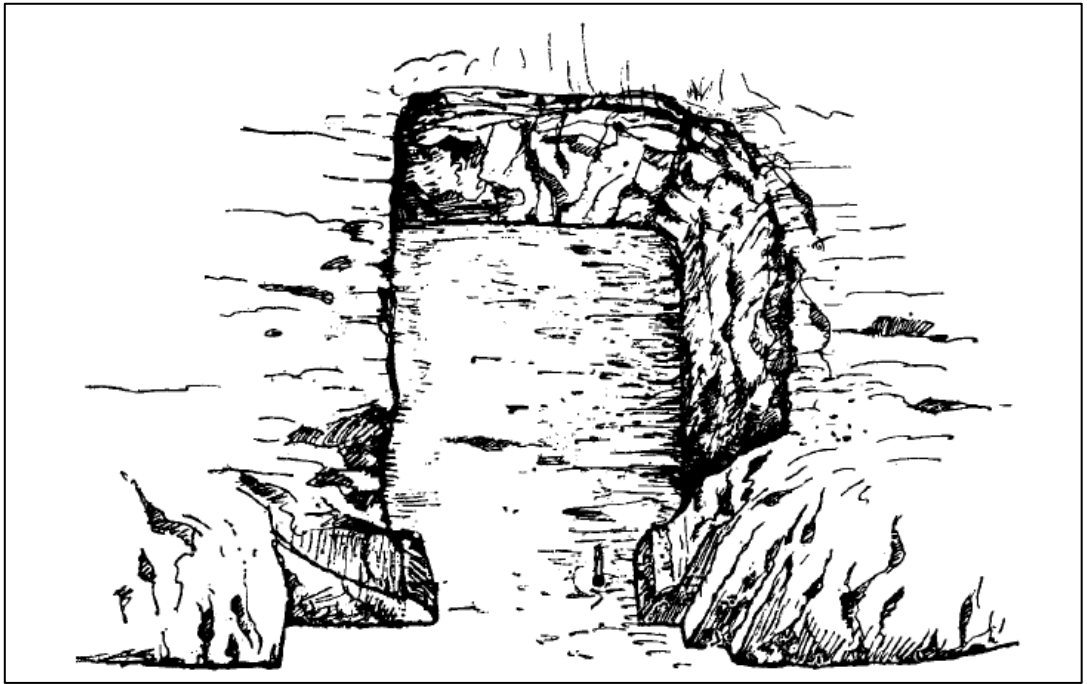
Sitadelin güney kısmında yapılan kazılarda 3 sıra halinde 14 adet pitosun bulunduğu bir depo odası ortaya çıkarılmıştır (Erzen, 1967a: 64). Burada bulunan pitosların üzerlerinde hacimlerini belirten ölçek işaretleri yer alır (Erzen, *et al.*, 1960: 14).

Fotoğraf 35: Toprakkale pitoslu depo odası (Erzen, 1967a: Res. 23)

Toprakkale’de bulunan dönemi bilinmeyen 3 ayrı tablet parçası üzerinde sayıların bulunduğu görülür (CTU, 2012: CT Tk-3-5). Yine başka bir tabletin ön ve arka yüzünde boğa, inek, koyun, ev listesi tutulmuştur (CTU, 2012: CT Tk-2). Muhtemelen tabletlere yansıyan bu kayıtlar depo odalarıyla ilişkilidir. Benzer şekilde Bastam’da bulunan bulla üzerinde yer alan 7 satırlık yazıda, Toprakkale’den (Rusahinili ^{KUR}Qilbanikai) marangoz istendiği yazılıdır (CTU, 2012: CB Ba-6). Pitoslar üzerindeki ölçekler, tablet ve bullalar diğer kralî kentlerde olduğu gibi depoların kayıtları tutularak belli bir sistem dahilinde doldurulduğunu gösterir.

Toprakkale’de yukarıda bahsettiğimiz tapınak ve depo yapıları dışında kaya işçiliğine dair izler göze çarpar. Tapınağın 13 m kuzeydoğusunda 7.30X5 m ölçülerinde bir platform bulunur (Çizim 18). Bu platformun kuzey kısmında 3.70X3.70 m ölçülerinde kare planlı anakayaya oyulmuş bir mekân bulunur (Çizim 19). Duvar yüksekliği 1.80 m’ye yaklaşan bu alanın girişinde geniş bir platform bulunur. Erzen kaya üzerindeki izlerden yola çıkarak duvarların önünde kerpiçten ikinci bir duvar olabileceğini önerir. Böylelikle nemin engellediğini ileri sürer (Erzen, 1980: 47). İlk bakışta plan bakımından tapınak *cellasını* andıran bu mekânın işlevini bilemiyoruz.

Çizim 19: Toprakkale kaya mekanı (Erzen, 1980: 56)

Bir diğerk kaya işçiliğı Erzen tarafından sarnıç olarak değerklendirilen yapıdır. Kayalığın güneybatı kısmında bulunur. Anakayaya oyularak yapılmıştır. 20x10.5 m ölçülerindedir. Mekâna 2 m genişliğinde 56 basamaklı bir tünelle ulaşılır. Odanın kuzey, güney ve batı duvarları boyunca uzanan yüksekliğı 0.40/1 m genişliğı 0.50/60 ile 1.40/1.50 m ölçülerinde değışen anakayaya oyulmuş sekiler bulunur. Mekanın batı duvarı önünde 8X3.5 m ölçülerinde ve 1 m derinliğinde bir çukur bulunur. Bu çukurun doğusunda 0.50 m genişliğinde zeminden 50 cm kadar daha alçak bir seki yer alır. Çukurun kuzeybatı köşesinde 3 basamaklı merdiven vardır. Kaya mekanının ilk planlarını çizgen Lehmann Haupt buraya güney kısımda bulunan açıklıktan ahşap borularla su getirildiğı, banyo ve sarnıç olarak kullanıldığını ileri sürer (Belck - Lehmann-Haupt, 1898; Lehmann-Haupt, 1931: 584). Erzen yaptığı incelemelerde buranın banyo yapısı olduğuna katılmaz. Yaz döneminde mekanın 5 dereceyi aşmadığını belirterek Çavuştepe sarnıçları gibi soğuk hava deposu veya su sızıntılarıyla beslenen sarnıç olabileceğini önerir (Erzen, 1977: 19-22). Fakat sadece kaya işçiliğı nedeniyle Urartu kültürü olarak görülen bu yapının Toprakkale dışında hiçbir kralı merkezde örneğı yoktur.

Yukarıda bahsettiğimiz kaya mekânı Anadolu'nun birçok bölgesinde bulunan basamaklı kaya tünelleriyle bir değerklendirilerek krallığın bir ürünü olarak görülür (Von Gall, 1967: 517). Fakat buranın basamaklı kaya tünelleriyle²⁶ plan ve anlayış bakımından benzerliğı yoktur.

Toprakkale'de erken dönem çalışmalarında tapınak ve çevresinde önemli buluntular ele geçirilmiştir. Bu buluntular arasında yer alan çivi yazılı kalkanlar, kazanlar, bronz taht parçaları, fildişi eserler, tapınağı aıt olduğu anlaşılan bazalt sunak taşı dikkat çekicidir (Rassam, 1897: 378; Barnett, 1982: 317). Lehmann-Haupt döneminde yapılan kazılarda gümüş testi, altın madalyon, bronz ayaklı şamdan ve

²⁶ Basamaklı kaya tüneli bulunan kalelerin dağılımına baktığımızda Doğı Anadolu dışında Orta Karadeniz ve çevresi, İç Anadolu, Güneydoğı Anadolu ve Kuzeybatı İran bölgesinde görölmektedir. Yani tüneller Urartu yayılımının olmadığı coğrafyada da görülür. Ayrıca Doğı Anadolu'da bulunan 20'nin üzerinde kalede yer alan tünellerden sadece 4 kalede Urartu varlığı bulunmaktadır. Yani tünellerin bulunduğu çoğı kale Urartu sonrasına tarihlenir. Yine bu tünellerin Urartu sonrasına tarihlenen tek odalı kaya mezarlarıyla bir ilişkisi olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu tünellerin Geç Hellenistik ve Roma dönemine yapılmış olduğu ileri sürölmektedir (Köroğılu - Danişmaz, Yayın Aşamasında).

kalkan, 2 adet çivi yazılı tablet ve tablet parçaları ve ok ucu gibi çeşitli madeni eşyalar bulunmuştur (Belck - Lehmann-Haupt, 1898: 586-589). Erzen tarafından yapılan kazılarda ise tapınağın temel plakaları, üzerinde aslan ve boğa figürleri bulunan çivi yazılı adak kalkanı, ok uçları ve büyük bir mızrak parçası ele geçirilen buluntulardan bazılarıdır (Erzen, *et al.*, 1960; Erzen, 1967a).

Toprakkale’de yapılan kazılardan kentin kuruluşuna dair ipucu verecek inşa yazıtı ortaya çıkarılmamıştır. Erken dönem kazı raporlarından tapınağın bazalt bloklarında yazıt olmadığını görülür. Bu durum Toprakkale’nin kim tarafından kurulduğuna dair tartışmalara neden olur (Akgün, 2009: 68-69; Genç, 2015: 122-124). Toprakkale’de ele geçirilen çivi yazılı buluntularda Arğişti oğlu Rusa ve Erimena oğlu Rusa olmak üzere iki ayrı kralın adı geçer. Arğişti oğlu Rusa adı çivi yazılı bir tablet, bronz bir kalkan parçası üzerinde görülür. Erimena oğlu Rusa adı ise 10’un üzerinde bronz kalkan, kalkan parçası, rozet ve bronz friz parçası üzerinde yer alır.

Toprakkale’nin kuruluşuyla ilişkilendirilen yazıt Toprakkale yakınlarında bulunan Keşiş Gölü’nden gelir. Yazıtta göre kralın baraj kurduğu, barajdan yine kendi kurduğu Rusahinili adındaki kente kanal açtığı kentin önünde bağlar, bahçeler ve tarlalar kurduğu anlaşılır (Payne, 2006: 12.2.3.). Yine Bastam’dan ele geçirilen bulla üzerinde “*Arğişti oğlu Rusa'nın Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili şehrinde taht kurduğu o yıl*” (CTU, 2012: CB B-6) ve Toprakkale’den çıkarıldığı belirtilen tablette Qilba Dağı’nın karşısındaki Rusahinili (CTU, 2012: CT Tk-1) ifadeleri bulunur. Bu nedenle Toprakkale, II. Rusa’nın kurduğu Rusahinili olarak adlandırılmaya başlar. Aynı zamanda II. Rusa’nın inşa projelerinin bir parçası olarak görünerek ihtiyaçlara karşılık veremediği ileri sürülen başkent Tuşpa’ya alternatif ikinci başkent olarak düşünülür (Burney, 1957: 40; Erzen, 1980: 49).

Yakın zamanda Keşiş Gölü’nün yakınlarında Gövelek Köyü’nde bulunan Erimena oğlu Rusa’ya tarihlenen stel parçalarının yukarıda bahsettiğimiz Keşiş Gölü stelinin parçaları olduğu anlaşılır (Salvini, 2006b: 212 vd.). Böylece eksik parçalarının tamamlanmasıyla Keşiş Gölü stelinde bahsedilen Rusahinili kentinin II. Rusa tarafından değil Erimena oğlu Rusa tarafından inşa edildiği anlaşılır (Akgün, 2009: 12-13). Nitekim Erimena oğlu Rusa adı yukarıda bahsettiğimiz gibi Toprakkale’de

ortaya çıkarılan birçok bronz eser üzerinde görülür. Bu eserler arasında bulunan adak kalkanları üzerinde Erimena oğlu Rusa için “*Tuşpa Şehrinin kahramanıdır*” (Payne, 2006: 308-311) ifadesi bulunur. Bu durum Toprakkale’nin başkent olarak inşa edilmediğini gösterebilir.

2. 9. Karmir Blur/ Teişebai URU

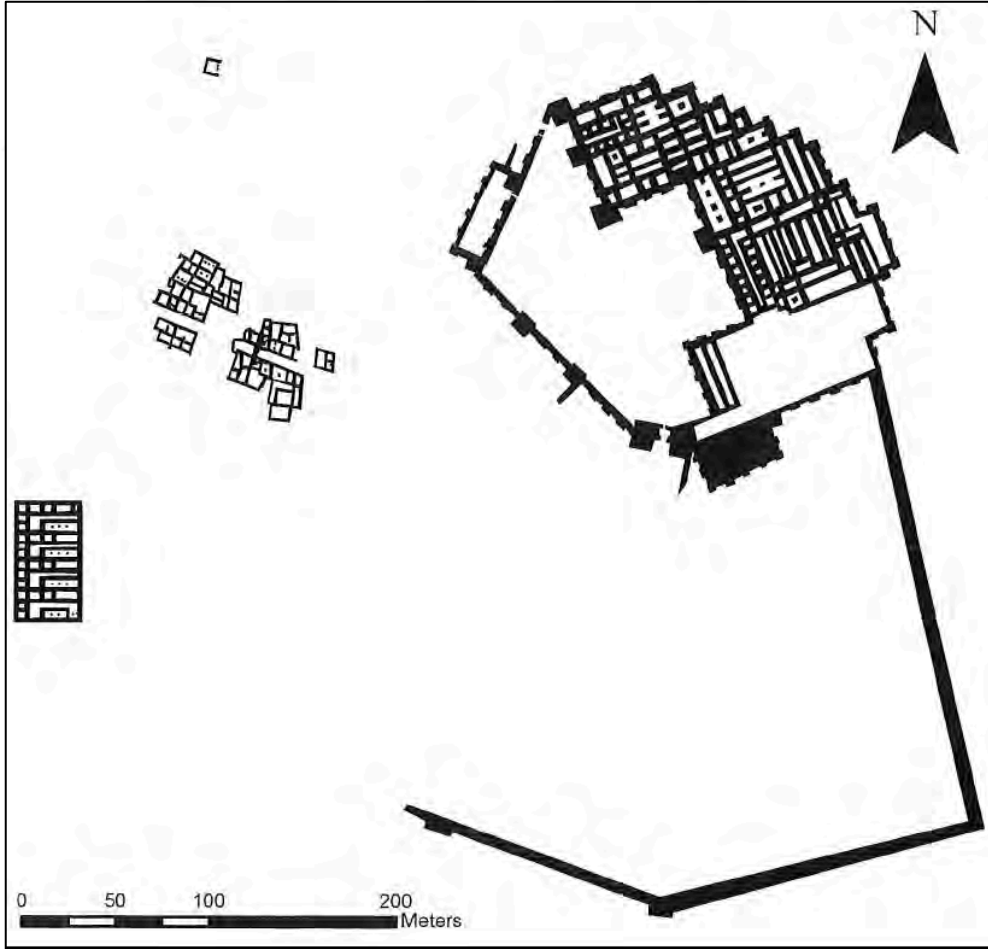
Karmir Blur, Ermenistan-Erivan şehrinin 6 km güneybatısında Raznan Nehri'nin güney kıyısında doğal bir yükselti üzerinde bulunur (Harita 10; Fotoğraf 36). II. Rusa tarafından kurulan şehir Teişebai URU adıyla anılır. Kent ilk olarak 1936 yılında bölgede üzeri çivi yazılı blok taşın bulunmasıyla adını duyurur. Bunun üzerine 3 yıl sonra kazı çalışmaları başlar. Zaman zaman kesintiye uğrayan çalışmalar 1980 yıllarına kadar devam eder. Bu sürede sitadelin tamamına yakın kısmı ortaya çıkarılır ve aşağı yerleşimde kazı çalışmaları yapılır (Piotrovsky, 1969b: 135).

Karmir Blur'un kuzey ve kuzeybatı kısmı Raznan Nehri tarafından sınırlanır. Böylece nehir kentin sitadel kısmı ve aşağı yerleşmesine kuzeyden gelecek saldırılara karşı doğal bir savunma sağlar. Karmir Blur'un aşağı yerleşmesi sitadelin güneyinde bulunan yaklaşık 25 hektarlık bir alana sahiptir. Yaklaşık 3 m kalınlığındaki sur duvarı aşağı yerleşmenin sadece doğu ve kısmen güney kısmını çevreler. Doğu sur duvarı sitadelin güneydoğu köşesinden başlayarak güneye doğru yaklaşık 200 m devam eder. Sonrasında 90 derecelik bir açı ile batıya yönelir ve 300 m sonra son bulur (Çizim 20). Forbes, sur duvarlarının muhtemel bir saldırı altında acelece yapıldığı dolayısıyla bitirilmediğini belirtir (Forbes, 1983: 18). Nitekim sur duvarlarının nehrin bulunduğu kuzey yönünde değil doğu ve kısmen güney kısımlarda bulunması, önceliğin savunmasız kısımlara verildiğini gösterebilir.

Kentin sitadel kısmı etrafı surlarla çevrilmiş yaklaşık 4 hektarlık bir alana sahiptir. Sitadeli çevreleyen sur duvarları 2 m yüksekliğinde (4 sıra taş) taş temel üzerine 3.5 m yüksekliğinde kerpiçten oluşur (Smith, 2005: 250). Surlar belirli aralıklarla koyulan payanda ve kulelerle desteklenir (Fotoğraf 37). Sitadele giriş güneybatı yönünde bir rampa ile ulaşılan yanlarda iki büyük kule bulunan ana kapıdan sağlanır (Çizim 20). Sitadelin ayrıca kuzeybatıda yönünde dışarı açılan farklı bir kapısı daha bulunur (Piotrovsky, 1969b: 138).

Fotoğraf 36: Karmir Blur

Çizim 20: Karmir Blur topografik planı (Sagona - Zimansky, 2009: 329)

Fotoğraf 37: Karmir Blur, sitadeli çevreleyen sur duvarları (M. Çakan)

Sitadel zemin planına göre güneybatıda büyük bir avlu ve avlunun batısında yer alan yaklaşık 150 odadan oluşur (Çizim 20). Fakat planda avludan mekanlara geçiş olmadığı görülür. Bu durum çok katlı olduğu düşünülen sitadeldeki saray, kabul salonları, resmi yapılar gibi ana yapıların zemin planında görülen depo ve atölyelerin üzerine yapıldığını gösterir (Forbes, 1983: 42-43). Bu yüzden Karmir Blur'un mimarisine dair yapılan tartışmalar daha çok depo ve atölyelerin bulunduğu zemin kat planı üzerinden yapılır.

Zemin katta aşağıda bahsedeceğimiz depo mekanlarının yanı sıra imalathanelerin bulunduğu atölyeler vardır. Sitadelin kuzeydoğusunda bulunan kuzey-güney yönünde uzanan 3 odada susam ve susam yağı artıklarına rastlanır. Bu yüzden bu odalarda susam yağı imal edildiği düşünülür. Yine arpa tanelerinin öğütüldüğü teknenin bulunduğu bira imalathanesi ortaya çıkarılmıştır. Burada yiyecek içecek haricinde kullanıma ilişkin atölyelerin olduğu anlaşılır. Çünkü iki odada işlenmemiş boynuz ve demir testerelelere rastlanır. Yine bazı mekanlarda bitirilmemiş madeni eşyalar bir yarısı işlenmiş tunç külçe ile beraber ortaya çıkarılmıştır. Bu durum atölyelerde madeni eşyalarında yapıldığına işaret eder. Ayrıca 3 ayrı odada ayrı

gruplar halinde kullanılmaya hazır çanak çömlek depolanmıştır (Piotrovsky, 1969b: 138-139).

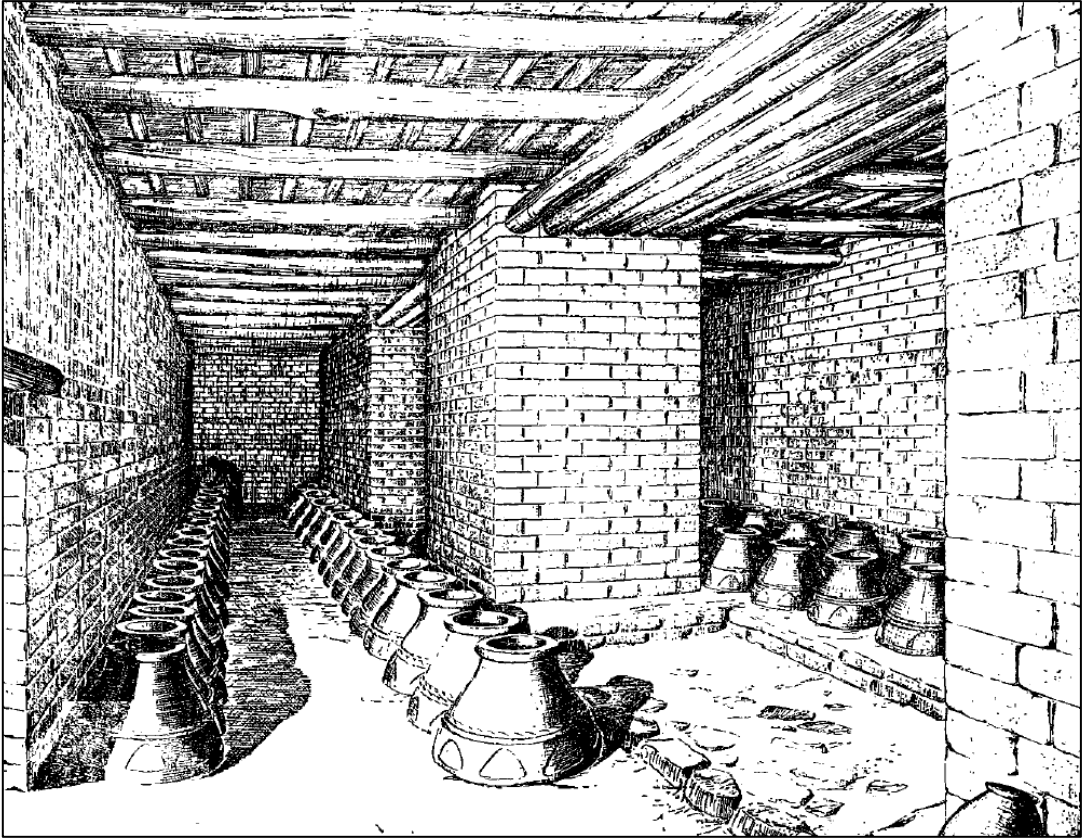
Sitadelin batı kısmında avlu duvarına bitişik şekilde tahıl depoları bulunur. Yapılan çalışmalarda 13 odada 750 tona yakın arpa, buğday, darıdan oluşan tahılın depolanabileceği anlaşılır (Piotrovsky, 1969b: 133). Karmir Blur'da 8 ayrı odada ise pitoslar ile depolama yapılır. Depolardaki pitosların üzerinde diğer kralî kentlerde rastladığımız gibi çivi yazısı ve hiyeroglif bulunur (Piotrovsky, 1952: 65-75). Ayrıca bazı depolarda Ayanis'te depo odalarında ortaya çıkarılan (Çilingiroğlu, 2012a: 17) yağ kandillerine rastlanır. Bu durum depo odalarının penceresiz yapıldığı böylece serin tutulduğunu gösterir (Çizim 21). Nitekim kazı fotoğraflarında yüksek kerpiç duvarlarda pencereler görülmez (Fotoğraf 38). Piotrovsky depolardaki pitoslardan yola çıkarak 8 adet şarap deposu bulunduğunu belirtir (Piotrovsky, 1969b: 133). Fakat sayısı 400'ü bulan pitosların bir kısmı yağ ve farklı sıvıların depolanması için kullanılmış olabilir.

Karmir Blur'da depolardaki pitosların üzerleri kapatıldıktan sonra bullalar mühürlenir. Benzer şekilde depo kapılarının da kapatıldıktan sonra mühürlendiği anlaşılır. Yapılan kazılarda pitoslu bir deponun kilidi üzerinde iki ayrı mührü sahip bullaya rastlanır. Yine tahıl ambarında bulunan bulla üzerindeki mühür baskısında “...bu, Rusa'nın oğlu Rusa'nın sarayının mührüdür” yazısı bulunur (Piotrovsky, 1969b: 157). Yine başka bir tablet üzerinde Aza ülkesindeki ismi okunmayan kente yollanan inek, koyun, keçi postu, kumaş ve yün listesi bulunur (CTU, 2012: CT Kb-10). Bu durum depo odalarına giren malın Ayanis, Kef, Toprakkale ve diğer kralî kentlerde olduğu gibi sistematik bir şekilde kayıt alındığını gösterir.

Karmir Blur tapınağı, depo ve atölyelerin bulunduğu zemin katın üzerinde olmalıdır. Çünkü sitadelin güney kısmında bulunan odalarda tapınağa ait olduğu anlaşılan 8 adet taş blok üzerindeki yazıt bulunmuştur. Yine güneydoğu kısımda bulunan payeler tapınağın üst örtüsünü taşıyan destek payeleri olabilir. Tapınağa ait olduğu anlaşılan yazıtlarda kentin kuruluşuyla ilgili bilgi verilir. Yazıta göre II. Rusa kimsenin dokunmadığı çorak bölgede Aza ülkesinin Teişebai kentini inşa ettirmiş. Ayrıca kentte bir tapınak ve Haldi kapıları inşa ettirmiştir (CTU, 2008: A 12-2).

Fotoğraf 38: Karmir Blur depo odası (Piotrovsky, 1970: 10)

Çizim 21: Karmir Blur depo odası yeniden kurma denemesi (Oganesian, 1955: 53)

Karmir Blur'un sitadel kısmında bulunan büyük depo mekanları ve atölyeler eyalet merkezinin ekonomik işlevini ön plana çıkarır. Muhtemelen çevreden gelen vergi ve haraçlar öncelikle eyalet merkezine gelirdi. İşlenecekler olan hammadde atölyelerde işlenir. Elde edilen ürünler büyük depolarda depolanırdı. Giren ürünlerin muhasebeci tarafından listesi tutulur. Depolandıktan sonra bullalar ile mühürdarlar tarafından mühürlenirdi. Gerektiğinde bu ürünler yine kayıtları tutularak depolardan çıkarılır ve sevk edilirdi. Nitekim sitadelde bulunan Rusa oğlu Sarduri adına mühürlenene alt kısmı kırık bir tablet üzerinde askerler için yollanan arpa ve 6 boğadan bahsedilir (CTU, 2012: CT Kb-1).

Karmir Blur'la daha önce bahsettiğimiz Arinberd arasındaki yakınlık²⁷ dikkat çekicidir. Ayrıca Karmir Blur'da ki bazı buluntular üzerindeki yazılardan buluntuların Arinberd şehrine adandığı anlaşılır. Bu nedenle bazı araştırmacılar Karmir Blur'un inşasıyla beraber yönetim merkezinin Arinberd'den Karmir-Blur'a taşındığını düşünür (Piotrovsky, 1969b; Salvini, 2006a: 116). Fakat krali kentlerin yoğun olarak bulunduğu Van Gölü havzasına baktığımızda benzer durumun olduğu anlaşılır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Toprakkale ile Y. Anzaf arasında 7.5 km, başkent Tuşpa arasında 5.5 km mesafe vardır (Harita 10).

Karmir Blur'un valileri diğer krali kentlerde olduğu gibi krali soydan gelmiş olmalıdır. Karmir Blur'da bulunmuş dönemi bilinmeyen kil tablet üzerinde bulunan yazıtta Karmir-Blur yönetici prensin iki casusu sorguya çekmesi ve kralın huzuruna çıkarmasından bahsedilir (CTU, 2012: CT Kb-7). Benzer şekilde bullalar üzerindeki mühür baskıları ve kil tabletler Karmir Blur'da krali aileden yöneticiler olduğuna işaret eder.

²⁷ Yaklaşık 7 km.

2. 10. Kef /Haldiei URU

Literatürde Kef Kalesi olarak bilinen Haldiei URU Bitlis'in Adilcevaz ilçesinin 3 km kuzeyinde bulunur (Harita 10). Yerleşim Süphan Dağı'nın volkanik akıntılarında oluşan bir kayalık üzerindedir. Kayalığın kuzey hariç diğer yönleri son derece sarp ve diktir. Bu nedenle yerleşmeye ulaşım eğimin en az olduğu kuzey yönünden sağlanır (Fotoğraf 39).

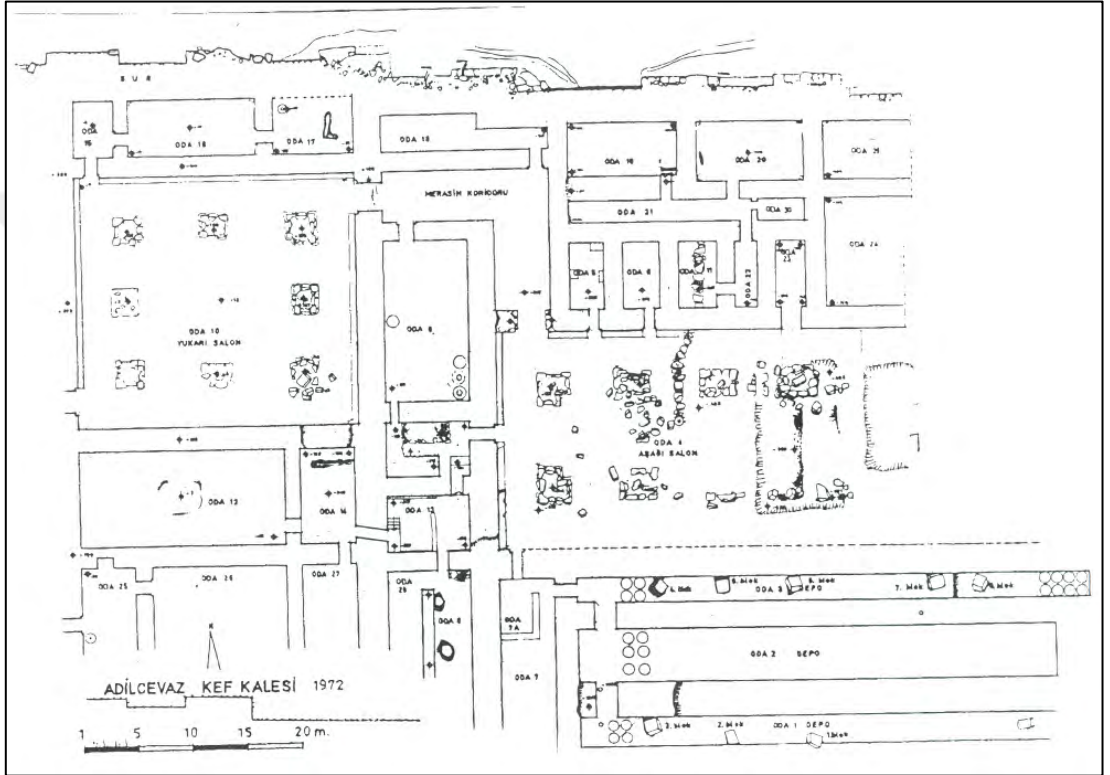
Sitadel yerleşmenin en yüksek kısmını oluşturan kuzey kısımda yaklaşık 3 hektarlık bir alana sahiptir. Aşağı yerleşme ise sitadelin güneyi boyunca uzanan kayalığın üzerini kapsar. Aşağı şehri kuşatan sur duvarlarının büyük bir kısmı günümüzde seçilebilir. Uzunluğu yaklaşık 2 km ulaşan sur duvarlarının doğu kısmının güney yarısından başlayarak güney ve kısmen batı yönünde düz bir hat izlemediği görülür. Surları göz önüne alarak yaptığımız ölçümlerde yerleşmenin boyutu en az 16 hektardır.

Fotoğraf 39: Kef Kalesi (K. Köroğlu)

Kef Kalesi'nde Bilgiç ve Ögün tarafından 1964-1972 yılları arasında kazı çalışması yapılır. Çalışmalar daha çok kuzey kısımda bulunan saray kompleksinde

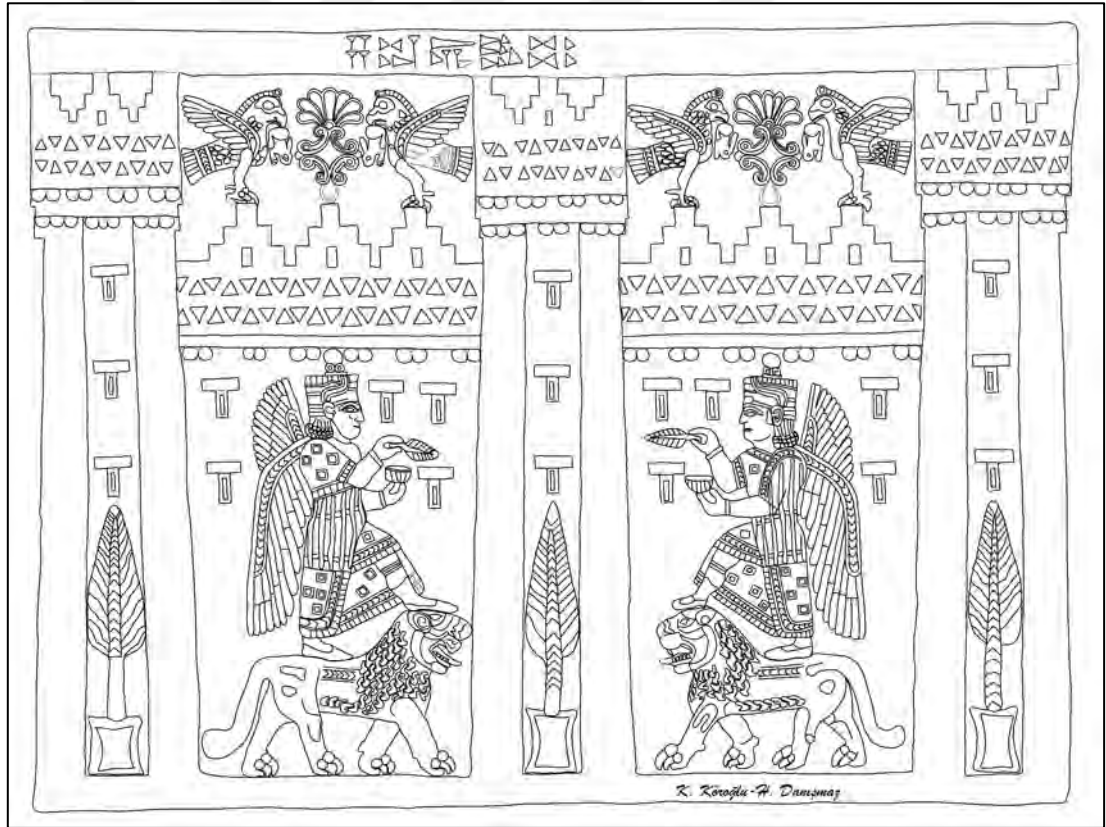
yürütülür. Saray alanı kayalığın en yüksek noktasını oluşturan sitadelde, batıdan doğuya doğru alçalan 3 teras üzerine kuruludur. Aşağıda bahsedeceğimiz salonlardaki büyük payeler, kerpiç yığıntılarının fazlalığı ve bazı merdiven kalıntıları sarayın en az iki katlı olduğu ortaya koyar. Yapılan kazılarda 140 odalı olduğu düşünülen sarayın 30 odası ortaya çıkarılmıştır (Çizim 22).

Çizim 22: Kef Kalesi saray planı (Öğün, 1984a: 50)

Kazılan alanın mevcut planına göre saray kompleksi 2 büyük salon ve bu salonların çevresinde yer alan koridorlar ve daha küçük odalardan oluşur. Pitoların bulunduğu depo odaları güney kısımda yer alır. Doğu-batı yönünde uzanan 3 ayrı odada yapılan kazılarda 170 pitos ortaya çıkarılmıştır. Pitoların üzerinde diğer kralî kentlerde gördüğümüz gibi çivi yazısı ve ölçek vardır. Bazı odalarda üst kattan düştüğü anlaşılan kabartmalı blok ve parçaları bulunmuştur. Blokların 4 yüzünde aynı sahne tekrarlanır. Kabartma iki ana sahneye ayrılır. Her iki sahnede birbirlerinin yansımasıdır. Sahnede bir aslan üzerinde kanatlı tanrı bulunur. Aslanın ağzı açık şekildedir. Üst kısımdaki sahnede ise kale burçlarının üzerinde ağızlarında tavşan olan

karşılıklı iki kartal yer alır. Ayakta duran Tanrı'nın bir ayağı aslanın başı üzerinde diğer ayağı sırtındadır. Sol elinde bir kap ve sağ elinde kozalak bulunur. Boynuzlu başlıklarının alt tarafından enseye doğru uzanan kıvrıkcık saçları dikkat çeker. Sahnenin yan kısımlarında kule panelleri yer alır. Bu panellerin içerisinde stilize ağaç, üst kısımda kör T şeklinde pencereler bulunur. Tüm sahnenin en üst kısmında çivi yazısı²⁸ vardır (Çizim 23). Yine depo alanında yapılan kazılarda odaları birbirine birleştiren açıklıkta 4 adet figürün bulunur. Bunlar sağ ellerinde kozalak sol ellerinde ise bir kap tutar. Figürinleri benzerleri daha önce Karmir Blur'da ortaya çıkarılmıştır (Bilgiç - Ögün, 1965: 3).

Çizim 23: Kef saray alanı payeler üzerindeki rölyef çizimi (K. Koroğlu-H. Danişmaz)

²⁸ “Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiştı oğlu Rusa bu ašihuse'yi yaptırdı. Kayalık çoraktı. (Başka) Hiçbir kral asla yaptıramazdı. Tanrı Haldi buyurduğu gibi ben yaptırdım. Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, tanrı Şivini (onu) yok etsin.” (Payne, 2006:12.2.12/16).

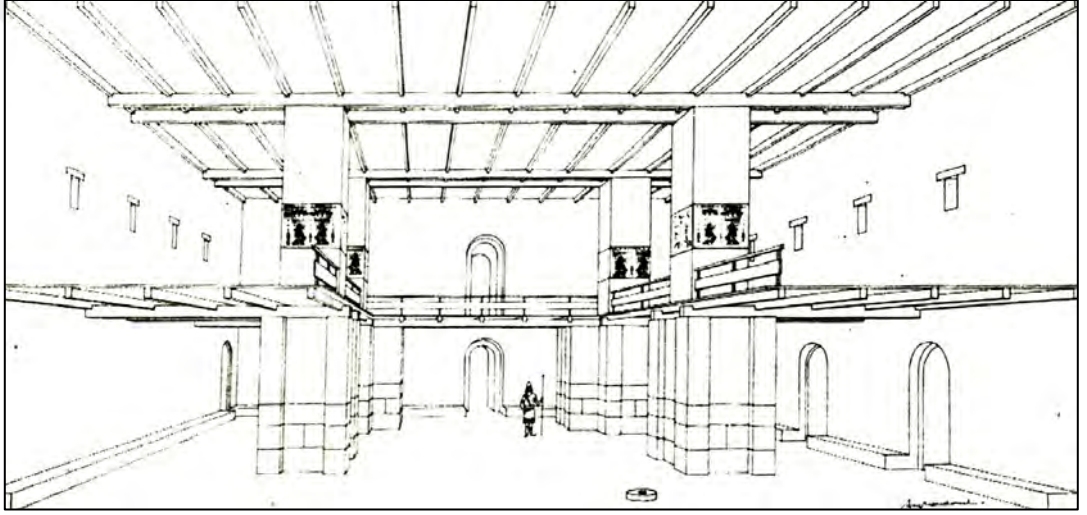
Saray alanının en geniş mekanını aşağı salon/buyuk salon oluşturur. Depo odalarının kuzey bitişiğinde bulunur (Çizim 22). 20X45 m ölçülerindedir. Salonun üst örtüsü ve balkonları karşılıklı iki sıra halinde 10-12 adet paye ile taşınır. Payeler 3 sıra halinde kesme blok taştan yapılmıştır (Çizim 24). Salonun kuzeyinde işlevi anlaşılmayan ama salona açılan kapılarından salonla ilişkili olduğu anlaşılan daha küçük odalar bulunur (Öğün, 1984a: 51). Salonun batı duvarının orta kısmından büyük bir kapı ile geçilen odada bulunan merdiven yapısı, buradan üst kata ulaşan bir çıkışın olduğunu gösterir (Bilgiç - Öğün, 1967: 45).

Aşağı salon kuzey duvarının batı köşesinde bulunan bir kapı ile geçilen L Şeklinde bir koridorla Yukarı salona bağlanır. Yukarı salon 25.85X23.30 m ölçülerindedir. Aşağı salonda olduğu gibi payeler bulunur. 8 adet paye her duvarın önünde 3 sıra halinde dizilmiştir. Güney duvarı hariç diğer duvarlar boyunca sekiler vardır. Salonun duvarları çeşitli yerlerde fresklerle süslüdür (Bilgiç - Öğün, 1967: 46). Salonun ve depoların batısında yer alan açıklıklardan saray kompleksinin batıya doğru devam ettiği anlaşılır.

Fotoğraf 40: Kef sitadelinden Van Gölü ve kenarındaki Adilcevaz kalesine bakış (E. Konyar)

Saray alanında yapılan çalışmalarda 30'un üzerinde oda ortaya çıkmasına rağmen küçük buluntu bakımından zayıftır. Öyle ki yukarı salonda hiçbir buluntuya rastlanılmaz (Bilgiç - Ögün, 1967: 46). Daha çok kömürleşmiş hatıl ve ahşap parçalarına rastlanılır. Yine duvar kerpiçlerinin tuğla haline gelmesi sarayın bir yangınla son bulduğunu gösterir. Payeleri oluşturan bazalt blok parçalarının kararması ve tahrip olması yangının şiddetli olduğuna işaret eder (Bilgiç - Ögün, 1965: 6). Saray alanından elde edilen buluntuların azlığı muhtemelen sarayın muhtemel bir saldırı öncesi terk edildiğine gösterebilir.

Çizim 24: Kef, Aşağı salon yeniden kurma denemesi (Ögün, 1984a)

Sarayın bulunduğu alanın yerleşmenin en yüksek kesimi olması, çoğunlukla kralî kentlerde yerleşmenin en yüksek yerinde tapınak bulunması ve saray alanında bulunan rölyefli bloklar, sarayın Yoncatepe, Giriktepe gibi bey konağı mı yoksa eyalet sarayı olup olmadığı sorusunu akla getirir (Sevin, 2000: 304).

Bey konakları kralî kentlerden ayrı olarak planlanmış, içerisinde kralî yatırımın olmadığı yerleşme tipidir. Bu tipin örneklerini Van/Yoncatepe, Patnos/Giriktepe, Elazığ/Norşuntepe oluşturur. Bu tipin ortaya çıkışı MÖ 7. yüzyıla tarihlenir. Zamansal olarak Kef Kalesi ile aynı döneme ait bu yerleşme tipi mimari farklılık taşır (Köroğlu, 2009). Yoncatepe konağı yaklaşık 50X35 m ölçülerindedir. Konağın 12 odası bulunur. Giriktepe 8 odası ile Yoncatepe'den daha küçüktür. Norşuntepe ise

50X40 m ölçülerinde toplam 9 odadan oluşur. Kef Kalesi'nde yukarıda bahsettiğimiz bir kısmı ortaya çıkarılan saray yapısının ise çok daha büyük olduğu anlaşılır. Geniş bir alana yayıldığı anlaşılan sarayın 30 odası açığa çıkarılmış ve kapı açıklıklarından başka odaların varlığı anlaşılır (Çizim 22). Bey konaklarının çevresinde sur duvarı bulunmazken Kef kentinin çevresi yaklaşık 2 km'ye ulaşan sur duvarıyla kuşatılır. En önemlisi bey konaklarında kralî yatırımın bulunduğunu gösteren inşa yazıtı bulunmaz. Kef Kalesi'nde ise daha önce bahsettiğimiz gibi II. Rusa'nın inşa faaliyetinden bahsedilir. Ayrıca depo odalarındaki pitosların üzerinde bulunan içeriklerini belirten çivi yazıları ve ölçekler buranın bizzat devlet eliyle planlandığını gösterir.

Nitekim kentin yakınlarında bulunan Adilcevaz'da bir ilkokul bahçesinde bulunan yazıtta Kef Kalesi'nin adı ve yapılış amacı ortaya koyulur. Yazıtta göre II. Rusa Ziuguni ülkesinin Haldi kentini yaptırmıştır. Batıya yaptığı seferler sonucunda Muşki, Hati, ülkelerinden halk getirilerek burada iskân edilir. Ayrıca idari bakımdan yeni yapılan kente çevresinde bulunan kale ve şehirleri bağlar (Payne, 2006: 12.1.1; CTU, 2008: A 12-4). Yazıttan açık bir şekilde Ziuguni ülkesi olarak adlandırılan Süphan Dağı ve çevresinde bulunan bu toprakların yönetimi için Haldiei URU^{KUR}Ziuguni adında yeni kentin inşa edildiği anlaşılır.

2. 11. Bastam/Rusai-URU.TUR

Bastam/Rusai-URU.TUR Kuzeybatı İran'ın Hoy şehrinin kuş uçuşu 37 km kuzeybatısında bulunur. Kent güneyinden geçen Akçay vadisi ve doğusu boyunca uzanan Karaziyaeddin ovasına hâkim stratejik bir konuma sahiptir (Harita 10). Kleiss'e göre başkent Tuşpa'dan dağlık geçitlerden geçerek Akçay vadisiyle Bastam'a sonrasında Marand ovası üzerinden kuzeye Aras havzasına ya da güneye Urmiye havzasına ulaşılabilir (Kleiss, 1978: 398). Fakat Tuşpa-Bastam arasındaki muhtemel yolun dar vadilerden geçmesi ve bölgenin yükseltisi göz önüne alındığında yılın sadece kısa bir süresince kullanılabilceği anlaşılır. Bu durumda kentin yoldan ziyade tarımsal potansiyeli yüksek Karaziyaeddin ovasıyla bizzat ilişkili olduğu görülür (Fotoğraf 41). Muhtemelen bu nedenden II. Rusa tarafından daha önce hiçbir şeyin bulunmadığı bu yere Tanrı Haldi adına bir tapınak, É.BÁRA inşa edilir. Buraya RUSAİ-URU.TUR (Rusa'nın küçük kenti) adı verilir (CTU, 2008: A 12-7)r.

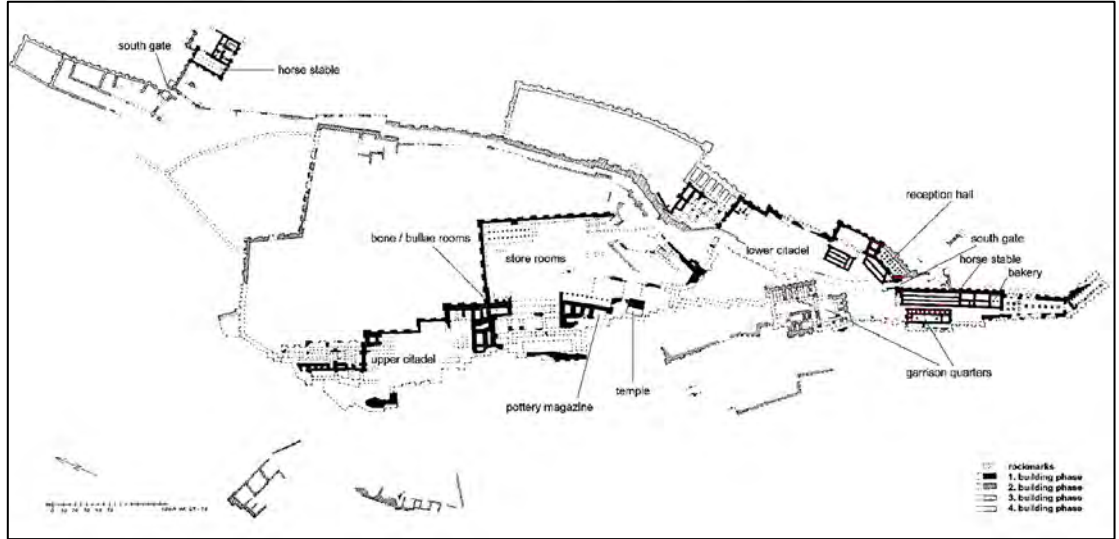

Fotoğraf 41: Karaziyaddin Ovası

Kent 1967 yılında Kleiss tarafından keşfedilir ve ertesi yıl test sondajı yapılır. Elde edilen sonuçlar neticesinde kazı yapılması kararlaştırılır. 1969 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından başlatılan kazılar 1979 İran devrimine kadar devam

eder. Bu sürede kentin sitadel alanı ve aşağı yerleşmesi büyük oranda ortaya çıkarılır (Kleiss, 1978: 398; Kleiss, 1988a).

Kentin sitadel kısmı kuzeybatı-güneydoğu yönünde ovaya doğru uzanan kayalığın üst kısmı ve eğimin az olduğu doğu yamaçlarına uzanan yaklaşık 11.4 hektarlık bir alana sahiptir (Zimansky, 1985: 34). Sitadelin bulunduğu kayalığın eğimi kuzeyden güneye doğru azalır. Kayalığın batı kısmı ise son derece sarp ve diktir. Bu sebepten sitadel kısmı kayalığın üzeri ve daha az eğime sahip doğu yamaçlara inşa edilmiştir (Çizim 25).

Çizim 25: Bastam plan (Kroll, 2011: 163)

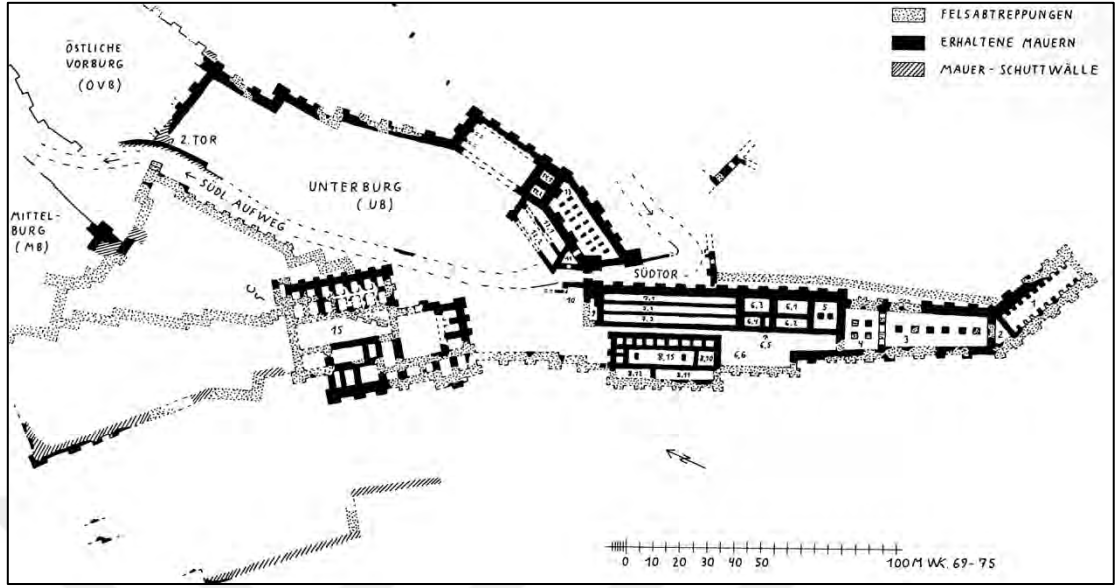
Sitadelin etrafı belli aralıklarla koyulmuş dikdörtgen kule ve payandalarla güçlendirilmiş sur duvarları tarafından çevrelenir. Surlar 2 - 3 m yüksekliğinde taş duvar üzerine kerpiç şeklinde yapılmıştır. Temeller anakaya üzerinde açılmış basamaklara oturtulmuştur. Alt kısımlarında yağmur suyunun sur dışına atılması amacıyla yapılmış drenaj kanalları (Fotoğraf 42) bulunur (Kleiss, 1972: 22, Abb. 16; Forbes, 1983: 31)

Sitadel kayalığın topografyasına göre adlandırılmış ve mimari olarak ayrı planlandığı anlaşılan 3 ayrı kısımdan oluşur. Sitadelin en güney ucunu oluşturan aynı

zamanda yükselti bakımından en düşük kısım aşağı sitadel olarak adlandırılır (Çizim 26; Fotoğraf 43). Burası aynı zamanda sitadele ulaşan iki kapıdan biri olan güney kapısının bulunduğu yerdir. Güney kapısı 5 m genişliğindedir. Kapının her iki yanında birer kule bulunur (Forbes, 1983: 31). Kapının açıldığı ilk yer olan aşağı sitadelde 60 atın sığabileceği bir ahır, değirmen, fırın ve küçük depo mekanları ve garnizon ve garnizona ait çeşitli mekanlar bulunur (Çizim 25). Aşağı sitadelde yapılan kazılarda kralî yazışmaların bulunduğu üzeri mühürlü 3 adet tüm kil tablet, bronz silahlar, silindir mühürler ve geyik başı biçiminde riton gibi eşsiz seramik buluntular çıkarılmıştır (Kroll, 2011: 166; Kroll, 2013: 248).

Fotoğraf 42: Orta sitadel, drenaj kanalı (Kleiss, 1979: Taf. 21,1)

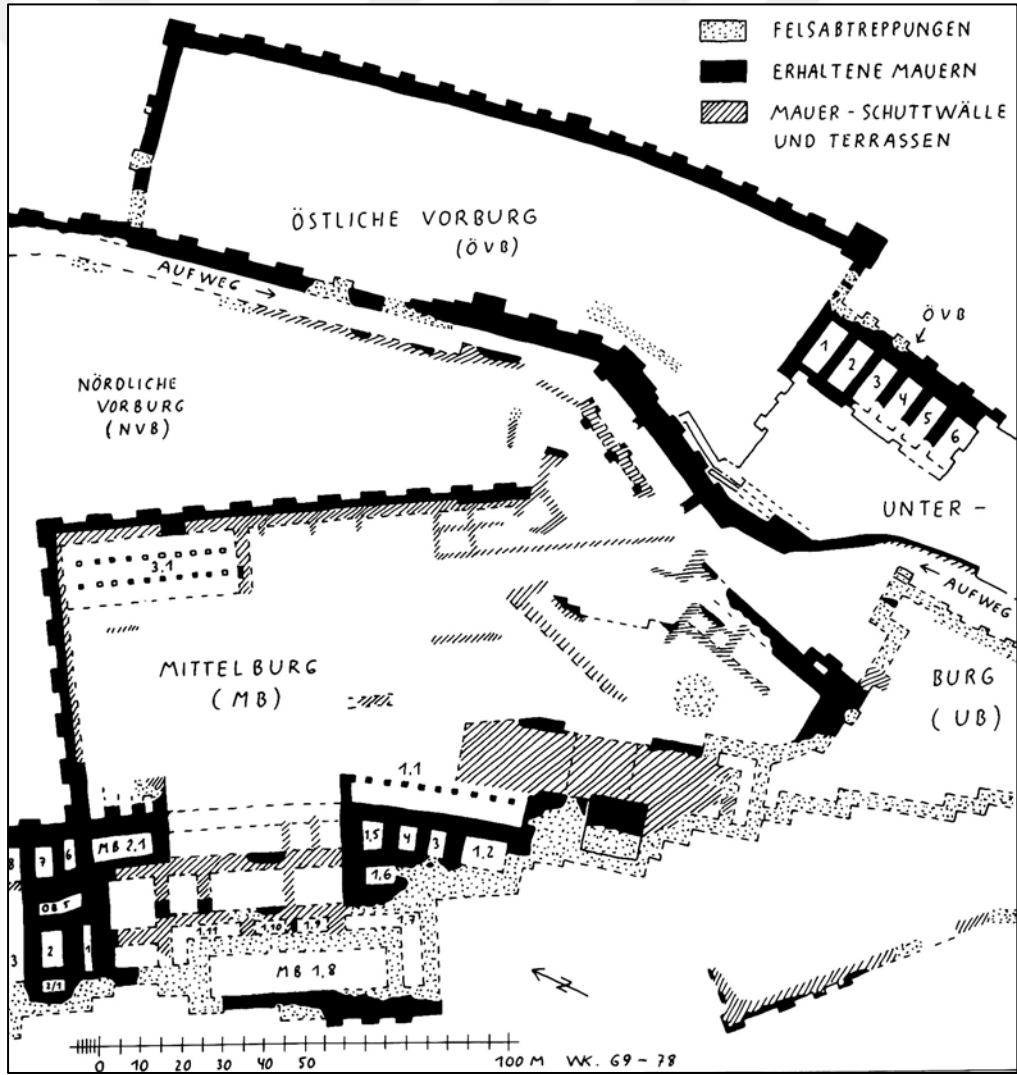

Çizim 26: Bastam Aşağı sitadel planı (Kleiss, 1988b: Abb. 41)

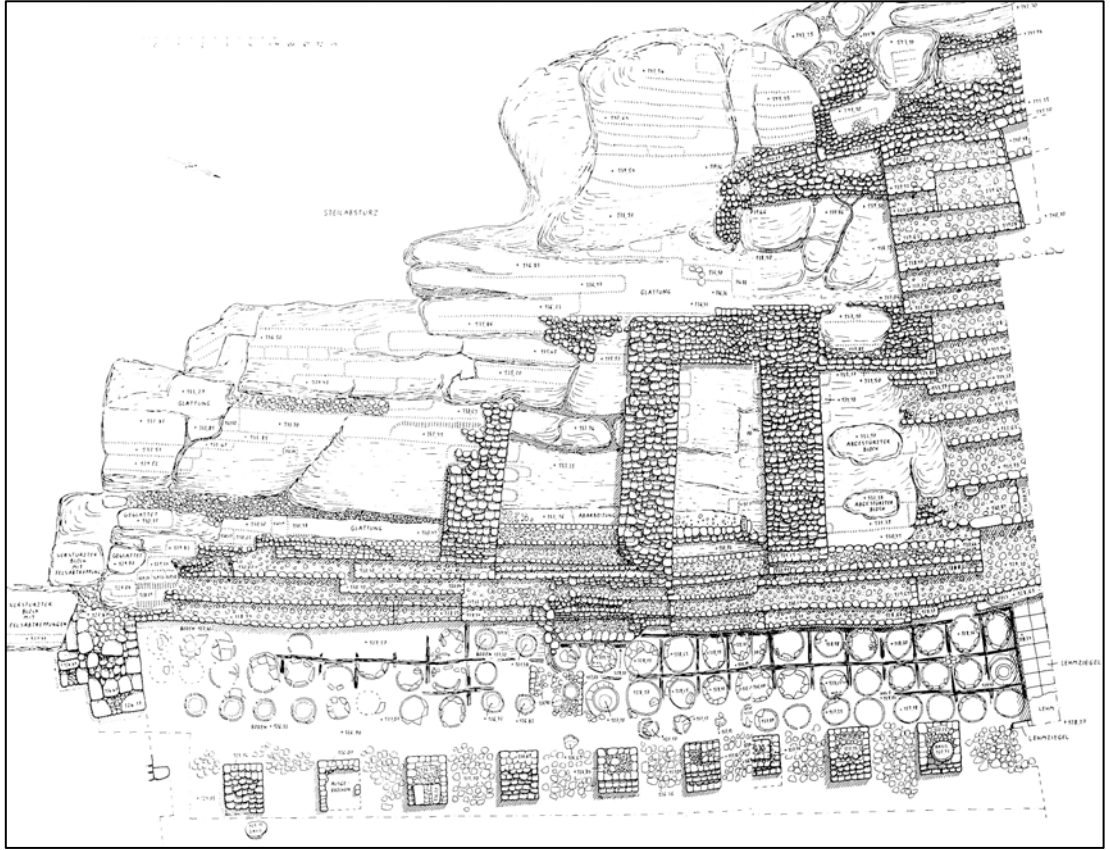
Fotoğraf 43: Bastam Aşağı sitadel giriş kapısı ve teras duvarları (B. Genç)

Orta sitadel kayalığın batı yamacında hafif eğimli alanda 200X130 m ölçülerinde bir yer kaplamaktadır. Bu kısma rampalar sayesinde hem güney hem de kuzey kapıdan ulaşılabilir (Çizim 27). Orta sitadel tapınak ve büyük depo odaları ve muhtemelen tapınak konutlarının bulunduğu yerdir. Tapınak orta sitadelin batı kısmındadır. Yapılan kazılarda son derece tahrip olduğu anlaşılır. Tapınaktan günümüze sadece köşeleri rizalitli temelleri kalmıştır. Temellerden tapınağın tipik kare planlı Urartu tapınağı olduğu 13.5X13.5 m ölçülerinde olduğu anlaşılır (Kleiss, 1980: 303). Ayrıca Bastam'da bulunan küçük yazıt parçasının, tapınağın inşa kitabesine ait olduğu düşünülür (Salvini, 2005).

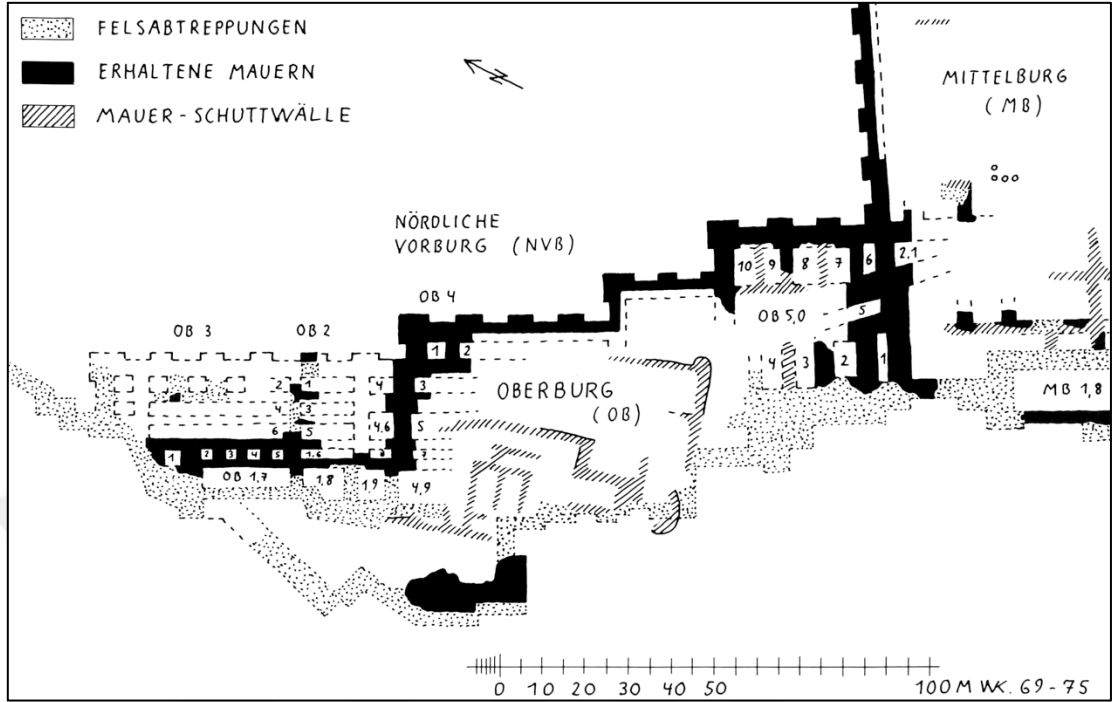

Çizim 27: Bastam Orta sitadel planı (Kleiss, 1988b: Abb. 52)

Orta sitadelde 2.5 m büyüklüğe ulaşan içerisinde tahıl, yağ ve şarap depolandığı anlaşılan pitosların bulunduğu depo mekanları vardır. Pitoslar üzerinde diğer kralî kentlerde olduğu gibi kapasite gösteren ölçek işaretleri ve çivi yazıları bulunur. Bazı depo odalarında ise et depolanır. Elde edilen kemiklerden etlerin genelde koyun ve keçiden oluştuğu anlaşılır. Yine hayvan kemiklerinin bulunduğu alanda 1240 adet üzerinde mühür baskısı bulunan bulla ele geçirilmiştir. Muhtemelen stoklanan etler bullalar vasıtasıyla kontrol ve denetim amacıyla etiketlenmiştir. Ayrıca bullalar ile aynı yerde kil tabletlere de rastlanır (Kleiss, 1979: 73-80; Kleiss, 1980: 303; Zimansky, 1988: 122).

Çizim 28: Bastam Orta sitadel pitoslu depo odası (Kleiss, 1979: Abb. 86)

Çizim 29: Bastam Yukarı sitadel alanı planı (Kleiss, 1988b: Abb. 65)

Yukarı sitadel vadi seviyesinden yaklaşık 150 m yukarıda sitadelin en yüksek kısmında bulunur. Burası teraslar üzerine kurulmuş saray, idari birimler, konut ve bazı depo odalarının bulunduğu yerdir (Çizim 29). Kalın duvarlı koridorlar ve birçok küçük oda bulunur. Bazı odaların duvarlarında küçük parçalar halinde üzeri boyalı sıva parçalarına rastlanır (Kroll, 2013: 247-248). Buradaki yapıların duvar kalınlıkları bunların çok katlı olduğunu gösterir. Muhtemelen büyük salonlar ve kralî ikametgahlar bu temel katının üzerinde bulunmaktadır (Kleiss, 1980: 303). Burada yapılan kazılarda bulunan kralî mühür ve mühür baskılarına rastlanması sitadelin bu kısmının idari işlevi olduğunu gösterir. Nitekim bu kısmın sitadelin en yüksek yerinde bulunması ve güçlü duvarlarla çevrelenmesi hiyerarşi bakımından sitadelin diğer yerlerinden daha öncelikli olduğunu gösterebilir.

Kentin aşağı yerleşmesi sitadelin bulunduğu kayalığın alt kısmından başlayarak ovaya doğru yayılır. Yaklaşık 600X300 m ölçülerindedir. Yerleşmenin çevresinde sur duvarı bulunmaz. Aşağı yerleşmede özel konutların yanı sıra kamu binalarında olduğu görülür. Ev planları Karmir Blur'da aşağı yerleşmede ortaya çıkarılan konutlara benzer (Kleiss, 1978: 399).

Aşağı yerleşmede bulunan Kuzey Binası, (Doğu Binası), sütunlu salon²⁹ (Hallenbau) gibi kamu binaları düzenli mimarisi ile özel konutlardan ayrılır. Doğu binası 162X130 m ölçülerinde dikdörtgen planlı büyük bir yapı kompleksidir. Çevre duvarlarında düzenli aralıklarla payandalar bulunur. Tam olarak kazısı bitirilmemiştir. Mekânın batı kısmında yapılan kazılarda 47X9 m ölçülerinde bir ahır ortaya çıkarılmıştır. Yapının tam olarak ne amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Kleiss buranın sefer öncesi atların toplandığı yer veya kral kente geldiğinde kendisiyle beraber gelen askerlerin ve atlarının konulduğu yer olabileceğini belirtir (Kleiss, 1980: 300).

Bastam (Rusai URU.TUR) II. Rusa'nın kurduğu 4 eyalet merkezinden³⁰ biridir. Ala'a ülkesinde kurulduğu anlaşılan kent etrafı surlarla çevrili 3 kısımlı sitadeli, sarayı, büyük depo odaları, garnizon yapıları ve aşağı şehriyle krallığın doğusunu kontrol eden bir eyalet merkezi olarak düzenlenmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz yanmış hayvan kemikleriyle beraber çıkan bullalar üzerinde bulunan mühür baskıları mühür sahiplerinin prens ve yüksek rütbeli kişiler olduğunu gösterir (Seidl, 1988; Kroll, 2013: 248). Benzer şekilde burada bulunan 3 ayrı kil tablet üzerinde ^{LÜ}*aşuli* unvanı bulunur (CTU, 2012: Ba-1, Ba-2). Daha önce bahsettiğimiz gibi ne anlamda kullanıldığı tartışmalı olan bu unvan hanedan soyundan gelen kişilerce kullanılmıştır (Hellwag, 2005; Sagona - Zimansky, 2009: 331).

Daha önce bahsettiğimiz gibi dönemin yazılı belgelerinden eyaletlerin kendi askerlerinin bulunduğunu biliyoruz. Yazılı metinler ^{LÜ}EN.NAM olarak söz edilen valilerin kendi aralarında birleşerek veya kralla beraber sefere çıktığından bahseder.³¹ Yukarıda bahsettiğimiz Bastam bulunan garnizon yapıları eyaletlerde bulunan askeri ikametgahların varlığına dair somut arkeolojik verileri sunabilir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere Ayanis'te sitadelin dışında olduğu ileri sürülen garnizon yapılarının Bastam'da sitadel içerisinde olduğu anlaşılır. Muhtemelen bu durum sitadel alanının genişliğinden kaynaklanır. Çünkü Bastam'ın sitadel alanı Başkent Tuşpa'dan sonra en geniş alana sahiptir (Tablo 3). Bu durum aynı zamanda aşağı

²⁹ Kroll bu yapının yapılan kimyasal analizler sonucunda ahır olarak kullanıldığını belirtir (Kroll 2011: Fig. 18).

³⁰ Karmir Blur, Kef, Bastam, Ayanis

³¹ Bkz. Birinci Bölüm, Değerlendirme.

yerleşmenin çevresinde sur duvarı bulunamamasının nedenini açıklar. Muhtemelen garnizon yapılarının surlarla çevrili aşağı sitadelde bulunması sebebiyle aşağı yerleşmeye sur duvarı çekme gereksinimi duyulmaz. Ayrıca garnizon yapılarının sitadelde olmasına rağmen sitadelin çıkış kapısına yakın bir yer olan aşağı sitadel kısmında olduğunu görülür. Muhtemelen askerler idari, ekonomik ve dini işlerin görüldüğü yukarı ve orta sitadelden uzak tutulmuştur. Kleiss garnizon yapılarından yola çıkarak bu yapıların 600-700 kişiye hizmet verebileceğini belirtir (Kleiss, 1980: 301).

Yukarıda bahsettiğimiz büyük depo mekanları kentin ekonomik işlevini ön plana çıkarır. Şüphesiz bu durumdan yanında bulunan Karaziyaeddin ovasının katkısı büyüktür. Ova konum olarak yüksek dağların arasında bulunur. Sadece kuzeybatı kısmı hariç diğer kısımlarda bulunan dağlar ovayı sert rüzgarlardan korur. Kentin yanından geçen Akçay'ın suları ovayı sular (Fotoğraf 41). Ayrıca ovanın deniz seviyesinden ortalama 1000 m yükseklikte bulunması ovanın yüksek verim alınmasında etkilidir.

Bastam'da kazı sırasında çıkarılan 1000'nin üzerinde bulla, silindir ve baskı mühür ekonomik faaliyetler ve vergiler sonucunda alınan veya sevk edilen ürünlerinin kayıt altına alındığını gösterir. Bullalar ile aynı yerde bulunan tam olarak okunamayan kil tablette bazı şahıslara verilecek koyunların listesi tutulmuştur (CTU, 2012: CT Ba-4). Yine bir bulla üzerinde yer alan 7 satırlık yazıda Ala'a ülkesininin Rusa'nın Küçük Şehrine (Bastam), Rusahinili Qilbanikai (Toprakkale) marangoz istendiği yazar (CTU, 2012: Ct Ba-6). Bu durum eyalet merkezlerinin birbirleriyle iletişim içinde olduğunu gösterir.

2. 12. Ayanis / Rusahinili ^{KUR}Eidurukai

Ayanis başkent Tuşpa'nın 38 km kuzeyinde Van, Ağartı Köyü'nün yakınında bulunur (Harita 10). II. Rusa tarafından inşa edilen kent Rusahinili ^{KUR}Eidurukai yani Eiduru Dağı'nın³² önündeki Rusahinili olarak anılır (Fotoğraf 44). Kentin sitadel kısmı etrafı surlarla çevrili 400X150 m'lik bir alanı kapsar (Çilingiroğlu, 2012a: 2). Aşağı yerleşme ise bu alanın kuzey ve güney yamaçlarından başlayarak doğuya doğru uzanan 80 hektarlık bir alandan oluşur. Kent sitadel ile birlikte 80 h. üzerinde bir alana sahiptir (Stone, 2005: 188).

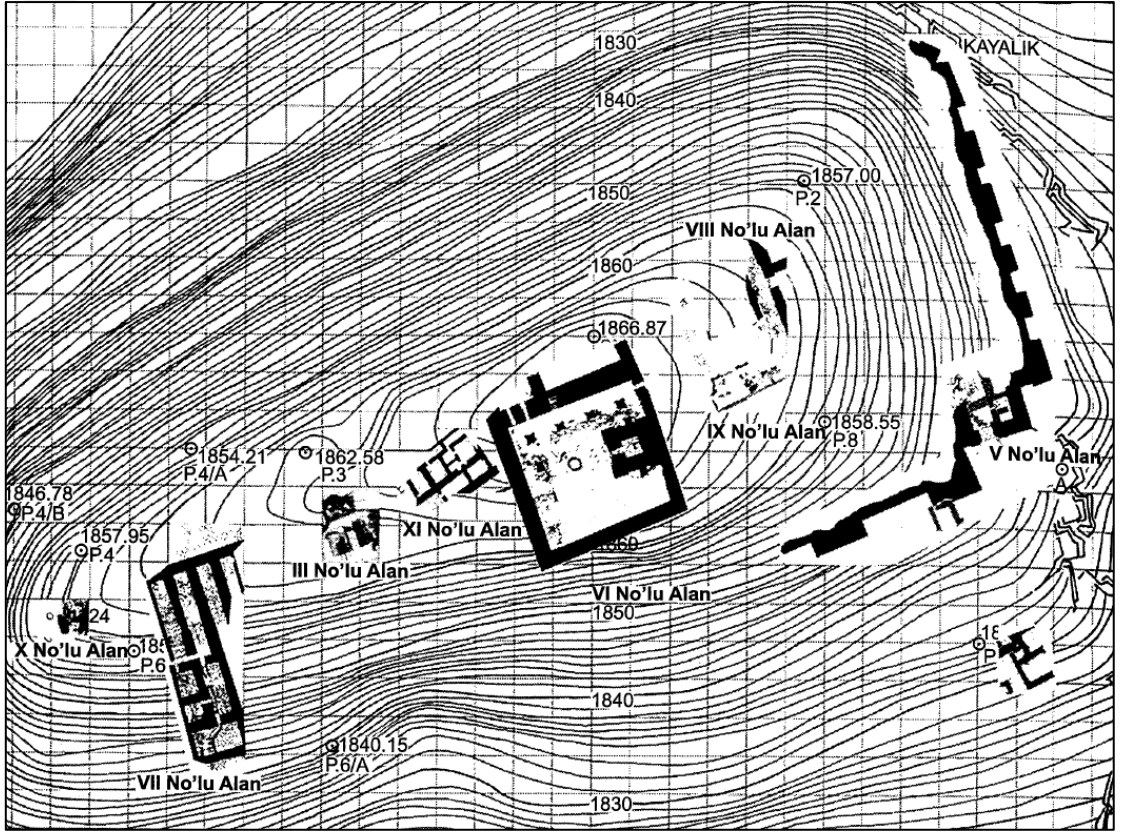
Fotoğraf 44: Ayanis sitadeline kuzeydoğudan bakış (Ayanis Kazı Arşivi)

Ayanis'te 1989 yılında başlayan kazı çalışmaları günümüzde devam etmektedir. Yapılan çalışmalarda sitadeli çevreleyen surların büyük kısmı, sitadele giriş sağlayan anıtsal kapı, tapınak kompleksi, doğu payeli salon, evsel mekanlar ve batı odaları ortaya çıkarılmıştır. Aşağı yerleşmeye dair Pınarbaşı ve Güney Tepe'de

³² Eiduru Dağı Ayanis'in kuş uçuşu 40 km kuzeybatısında bulunan Süphan Dağı ile eşitlenir (Çilingiroğlu, 2011b: 350).

ana yollar, idari sınıf ve halka ait olabilecek mekanlarda çalışmalar yürütülmüştür. (Çilingiroğlu - Işıklı, 2014).

Sitadelin çevresi kalınlığı 2 m'ye ulaşan payendelerle güçlendirilmiş sur duvarları tarafından çevrenir (Çizim 30; Fotoğraf 45). Yapılan kazılarla surların doğu ve güney yönlerini kuşatan kısımları ortaya çıkarılmıştır. Kuzey ve batı surlarında ise çalışmalar devam eder. Doğu kısımdaki surlarda temel kısımlarında kireç taşı kullanılırken güney kısımda işçilikli andezit taş bloklar kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 2001: 25-27). Sitadelin sarp kesimini oluşturan batı kısmında sur duvarlarının altında drenaj kanalına rastlanır (Işıklı, *et al.*, 2017: 592).

Çizim 30: Ayaniş sitadel alanı topografik planı (Çilingiroğlu, 2011a: Figure 49.1)

Sitadel alanına giriş surların güneydoğu köşesinde yer alan 3 m genişliğinde bir kapıyla sağlanır. Kapı geçidi doğu ve batı kenarında yer alan iki kuleyle desteklenir (Fotoğraf 46). Ayrıca bu kısımda kapıyla bağlantılı mekanlar bulunur. Doğu kulesi önünde bulunan yazıt kentin kuruşuyla ilgili bilgi verir. Yazıtta göre Argiştı oğlu II.

Rusa Eiduru dağının önüne kimsenin daha önce dokunmadığı, hiçbir şeyin olmadığı yere bir kutsal alan (É.BÁRA) ve bir kale inşa (É.GAL) etmiş, bağ ve bahçeler yaparak bir kent kurmuştur (Salvini, 2001b: 251-252; CTU, 2008: A 12-9).

Fotoğraf 45: Ayanis sitadeli çevreleyen sur duvarları (Ayanis Kazı Arşivi)

Fotoğraf 46: Ayanis sitadele ulaşan giriş kapısı (Ayanis Kazı Arşivi)

Tapınak kompleksi kare planlı tapınak, çevresinde 10 adet paye ile taşınan yarı açık avlu ve mekanlardan oluşur. 30X30 m ölçülerindeki alana kuzeydoğu köşede yer alan bir kapıyla geçilir. Kapının iki kenarında gömülü şekilde bulunan iki disk üzerinde tapınağın II. Rusa tarafından yaptırıldığı yazır (Çilingiroğlu, 2012a: 5). Tapınak avlunun içerisinde arka duvarı avlunun doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Köşeleri rizalitli şekilde inşa edilen tapınağın dış ölçüleri 12.75x12.75 m'dir. Tapınak yazıtı ön cephenin iki kısmı ve cella alanına ulaşan koridorun kenarlarına kadar uzanır. Yazıttan tapınağın ve kentin Argiştı oğlu Rusa tarafından inşa edildiği anlaşılır. Kentin yapımında düşman bölgeler olarak tanımlanan Muşki (Frig), Etiuni (Gökçe Göl), Kainaru, Tablani, Hate (Hitit), Şilukuni ve Assur'dan tehcir edilen insanların çalıştırılmıştır (Çilingiroğlu, 2012a: 6).

Tapınağın *cella* alanı andezit bloklar üzerinde oyma tekniği ile yapılmış bezemeler ile süslüdür. Ayrıca *cella* alanının iç duvarlarında ve içeride bulunan podyum üzerinde taş mozaik, altın varak ve motifler bulunur (Çilingiroğlu, 2011b: 346). Tapınağa ait depo mekanları tapınak alanının kuzeyindedir. Burada tapınağa adanan çok sayıda kalkan, kılıç, sadak, miğfer gibi eşyalar bulunmuştur. Bu depolarda günlük kullanıma dair eşya bulunmamaktadır (Çilingiroğlu, 2006; Çilingiroğlu, 2008a: 188).

Kente ait günlük kullanımına dair depo odaları sitadelin batısında yer alır. Doğu-batı uzantılı taş temelli duvarın güney ve kuzeyi boyunca uzanan 10 adet mekândan oluşur. Bu odalarda üçer sıra halinde pitoslar bulunur. Kazılarda 250'ye yakın pitos ortaya çıkarılmıştır. Pitosların üzerinde çivi yazısı ile ölçek bulunur. (Çilingiroğlu, 2011b: 356). 6. no.lu oda içerisinde bulunan 2.10 m uzunluğunda kireç taşından yapılmış 4 parçalı bir künk ortaya çıkarılmıştır. Künk tek basamaklı bir merdivenle çıkılan bir platform üzerine bulunur. Güneye doğru eğimle devam eden künkün parçalarının aralarının sızdırmazlık için erimiş bir madenle izole edildiği anlaşılır. Muhtemelen künk pitosların doldurulması veya boşaltılmasına hizmet etmiştir (Çilingiroğlu, 1996: 367). Doldurulan pitosların ağızları kalın bir kumaşla örtülmüş. Ayrıca bullalar ile mühürlenerek güvenceye alınmıştır. Bullalar üzerinde bulunan yazılardan malların hangi bölgeden kim tarafından hangi miktarda yollandığı anlaşılır. Bu durum diğer kralî merkezlerde olduğu gibi pitosların kente gelen vergi ve

haraçlar neticesinde doldurulduğunu gösterir. Dolayısıyla bullalarla sağlanan kayıt sistemiyle kente gelen vergiler kayıt altına alınmaktadır (Çilingiroğlu, 2008a: 193).

Fotoğraf 47: Ayanis pitoslu depo odası (Ayanis Kazı Arşivi)

Ayanis'te bulunan bulla ve tabletler üzerindeki hiyeroglif ve çivi yazısı bulunanlar dikkat çeker. Bu tür mühürler motif ve tasarım açısından kraliyete ait resmi mühürlerle büyük benzerlik gösterir. Benzerlerine Toprakkale, Bastam ve Karmir-Blur'da rastlanır (Van Loon, 1966: 152-160). Bu tür arasında üzerinde kral tasviri olan

ve [mR]u-sa-i [m]Ar-gis-te-hi-ni-i yazılı olan mührün kralî bir otorite tarafından kullanıldığı anlaşılır (Abay, 2001).

Sitadelin doğu kısmında payeli salon bulunur. Burası depo işlevi olan anıtsal bir mekandır. Dikdörtgen planlı salon 36X26.5 m ölçülerindedir. Yapının üst örtüsünü 14 adet kesme taş bloklarla yapılmış payeler taşır. Salonun güney ve doğu kısmında depo odaları bulunur. Odalardan çok sayıda pitos ve iyi işçilikli seramik ve tunç kap ortaya çıkarılmıştır. Pitosların üzerinde içerik bildiren yazıt ve ölçek veya bulla bulunmaz. Fakat yukarıda bahsettiğimiz batı odaları olarak bilinen depo yapısında pitoslar üzerinde bulla, yazıt ve ölçek vardır. Bu sebepten bu depoların dini görevi olan tapınakla ilişkili kişiler tarafından kullanıldığı sanılmaktadır. Çilingiroğlu payeli salonun daha önce bahsettiğimiz Kef Kalesi'ndeki salon gibi payeli olması ve burada bulunan bulla üzerinde "*aşihusi yapısı inşa edildiği yıl*" ifadesinden yola çıkarak buranın *Éaşihusi* yapısı olduğunu ileri sürer (Çilingiroğlu, 2006; Çilingiroğlu, 2011b: 344-345). Fakat Kef Kalesi'nde ortaya çıkarılan *Éaşihusi* yapısı olarak bahsedilen yapının depolarında bulunan pitoslar üzerinde yazıt ve ölçek bulunur (Bilgiç - Öğün, 1965: 4).

Tapınak kompleksinin batısında evsel mekanlar olarak adlandırılan yapı grubu vardır. İki katlı olduğu düşünülen bu mekanların tapınakla doğrudan bağlantısı yoktur. Odalar dikdörtgen ve kare planlıdır. Bu alandan genellikle evsel ihtiyaca dair buluntular ele geçirilmiştir. İçerisinde arpa, buğday kalıntısı bulunan depolama kapları, küçük küpler, kalın saz dallarından örülerek yapılmış sepet, lenger ve tekneler, öğütme taşları bulunur. Ayrıca üst kattan düştüğü anlaşılan kılıç, çekiç, mobilya parçalarına rastlanır. Yine 10 no.lu mekândan bulunan altın yelpaze sapı lüks tüketimi gösterir. Yelpaze sapının üzerinde bulunan yazıttan eşyanın II. Rusa'nın eşi Kakuli'ye ait olduğu anlaşılır (Çilingiroğlu, 2008c; Çilingiroğlu, 2012a: 9-11). Muhtemelen evsel mekanlar olarak adlandırılan bu yapı yönetici ve ailesinin ikamet ettiği yapıya ait hizmet ve depo odalarıdır. Devam eden kazılar bu yapının işlevinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Ayanis'in aşağı yerleşimine dair çalışmalar Pınarbaşı ve Güneytepe alanlarında yürütülmüştür. Yapılan çalışmalarda aşağı yerleşimi çevreleyen bir sur

duvarına rastlanılmaz (Stone - Zimansky, 2004: 239). Buradaki yapılar daha çok arazinin topografyasına uygun şekilde teraslar üzerine inşa edilmiştir. Güneytepe’de sitadeli çevreleyen surlara yakın kısımda mimari bakımdan kalın duvarlara sahip bazılarının avluları taş döşeli binalar vardır. Aynı zamanda bu yapıların temelleri anakayaya kesilerek oturulmuştur. Bu yapıların mimarisi bu yapıların sitadel ile ilişkili görevli ve hizmetlilerin yaşadığı yapılar olduğunu düşündürür. Nitekim bulanık kil bullalar, taştan mühürler, fibula, demir ve tunç eşyalar bu durumu destekler. Aynı zamanda bu binaların aralarında ve orta kesimde düzensiz plan gösteren iççiliği daha az olduğu anlaşılan yapılar bulunur. Sitadelin kuzeydoğusunda bulunan Pınarbaşı’nda sivil konutların yanı sıra devlet eliyle yapılan binalar yer alır. Bu kısımda bazı binalar payandalarla desteklenmiş kalın dış duvarları sahiptir. Çok katlı olduğu düşünülen bu yapılar mimari bakımdan bakıldığında sıradan konutlardan kolaylıkla ayrılır. (Çilingiroğlu, 2012a: 18-23).

2. 13. Değerlendirme

Urartu'da krali kentler süreç içinde büyüyen yani kırsaldan kente dönüşen doğal bir sürecin ürünü değildir. Krallığın bizzat yatırımıyla inşa edilen ve eyalet merkezi olarak düzenlenen bu kentler daha önce yerleşilmemiş yerlere sıfırdan yapılır. Dolayısıyla yapımı uzun yıllar süren, büyük işgücü ve uzmanlık gerektiren bu kentler krallığın resmi mimarisini ortaya koyar.

Krallığın kent inşa faaliyetlerini daha iyi değerlendirmek için yukarıda ele aldığımız 12 kralî kenti kronolojik sırayla ele aldık. Krallığın en erken inşa faaliyetlerini Van Kalesi'nde görüyoruz. Van Kalesi'nde bulunan Madır Burç'ta yer alan inşa yazıtları buradaki sürecin I. Sarduri'yle başladığını gösterir (CTU, 2008: A 1A-1F). Fakat bu dönemde başkent ne kadarının iskân edildiğini bilemiyoruz. Sarduri'nin ardılı I. İşpuini döneminde daha önce bahsettiğimiz kent kriterleri bağlamında değerlendireceğimiz inşa faaliyetleri bulunmaz. Bu dönemde daha çok A. Anzaf, Kalecik ve Zivistan gibi küçük ölçekte yerleşimler inşa edilmiştir.

A. Anzaf başkent 13 km kuzeydoğusunda bulunur. Doğudan Van havzasına ulaşan ana yolla bizzat ilişkilidir. 62X98 m boyutlarındaki kale kralî kentlerden farklı olarak yola hakim ve yolu denetleyen bir konumdadır (Belli, 2000: 201). Başkent 5 km kuzeyinde bulunan yaklaşık olarak 0.5 h. bir alana sahiptir. İşpuini dönemine tarihlenen bir diğer yerleşim başkent Tuşpa'nın 11 km güneybatısında bulunan Zivistan'dır. Yaklaşık 150X80 m ölçülerindedir (Burney, 1957: 45). Her üç yerleşimde boyut olarak kralî kentlerle karşılaştırdığımızda küçüktür. Bunların içerisinde kralî kentlerde gördüğümüz saray, tapınak kompleksi, depo yapıları olmadığı gibi bu birimleri konumlandırabilecek yeterli müsait alan yoktur.

Menua döneminde Urartu orduları batıda Fırat Nehri, doğuda Urmiye Gölü havzası kuzeyde Yukarı Aras havzasına ulaşır (Salvini, 2006a: 58-65). Dolayısıyla askeri başarılar beraberinde idari bir örgütlenmeyi getirir. İlk defa eyalet valileri (LÚEN.NAM) yazılı belgelerde geçmeye başlar (Tablo 1). Ayrıca bu dönemle beraber inşa faaliyetlerinde farklılaşma görülür. Y. Anzaf, Körzüt ve Aznavurtepe gibi büyüklükleri 10 h. aşan kralî kentler inşa edilir. Daha önce bahsettiğimiz bu kentler

hem boyut bakımından hem de mimari olarak Menua dönemi öncesinde inşa edilen küçük kalelerden farklıdır.

Menua'nın ardılı I. Arğişti döneminde yeni kurulan krali kentlerin coğrafyası farklılaşır. Orta Aras havzasında 6 yıl aralıklarla Erebuni ve Arğiştihinili adlarında iki yeni eyalet merkezi yapılır. Bu sayede kuzeye yapılan seferler için üs noktası oluşturulur. Ayrıca coğrafya bakımından Van havzasıyla karşılaştırıldığında daha bereketli olduğu anlaşılan Aras ovasında denetim sağlanır (Salvini, 2006a: 66-72).

II. Sarduri dönemi siyasi anlamda krallığın en etkin olduğu dönemlerden biridir. Bu dönemde Urartu orduları batıda Fırat Nehri'ni geçer. Geç Hitit krallıklarıyla temas kurar. İlk defa bir Assur kralıyla karşılaşılır ve Assur Kralı Assur-Nirari yenilgiye uğratılır (CTU, 2008: A 9-1). Menua döneminde başlayan inşa projeleri devam eder. Van havzasının güney kısmında bulunan Gürpınar ovasına Sardurihinili (Çavuştepe) adında bir kent inşa edilir.

Menua ile başlayan ve I. Arğişti ve Sarduri döneminde zirveye ulaşan hızlı yükseliş Assur'da III. Tiglat-pileser'in tahta çıkışıyla son bulur. III. Tiglat-pileser yaptığı reformlarla Assur Krallığı'nı yeniden toparlar. Geç Hitit krallıklarıyla ittifak kuran II. Sarduri'yi Adıyaman-Gölbaşı dolaylarında yenilgiye uğratır. Sonrasında II. Sargon'un Urartu ülkesini hedef alan seferi ve kuzeyden gelen Kimmer akınları nedeniyle Urartu krallığı düşüşe geçer. Öyle ki II. Sarduri sonrasında I. Rusa ve II. Arğişti dönemlerinde hiç kent inşa edilmez. II. Arğişti sonrasında Erimena oğlu Rusa döneminde Toprakkale'nin inşa edildiğini görüyoruz. Krallığın yeniden toparlanma süreci ise II. Rusa ile başlar. Bu dönemde başarılı politikalarla Kimmer tehlikesi bertaraf edilir (Tarhan, 1984: 111). Fırat havzasına doğru seferler yapılır. Torosların güneyine lokalize edilen Şubria tehdit edilir hale gelir. Muşki (Frig), Etiuni (Gökçe Göl), Hate (Hitit) ve Assur'dan insan tehcir edilir. Tehcir edilen kişiler inşa faaliyetlerinde kullanılır (Çilingiroğlu, 2012a: 6). Bu dönemde Van Gölü'nün doğusunda Ayanis, kuzeyinde Kef, Kuzeybatı İran'da Bastam ve Orta Aras havzasında Karmir Blur eyaletleri inşa edilir.

Yukarıda kuruluşlarından bahsettiğimiz kralî kentlerin konumlarına baktığımızda bunların inşasında anayolları denetleme önceliğinin olmadığı anlaşılır.

Kentler bir yolla ulaşılabilen dolayısıyla izole olmayan bölgelerde bulunur. Fakat yolları denetlediği anlaşılan Ortaçağ kaleleri gibi yolların geçtiği dar vadilerin içerisinde ya da vadilerin açıldığı yola bizzat hakim yerlere inşa edilmemiştir. Yani kralı kentlerin bizzat yolu denetleme amacıyla kuruldukları söylenemez. Ele aldığımız 12 kent arasında sadece Y. Anzaf'ın A. Anzaf ile beraber düşündüğümüzde doğudan Van havzasına ulaşan ana gzergahla bizzat ilişkisi vardır. Diğer kentler ana güzergah üzerinde bulunmaktan ziyade güvenlikli bölgelerde bulunur. Bunlar genellikle bir kısmı ovaya açılan dağ sırasının uzantısını oluşturan yükselti üzerinde konumlanır. Ayrıca Kef, Ayanis ve Y. Anzaf dışında diğer kralı kentlerin çevresinde verimli araziler bulunur.

Kentlerin büyük depo mekanları, çevresinde bulunan tarımsal potansiyele sahip yerlerin etkin olarak kullanıldığını ortaya koyar. Muhtemelen ulaşımın sağlanmadığı uzun kış günleri için gerekli olan hububatın bir kısmı bu arazilerden sağlanmaktaydı. Ayrıca depo odalarında bulunan pitoslar üzerindeki ölçek, damga ve bullalar depoların gelişigüzel doldurulmadığını gösterir. Ayrıca birçok kentten ele geçirilen kil tabletler bu merkezlere gelen ya da gönderilen malların hesabını tutar. Bu durum sitadelerde mühür kullanan daimı bir muhasebeci memur grubunun olduğunu gösterir.

Sitadelerde bir saray yapısının bulunması, iyi işilikli seramik kapların kullanılması bir yönetici grubun bulunduğuna işaret eder. Ayrıca yapılan kazılarda yüksek zümreye hitap eden bilezik, fibula, yüzük, kolye gibi takılara rastlanır. Yukarıda bahsettiğimiz kil tablet ve bullalar üzerinde bulunan kralı aileye ait olduğu anlaşılan unvan ve mühür baskıları bu kentlerin kralı soya ait valilerce yönetildiğini gösterebilir. Nitekim başkent Tuşpa dışında diğer kralı kentlerde kaya mezarı bulunmaması kralı soydan geldiği anlaşılan valilerin öldüklerinde başkent Tuşpa'ya getirildiğini gösterir (Köroğlu, 2011: 33-35)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YEREL EYALET MERKEZLERİ

Yukarıda bahsedildiği gibi Urartu yerleşimlerini idari olarak kralî kentler, yerel eyalet merkezleri ve aşiret merkezleri olarak üç grupta toplanabilir (Tablo 14). Bu üç grup Urartu yerleşim coğrafyasında ayrı ayrı konumlanmış görülmektedir. Kralî merkezler daha çok Van Gölü havzası ve Orta Aras havzasında bulunurken yerel eyalet merkezleri krallığın periferisine kadar ulaşan daha geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır (Harita 9).

Adı	Bulunduğu Yer	Boyut (hektar)	Yükseklik (metre)
Altıntepe	Karasu Havzası	0.70 / 4	1215
Hasankale/Pasinler	Yukarı Aras Havzası	2	1725
Palu	Aşağı Murat Havzası	2.3	1126
Kayalidere	Yukarı Murat Havzası	3	1373
Verahram	Orta Aras Havzası	5.5 / 7.8	800

Tablo 7: Urartu yerel eyalet merkezleri

Yerel eyalet merkezleri Urartu başkenti ve kralî kentlerin denetim alanlarının uzağında konumlandığı anlaşılır (Harita 9). Başkent Tuşpa'ya en yakın yerel eyalet merkezi Kayalidere'dir. Kayalidere ile başkent Tuşpa arası Patnos, Erciş üzerinden 280 km'dir. Kuzeyde Yukarı Aras havzasında bulunan Hasankale/Pasinler'in başkente uzaklığı ise 390 km'dir. Mesafenin uzaklığının yanı sıra Aras Güneyi dağları ve uzantıları, başkentle Hasankale/Pasinler arasında doğal engel oluşturur. Başkente en uzak yerel eyalet merkezi ise 548 km uzaklığıyla Karasu havzasında bulunan Altıntepe'dir.³³

³³ Yerel eyalet merkezleriyle başkent arasındaki uzaklık anayol güzergahları göz önüne alınarak Google Maps üzerinden hesaplanmıştır.

Yerel eyalet merkezleri başkente uzak olduğu gibi kralî kentlerin denetim alanının dışındadır. Kralî kentlerle yerel yönetim merkezlerinin birbirlerine en yakın oldukları bölge Orta Aras havzasıdır (Harita 10). Aynı bölgede yer alan kralî bir kent Bastam ile yerel yönetim merkezi olarak değerlendirdiğimiz Verahram arasında en az 3 günlük yürüme mesafesi bulunur (Tablo 8).³⁴

Yerel eyalet merkezleri kralî kentlerden farklı olarak birbirlerinden uzakta her biri ayrı bölgelerde bulunur. Karasu havzasında Altıntepe, Aşağı Murat havzasında Palu, Yukarı Aras havzasında Hasankale/Pasinler ve Orta Aras havzasında Verahram yer alır (Harita 9; Tablo 7). Birbirlerine en yakın en yakın yerel eyalet merkezi 101 km uzaklıkla Kayalidere ve Hasankale/Pasinler'dir (Tablo 9). İki yerel eyalet merkezi arasında bulunan yüksek dağ silsilesini göz önünde bulundurduğumuzda aralarındaki ulaşımın zor olduğu anlaşılır. Benzer durum Altıntepe ve Palu arasında bulunur. 3000 m'yi geçen yükseklikleriyle Munzur dağları iki yerel eyalet merkezi arasında doğal engel oluşturur (Harita 10).

Yerel Yönetim Merkezi	Bulunduğu Bölge	Birbirlerine Uzaklık (km)	Kralî Kent	Bulunduğu Bölge
Altıntepe	Karasu Havzası	278	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Hasankale/Pasinler	Y. Aras Havzası	127	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Palu	A. Murat Havzası	240	Kef Kalesi	Van Gölü Havzası
Kayalidere	Y. Murat Havzası	104	Kef Kalesi	Van Gölü Havzası
Verahram	Orta Aras Havzası	70	Bastam	Orta Aras Havzası

Tablo 8: Yerel eyalet merkezlerinin en yakın kralî kente uzaklığı

³⁴ 70 km

Yerel Yönetim Merkezi	Bulunduğu Bölge	Birbirlerine Uzaklık (km)	Yerel Yönetim Merkezi	Bulunduğu Bölge
Altıntepe	Karasu Havzası	176	Hasankale/Pasinler	Y. Aras Havzası
Hasankale/Pasinler	Y. Aras Havzası	101	Kayalidere	Y. Murat Havzası
Palu	A. Murat Havzası	113	Altıntepe	Van Gölü Havzası
Kayalidere	Y. Murat Havzası	295	Verahram	Orta Aras Havzası
Altıntepe	Karasu Havzası	512	Verahram	Orta Aras Havzası

Tablo 9: Yerel eyalet merkezlerinin birbirlerine olan uzaklığı

Yerel yönetim merkezleri, konum olarak çevresinde düz arazilerin bulunduğu en az bir kenarı ovaya bakan doğal yükseltiler üzerinde yer alır. Sitadel alanları boyut olarak 3 hektar ile 13.5 hektar arasında değişir (Tablo 7). Karasu havzasında bulunan Altıntepe, 4 h. sitadel alanıyla Erzincan ovasının merkezinde yer alır. Benzer şekilde 3 hektarlık alanıyla Kayalidere, krallığın batıya giden sefer yolu üzerinde bulunur. Kuzeyde Hasankale/Pasinler ve Aşağı Murat havzasında Palu 2 hektarın üzerindeki bir alanı kaplar. Her ikisi de oviden geçen yol sayesinde kolaylıkla ulaşılabilen bir yerdedir. Doğuda Orta Aras havzasında Verahram 13.5 h. alanıyla bu tipin en büyük yerleşmesini oluşturur (Tablo 7). Kent Aras Nehri'nin batı kıyısında bereketli Şerur ovasının kenarındadır (Harita 10).

Yerel eyalet merkezleri kralî kentlerden uzak olmasına rağmen barındırdıkları mimari unsur bakımından başkent ve kralî kentlerden kültürel yansımalar taşır. Aşağıda bahsedeceğimiz Karasu havzasında bulunan Altıntepe 20 yılı aşkın süre arkeolojik çalışma yapılan bir yerdir. Dolayısıyla mimari kalıntılar büyük oranda ortaya çıkarılmıştır. Kayalidere ve Hasankale/Pasinler'de sadece kısa bir dönem kazı çalışması yapılmıştır. Palu ve Verahram'da ise hiç kazı çalışması yapılmamıştır. Palu'da Hasankale/Pasinler'de olduğu gibi yoğun bir Ortaçağ iskanı vardır. Dolayısıyla Urartu dönemine ait mimari kalıntılar tahrip edildiği ve Ortaçağ katmanı altında kaldığı söylenebilir.

Yerel eyalet merkezlerinin sitadel kısmı kralî kentlerde olduğu gibi çevresine hâkim yükselti üzerine bulunur. Sitadel alanı sur duvarları tarafından çevrelenir. Altıntepe'yi çevreleyen sitadel surları büyük oranda ortaya çıkarılmıştır (Çizim 31-32). Verahram, Palu ve Hasankale'de ise sitadeli çevreleyen harçsız sur duvarların bir kısmı mevcuttur. Ayrıca anakaya üzerinde duvarlara ait temel izleri görünür (Tablo 10). Bu kentlerde sınırlıda olsa kayalığın topografyasına müdahale edilmiştir. Verahram ve Kayalidere'de olduğu gibi bazı yerel eyalet merkezlerinde sitadel alanında yer açmak için kralî kentlere benzer teraslama yapılmıştır.

Yerleşim	Tapınak	Saray	Yazıt/ Yazılı buluntu	Harçsız Duvar	Kırmızı Astarlı Seramik	Kaya İşareti	Depo Yapısı	Drenaj Sistemi	Sur Temel izleri	Mezar/ Kaya Mezarı
Altıntepe	+	+	+	+	+		+	+		+
Pasinler			+	+					+	+
Palu			+	+		+			+	+
Kayalidere	+	+		+	+		+	+	+	+
Verahram	+	+	+	+	+				+	+

Tablo 10: Yerel eyalet merkezlerinde bulunan arkeolojik bulgular

Sitadel içerisinde tapınak kompleksi, saray, depo odaları gibi kralî kentlerde gördüğümüz çeşitli mekanlar bulunur (Tablo 10). Tapınak kompleksi, merkezde kare planlı kule tipi tapınak ve çevresi duvar ve mekanlarla çevrili bir avludan oluşur. Bu kompleksler Altıntepe'de tamamen Kayalidere'de büyük oranda ortaya çıkarılmıştır. Verahram'da ise yüzey araştırmalarında köşeleri rizalitli kare planlı tapınak ve avlusu tespit edilmiştir (Tablo 10). Palu ve Hasankale/Pasinler'de kalın Ortaçağ tabakası Urartu yapı katını tahrip ettiği için tapınak ve mimari unsurlar görülememektedir. Ayrıca Altıntepe ve Kayalidere örneğinde olduğu gibi bu tip yerleşmelerde atıksu kanalı/kanalizasyon gibi gelişkin drenaj sistemleri bulunur (Karaosmanoglu - Yılmaz, 2012). Yine yapılan kazılarda her iki kentte de içerisinde hiyeroglif yazı bulunan pitosların bulunduğu büyük depo yapıları ortaya çıkarılmıştır (Tablo 10).

Yerel eyalet merkezlerinde inşa yazıtı bulunmaz. Bu durum kralî kentlerle yerel eyalet merkezleri arasındaki farklılıklardan biridir. Palu'da anakaya üzerinde bulunan yazıt bir sefer yazıtıdır. Menua'nın bölgeye yaptığı seferi anlatır, ayrıca tam olarak lokalizasyonu yapılamayan Şebeteria kentinde tapınak inşa faaliyetlerinden bahseder (CTU, 2008: A 5-5). Diğer örnek olan Hasankale/Pasinler'deki yazıt ise *in situ* değildir. Taş blok üzerindeki yazıtta Menua'nın bir kale inşa ettiğinden bahsedilir (CTU, 2008: A 5-41B).

Yerel eyalet merkezlerinden Verahram haricinde aşağı yerleşme tespit edilememiştir (Tablo 10). Fakat sitadel içerisindeki tapınak, saray gibi birimlerin hizmetini karşılayacak bir aşağı yerleşmenin olması gerekir. Altın-tepe, Kayalidere örneğinde olduğu gibi ortaya çıkarılan büyük depo odaları ve depolardaki pitoslar burada yaşayanların bir şekilde tarımla ilişkisinin bulunduğunu gösterebilir. Nitekim bu kalelerin tarım yapılabilecek düz arazilerin bilhassa ovaların kenarlarında bulunması tesadüf değildir. Ayrıca ileride bahsedeceğimiz üzere bu yerleşmelerde zengin bir sınıfın olduğuna işaret eden altın, gümüş ve bronz lüks tüketim eşyaları ortaya çıkarılmıştır (Özgüç, 1983).

Yerel eyalet merkezlerinde yönetici ve ailelerine ait mezar bulunur (Tablo 10). Bu mezarlar büyük ve anıtsal örneklerini başkent Tuşpa/Van Kalesi'nde gördüğümüz kaya mezarları gibi benzer bir anlayışla inşa edilmiştir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere yerel eyalet merkezlerinde tapınak, saray gibi anıtsal yapıların yanında çeşitli mekanlar ve özellikle büyük depo odalarının bulunması bu merkezleri yönetenlerin altyapı sistemini bilen, anıtsal yapı yaptırma uzmanlığı olan ve yerleşmede yıl boyu ikamet eden valiler olduğunu gösterir.

3. 1. Altıntepe

Altıntepe, Erzincan ili Üzümlü ilçesinin 5 km güneybatısında, ova seviyesinden 60 m yüksekte, kabaca yuvarlak planlı bir tepe ve bu tepenin yamaçlarına kuruludur (Fotoğraf 48). Sitadelin üzerinde bulunduğu yükselti, Erzincan ovası ve 3 km güneyinden geçen Karasu Nehri'ne hakimdir (Harita 10).

Fotoğraf 48: Altıntepe sitadeli batıdan görünüm

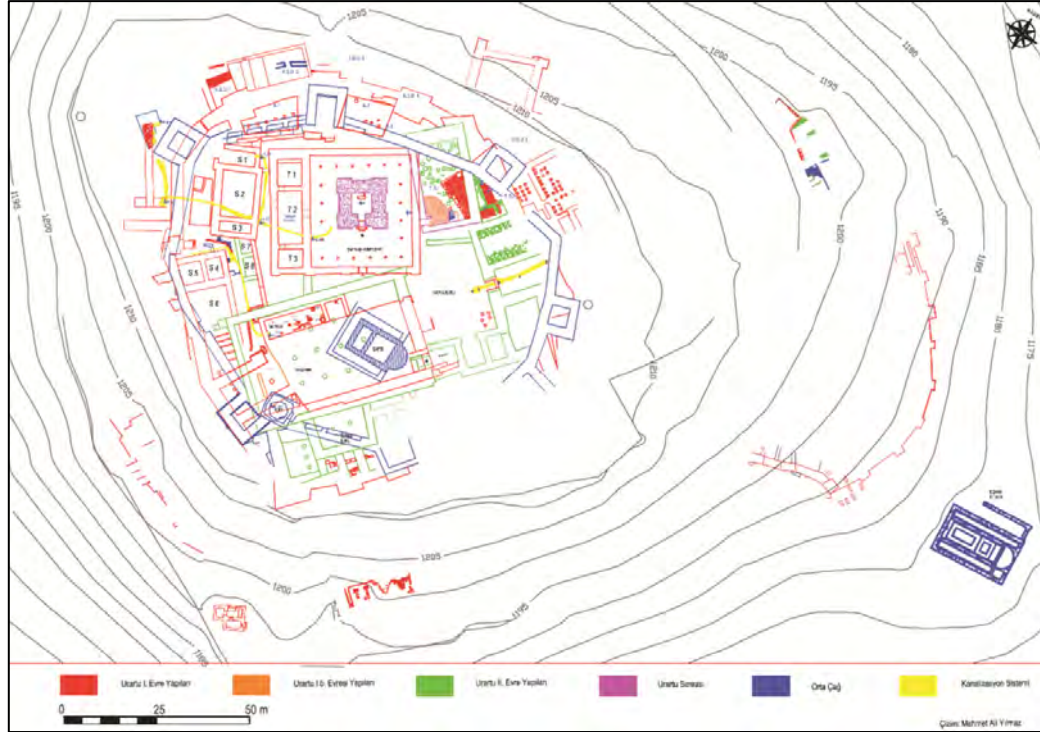
Altıntepe’de 20 yılı aşkın süredir arkeolojik kazı çalışmaları devam etmektedir. İlk dönem kazıları 1956-1968 yılları arasında Tahsin Özgüç tarafından yapılır. Bu dönemde; tapınak kompleksi, apadana, mezarlar, açık hava tapınağı, depo odaları ve surlar ortaya çıkarılır. Özgüç, kazının sonuçlarını ve elde edilen buluntuları iki cilt kitap halinde yayımlar (Özgüç, 1966; Özgüç, 1969). İkinci dönem kazıları ise Erzurum Atatürk Üniversitesi’nden Karaosmanoğlu ve ekibi tarafından 2003 yılında başlamış ve halen devam etmektedir (Karaosmanoğlu, *et al.*, 2014).

Altıntepe'nin Urartu öncesi yerleşimine ait kanıtlar belirgin değildir. Özgüç, Urartu yapı katının Erken Tunç çağı yapı katının üzerine kurulduğunu belirtir (Özgüç, 1961: 267). Fakat kazılarda Urartu öncesine tarihlenen herhangi bir mimari yapıya rastlanılmaz. Sadece sondajlarda yangın tabakası içinde Tunç çağına tarihlenen Karaz türü ve Erken Demir çağına tarihlenen yivli seramik parçalarına rastlanılır (Karaosmanoglu, *et al.*, 2014: 5). Bu durum Urartu öncesinde Altıntepe'de bir yerleşim olduğunu gösterebilir. Karaosmanoğlu Urartu öncesi yerleşimin Urartu dönemi yapıları kurulurken tepenin tıraşlanmasıyla yok edildiğini ileri sürer (Karaosmanoglu, *et al.*, 2014: 78).

Altıntepe'nin ne zaman inşa edildiği ve krallığın burayı nasıl adlandırdığına dair net bir şey söyleyemiyoruz. Mezarlardan çıkarılan eşyalar üzerinde “*Rusa oğlu Argiştı*” ismi okunur (CTU, 2012: 11-5). Bu yüzden Salvini Altıntepe'nin kuruluşunu II. Argiştı dönemine tarihler ve krallığın Altıntepe'yi inşa etmesini Geç-Hitit krallıklarına karşı siyasi bir hamle olarak yorumlar. (Salvini, 2006a: 110 vd.). Kentin II. Argiştı döneminde mi kurulduğu yoksa daha önce var olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Fakat sitadel alanını çevreleyen farklı inşa dönemine ait iki ayrı sur sistemi bulunur (Özgüç, 1969: 37; Karaosmanoglu, *et al.*, 2014: 83). İlk surlar sitadelin üzerinde bulunduğu yükseltinin yamaçlarından geçer. Erken döneme tarihlenen bu surlar yamaçlarda bulunan açık hava tapınağı ve mezarları içine alacak şekilde yaklaşık 4 h. bir alanı çevreler (Kuşu - Köroğlu, Yayın Aşamasında). Sonraki dönemde sitadelin muhtemel bir yıkım sonrası daraltıldığı anlaşılır. Bu dönemde surlar sitadelin kuzeydoğu üst kısmında bulunan depo odalarının bir kısmını tahrip edecek şekilde sitadeli çevreler ve aşağıda bahsedeceğimiz tapınak, saray, konak gibi idari ve dini yapıları içine alan 0.70 h. bir alanı kapsar (Çizim 31). Böylece hem savunulan alan daraltılmış hem de surlar savunulması daha kolay dik yamaca taşınmıştır. Sitadel surlarının daraltılmasına neyin sebep olduğunu bilemiyoruz. Fakat geç dönem sitadel surlarının eski Urartu yapılarından alınan taşlarla acele yapıldığı anlaşılır (Özgüç, 1969: 34-37). Bu durum süregelen bir tehlikenin olduğunu gösterebilir.

Çizim 31: Altintepe sitadeli, yeniden kurma denemesi (K. Köroğlu-S. Kuşu)

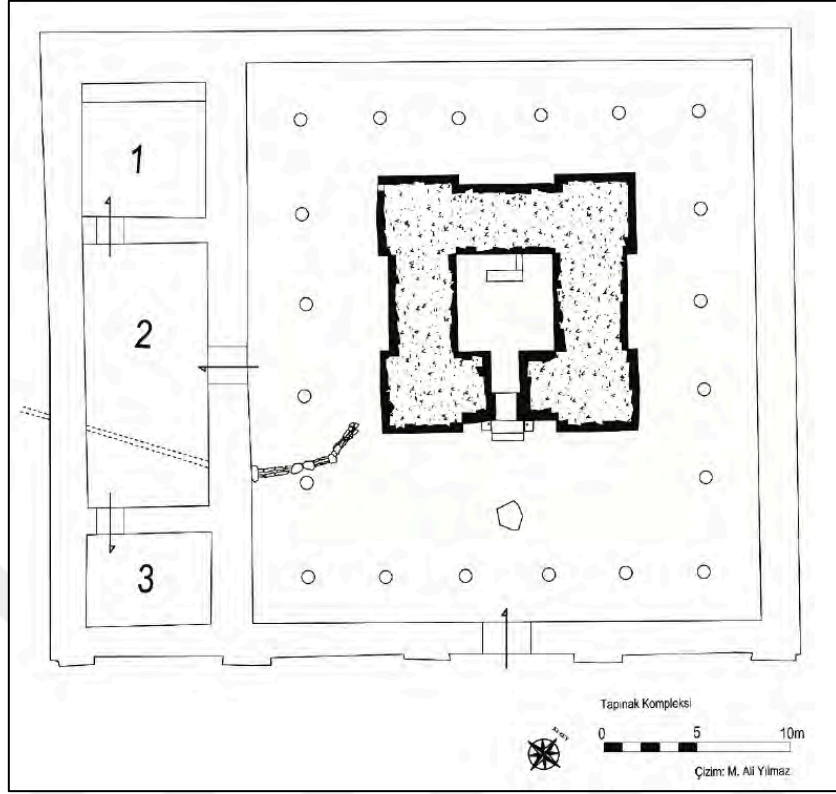
Çizim 32: Altintepe sitadeli topografik planı (Karaosmanoglu, *et al.*, 2014: Resim 2)

Altıntepe’de, yerleşik kültürü gösteren daha çok kralî kentlerde gördüğümüz tapınak kompleksi, saray yapısı, büyük depo mekanları gibi çeşitli mimari birimler bulunur (Çizim 31-32). Bu açıdan daha önce bahsettiğimiz Urartu’nun bizzat devlet eliyle inşa ettirdiği kralî kentlere benzer.

Tapınak alanı sitadelin merkezi bölgesindedir. Bu alan üç birimden oluşan bir kompleks olarak planlanmıştır. Kompleks merkezde kule tipi tapınak, tapınağı çevreleyen revaklı avlu ve tapınağın batı duvarı boyunca sıralanmış 3 odalı bir mekândan oluşur (Çizim 33). Kule tapınaktan günümüze, 13.80X13.80 ölçülerinde üzerinde kerpiç duvarların yükseldiği üç sıra halinde kesme taştan yapılmış iyi işçilikli temel duvarları kalmıştır (Özgüç, 1966: 3-4). Tapınak plan, işçilik ve malzeme bakımından kralî kentlerinde gördüğümüz tapınakların benzeridir (Fotoğraf 49).

Tapınağın çevresi 30X27.20 m ölçülerinde revaklı bir avlu tarafından kuşatılır (Karaosmanoğlu, *et al.*, 2008: 498). Revaklı avlunun dış duvarları tapınak kompleksinin dış duvarlarını oluştururken iç bölüm açık bırakılmış böylece yarı kapalı bir avlu oluşturulmuştur. İç kısımda üst örtüyü taşımak amacıyla 20 adet ahşap direk bulunur. Kazılarda direklerin bazalt taştan yapılmış kaideleri ve bazı kalıntlarına rastlanılmıştır. Avlunun tabanı ise sıkıştırılmış toprak veya kumla kaplıdır (Özgüç, 1966: 3).

Tapınak kompleksinin son birimini avlunun batı duvarı boyunca uzanan dikdörtgen planlı 3 odalı mekân oluşturur. Mekâna avludan ortadaki odaya (Oda 2) açılan bir kapıyla geçilir. Diğer odalara geçiş bu odadan sağlanır. Oda 2, 6.50X3.00 m boyutlarındadır. Oda 1, 6.50X5.00 m ve oda 3, 6.50X3.00 m ölçülerindedir. Yapılan kazılarda odalardan herhangi bir eşyaya rastlanılmaz. Odaların kesin işlevlerini bilemiyoruz. Özgüç duvarlardaki süslemeler ve avluya açılan kapı nedeniyle odaların kült törenleri için kullanıldığı ileri sürer (Özgüç, 1966: 8). Karaosmanoğlu ise bu odaların tapınak işlevleri için kullanıldığı ve mekanın bir odasının ise depo olarak kullanılmış olabileceğini önerir (Karaosmanoglu, *et al.*, 2014: 79).

Çizim 33: Altuntepe tapınak kompleks planı (Karaosmanoglu, *et al.*, 2014: Resim 3)

Fotoğraf 49: Altuntepe Tapınağı

Saray alanı Özgüç'ün yayınlarında tapınak alanıyla aynı yer (Mabet-Saray) olarak değerlendirilir (Özgüç, 1966: 3 vd.). Fakat Urartu yerleşmelerinde tapınak alanının saray alanından farklı bir yerde depo ve çeşitli mekanlarına sahip bir kompleks olarak inşa edildiği anlaşılır (Çilingiroğlu, 2008b; Çilingiroğlu, 2012b). Bu nedenle yöneticinin ikametgahı olan saray farklı bir yerde aranmalıdır. Karaosmanoğlu saray yapısını sitadelin batısında tapınak ve sur duvarları arasında kalan 3 odalı yapıyla eşitler (Karaosmanoğlu, *et al.*, 2014: 80). Özgüç ise aynı yapının saray hizmetlilerine ayrıldığını belirtir (Özgüç, 1966: 8). Son dönemde yapılan çalışmada mekanı oluşturan odaların fresklerle süslü olması ve dere taşlarıyla döşeli avlu bulunması nedeniyle burası konak olarak değerlendirilmiştir (Kuşu - Köroğlu, Yayın Aşamasında).

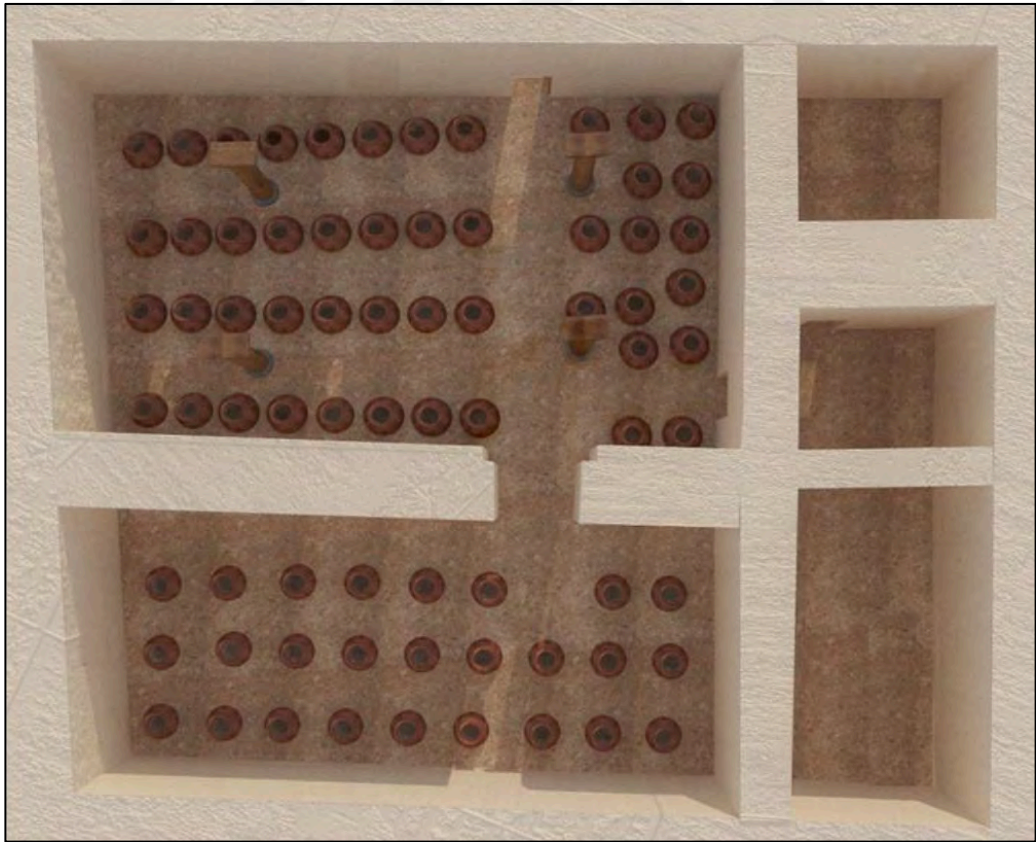
Altintepe'de yöneticinin ikametgahı olan saray yapısı geç dönem Apadanası'nın altında kalmıştır (Kuşu - Köroğlu, Yayın Aşamasında).³⁵ Bu alanda yapılan kazılarda 2 odalı, içerisinde tandır, ocak ve pitosların bulunduğu mutfak kısmı ortaya çıkarılır (Karaosmanoğlu, 2010: 20-21). Ayrıca apadananın güneyinde mutfak yapılarıyla ilişkili farklı mekanların olduğu anlaşılır (Karaosmanoğlu, *et al.*, 2016: 134, çizim: 2). Bu durum mutfak yapısı ortaya çıkarılan sarayın apadana yapısının altına doğru devam ettiğini gösterir.

Sitadelin depo odaları kalenin kuzeydoğusunda, sitadeli çevreleyen geç dönem Urartu surların hemen dışında bulunur (Çizim 32). İki odalı mekânın büyük odası dikdörtgen planlı olup 7.44X17.09 m boyutlarındadır. Odanın üst örtüsü 4 adet ahşap direk taşıyıcıdır. Direklerin üzerine oturtulduğu kaidelerin 3 tanesi *in situ* olarak bulunmuştur (Çizim 34). Diğer odaya 1 m genişliğinde bir kapıdan geçilir. Odanın duvarları geç dönem Urartu sitadel surları tarafından tahrip edildiğinden tam ölçüleri bilinemez. Özgüç mekânın güneydoğusunda yer alan üç küçük odadan bahseder. Fakat ikinci odada olduğu gibi mekânın duvarları geç dönem sur duvarları tarafından tahrip edildiğinden boyutları tam ölçülemez. Kazılarda odalarda herhangi bir eşyaya rastlanılmamıştır. Ayrıca bu odalara açılan herhangi bir kapı açıklığı bulunmamaktadır

³⁵ Apadana yapısının tarihlenmesi tartışmalıdır. Apadana erken dönem kazılarında Özgüç tarafından Urartu dönemine tarihlenir (Özgüç, 1966: 11). Karaosmanoğlu, apadana alanında yaptığı kazı sonuçları neticesinde apadana'yı erken ve genişletilmiş olarak iki evreye ayırır (Karaosmanoğlu, 2009).

(Özgüç, 1969: 34-37). Bu durum küçük odaların depo mekanına bitişik inşa edilmiş başka bir mekânın odaları olabileceği gösterebilir.

Depo odalarında bulunan pitoslar üzerinde hacim bildiren hiyeroglif işaretler yer alır (CTU, 2012: 247-250). Daha önce bahsettiğimiz kazı yapılmayan Körzüt ve depo yapılarına ulaşılmayan Aznavurtepe dışında krali kentlerde birçok pitos üzerinde hiyeroglif işaretlere rastlanır (Tablo 5). Benzer durum Altın-tepe gibi yerel eyalet merkezi olan Kayalidere’de ele geçen pitoslar üzerinde görülür. Fakat Altın-tepe’de pitoslar üzerinde görülen hiyeroglifler diğerlerinden farklıdır. Diğer Urartu yerleşmelerinde pitoslar üzerinde hiyeroglif Urartucası kullanılırken, Altın-tepe’de hiyeroglif Hititcesi bulunur (Laroche, 1971; Klein, 1974). Bu nedenle Altın-tepe’de yazıcı memurun Hititli olduğu söylenebilir (Klein, 1974: 93). Bu nedenle Altın-tepe’de ki yazıcı memur Urartu başkentine kıyasla çok daha yakın bir Hitit merkezinden gelmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Çizim 34: Altın-tepe depo odalarının üç boyutlu planı (K. Köroğlu-S. Kuşu)

Altıntepe'nin yöneticilerine ait mezarlar sitadelin güneydoğu eteklerinde bulunur.³⁶ Burada yer alan 3 ayrı mezar, kesme taş bloklar kullanılarak örme duvar tekniğiyle yapılmıştır (Fotoğraf 50). Mezarlar plan ve anlayış bakımından diğer yerel yönetim merkezleri ve başkent Tuşpa'da gördüğümüz kaya mezarlarının benzeridir.

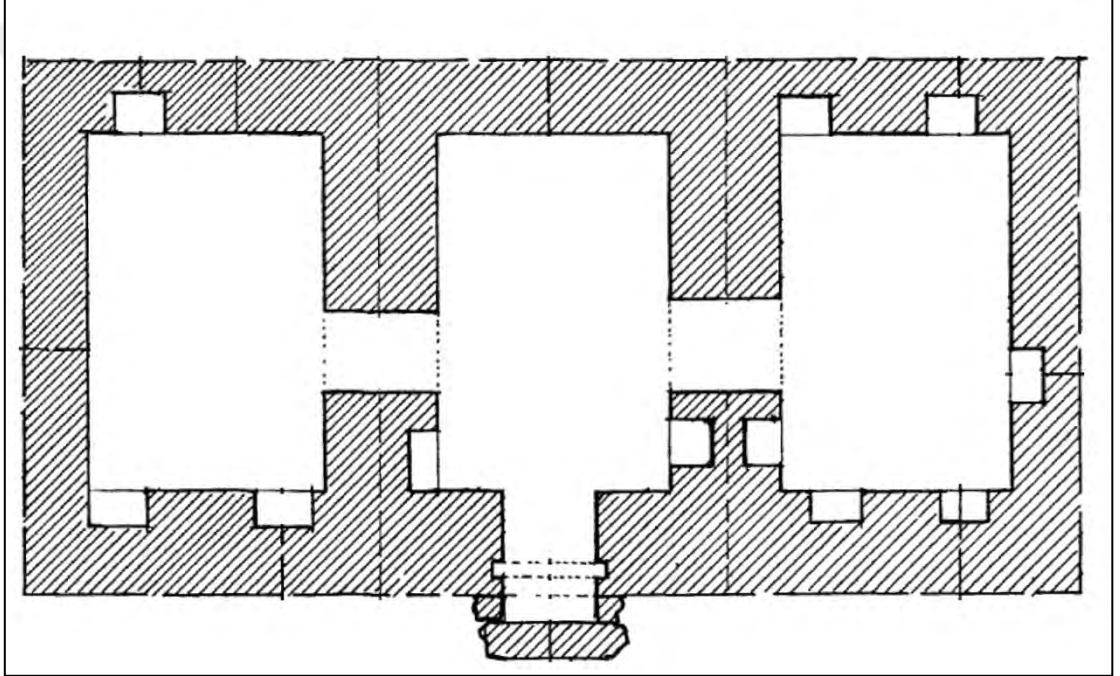

Fotoğraf 50: Altıntepe Mezar I. içeriden görünüş

Mezar I. aşağıda bahsedeceğimiz açık hava tapınağının yanında bulunur (Çizim 32). Mezar yeri için teras üzerinde 9X4.5 m ölçülerinde bir alan kazılmıştır. Buraya üç odalı bir mezar inşa edilmiştir. Odalar 3.05X2.00 m ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır. Zeminleri sıkıştırılmış topraktır. Üst örtüleri kesme taş bloklarla kemerli şekilde yapılmıştır. Ana giriş ortadaki odanın güneybatı duvarında bulunan 1.27X0.80 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapıyla sağlanır. Ana kapı iki blok taşla kapatılmıştır. Kapının sağ ve sol tarafındaki duvarda 0.44X0.42 m ölçülerinde üst

³⁶ Mezar I ve II, 1900'lü yıllarda definciler tarafından soyulmuştur. Bu yüzden içerisindeki buluntular defincilerden arta kalanlardır. Mezar III ise Özgüç tarafından yapılan arkeolojik kazıyla tüm buluntularıyla *in situ* halde ortaya çıkarılmıştır. Bu yüzden Altıntepe'deki mezarlar bizlere Urartu ölü gömme geleneğine dair önemli veriler sağlar.

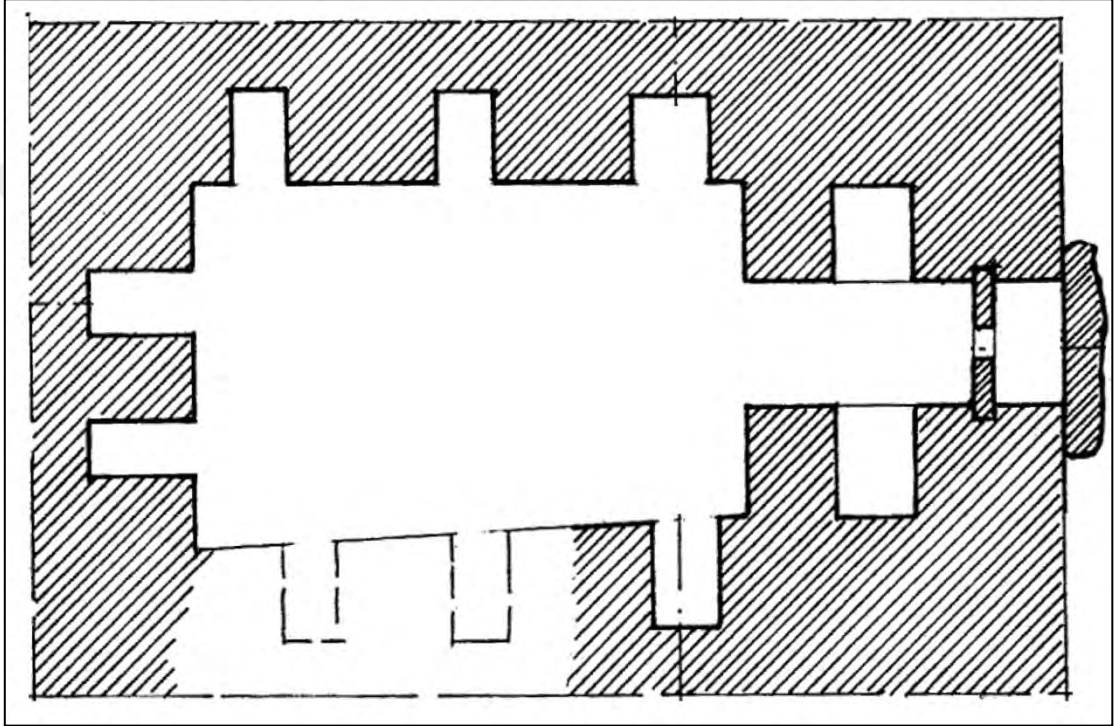
kısmı kemerli birer niş bulunur. Ortadaki odanın sağında ve solunda birer oda yer alır. Soldaki odaya 0.70 m genişliğinde bir kapıyla geçilir. Bu odada 3 niş bulunur (Çizim 35). Yapılan kazılarda burada çocuğa ait olduğu anlaşılan iskelet kalıntılarına rastlanmıştır. Girişin solundaki odaya ise 0.80 m genişliğinde bir kapıdan geçilir. Bu odanın dar duvarlarında ikişer, uzun duvarlarında ise birer niş bulunmaktadır (Özgüç, 1969: 10-13). Yakın zamanda yapılan çalışmalarda kapılara ait olduğu anlaşılan kapama sistemine ait düzenekler ortaya çıkarılmıştır (Karaosmanoglu, *et al.*, 2016: 136-137).

Çizim 35: Altintepe Mezar I planı (Özgüç, 1969: 11)

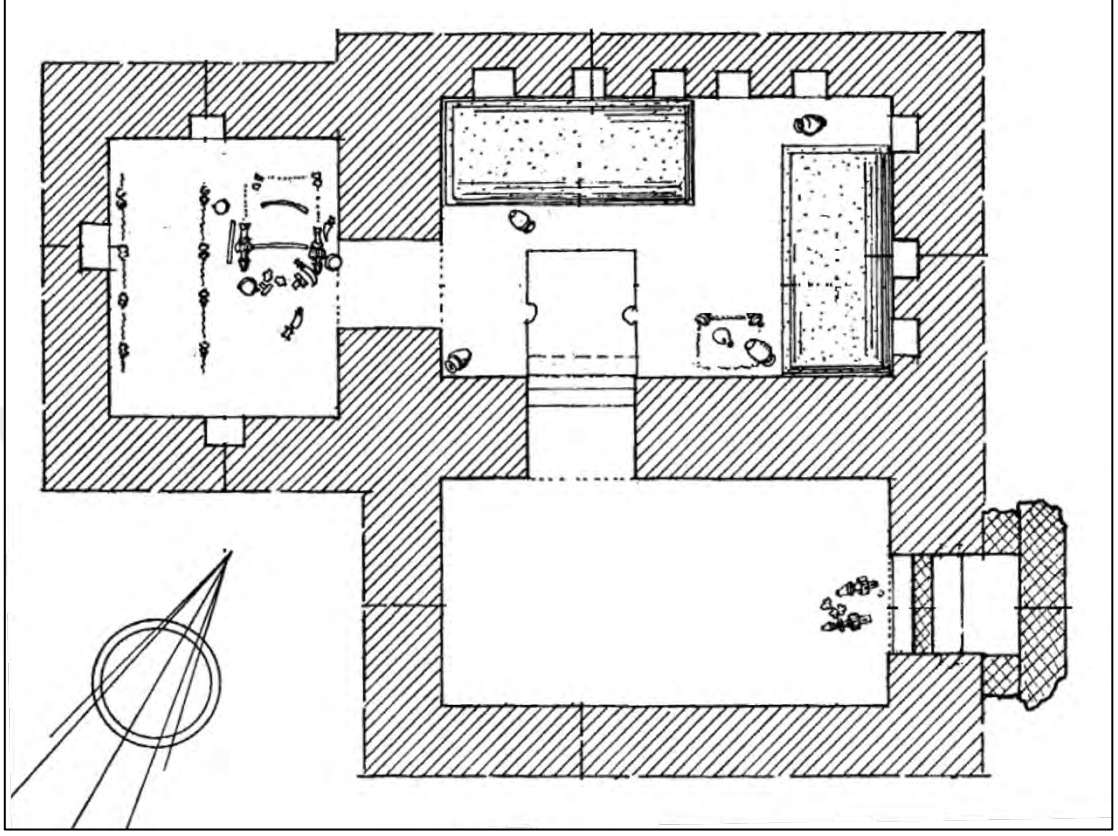
Mezar II, yukarıda bahsettiğimiz Mezar I'in 2 m güneybatısında yer alır. Mezar I gibi soyguncular tarafından talan edilmiştir. Mezarın giriş kapısı Mezar I'in giriş kapısına bakar. Tek odalıdır. İnşa bakımından diğer 2 mezarın benzeridir. Kalın taş duvarların çevrelediği mezar odası içeriden düzgün kesme taş bloklarla kaplıdır. Mezar odasına 2.40X0.90 m ölçülerinde bir dromosla ulaşılır. Mezar 4X2.75-2.50 m ölçülerindedir (Çizim 36). Zemini sıkıştırılmış topraktır. Tavanı düz bir şekilde örtülmüştür. Mezar odasının uzun duvarlarında üçer, girişin karşısındaki kısa duvarda 2 niş bulunur. Nişlerin içerisinde raf işlevi gören yassı taşlar yer alır. Bu rafların

tabanlarında içerisinde konan kapların dik durmasını sağlayan yuvarlak oyuklar bulunmaktadır. Kazı sırasında mezar odasının güneybatı kısmında iskelet kalıntısına rastlanılmıştır. Özgüç mezar hediyelerinden bu iskeletin bir kadına ait olabileceğini belirtir (Özgüç, 1969: 15-18).

Çizim 36: Altıntepe Mezar II planı (Özgüç, 1969: 15)

Altıntepe’de ortaya çıkarılan son mezar Mezar II’nin 16 m güneybatısında yer alır. Özgüç tarafından tüm buluntuları *in situ* olarak ortaya çıkarılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz diğer iki mezar gibi içeriden düzgün kesme taş bloklarla kaplanmıştır. Mezara giriş kuzeydoğuya bakan kısımdan 1.25X1.00 m ölçülerinde bir kapıyla sağlanır. Ana kapıdan ulaşılan oda 4.00X2.00 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Çizim 37). Duvarlarında niş yoktur. Odada bulunan ölü hediyeleri arasında odanın orta noktasında bulunan tunç kazan dikkat çeker. Kazan içerisinde kemer, birinin üzerinde tanrı kabartması bulunan iki adet kurs, at koşum takımları ve heykelcikler bulunmuştur. Yine odada iki adet gümüş kaplı iki sandalye, masa ve koşum takımları yer aldığı görülür (Özgüç, 1969-20).

Çizim 37: : Altıntepe Mezar III planı (Özgüç, 1969: 18)

Birinci odanın kuzeybatı duvarında yer alan kapıyla ikinci odaya geçilir. Bu oda 4.00X2.50 m ölçüleriyle mezarın en büyük odasıdır. Kuzeybatı duvarında 5, kuzeydoğu duvarında ise 3 niş bulunur. Oda içerisinde iki adet tekne biçiminde 2.33 m uzunluğunda 99 cm uzunluğunda 85 cm genişliğinde taş lahit vardır (Çizim 37). Lahitlerin kapakları beşik şeklinde yapılmıştır. Üzerinde yazı veya betimleme bulunmaz (Özgüç, 1969: 18-24). Lahitler içerisinde bulunan iskeletler üzerinde yapılan antropolojik çalışmalarda bu lahitlerden birinin 50-55 yaşlarında bir erkek diğzerinin ise 45-50 yaşlarında bir kadına ait olduğu anlaşılır (Çiner, 1965). İskeletlerin erkeğe ait olanında altın gümüş düğmeler ve ok uçları ve lahit dışında bir kalkan bulunmuştur. Kadına ait olan lahitte ise altın düğme, gerdanlık gibi süs eşyaları vardır. Ayrıca odada iki adet masa, çeşitli mobilyalara ait parçalar ve fildişi levhalara rastlanılmıştır. Mezarın üçüncü ve son odası 2.50X2 m ölçülerindedir. Odanın giriş

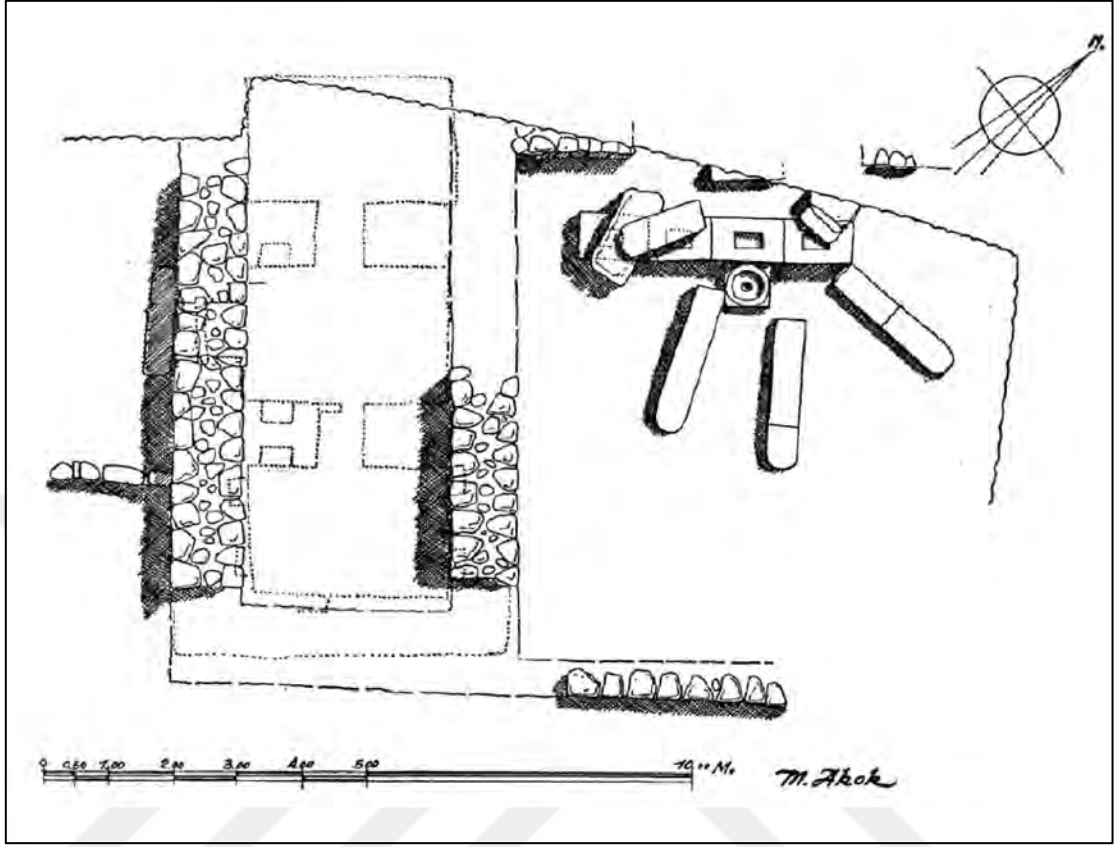
duvarı hariç diğer her üç duvarında birer niş bulunur (Çizim 37). Bu odada dikkat çeken hediyeler arasında ağaç masa ve sedir, uçları aslan başlı gümüş çubuklar bulunur.³⁷

Yukarıda özelliklerinden bahsettiğimiz mezarlar kaya mezarlarından malzeme bakımından farklı görünmesine rağmen plan anlayışı bakımından benzerdir. Öncelikle bu mezarlar kaya mezarlarında olduğu gibi korunaklı bir yer olan sitadel kısmındadır. Ayrıca mezar içerisindeki nişler kaya mezarlarında bulunan örneklerin benzeridir. Muhtemelen sitadelin üzerinde bulunduğu alanın kaya mezarı inşası için müsait olmayan yapısı, mezar sahiplerinin bu tür mezar inşa etmeye itmiştir. İlk bakışta yer altına inşa edilen ve üzerleri toprakla kapalı bu mezarlar dışarıdan bakıldığında gizlenmiş gibi görünür. Fakat mezarlar üzerine inşa edildiği anlaşılan kuleler (Özgüç, 1969: 18) ve mezarlarla aynı terasta aşağıda bahsedeceğimiz açık hava tapınağı, mezar terasının dışardan bakıldığında anıtsal bir görünüme sahip olduğunu gösterir.

Mezarlar ve aşağıda bahsedeceğimiz açık hava tapınağı erken dönem sur kuşağının içerisinde bulunduğundan erken döneme tarihlenir. Özgüç, mezarları II. Sarduri, I. Rusa ve II. Argiştî dönemleri içeren 60 yıllık bir döneme tarihlenir (Özgüç, 1969: 24-26).

Açık hava tapınağı olarak değerlendirilen alan sitadelin güney doğu yamacında mezarlarla aynı teras üzerindedir. Çevresi taş temel üzerine kerpiç duvarla çevrelenen bu alan 7.75X11.70 m ölçülerindedir. Alanın zemini sıkıştırılmış topraktır. Kazılarda alanın kuzeybatı duvarına 1 m yakınlıkta duvara paralel bir şekilde 4 adet stel ve kaidesi ortaya çıkarılmıştır (Çizim 38). Steller 2.30 m yükseklikte, 0.50 m genişlikte, 0.32 m derinliktedir. Üstleri kemerli şekilde biçimlendirilen stellerin üzerlerinde yazı bulunmaz. Alanda dikkat çeken diğer buluntu, 50 cm çapında yuvarlak bir sunaktır (Özgüç, 1969: 28).

³⁷ Mezar hediyeleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız; (Özgüç, 1961; Özgüç, 1969).

Çizim 38: Altıntepe Açık hava tapınağı (Özgüç, 1969: 30)

Altıntepe bulunduğu konum, büyüklük ve mimari bakımından çevresinde bulunan aşiret merkezlerinden farklıdır. Kent konum olarak çevresindeki aşiret merkezlerine hemen hemen eşit mesafede bulunur. Batısında yer alan, aşiret merkezi olarak belirlediğimiz Taşbulak'a 60 km, kuzeydoğusunda yer alan Pekerçiç'e 52 km, güneydoğusunda bulunan Şirinlikale'ye 75 km uzaklıktadır. Çevresindeki aşiret merkezleri 1500-1800 m arası yükseltide yayla ile otlak sınırında yer alırken Altıntepe, 1200 m yükseklikte Erzincan ovasının hemen hemen merkezi bir noktasında bulunur (Harita 10).

Altıntepe'de benzerlerini kralî kentlerde tapınak, saray, büyük depo yapıları gibi mimari birimlerin bulunması inşa sürecinde krallığın etkisinin olduğunu gösterir. Bu yüzden Özgüç, Altıntepe'yi bir eyalet merkezi olarak tanımlayarak, kenti beyliğin merkezi olarak nitelendirir (Özgüç, 1966: 2). Sitede bulunan 3 ayrı mezar, buranın krallık hanedanından olmayan fakat başkentte atanan yöneticiler tarafından idare

edildiğini gösterir (Köroğlu, 2011: 33). Yukarıda bahsettiğimiz mezarlarda bulunan bir kısmı ithal üst sınıfa ait lüks eşyalar burada bir yönetici sınıfın olduğunu destekler.

3. 2. Hasankale/Pasinler

Hasankale Erzurum Pasinler ilçesinde, Hasanbaba Dağı'nın (2200 m) güney uzantıları üzerinde yer alır. 350x150 m ölçülerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan güney kısmı sarp ve dik bir kayalık alan üzerine kurulmuştur (Fotoğraf 51). Kayalığın güneyinde Aras Nehri'nin bir kolu olan Hasankale çayı bulunur. Kalenin bulunduğu kayalık güneyinden geçen yola ve güneyi boyunca uzanan Pasinler ovasına hakimdir (Harita 10).

Fotoğraf 51: Hasankale/Pasinler doğudan görünüş

Hasankale'de 2001 yılında bir dönem kazı çalışması yapılmıştır. Bu amaçla mevcut kale surlarının içerisinde 9, surların dışında 2 açma açılır. Açmalarda yapılan çalışmalarda Ortaçağ, Yakınçağ ve Yeniçağ dönemi buluntularına rastlanır. Ayrıca Ortaçağ'a tarihlenen İç Kale'nin güney surlarının hemen dışındaki iki açmada Urartu dönemine ait sur duvarları ortaya çıkarılmıştır (Erkmen - Ceylan, 2003).

Hasankale daha önce bahsettiğimiz Altıntepe'nin bulunduğu Karasu havzasına ulaşan ana yolun kenarındadır. Ayrıca konum olarak güneyi boyunca uzanan Pasinler ovasına hakimdir. Dolayısıyla kalenin stratejik konumda bulunması Ortaçağ'da yoğun

iskan görmesine neden olmuştur. Dönemin seyyahları eserlerinde kalenin o dönemdeki stratejik önemine dikkat çeker (Tavernier, 2006: 63; Dağlı - Kahraman, 2008: 253).³⁸ Bu döneme ait iskanın izleri kayalık üzerinde yoğun şekilde izlenebilir.

Kayalık üzerinde harçlı ve harçsız sur duvarları, sur temel yatakları, sitadel kısmından zemine kadar ulaşan su tüneli, kaya mezarı ve kaya nişi bulunur. Ayrıca kalede taş blok üzerinde Menua dönemine ait Urartuca yazıt³⁹ bulunmuştur (Ceylan, 2002: 314).

Urartu döneminde sitadel kısmının kayalığın ne kadarını kapladığını bilemiyoruz. Fakat aşağıda bahsedeceğimiz Urartu sur duvarları ve kayalığın kuzeybatı kısmında anakaya üzerinde görülen sur temel izleri (Fotoğraf 54) sitadelin Ortaçağ'da inşa edilen İç Kale surlarından daha geniş bir alana sahip olduğunu gösterir. Bu durumu göz önüne alarak yaptığımız ölçümlere göre sitadelin yaklaşık 2 hektar olduğunu söyleyebiliriz.

Sitadel üzerinde Urartu dönemine tarihlenen harçsız duvarlar Ortaçağ surlarına paralel şekilde doğu-batı ekseninde uzanır. Yaklaşık 1.40 m kalınlığındaki duvarlar günümüzde 8 sıra yüksekliğinde izlenebilir (Fotoğraf 53). Sur duvarları diğer Urartu yerleşimlerinde gördüğümüz gibi anakaya üzerine açılmış temellere oturtulmuştur (Erkmen - Ceylan, 2003: 22).

Sitadelin güneybatı bölümünden başlayarak yola kadar inen su tüneli erken dönem çalışmalarında basamaklı tünel olarak değerlendirilerek Urartu Krallığı'yla ilişkilendirilir (Von Gall, 1967: 516; Kleiss - Hauptmann, 1976: 15). Fakat tünel doğal kaya yarığının arasına harçlı duvar örülerek inşa edilmiştir. Tünelin dar olması ve basamaklı olmaması tünelin atık suları drene etme amacıyla yapıldığını gösterir

³⁸ Jean-Baptiste Tavernier 1631-1663 yılları arasında Ortadoğu'ya 6 seyahat yapar. Seyyah, İstanbul'dan İsfahan'a ulaşan ilk gezisinde Hasankale/Pasinler Kalesi'nde konaklar. Kervanların burada her deve yükü için ücret ödediğini belirtir (Tavernier, 2006: 63). Evliya Çelebi ise Hasankale'nin İç Kalesi'nden aşağı bakmaya insanın korktuğu ve kalenin dayanıklı taş yapı olduğunu söyler. Ayrıca çevresinin bin adım olduğunu belirtir (Dağlı - Kahraman, 2008: 253).

³⁹ İstanbul Arkeoloji müzesinde bulunan taş blok üzerindeki yazıtta Menua'nın burada bir kale yaptırdığı yazar (CTU, 2008: A5-41B). Muhtemelen yazıt başka bir yerden alınarak daha önce bahsettiğimiz Bağın stelinde olduğu gibi Ortaçağ duvarı içerisinde kullanılmıştır.

(Fotoğraf 52). Ayrıca tünelin harçlı duvarlarla inşa edilmesi tüneli Urartu sonrasına tarihler.

Fotoğraf 52: Hasankale tünel

Fotoğraf 53: Hasankale Urartu dönemi sur duvarları

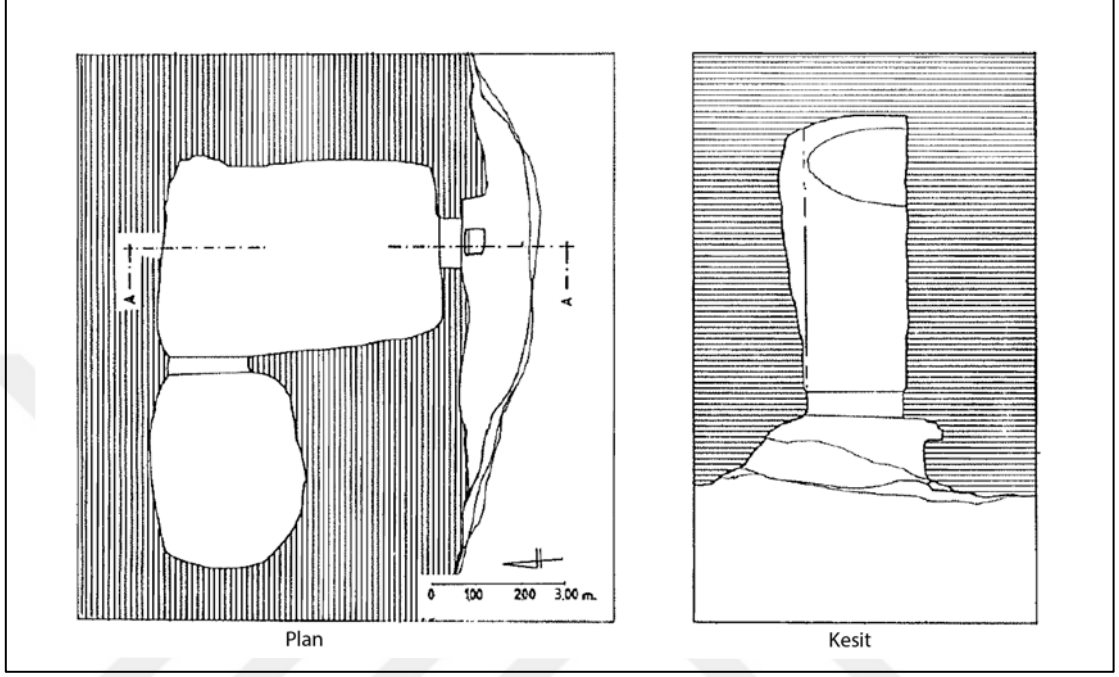

Fotoğraf 54: Hasankale anakaya üzerinde yer alan sur temel izleri

Hasankale’de yöneticiye ait kaya mezarı kalenin sarp ve dik bölümünü oluşturan güneydoğu kesiminde bulunur. Zeminden 20-25 m yükseklikindedir. Mezar ana oda ve bu odanın batısına açılmış yan odadan oluşur (Çizim 39). Kaya mezarına ulaşım sadece sitadel bölümünden sağlanır. Kaya mezarının önünde küçük bir platform olduğu görülür. Mezara 1.10X0.55X2.07 ölçülerinde bir kapıyla girilir. Ana oda dikdörtgen planlıdır. 4.30X6.15X2.30 m boyutlarındadır. Duvarlarında niş bulunmaz. Yan odaya ana odanın batı duvarına açılmış bir kapıyla geçilir. Tahribata uğradığı anlaşılan kapının boyutları 1.20X0.35X2.15 m ölçülerindedir. Oda kabaca kare planlıdır. 3.34X4.35X2.30 ölçülerindedir. Tavanı tonozlu bir şekilde biçimlendirilmiştir (Çevik, 2000: 124).

Kaya mezarının yaklaşık 40-50 m batısında 1-1.50X1.50 ölçülerinde kaya nişi bulunur. Tam olarak işlevi anlaşılmayan bu nişin Palu, Kaleköy/Mazgirt kalelerindeki

nişlerden daha derin olduğu anlaşılır. Niş daha çok bir cephesi açık oda izlenimi verir (Özgül, 2011: Fig. 26-28).

Çizim 39: Hasankale/Pasinler kaya mezarı plan ve kesit (Çevik, 2000: levha 44a)

Hasankale/Pasinler konum ve büyüklüğüyle aşiret merkezi olarak gruplandırığımız yerleşme tipinden açıkça ayrılır. Yaklaşık 2 h. boyutuyla aynı bölgede bulunan aşağıda bahsedeceğimiz Marifet ve Yoğunhasan'dan büyüktür (Çizim 76). Sitadel kaplandığı alan bakımından Palu, Verahram, Altıntepe, Kayalidere yerel eyalet merkezlerine yakındır (Tablo 7). Ayrıca aşiret merkezlerinden farklı olarak büyük bir ovanın kenarında yol ile kolaylıkla ulaşılabilen izole olmayan bir yerde bulunur. Fakat sitadelin Ortaçağ'da yoğun şekilde iskan görmesi, Palu örneğinde olduğu gibi Altıntepe ve Kayalidere'de gördüğümüz tapınak, saray, depo yapıları gibi mimari unsurların yok olmasına neden olmuştur.

3. 3. Kayalıdere

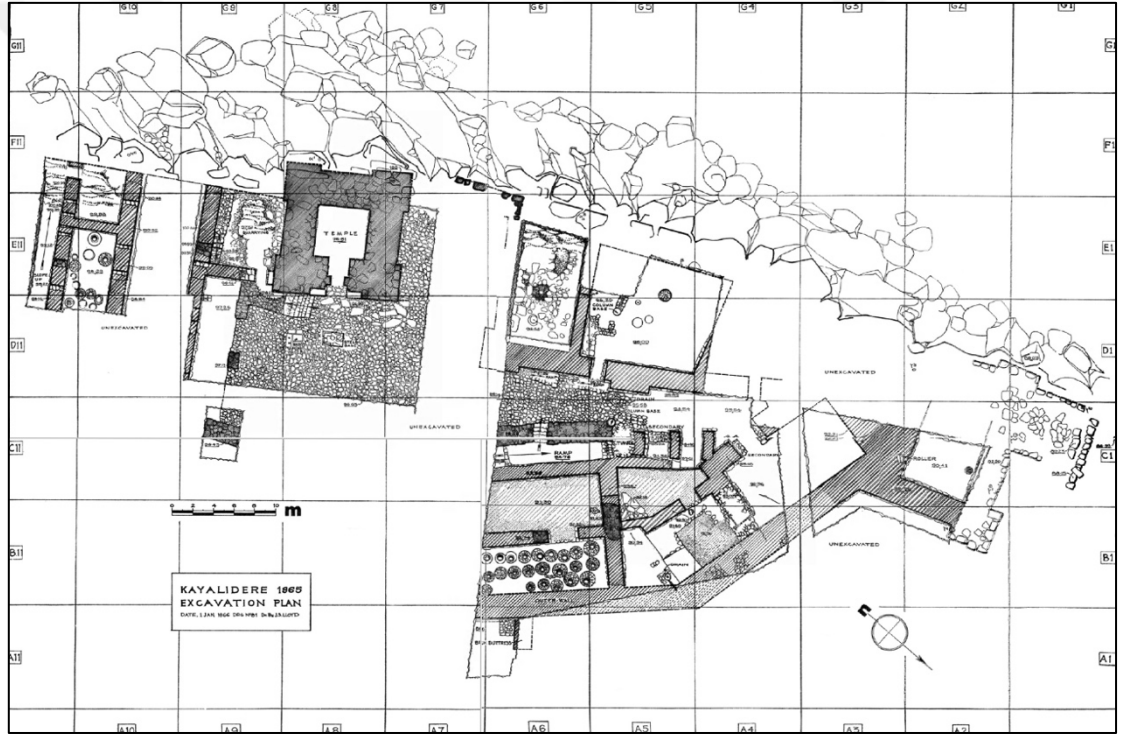
Kayalıdere Muş ili, Varto İlçesinin 14 km güneydoğusunda bulunur. Yerleşim Murat Nehri'nin Muş ovasına doğru dirsek yaptığı yerde, nehrin kuzey bitişiğinde yer alır (Harita 10). Sitadel alanı nehir seviyesinden 70-80 m yükseklikte, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan tepelik üzerindedir (Burney, 1966: 63). Yerleşimin üzerinde bulunduğu kayalığın güneyi boyunca Murat Nehri uzanır. Kuzey ve kuzeydoğu yamacı ise son derece diktir. Bu durum kaleye bir nevi doğal savunma sağlar (Fotoğraf 55).

Fotoğraf 55: Murat vadisinden Kayalıdere sitadelinin görünüşü

Kayalıdere'de 1965 yılında İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün sponsorluğunda Seton Llyod ve Charles Burney tarafından bir sezon kazı çalışması yapılmıştır. Sonraki yıl meydana gelen Varto depremi nedeniyle kazı izni alınmaz. Burney, kazı sonuçlarını çıkarılan malzemeyle birlikte yayınladığı makalede değerlendirmiştir (Burney, 1966).

Kayalidere'nin sitadel alanı yaklaşık olarak 2 hektardır. Bu kısım Burney tarafından aşağı ve yukarı sitadel alanı olarak ikiye ayrılır (Burney, 1966). Yukarı sitadel, güneybatısı kayalık bir uçurumla sınırlanan aşağı sitadelden yaklaşık 5-10 m daha yüksekte bulunur (Fotoğraf 55). Kazı çalışmaları daha çok yukarı sitadel bölümünde ve kaya mezarında sürdürülür. Çalışmalar sırasında tapınak kompleksi, depo odaları, sütunlu salon, kare ve dikdörtgen planlı bazı mekanlar ortaya çıkarılmıştır (Çizim 40).

Çizim 40: Kayalidere yukarı sitadel kazı alanı planı (Burney, 1966: Fig. 4)

Yukarı sitadelin en üst zirvesinde tapınak kompleksi bulunur (Fotoğraf 56). Kompleks plan bakımından kralî kentler ve yerel eyalet merkezlerinde gördüğümüz örneklerin benzeridir. Kompleksin ana tapınak kısmı kare planlı olup 12.50X12.50 m ölçülerindedir. Köşeleri rizalittidir. *Cella* kısmı 5X5 m boyutlarındadır (Burney, 1966: 68-69). Tapınağın çevresinde yapılan çalışmalarda tapınağın önüne ve yanlarına doğru uzanan taş döşeli bir avlu ortaya çıkarılmıştır (Çizim 40). Fakat kazısı

tamamlanmadığı için avlunun sınırları konusunda net bir şey diyemiyoruz. Güneydoğu kısımda avlu boyunca uzanan bir duvar bulunur. Yine avlunun doğusunda yapılan sondajda küçük bir duvar kalıntısı görülür (Çizim 40). Bu nedenle tapınağın avlusunun boydan boya duvarla çevrili olduğu anlaşılabilir.

Avlunun orta kısmında tapınak kapısıyla aynı doğrultuda 2 m uzunluğunda 1.35 m genişliğinde dikdörtgen bir platform bulunur. Platformun avlu tabanından yüksekliği 60 cm'dir. Tahrip olduğu için işlevini bilemiyoruz. Burney taşlardaki yivler dolayısıyla buranın bir stel kaidesi olabileceği yorumunu yapar. Stel kaidesinin 1.90 m güneydoğusunda avlunun tabanında düzgün taşlarla döşenmiş kabaca dikdörtgen bir alan bulunur. Bu alan ise Urartu tapınaklarının önünde bulunan bronz kazanın konulduğu alan olarak değerlendirilir (Burney, 1966: 68 vd.).

Fotoğraf 56: Kayalıdere Tapınağı

Tapınak kompleksinde dikkat çeken mimari unsur tapınağın ön avlusunda, girişin solundan başlayarak tapınağın yan duvarı boyunca devam eden 6 basamağı günümüze ulaşmış bir merdivendir (Çizim 40). Bu merdivenlerin bu alanda bulunan bazı duvarları bulunmuş yapı gruplarıyla bağı olduğunu anlaşılır (Burney, 1966: 72-73) Bu yapılar muhtemelen tapınak görevlilere hizmet eden yerler olmalıdır.

Kazı çalışmaları sırasında sitadelin kuzeydoğu teras kısmında pitoslu depo odasına rastlanır. Kazısı yarım kaldığı için ölçüleri net değildir. Plandan odanın güneydoğuya doğru devam ettiği anlaşılır. Odaya giriş 2 m genişliğinde bir kapıyla batı kısımdan mümkündür. Fakat girişin zemini, pitosların bulunduğu mekândan 1.20 m daha yüksektedir. Burney depo odasına ahşap bir merdivenle erişim sağlanabileceğini ileri sürer. Depo alanında 25 adet sağlam pitos ortaya çıkarılmıştır. Pitosların hemen hemen tümünün üzerinde ölçek bildiren hiyeroglif işaretler bulunur (Burney, 1966: 83-85).

Yapılan kazılarda tapınak kompleksinin güneydoğusunda başka bir dikdörtgen bir depo odası, tapınağın kuzeybatısında zemin seviyesi bulunamadığı için *Basement* (Bodrum) oda ve bu odanın kuzeyinde çeşitli mekanlar ortaya çıkarılmıştır (Çizim 40). Fakat kazının plansız şekilde son bulması tapınak ve depo odaları haricindeki diğer mekanların işlevi hakkında değerlendirme yapmamızı imkânsız kılar.

Sitadelde gelişmiş bir drenaj sisteminin varlığına dair izler bulunur. Yukarıda bahsettiğimiz pitoslu depo yapısının batı bitişiğinde ortası oval şekilde 13 cm çapında delik bulunan düz bir taş ve bu taşla ilişkili olduğu anlaşılan pişmiş seramikten yapılmış borulara rastlanır (Fotoğraf 57). Boruların boyutları 52.5 cm uzunluğunda en geniş ve dar çapı 17.5 ile 12 cm arasında değişir (Burney, 1966: 81). Bu durum sitadele akar bir su kaynağının ulaştırıldığını gösterebilir.

Sitadel üzerinde Urartu kaya işçiliğini gösteren önemli bir yapı kaya mezarıdır. Mezar yukarı sitadelin bulunduğu kayalığın güney ucunda bulunur. Mezara ulaşım anakayaya oyulmuş 5 m uzunluğunda 2 m genişliğinde üzeri açık bir rampayla sağlanır (Fotoğraf 58). Rampa ana kapıya yaklaşık 3 metre kala 4 basamaklı bir merdiven haline gelir. Yukarı sitadelle aynı zamanda yapılan kazılarda kaya mezarının 6 odası ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu odalara ek olarak aşağıda bahsedeceğimiz 1 ve 2 no.lu odalardan ulaşılabilecek 2 ayrı odanın varlığı anlaşılır. Bu odalar günümüzde defineciler tarafından kısmen açılarak tahrip edilmiştir (Fotoğraf 59). Kaya mezarı barındırdığı en az 8 odayla Urartu kaya mezarları içerisinde Van Kalesi mezarları da dahil olmak üzere en fazla oda sayısına sahiptir.

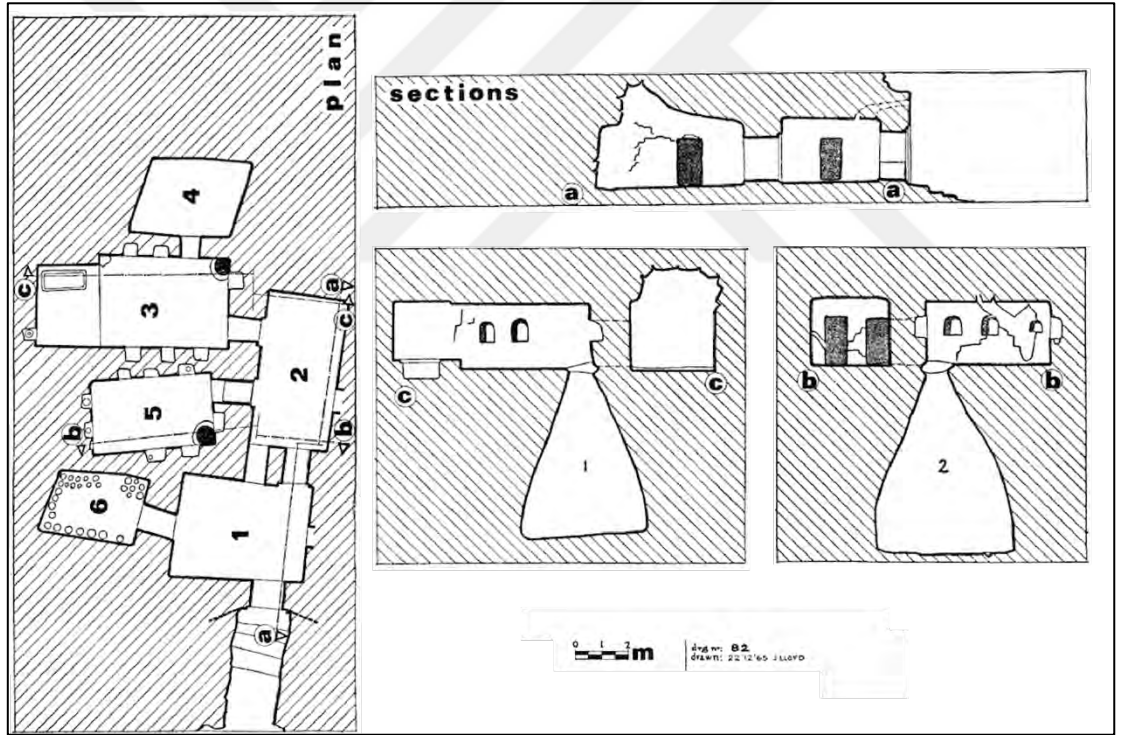
Fotoğraf 57: Kayalidere sitadel alanı drenaj boruları (Burney, 1966: Pl. XIII b)

Fotoğraf 58: Kayalidere mezar girişı

Mezarın ana kapısı 1.30X1.70X2.50 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Dışarıdan bakıldığından kapının çevresini kuşatan iki silme görülür (Fotoğraf 58). Kapının alt kısmında kapı eşiğine oturmuş *in situ* halde duran bazalt taştan kesilmiş düzgün bir blok bulunur. Benzer iki blok oda 1’de bulunmuştur. Burney’e göre kapı bunun gibi 3 ayrı bazalt blokla kapatılmaktaydı. Soygun sırasında içeri doğru itilmiş olmalıdır (Burney, 1966: 102-103). Benzer şekilde 2. odanın açılmayan mezar odasının kapısında *in situ* durumunda bazalt blok vardır (Fotoğraf 59).

Mezarda Oda 1’den başlayarak ana kapının altından geçerek giriş kısmında doğal bir çatlığa ulaşan drenaj kanalı bulunur. Muhtemelen oda içerisine sızan suları drene etmek için yapılmıştır (Burney, 1966: 102).

Çizim 41: Kayalıdere kaya mezarı plan ve kesiti (Burney, 1966: Fig. 22)

Ana kapının açıldığı birinci oda, 5.00X3.80X260 m ölçülerinde olup kabaca dikdörtgen planlıdır. Tavanı düz bir şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın güney duvarında başka bir odanın varlığını gösteren bir geçit bulunur. Fakat ortaya çıkarılmadığından planı anlaşılabilir. Odanın doğu duvarından ise iki ayrı geçitle dikdörtgen planlı Oda 2’ye ulaşılır. Bu oda diğer odalara ulaşan salon niteliğindedir.

Ölçüleri 2.90X6.00X2.40/2.65 m'dir (Çevik, 2000: 115). Odanın kuzey duvarından 5 ve 3 no.lu odalara ulaşan iki geçiş bulunur. Güney duvarından ise başka bir odaya geçiş sağlanır. Fakat bu odanın kazısı yapılmamıştır (Fotoğraf 59).

5 no.lu oda 2.70X2.90X2.60 m ölçülerindedir. Odanın kuzey duvarında 2, giriş kapısının bulunduğu güney duvarında 1, doğu duvarında 3, batı duvarında 1 tane olmak üzere 8 niş yer alır. Güneybatı köşesinde 1.10 m çapında girişe sahip şişe biçimli bir çukur vardır. Oda 2'den 0.85X1.15X2.50 m boyutlarında silmeli bir kapıyla Oda 3'e girilir. 3.60X7.70X2.50 m ölçülerinde dikdörtgen planlı büyük bir odadır. Odanın duvarlarında oda 5'deki nişlere benzer nişler bulunur. Kuzey doğu köşesinde 0.70X1.50X0.75 m ölçülerinde doğu-batı yönünde uzanmış ölü teknesi (?) bulunur. Güneydoğu köşesinde 0.95 çapında girişi olan şişe biçimde açılmış 6.90 m derinliğinde çukur yer alır (Çevik, 2000: 115-116).

Fotoğraf 59: Kayalıdere kaya mezarı; Oda 2'den ulaşılan açılmamış oda girişi

3 no.lu odanın doğu duvarından yamuk dikdörtgen planlı 75X2.90X2.70 m boyutlarında oda 4'e geçilir. Odanın duvarlarında ve tabanında çukur yoktur. Mezarın 6. odasına, 1 no.lu odanın kuzey duvarından 0.80X1.40X1.25 m ölçülerinde bir kapıyla sağlanır. Odanın zemininde duvar dipleri boyunca uzanan 29 küçük oyuk bulunur (Çevik, 2000: 116).

Kaya mezarı soyulmuş olmasına rağmen yağmacıların düşürdüğü bazı küçük mezar hediyeleri ele geçirilmiştir. Bunlar arasında bronz mobilya aksamaları, yüzükler, boncuklar, bronz bilezik, gümüş fibula, demir bıçak ve ok uçları gibi buluntular dikkat çekicidir (Burney, 1966: 108 vd.).

Muş ovasının kuzeyinde bulunan Kayalidere'nin Muş ovasını bizzat denetlemesi zor görünür. Çünkü Kayalidere Muş ovasına yaklaşık 30 km yani yaklaşık 1 günlük yürüme mesafesindedir. Benzer şekilde Muş ovasıyla Van Gölü'nün batısında bulunan Tatvan Kalesi arasında ilişki kurmak zordur. Bu sebeple Muş ovası ve çevresinde yeni Urartu merkezlerin bulunması sürpriz olmayacaktır.

Kayalidere'de yapılan kazılarda herhangi bir inşa yazıtına rastlanmaz. Ayrıca Altıntepe'de olduğu gibi tapınak ve diğer mekanların duvarlarında yazıt bulunmaz. Yöneticiye ait yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarının büyüklüğü ve 8 ayrı odası burada güçlü bir hanedanın uzun süre hakimiyet kurduğunu gösterebilir. Ayrıca sitadel alanının büyüklüğünün yanı sıra barındırdığı tapınak kompleksi, depo ve sütunlu odaları ve çeşitli mekanlarıyla Kayalidere'nin Altıntepe, Verahram gibi yerel eyalet merkezi olduğu anlaşılır.

3. 4. Palu

Palu, Elazığ ili Palu ilçesinin 1 km doğusunda bulunur. Sitadel kısmı Gökdere dağının güneybatı uzantısını oluşturan, kuzeydoğu-güneybatı yönünde kalker bir kayalık üzerine kurulmuştur (Harita 10). Kayalığın kuzey, kuzeybatı ve doğu kısmı sarp bir uçurumla sonlanır. Güney kısmı ise Murat Nehri'ne doğru kademeli şekilde azalan dik bir eğime sahiptir. Bu kısımda doğal şekilde oluştuğu anlaşılan iki teras bulunur (Fotoğraf 60).

Fotoğraf 60: Palu; batıdan görünüş

Palu hakkında ilk bilgilerimizi erken dönem seyyah ve araştırmacıların yazdıklarından öğreniyoruz. Fakat bu bilgiler genelde yüzeysel tanımlamalardan öteye geçmez. Yapılan tanımlamalar daha çok kayalık üzerinde bulunan aşağıda bahsedeceğimiz yazıt ve kaya mezarları üzerinden yapılmıştır.

Haç yolculuğu anıları anlatan Polonyalı Simeon 1613 yılında Palu'ya uğrar. Kaleyı yüksek ve sivri olarak betimler. Kaya mezarlarını Surb Masrop'a adanan mabet

olarak tanımlar.⁴⁰ Çivi yazılı yazıttan ise Yahudilerin kutsal sandukalarına benzeyen kitabeli taş olarak bahseder (Simeon, 2007: 111). Yine Anadolu coğrafyasını gezen erken dönem seyyahlarından Tozer, Palu'daki yazıtı görünüş olarak betimleyerek iki bölümlü olarak tanımlar. Palu I ve II mezarlarını ise benzer yan oda dizilimine sahip karanlık odalar olduğunu ve Palu III no.lu mezara basamaklarla inildiğini belirtir. Tozer bu mezarların krallar için yapıldığını ileri sürerek hem çivi yazılı yazıtı hem de kaya mezarlarını Van Kalesi'yle ilişkilendirir (Tozer, 1881: 250-253). 1890 yılında Palu'ya uğrayan Lynch buradaki yazıt ve kalıntıları Menua dönemine tarihlenir. 1900 yıllarda Van bölgesinde kazılar yapan Lehmann-Haupt bölgedeki kaleleri gezerken Palu'ya uğrar. Kalede yer alan kaya mezarları, basamaklı tüneller ve daha çok Urartuca yazıt ilgisini çeker (Lehmann-Haupt, 1910: 465 vd.).

Palu hakkında ilk spesifik çalışma Charlesworth tarafından yapılır. Araştırmacı çalışmada kalenin bir krokisini çıkarır ve kaya mezarlarından bahsederek I no.lu mezarın planını yayımlar. Fakat III no.lu mezara, girişine ulaşan patikanın toprak dolu olmasından dolayı ulaşamaz (Charlesworth, 1980). Son olarak kalede bulunan kaya mezarları bölgede araştırmalar yapan Sevin ve ekibi tarafından ayrıntılı olarak ele alınır ve doğru planları çizilir (Sevin, 1994: 35-39; Köroğlu, 1996: 36-43).

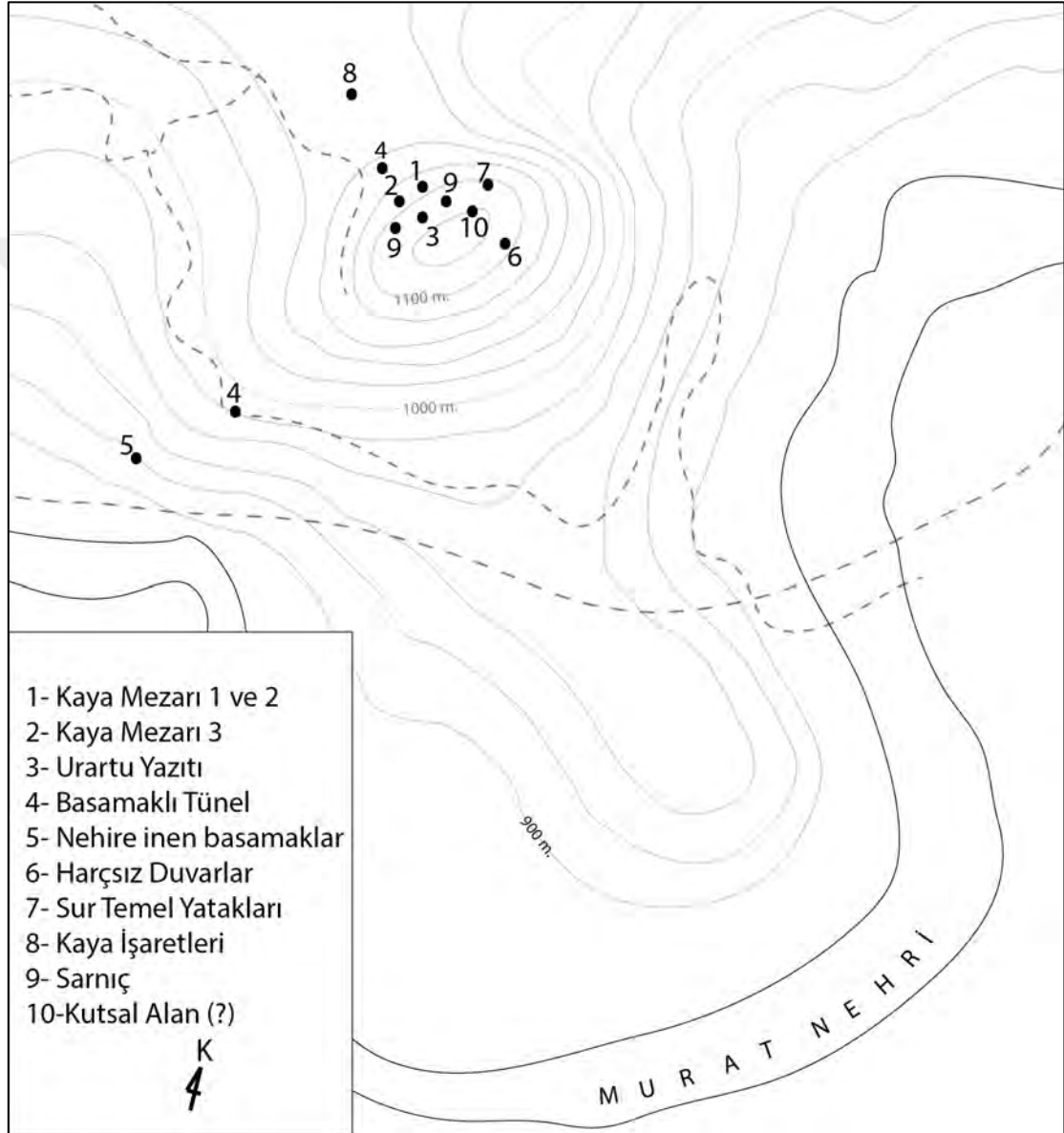
Sitadel kayalığın yerleşmeye müsait 3.80 hektarlık alanını kaplar. Urartu döneminde bu alanın tümünün iskân edilip edilmediği bilemiyoruz. Aşağıda bahsedeceğimiz Urartu kalıntılarının sitadelin kuzey bölümünde bulunması, Urartu döneminde kayalığın sadece 2.3 hektarlık kuzey bölümünün kullanıldığını gösterebilir.

Sitadel alanına ulaşım kayalığın batı kısmından diğer yönler göre nispeten daha müsait bir alan sayesinde mümkündür. Bu alan aynı zamanda kalenin ilk doğal terasını oluşturur (Çizim 42).

Sitadeldeki harçlı sur duvarları ve harçlı yapılar Ortaçağ'da yoğun bir iskân olduğunu gösterir. Ayrıca erken dönem fotoğraflarında batı ve güney teraslarında

⁴⁰ Polonyalı Simeon'un mabet olarak ziyaret ettiği yer Palu I no.lu kaya mezarı olmalıdır. Ana kapı üzerinde genişletme amacıyla yapılan düzenlemeler mezarın bu dönemde mabet olarak düzenlendiğine işaret edebilir.

yapılaşmanın olduğu görülür (Lehmann-Haupt, 1910: 466). Bu dönemde yapılan iskanın Urartu dönemi mimarisini tahrip ettiği söylenebilir. Bu yüzden Urartu döneminden günümüze sadece kaya mezarları, anakaya üzerinde yazıt, harçsız sur duvarları, sur temel yatakları, kaya işaretleri kalmıştır (Çizim 42).

Çizim 42: Palu kalesi topografik planı

Urartu dönemine tarihlenen harçsız sur duvarları sitadelin sadece doğusunda kısmen aralıklarla görülür. Bu kısımda harçsız duvarların 3 sıra halinde 3-4 m uzunluğundaki bir kısmı günümüze kalmıştır (Fotoğraf 61).

Fotoğraf 61: Palu sitadeli Urartu sur duvarları

Fotoğraf 62: Palu yazıtı

Anakaya üzerindeki Urartuca yazıt krallığın Palu'daki varlığının en somut örneklerindendir. Yazıt için anakayanın yüzü 3.40X1.50 m boyutlarında tıraşlanarak 30 cm derinliğinde dikdörtgen bir niş yapılmıştır (Fotoğraf 62). Yazıt nişin içerisinde üst kısımda 28, alt kısımda 7 satır olmak üzere iki kısım olarak yazılmıştır (Çevik, 1987: 17; Köroğlu - Dinçol, 1989).⁴¹ Yazıtta, Menua'nın Şebeteria ve Huzana şehrinin ülkesini ve Supa bölgesini ele geçirerek Hatti ülkesi sınırına ulaştığından bahsedilir. Ayrıca Menua, Melid kralının hayatını haraç koşuluyla bağışlar. Şebeteria şehrinde tanrı Haldi adına bir tapınak inşa ettirir.⁴² Menua'nın Tanrı Haldi adına tapınak yaptırması ve yazıt yazdırması, krallığın bölgede devlet hakimiyetini gösterme çabası olarak düşünülmelidir. Böylelikle krallığın inşa faaliyetleriyle kendi varlığını hissettirmeyi amaçladığını açıklar.

Palu'da yazıtta bahsedilen Haldi tapınağına dair net bir kalıntı yoktur. Çünkü daha önce bahsettiğimiz gibi sitadelde Ortaçağ kalıntıları yoğundur. Fakat sitadelin kuzeydoğu kısmında anakayanın bazı yerleri yapı temeli olabilecek şekilde düzleştirilmiştir. Burası Çevik tarafından kutsal alan olarak adlandırılır (Çevik, 1987: 22-25). Bu alan konum olarak aynı zamanda sitadele hâkim bir noktadır. Alanın hem sitadel içerisindeki konumu hem de anakaya üzerinde yer alan temel izleri burada bir tapınak veya bazı yapıların olabileceği izlenimi verir (Fotoğraf 63).

⁴¹ Ayrıca yazıtın iki bölümünün arasında 19 yüzyılda yazıldığı anlaşılan iki satırlık Arap alfabesiyle yazılmış yazı bulunur. Yazıtta "ed-Dunyâ sâ 'atun fec'aten, Ketebe el-Verd bin 'Abdullâh" Dünya bir saatlik zamandır, onu ibâdetle geçir, Abdullah oğlu el-Verd yazar (Köroğlu, Dinçol 1989: 125).

⁴² "Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı, Şebeteria şehrinin ülkesini ele geçirdi, Huzana şehrinin ülkesini ele geçirdi. Supa şehrini ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Şebeteria şehrinin ülkesini ele geçirdi. Huzana şehrinin ülkesini ele geçirdi. Supa bölgesini ele geçirdi. Hati ülkesine dek ulaştı.

Tanrı Haldi'ye bu yazıtı diktirdi. Şebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak(?) yaptırdı. Şebeteria şehrinde ...Melitia şehri kralının hayatını, haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesi kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

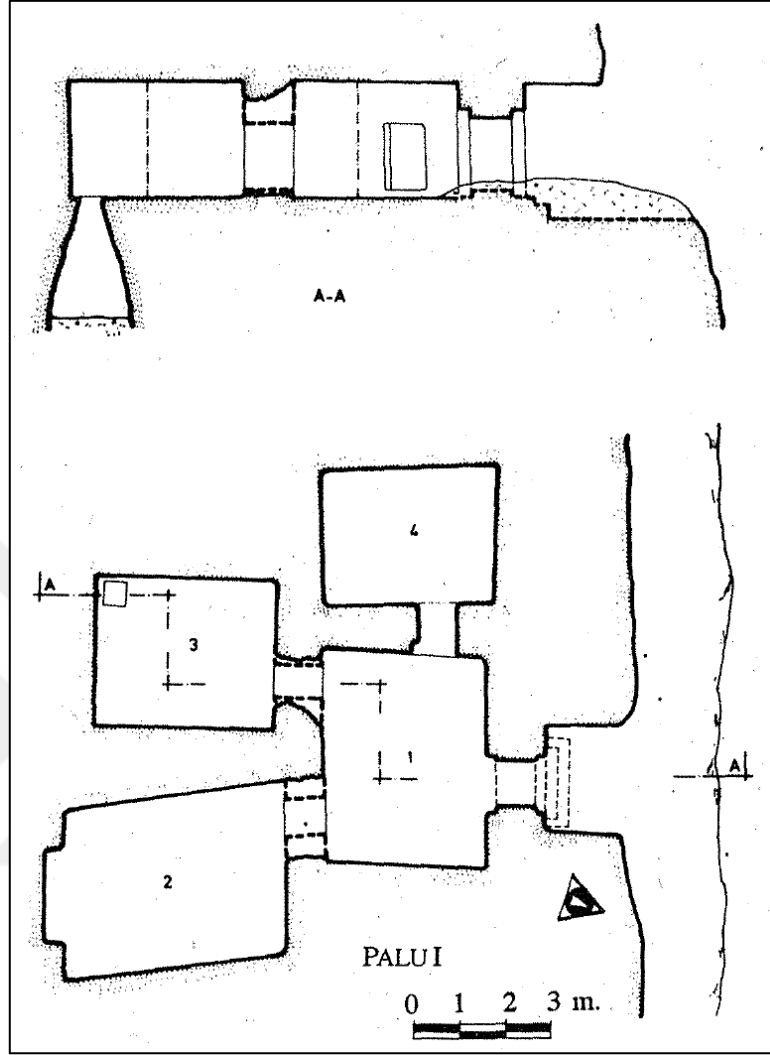
Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler ..." (Payne, 2006: 5.1.9; CTU, 2008: A 5-5).

Fotoğraf 63: Palu sitadeli kaya üzerinde temel yatakları

Palu'da eyalet valilerine ait kaya mezarları sitadelin bulunduğu kayalığın kuzeybatı yüzünde yer alır (Çizim 42). Palu I no.lu kaya mezarı bir ana oda ve bu odanın güney ve batı duvarından açılan kapılarla ulaşılan üç ayrı odadan oluşur (Çizim 43). Mezara ulaşım yukarıda bahsettiğimiz yazıtın solundan başlayarak II. no.lu mezar girişine kadar uzanan dar bir patikayla sağlanır. Kaya mezarının giriş kısmı, üzeri kemerli silmelerle önünden geçen patikadan bir miktar geri çekilmiştir. Böylece giriş kapısının önünde yaklaşık 4 m² boyutunda platform oluşturulmuştur.

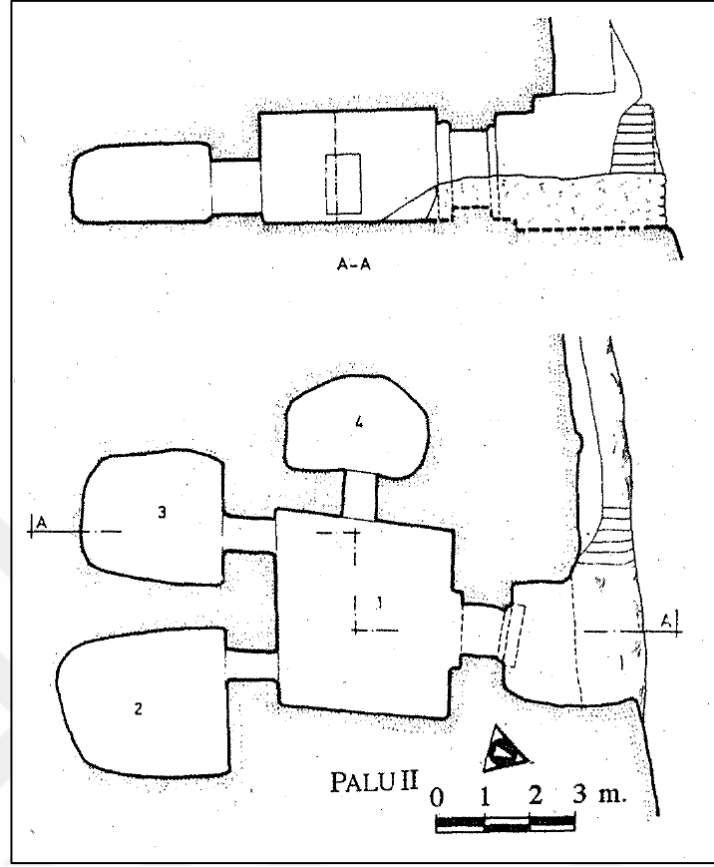
Mezara dikdörtgen planlı tek silmeli 0.95X1.50 m boyutlarında bir kapıyla girilir. Kapının üst kısmının sonraki dönemlerde genişletildiği görülür. Ana oda 3.55X4.70 m ölçülerindedir. Dikdörtgen planlı odanın yüksekliği 2.45 m'dir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Oda 2'ye ana odanın güney duvarından dikdörtgen bir kapıyla geçilir. Mezar odası 4.80X3.80 m boyutlarındadır. Odanın güney duvarında 2.00X1.75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı niş bulunur (Çizim 43). Benzer büyüklükteki nişler aynı bölgede bulunan aşağıda bahsedeceğimiz Mazgirt/Kaleköy (Çizim 60) ve Anbar (Çizim 62) kaya mezarlarında görülür.

Çizim 43: Palu I, kaya mezarı plan ve kesiti (Sevin, 1994: 63; Koroğlu, 1996: 37)

Üçüncü odaya, oda 2 de olduğu gibi ana odanın güney duvarından dikdörtgen bir kapıyla geçilir. Kare planlı oda 3.85X3.20 m ölçülerindedir. Diğer odalarda olduğu gibi tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Mezar odasının güneybatı köşesinde kare girişli yaklaşık 3 m derinliğinde şişe biçiminde çukur bulunur. Oda 4'e ise ana odanın batı duvarından geçilir. 3.10X3.60X2.20 m ölçülerindedir.

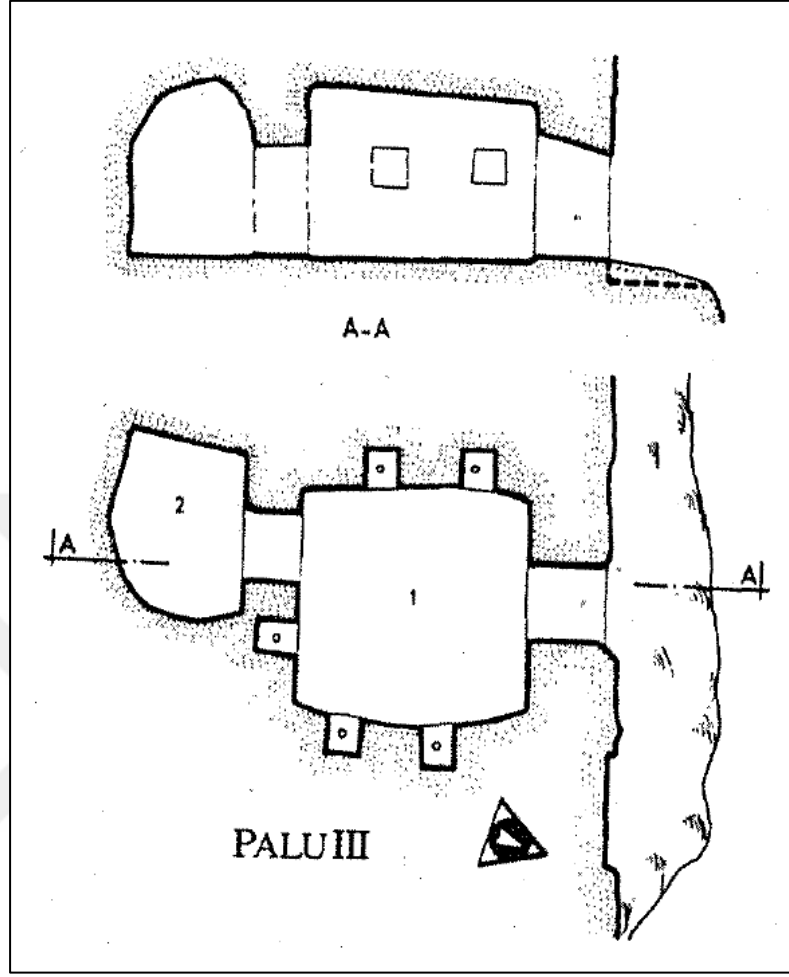
II no.lu mezara I. mezarla aynı patikadan geçilir. I. no.lu mezar girişinden yaklaşık 8 m sonra anakayaya oyulmuş basamaklarla mezar girişine ulaşılır. Mezarın girişi 2.90X3.00 m boyutlarındadır. Tavanı tonozludur. Boşluğa bakan ön kısmı açıktır (Çizim 44). Bu kısım daha sonraları birkaç sıra halinde harçlı duvarla örülmüştür.

Çizim 44: Palu II, kaya mezarı plan ve kesiti (Sevin, 1994: 64; Koroğlu, 1996: 38)

Kaya mezarı 4 odadan oluşur (Çizim 44). Odaların konumları Mezar I ile aynıdır. Mezara 1.10X1.65 m ölçülerinde tek silmeli dikdörtgen bir kapıyla girilir. Ana oda 3.85X4.25 ölçülerinde kabaca kare planlıdır. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın yüksekliği 2.40 m'dir. Ana odanın güney duvarından yine dikdörtgen bir kapıyla oda 2'ye ulaşılır. Oda 2 ile Oda 3'ün arka duvarlarının bitmediği görülür. Dördüncü odaya ana odanın batı duvarından ulaşılır. Bazı odaların kaba şekilde biçimlendirilmesinden mezarın bitirilmeden sonlandırıldığı anlaşılır.

Palu III no.lu kaya mezarı yukarıda bahsettiğimiz mezarların 25-30 m güneydoğu alt çaprazında yer alır. Mezara ulaşım diğer kaya mezarlarına ulaşan patikanın güneyinden başlayan ve mezar girişine kadar uzanan anakayaya yapılmış basamaklarla sağlanır. Kaya mezarı bir ana oda ve bu odanın güney duvarından geçilen yan odadan oluşur (Çizim 45).

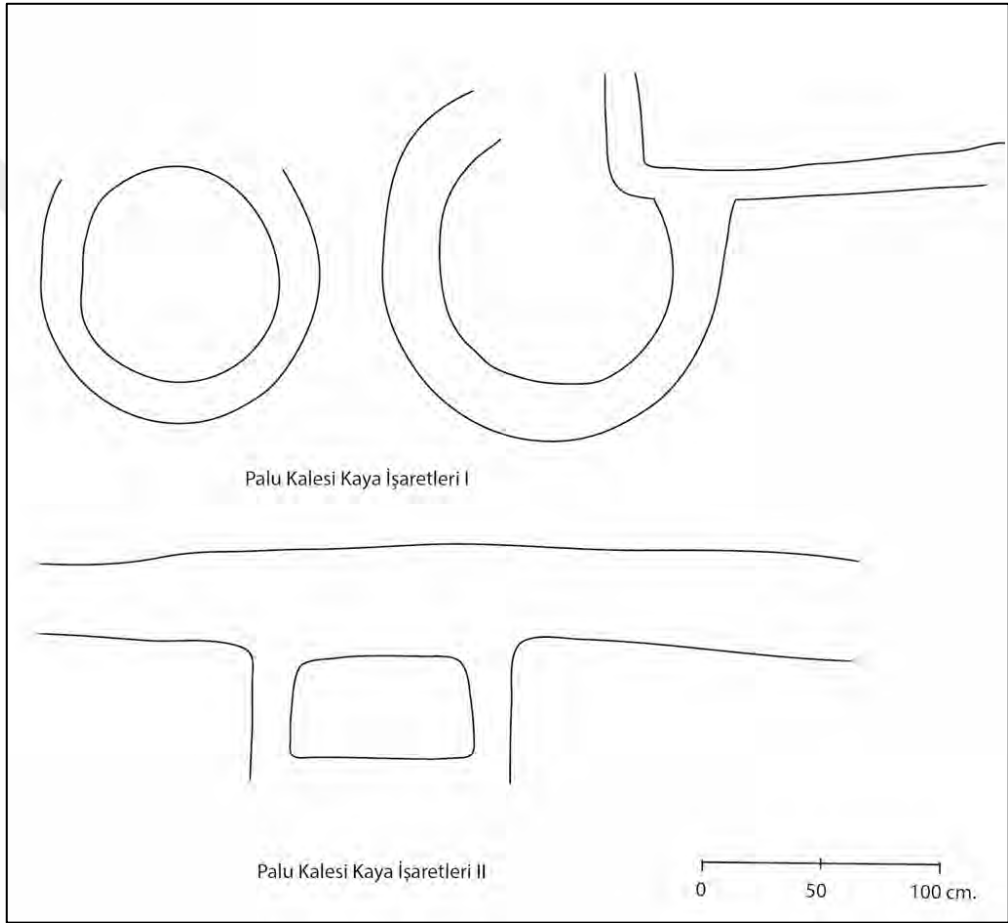

Çizim 45: Palu III, kaya mezarı plan ve kesiti (Sevin, 1994: 65; Köroğlu, 1996: 40)

Mezara dikdörtgen planlı bir kapıyla girilir. Oda I dikdörtgen planlı olup 3.10X3.40 m ölçülerindedir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın doğu ve batı duvarlarından ikişer, güney duvarında 1 adet niş bulunur. Mezarın arka odasına ana kapıyla aynı doğrultuda açılan dikdörtgen planlı bir kapıyla ulaşılır. Oda 2.20X1.73 m boyutlarındadır (Çevik, 1987: 30-31). Odanın batı ve nispeten güney duvarı daha işçilikli iken doğu duvarının köşeleri oval şekilde biçimlendirilmiştir.

Mezar III'ün 3-4 m doğusunda kaya nişi bulunur. Nişin üst kısmı kemerlidir. Nişin alt kısmına yüzeyden 25-30 cm derinliğinde ikinci bir tıraşlamanın yapıldığı ve işlemin yarım kaldığı görülür.

Palu kaya işareti bulunan en batıdaki Urartu yerleşmesidir. Kalenin kuzey eteğinde yer alan bu işaretler iki ayrı kaya bloğu üzerinde bulunur. İlk kaya bloğu üzerinde 3 ayrı işaret vardır. İlk işaret 1.35 m çapında ovaldir. İkincisi hemen yanında 1.60 m çapında ilk işarete benzer. Bu işaretin hemen üzerinde 1.70 m uzunluğunda L biçiminde işaret bulunur. İkinci kaya bloğunda ise 3.60 m boyutunda kanal benzeri bir kaya işareti bulunmaktadır (Çizim 46).

Çizim 46: Palu kaya işaretleri

Palu'da tarihlendirilmesi tartışmalı 2 ayrı basamaklı tünel ve Murat Nehri'ne ulaşan anakayaya yapılmış basamaklar bulunur (Çizim 42). Basamaklı tünel A. kalenin batısında, ilk terasta yer alır. Tünel girişi basamaklarla ulaşılan 3.50 m genişliğinde 22.50 m uzunluğunda ve 3 metre yüksekliğinde geniş bir galeri içerisindedir. Giriş 1.50X2.10 m ölçülerindedir. Tünel yaklaşık 54 m derinliğe sahiptir. Tünel girişten 65 basamağa kadar kuzey-güney doğrultusunda devam eder.

Sonrasında doğuya doğru yönelir. Bu bölümde tünel 139 basamağa kadar dik bir şekilde iner. Daha sonra kuzeybatı yönünde devam eden tünel bir çıkış olmaksızın sonlanır.

Tünel B kalenin güneybatısında ikinci terasta bulunur. Girişten 5-6 metre devam ettikten sonra kayalıkla son bulur. Tünelin bitirilmediği anlaşılır. Tünel B'nin aşağısından başlayarak Murat Nehri'ne kadar inen basamakların tünelin devamı olduğu iddia edilir (Çevik, 1987: 19-20). Fakat tünelin kayalıkla son bulması bu iddiayı geçersiz kılar. Aslında tünelin bir şekilde yarım bırakılmasıyla tünel yerine nehre kadar inen basamakların yapıldığı anlaşılır.

Palu yerel eyalet merkezleri arasında konumu ve büyüklüğüyle aynı bölgede bulunan aşağıda bahsedeceğimiz Kaleköy/Mazgirt ve Anbar aşiret merkezlerinden farklıdır. Konum olarak krallığın batı sınırında bulunur. Burası aynı zamanda batıya yapılan seferler için önemli bir duraktır. Nitekim krallığın başkentini yaklaşık 600 km batısında bulunan Palu'ya yazıt ve tapınak inşa etmesi devletin gücünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca 3 adet çok odalı kaya mezarı burada farklı sülaleden yerel valilerin görev yaptığını gösterebilir. Sevin, Palu kaya mezarlarını incelerken mezarları soylu - yönetici sınıfla ilişkilendirir (Sevin, 1994: 58). Bölgeyle ilgili yazıtlarda geçen Titia ve Zaiani isimli valileri ise Palu'da ikamet eden valiler olabileceğini belirtirken bu konuda ihtiyatlı davranır. Titia'nın kuzeybatıda bir başka eyaletin valisi olabileceği ihtimalini göz ardı etmez. Bölgede birbirine yakın birkaç sınır eyaletinin varlığına işaret eder (Sevin, 2005: 383). Nitekim aşağıda değineceğimiz bölgede bulunan içerisinde çok soylu-yönetici sınıfının varlığını gösteren çok odalı kaya mezarı bulunan aşiret merkezi olarak değerlendirdiğimiz Kaleköy/Mazgirt ve Anbar kaleleri yukarıdaki önermeye uyumludur.

3. 5. Verahram

Naheivan'a bağlı Alişar Köyü'nün 3 km güneydoğusunda Naheivan-İran sınırında bulunan Verahram volkanik arazi üzerinde yer alır. Kuzey ve doğusunu Aras Nehri evreler. Güney ve batı kısmında verimsiz volkanik arazi uzanırken doğu yönünde Aras Nehri'nin karşı kıyısında verimli şerur ovası bulunur (Harita 10).

Bölgeyle ilgili erken dönem bilgilerimiz 1859 yılında Hermitage müzesine, gelen bir grup bronz eser sayesinde olur. Hermitage müze kayıtlarına göre eserler Verahram yakınındaki Alişar Köyü çevresinde kaya mezarından çıkarılmıştır. Eserler arasında kazana ait olduğu anlaşılan kanatlı kadın figürlü kulp ve at giyim ekipmanlarına ait parçalar dikkat çeker (Piotrovsky, 1969b: 15-16). Bu eserler arasında bulunan bir zil üzerinde "Argişti" yazısı okunur (Van Loon, 1966: 114; Muscarella, 2013: 693).

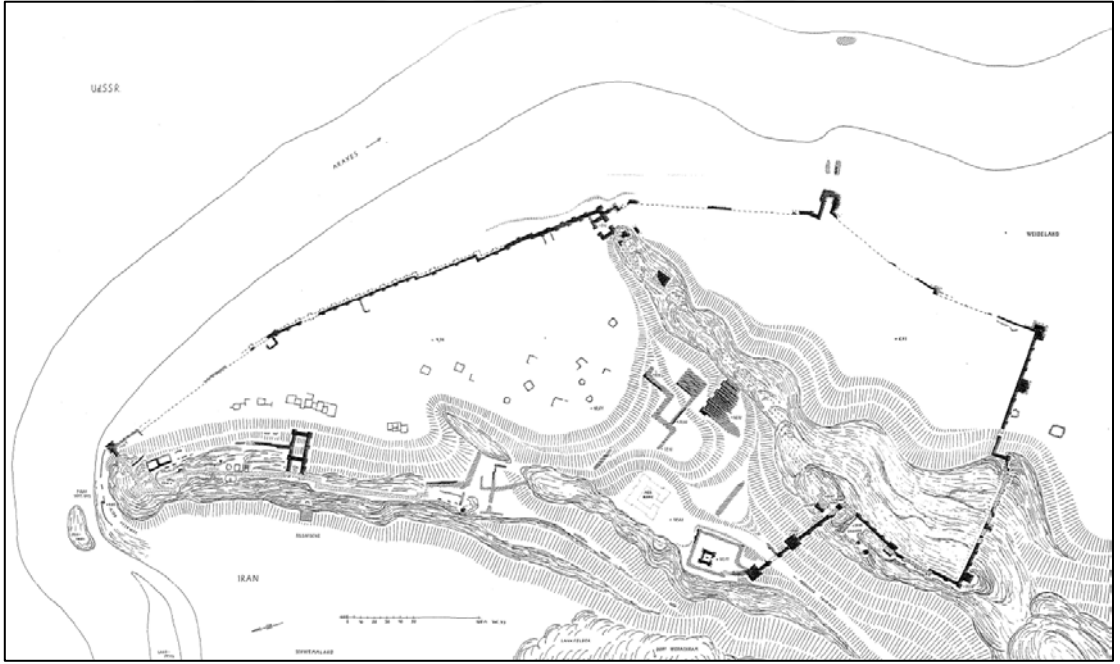
Eserlerin geldiği söylenen Alişar Köyü ile Verahram arası yaklaşık 3 km'dir. Alişar yakınında Verahram'dan başka kaya mezarı bulunmaz. Muhtemelen bu eserler aşağıda bahsededeğimiz Verahram'da bulunan kaya mezarından gelmiştir (Kleiss, 1974: 83-84). Nitekim aşağıda bahsededeğimiz kaya mezarının girişinin toprak seviyesi altında kalması (izim 49) mezarın soyulduğu zamana kadar korunduğunu gösterebilir.

Hermitage müzesine gelen eserler Verahram'ın yaklaşık 69 km güneyindeki Bastam kentinin arkeolojik kazısını yürüten Kleiss'in dikkatini çeker. 1970'li yıllarda yaptığı yüzey araştırmalarında bölgede yer alan diğer kaleler ile birlikte Verahram'ın planını çıkarır ve yüzeyde görünen arkeolojik bulguları tanımlar. Ayrıca kaya mezarının bir planını yayımlar (Kleiss, 1971: 60-62; Kleiss, 1974).

Yerleşme Aras Nehri'nin kenarında kuzey-güney yönünde uzanan kayalığın üst kısmı ve kayalığın Aras Nehri'ne bakan doğu ve güney yamaçlarından nehir sınırına kadar olan bir alanda kurulmuştur. Yerleşmeye ait sur duvarları kayalığın sarp dik kısmını oluşturan kuzey yönü hariç diğer üç yönde izlenebilir. Yani surların kenti çevrelediği anlaşılır (izim 47).

Yerleşmenin sınırları surlar ve sur temel izleri göz önüne alınarak ölçüldüğünde kuzey-güney doğrultusunda 725 m, doğu-batı ekseninden 330 m'ye ulaşır. Bu alan yaklaşık 13.6 hektardır (Zimansky, 1985: 35 table: 2). Yerleşmenin sınırlarının Şerur ovasına kadar ulaşp ulaşmadığını bilemiyoruz. Kleiss araştırmasında ovada herhangi bir mimari kalıntıya rastlamaz fakat Urartu seramiği bulunduğunu belirtir. Ayrıca surların güney kısmında bulunan sur uzantısı ve nehir üzerinde bulunan temel kalıntılarını, ahşap bir köprünün ayakları olduğunu ileri sürer (Kleiss, 1974: 84; Kleiss, 2012: 74-75).

Verahram'da Urartu döneminden kalan mimari unsurlarına baktığımızda sur duvarları ve duvarları destekleyen kuleler, tapınak, büyük rizalitli yapı ve bazı mekanlar tanımlanabilir. Ayrıca sitadelde kaya mezarı ve bir kaya nişi bulunur (Çizim 47).

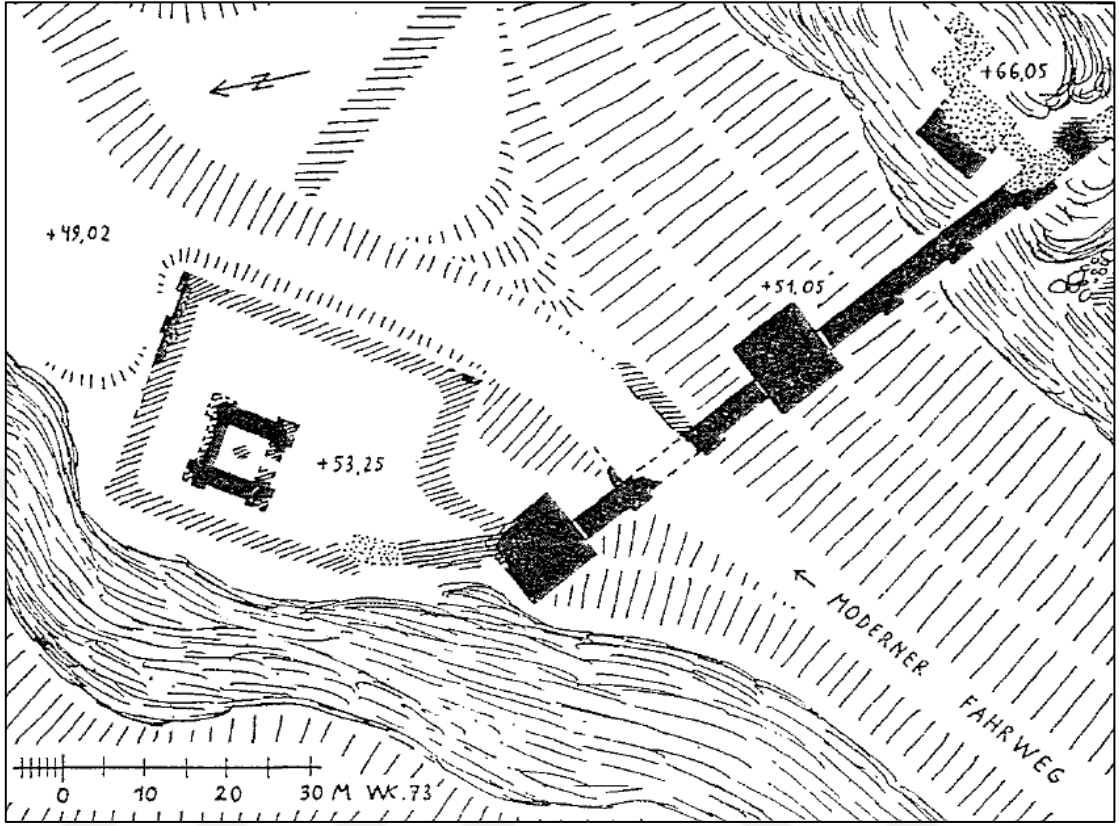
Çizim 47 : Verahram topografik planı (Kleiss, 1974: Abb. 4)

Sur duvarları için bölgede bol bulunan volkanik bir taş olan yarı işlenmiş bazalt kullanılmıştır. Sur duvarlarından kayalığın sarp kısmında bulunan kuzey duvarları kısmen günümüze kalmıştır. Duvarlar doğu kısımda Aras Nehri'ne paralel olarak yaklaşık olarak 63 m devam eder. Kayalığın doğuya doğru olan çıkıntısından sonra

hafif güneye doğru yönelir. Köşede 12X11 m ölçülerinde bir kuleyle birleşir (Çizim 47). Yerleşimin batı sur duvarları diğer yerlere nazaran daha sağlamdır. Bu yöndeki duvarların kayalığın topografyasına uygun şekilde inşa edildiği görülür. Duvarlar kuzey-güney yönünde düz bir hat izlemez. Üç parça halinde inşa edilmiştir. Güneydeki ilk parça en az iki kuleyle desteklenir ve kayalığın üzerinden zemine kadar uzanır. Kuzey köşesinde 2.30 m genişliğinde bir kapı bulunur. Sonrasında yaklaşık 10 m kadar batıya doğru eğimin daha az olduğu yere yönelir. Bu kısımdan yukarı doğru sırt üzerinde devam eder ve doğuya yönelir. Bu kısımda yer yer tanımlanabilen duvarlar kuzeye doğru 90 derece dönerek tapınak alanına kadar uzanır. Bu alanda surların kuzey surlarıyla birleşip birleşmediği anlaşılabilir (Çizim 47).

Planda kayalığın sırt kısmı üzerinde doğu-batı yönünde uzanan sur duvarının varlığı dikkat çeker. Duvarlar sırt üzerinde topografyaya uygun şekilde keskin zikzaklar çizerek devam eder ve nehir kısmında bir kapıyla doğu surlarına birleşir. Sur duvarı aynı zamanda kenti ikiye ayırır. Bu nedenle Kleiss surlarla ayrılmış güneyde kalan kısmı “*vorstadt*” dış kent, tapınak, büyük rizalitli yapı gibi yapıların bulunduğu kısmı ise “*innerstadt*” iç kent olarak tanımlar (Kleiss, 1974: 84 vd.).

Tapınak sitadelin kuzeybatı köşesinde bulunur. Köşeleri rizalitli ve 11.50X11.50 m ölçülerindedir. Duvar kalınlığı 2.40 m’dir. *Cella* alanı 5.50X5.50 m ölçülerindedir. Tapınağın 40X30 m ölçülerinde bir avlusu bulunmaktadır (Çizim 48). Avlunun çevresinin diğer Urartu tapınaklarında olduğu gibi bir duvarla çevrelendiği anlaşılır (Kleiss, 1974: 91). Tapınak plan ve boyut bakımından yerel eyalet merkezi olan Altın-tepe, Kayalidere ve kralî kentlerde bulunan tipik Urartu tapınaklarına benzer. Daha önce bahsettiğimiz gibi Kayalidere’de bulunan tapınak 12.50X12.50 m Altın-tepe 13.80X13.80 m ölçülerindedir. Ayrıca Verahram tapınağının çevresinde hem Altın-tepe’de hem de Kayalidere gördüğümüz gibi bir avlu bulunur. Bu durum Verahram’daki tapınağın bir diğer tapınaklar gibi bir kompleks olarak tasarlandığını gösterir.

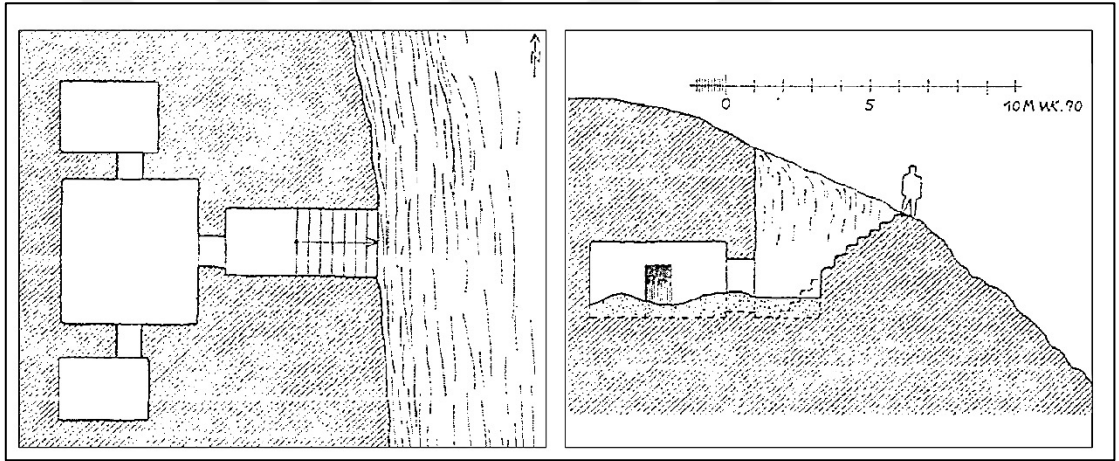
Çizim 48: Verahram tapınak alanı (Kleiss, 1974: 90)

Verahram'da dikkat çeken bir diğer yapı iç kentin doğusundaki rizalitli yapıdır. Yapı dikdörtgen planlı olup 37X16 m ölçülerindedir. Yapının köşeleri rizalitlidir. Yapının uzun duvarlarında destek duvarları vardır. Duvar kalınlığı yaklaşık 3 m olan yapı iki ayrı bölmeden oluşur. Batıdaki bölmenin batı kısmı sur duvarıyla birleşir. 9X8 m ölçülerindedir. Doğu kısmındaki bölme ise daha büyüktür. 15.50X8.00 m boyutlarındadır (Çizim 47). Yapının işlevini bilemiyoruz. Fakat rizalitli olması, yerleşim içerisindeki konumu ve boyutları anıtsal bir yapı olduğuna işaret eder. Ayrıca 3 m'ye yakın duvar kalınlığı yapının çok katlı olduğunu gösterebilir. Yapının mimari bakımdan çok katlı olması, rizalitli olması ve konum olarak sitadelde bulunması yöneticiye ait saray yapısı olabileceği izlenimi verir.

Kaya mezarı sitadelin güneydoğusu köşesinde bulunur. Ana oda ve bu odaya açılan iki yan odadan oluşur. Diğer çok odalı kaya mezarları gibi sitadeli çevreleyen

surların içerisinde yer alır. Mezar girişi için zeminde, kesitten bakıldığında açıkça görülen üçgen bir plan gösteren bir alan çıkarılmıştır. Bu alanda mezar girişine ulaşımı sağlamak amacıyla anakaya üzerinde 2.40 m genişliğinde bir merdiven yapılmıştır (Çizim 49).

Dikdörtgen planlı ana oda 4.80X5.10 m ölçülerindedir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. İkinci odaya ana odanın kuzey duvarından açılan bir kapıyla geçilir. 3.40X2.50 m ölçülerindedir. Güney yan oda kuzey odanın tam ters istikametine açılmıştır. 3.10X2.20 m boyutlarındadır. Mezar odalarının duvarlarında niş bulunmaz. Odaların zemini ise moloz ve toprak dolu olduğunda diğer kaya mezarlarında gördüğümüz çukur gibi donanımların olduğunu anlayamıyoruz (Kleiss, 1971: 61-62).

Çizim 49: Verahram kaya mezarı plan ve kesit (Kleiss, 1974: 88)

Verahram 13.5 h. boyutuyla yerel eyalet merkezleri arasında en büyüğüdür. Konum bakımından bir ova kenarında bulunması, içerisinde tapınak kompleksi, rizalitli yapı gibi anıtsal mekanlar bulunmasından dolayı daha önce bahsettiğimiz yerel eyalet merkezi olan Altıntepe ve Kayalidere'nin benzeridir. Ayrıca diğer yerel eyalet merkezlerinde olduğu gibi burada inşa yazıtı bulunmaz. Urartu yazılı belgelerinde Verahram'ın bulunduğu bölgeyi hedef alan bir sefer kaydı yoktur. Muhtemelen bu bölge Verahram'ta ikamet eden valiler tarafından idare edilmekteydi. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarı burada güçlü bir yerel yöneticinin bulunduğuna işaret eder.

3. 6. Değerlendirme

Bu bölümde yerel eyalet merkezi olarak Karasu havzasında Altıntepe, Yukarı Aras havzasında Hasankale/Pasinler, Aşağı Murat havzasında Palu, Orta Aras havzasında Verahram ve Yukarı Murat havzasında bulunan Kayalidere'yi ele aldık. Fiziki bir harita üzerinde yerel eyalet merkezlerinin dağılımına baktığımızda 4 durum dikkat çeker.

1. Yerel eyalet merkezleri devletin bizzat yaptırdığı kralî kentlerin hakimiyet alanlarının uzağında bulunurlar.
2. Kralî merkezler çoğunlukla Van Gölü havzası ve Orta Aras havzasında bulunurken yerel eyalet merkezleri Karasu havzası, Aşağı Murat havzası gibi daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.
3. Kralî merkezler aynı bölgede birbirlerine yakın şekilde bulunabilirken yerel eyalet merkezleri birbirlerinden uzak farklı bölgelerde yer alır.
4. Yerel eyalet merkezlerinin hakimiyet alanlarının dışında fakat aynı bölgede aşiret merkezleri bulunur.

Karasu havzasında bulunan Altıntepe'de 20 yılı aşkın süredir arkeolojik kazı çalışmaları sürmektedir. Bu nedenle yerel eyalet merkezleri hakkında en fazla veriyi sağlar. Burada yapılan kazılarda surlarla çevrili sitadel alanında kralî kentlerde gördüğümüz tapınak ve saray kompleksleri, büyük depo yapıları ve çeşitli mekanlar ortaya çıkarılmıştır (Karaosmanoglu, *et al.*, 2014). Kralî kentlerden farklı olarak bu yapıların duvarlarında herhangi bir inşa yazıtı bulunmaz. Bir diğer yerel eyalet merkezi olan Kayalidere'de kısa bir süre kazı yapılmasına rağmen sitadel alanında yapılan kazılarda tapınak kompleksi ve depo yapıları büyük oranda ortaya çıkarılmıştır (Burney, 1966). Krallığın en doğusundaki yerel eyalet merkezi olan Verahram'da kazı yapılmamasına rağmen kapsamlı yüzey araştırmalarında burada tapınak olduğu saptanır (Kleiss, 1974: 91). Benzer şekilde tapınak kompleksleri ortaya çıkan her 3 yerel eyalet merkezinde tapınak ve diğer yapı duvarlarında inşa yazıtı yoktur.

Yerel eyalet merkezlerinde yönetici ve aileleri için yapılmış mezarlar bulunur. Palu ve Altıntepe'de bulunan 3 ayrı mezar, Kayalidere'de bulunan en az 8 odalı kaya mezarı ve Verahram, Hasankale/Pasinler bulunan mezarlar plan, anlayış ve işçilik

bakımından başkent Tuşpa'da ki örnekleriyle benzerdir. Bu mezarlar başkentte ve krala özenen yerel valiler tarafından yapılmış olmalıdır.

Aşağı Murat havzasında bulunan Palu ve Yukarı Aras havzasındaki Hasankale/Pasinler sitadel alanlarının büyüklüğü, konum ve çok odalı kaya mezarı bulunması gibi nedenlerden dolayı yerel eyalet merkezi grubuna girer. Her iki yerel eyalet merkezinin sitadel kısmında gördüğümüz yoğun Ortaçağ iskanı Urartu yapı katını tahrip etmiştir. Hasankale'de kısa süre yapılan kazılarda Urartu dönemi sur duvarları ortaya çıkarılmıştır (Erkmen - Ceylan, 2003: 22).

Yukarıda bahsettiğimiz üzere yerel eyalet merkezleri krallığın periferisine kadar uzanan geniş bir bölgeye dağılır. Urmiye gölü havzasına baktığımızda aşağıda bahsedeceğimiz Kale Hodar, Şarik, Rezaiye ve yakın zamanda bilim dünyasına tanıtılan Sydk aşiret merkezleri bulunur (Harita 10). Burada diğer bölgelerde olduğu gibi bir yerel eyalet merkezinin olması muhtemeldir. Bu merkezlerden biri veya farklı bir Urartu yerleşimi yerel eyalet merkezi bağlamında değerlendirilebilir.

Yerel eyalet merkezlerinden anakaya üzerinde sefer yazıtı bulunan Palu, en erken Menua dönemine tarihlenir. Yine Hasankale/Pasinler'de bulunan taş blok üzerindeki yazıt Menua dönemine aittir. Fakat yazıtın *in situ* olmaması taşınmış olma ihtimalini ortaya çıkarır. Altın-tepe'de mezarlarında bulunan bronz eşyalar üzerindeki "*Rusa oğlu Argiştı*" yazısı okunur. Bu nedenle bazı araştırmacılar Altın-tepe'nin kuruluşunu II. Argiştı'ye tarihler (Salvini, 2006a: 111). Krallığın en doğusundaki yerel eyalet merkezi olan Verahram ise günümüzde Hermitage müzesinde bulunan ve Verahram'dan geldiği iddia edilen zil üzerindeki yazıtı göre Argiştı dönemine tarihlenir (Kleiss, 1974: 83-84).

Yukarıdaki tarihlemeleri esas aldığımızda yerel eyalet merkezlerinin krallığın erken dönemlerinden itibaren inşa edildiği anlaşılır. Dolayısıyla bu durum krallığın kralî kentlerin olmadığı merkezden uzak bölgelerde tesis etmeye çalıştığı hakimiyet çabası olarak görünmelidir. Böylece krallık bizzat yatırım yaptığı kralî kentlerin uzağında bulunan bölgelerde yerel valiler aracılığıyla denetimini sağlamaya çalışmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AŞİRET MERKEZLERİ

Üçüncü yerleşme tipi yukarıda kriterlerini belirttiğimiz krali kentlerin hakimiyet alanlarının uzağında bulunur. Bunlar çoğunlukla anayolların uzağında izole ve dağlık bölgelerde bulunan boyut olarak küçük kalelerdir. Boyutları 0.10 h. ile 1 h. arasında değişen bu kaleler aşağıda bahsedeceğimiz birkaç örnek dışında, yaylalarla otlaklar arasında ortalama 1500 m üzeri yükseltide yer alır (Tablo 11).

Bu bölümde aşiret merkezi olarak belirlediğimiz 8 ayrı havza/bölgede bulunan 19 kaleyi değerlendireceğiz. Bunlar; Karasu Havzasında Taşbulak, Şirinlikale ve Pekerçiç, Yukarı Aras havzası Marifet, Yoğunhasan, Aşağı Murat havzasında Anbar ve Kaleköy/Mazgirt, Yukarı Murat Havzasında Hasanova, Çelikli, Atabindi, Dönertaş, Van Gölü havzasının batısında Tatvan, Orta Aras Havzasında Doğubayazıt, Sangar Urmiye Gölü havzasında Kale Hodar, Şarik, Rezaiye ve Sydk, Başkale bölgesinde Yamaç kaleleridir (Tablo 11).

Başkale bölgesi aşiret merkezi sayısı bakımından diğer bölgelerden farklıdır. Bölgede bulunan tek örnek Yamaç'dır. Bu durumun nedeni bölgenin muhtemelen yeterince araştırılmamasıdır. Bu nedenle bölgede yeni aşiret merkezlerinin bulunması muhtemeldir.

Yukarıda isimlerinden bahsettiğimiz aşiret merkezleri krali kentlerin denetim alanının uzağında yer alır. Bu merkezlerin kralî kentlere en yakın olduğu bölge Yukarı Murat havzasıdır (Tablo 12). Daha önce bahsettiğimiz üzere havzanın güneyinde kralî kent olan Aznavurtepe bulunur. Aznavurtepe'nin kuzeyinde aşiret merkezi olarak belirlediğimiz Atabindi ve Dönertaş yer alır (Harita 10). Atabindi ile Aznavurtepe arası 34 km'dir. Yine aynı havzada bulunan Dönertaş'ın Aznavurtepe'ye uzaklığı 37 km'dir. Bu uzaklık en az iki günlük yürüme mesafesidir. Ayrıca bölgeden geçen Murat Nehri'nin Aznavurtepe'yle aşiret merkezleri arasında doğal sınır oluşturduğu anlaşılmaktadır (Harita 10).

Van Gölü havzasında bulunan Tatvan, kralî bir kent olan Kef Kalesi'nin en az 50 km uzağındadır. Orta Aras havzasında bulunan Verahram ve Sangar ise krali bir

kent olan Bastam'a 60-70 km uzaklıkla yer alır. Urmiye Gölü havzasında bulunan Kale Hodar'a baktığımızda kralî kent olan Bastam arasında 67 km mesafe olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 12).

Adı	Bulunduğu Yer	Boyut (hektar)	Yükseklik (metre)
Taşbulak	Karasu Havzası	0.35 / 50x70	1580
Şirinlikale	Karasu Havzası	0.4	1665
Pekeriç	Karasu Havzası	1 ?	1515
Marifet	Y. Aras Havzası	0.27 / 60X45 ?	1810
Yoğunhasan	Y. Aras Havzası	0.09 / 27X36	1800
Kaleköy/Mazgirt	A. Murat Havzası	0.75	1645
Anbar	A. Murat Havzası	0.25	1140
Hasanova	Y. Murat Havzası	0.25 ?	2080
Çelikli	Y. Murat Havzası	0.20 ?	1840
Atabindi	Y. Murat Havzası	1	1760
Dönertaş	Y. Murat Havzası	0.30 ?	1694
Tatvan	Van Gölü Havzası	0.50 ?	1680
Yamaç	Başkale Bölgesi	72X28 m	2148
Doğubayazıt	Orta Aras Havzası	0.10 ?	1977
Sangar	Orta Aras Havzası	0.65	1360
Kale Hodar	Urmiye Gölü Havzası	0.35 ?	1680
Şarik	Urmiye Gölü Havzası	0.80	1570
Rezaiye	Urmiye Gölü Havzası	0.5 ?	1445
Sydk	Urmiye Gölü Havzası	0.75	1444

Tablo 11: Urartu aşiret merkezleri

Aşiret Merkezi	Bulunduğu Bölge	Birbirlerine Uzaklık (km)	Krali Kent	Bulunduğu Bölge
Taşbulak	Karasu Havzası	337	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Şirinlikale	Karasu Havzası	202	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Pekeriç	Karasu Havzası	233	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Marifet	Y. Aras Havzası	108	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Yoğunhasan	Y. Aras Havzası	98	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Kaleköy/Mazgirt	A. Murat Havzası	266	Kef Kalesi	Van Gölü Havzası
Anbar	A. Murat Havzası	268	Kef Kalesi	Van Gölü Havzası
Hasanova	Y. Murat Havzası	63	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Çelikli	Y. Murat Havzası	56	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Atabindi	Y. Murat Havzası	34	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Dönertaş	Y. Murat Havzası	37	Aznavurtepe	Y. Murat Havzası
Tatvan	Van Gölü Havzası	50	Kef Kalesi	Van Gölü Havzası
Yamaç	Başkale Bölgesi	80	Çavuştepe	Van Gölü Havzası
Doğubayazıt	Orta Aras Havzası	62	Arnavir Blur	Orta Aras Havzası
Sangar	Orta Aras Havzası	65	Bastam	Orta Aras Havzası
Kale Hodar	Urmiye G. Havzası	67	Bastam	Urmiye G. Havzası
Şarik	Urmiye G. Havzası	94	Bastam	Urmiye G. Havzası
Sydk	Urmiye G. Havzası	168	Bastam	Urmiye G. Havzası

Tablo 12: Aşiret merkezlerinin en yakın kralî kente olan uzaklığı

Kaya mezarı, kaya işçiliği ve harçsız duvarlar aşiret merkezlerine Urartu başkentinden yansıyan mimari unsurlardır. Harçsız şekilde inşa edilmiş duvarlar kayalığın topografyasına uygun şekilde inşa edilmiştir. Yani sur duvarları kayalığın doğal sınırlarını takip eder. Taşbulak, Yoğunhasan, Şirinlikale, Kaleköy/Mazgirt, Atabindi, Yamaç, Sangar ve Sydk'da harçsız duvarlar görünmektedir. Günümüzde sur

duvarlarının görünmediği Pekiçi, Anbar, Hasanova’da ise duvarlara ait olabilecek bazı temel izleri bulunur. Tatvan, Hasanova, Çelikli, Dönertaş ve Kale Hodar’da ise harçsız duvarlar görünmemektedir. (Tablo 13).

Adı	Kaya Mezarı	Yazıt	Harçsız Duvar	Kırmızı Astarlı Seramik	Kaya İşareti	Sarnıç	Drenaj Sistemi	Sur Temel izi	Kaya Nişi
Taşbulak	+		+			+			
Şirinlikale	+					+		+	
Pekiçi	+				+	+		+	
Marifet	+		+					+	
Yoğunhasan	+		+					+	
Kaleköy/Mazgirt	+	+	+			+		+	+
Anbar	+					+		+	
Hasanova	+		+						
Çelikli	+		+						
Atabindi	+		+		+			+	
Dönertaş	+		+						
Tatvan	+				+				
Yamaç	+		+					+	
Doğubayazıt	+							+	
Sangar	+		+	+		+	+	+	
Kale Hodar	+							+	
Şarik	+							+	
Rezaiye	+								+
Sydk	+		+					+	

Tablo 13: Aşiret merkezlerindeki tanımlanabilir arkeolojik bulgular

Çok odalı kaya mezarları başkentten aşiret merkezlere yansıyan mimari unsurlardan biridir. Aşiret merkezlerinin tümünde aşiret beyi ve ailesine ait kaya mezarı bulunur (Tablo 13). Bazı merkezlerde birden fazla kaya mezarı bulunabilir. En az iki odaya sahip bu mezarlar Van Kalesi'nde olduğu gibi kalenin sarp ve dik kısımlarında yer alır. Mezara ulaşım mezar girişine kadar uzanan patika veya anakaya üzerine oyulan basamaklarla sağlanır. Genellikle girişin önünde bir platform bulunur.

Bu kalelerin bazılarında kaya işçiliğini gösteren kaya nişi, anakayaya yapılmış sarnıç ve kaya işaretleri bulunabilir. Kaya nişi Kaleköy/Mazgirt ve Rezaie'de bulunur (Tablo 13). Benzer nişler daha önce bahsettiğimiz yerel eyalet merkezi olan Palu, Hasankale/Pasinler ve Verahram'da görülür.

Aşiret merkezlerindeki kaya işçiliğinin önemli göstergelerinden bir diğeri kaya işaretleridir (Tablo 13). Anakayaya oyularak yapılmış bu işaretler çoğunlukla daire, orak, V, U ve kanal biçimindedir. Aşiret merkezleri içerisinde Atabindi sayı bakımından en fazla kaya işareti bulunan merkezdir. Atabindi'yi sırasıyla Pekerç ve Tatvan izler.

Kaya işaretlerinin işlevi hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre işaretler dinsel-kültürel anlam taşır. Bu görüşe göre kayalara oyulmuş kanal şeklindeki bu işaretler kurban kanlarının akıtıldığı yerlerdir (Belli, 1989). İkinci ve daha yeni bir görüş ise işaretlere pratik anlam katmıştır. Buna göre bu işaretler mobilya veya atlı araba aksamı için kullanılan kaya kalıplarıdır (Konyar, 2007; Konyar, 2008).

Aşiret merkezleri aşağıda belirteceğimiz özellikler bakımından kralî kentler ve yerel eyalet merkezlerinden ayrılır.

- Aşiret merkezleri çoğunlukla yakınlarından geçen ana yol güzergahı bulunmaz. Daha çok bu merkezler yaylara doğru ulaşan vadiler içinde veya yayla ile otlaklar arasında konumlanmıştır.

- Aşiret merkezleri yıl boyu ikamet için ideal mevsimsel şartların bulunduğu yükseltide bulunmaz. Bu merkezlerden Anbar ve Sangar dışındakiler 1500 m üzeri yükseltide yer alır. Yamaç ve Hasanova ise 2000 m üzeri yükseltiye sahiptir (Tablo 11).

- Aşiret merkezlerinin çoğunda çevresinde tarım yapabilecek geniş araziler yoktur. Sadece Orta Aras havzasında bulunan Sangar, Karasu havzasında yer alan Pekerçiç ve kısmen Şirinlikale'nin çevresinde tarım için müsait arazi bulunur. Daha çok aşiret merkezlerin çevresinde Atabindi, Hasanova, Şarık, Marifet örneğinde olduğu gibi yüksek platoların oluşturduğu otlaklar uzanır (Harita 10).

- Aşiret merkezlerinin boyutları 0.10 h. ile 1 h. arasında değişir. Kralî kentler ve yerel eyalet merkezleriyle karşılaştığımızda boyutlarının son derece küçük olduğu anlaşılır. (Çizim 76).

- Aşiret merkezlerinde kralî kentlerde gördüğümüz tapınak, saray gibi mimari birimler bulunmaz (Tablo 13). Ayrıca kayalık üzerinde bunların inşa edilebileceği düzlük alan da yoktur.

- Aşiret merkezlerinde aşağı yerleşme olmadığı gibi çoğu merkezde aşağı yerleşmeye ait olabilecek müsait alan yoktur.

- Aşiret merkezlerinde krallığın bizzat yatırımını gösteren inşa yazıtı bulunmaz.

- Aşiret merkezlerinde çok odalı kaya mezarı bulunur. Bu merkezlerde kaya mezarı olması burada kaya mezarı yaptıracak gücü olan ve krallığı bilen bir yöneticinin olduğuna işaret eder.

- Aşiret merkezlerinde kışın yiyecek ihtiyacını karşılayacak depo yapıları yoktur.

Yukarıda kriterlerinden bahsettiğimiz aşiret merkezlerinin kullanım amacı neydi? Bu sorunun cevabını kesin olarak bilemiyoruz. Fakat bazı ipuçlarından yola çıkarak değerlendirmeler yapabiliriz. Bunun için önce bu merkezlerin konumlarına sonra mimarisine bakmak gerekir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bu kalelerin konumlarına baktığımızda yakınlarından geçen bir yol ile ilişkili olmadığı görülür. Merkezler bir ana yol güzergahı üzerinde bulunmadıklarından yolu denetleme öncelikleriyle inşa edilmedikleri anlaşılmaktadır.

Aşiret merkezlerine mimari bir gözle baktığımızda bunların istasyon veya karakol olmadıkları daha net anlaşılır. Öncelikle yukarıda ölçülerinden bahsettiğimiz boyut olarak son derece küçük bu merkezlerde askeri birimlerin yıl boyu ikamet edecekleri yapıların olması gerekir. Eğer askerler kale dışında barınıyorsa kuşatma halinde içeridekilerin ihtiyaçlarını karşılayacak depo yapıları ve mimari birimlerin olması gerekir. Bu merkezlerde bu yapılara rastlamadığımız gibi yapıların inşa edileceği müsait alan yoktur. Ayrıca Hasanova, Atabindi, Dönertaş, Tatvan, Kale Hodar, Çelikli, Marifet örneğinde olduğu gibi bu merkezlerin çoğunda savunma amaçlı olduğunu gösteren güçlü sur duvarları da bulunmaz. Dolayısıyla bu merkezlerin karakol veya istasyon işlevi olmadığı anlaşılır.

Bize göre bu merkezler bölgede siyasi gücü elinde bulunduran yerel aşiretlere ait üslerdir. Muhtemelen aşiretler bu üslerde sürekli ikamet etmiyorlardı. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz gibi bu merkezler konum olarak izole bölgelerde yayla ile otlaklar arasında bulunur. Ayrıca kalelerin boyutlarının küçük olması ve mimari birimlerin çok az olması sahiplerinin yıl boyu daimî ikamet etmediğini gösterebilir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu merkezlerin çevrelerinde tarım yapılabilecek alanların olmaması ve ticaret yolu üzerinde bulunamamaları aşiretlerin hayvancılıkla uğraştıkları ortaya koyar. Muhtemelen bu merkezlerin sahipleri hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe aşiretlerdir. Aslında bu bölgelerdeki aşiretlerin yarı göçebe olmaları buldukları çevrenin bir zorunluluğudur. Dolayısıyla merkezlerin yayla ile otlaklar arasında konumlanmış olması bir tesadüf değildir. Muhtemelen aşiretler yazın otların kurduğu zamanlarda sürüleriyle otların hala yeşil olduğu yaylara çıkarlardı.

4. 1. KARASU HAVZASI

4. 1. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Havzaya adını veren Karasu Nehri, Erzurum ovasının kuzeyinde, 3169 m yüksekliğinde Dumlu Dağı'ndan doğar. Dağın güney yamaçlarından toplanan sular, Erzurum ovasına iner. Burada küçük derelerle beslenen Dumlu Çayı ovanın sonunda Karasu adını alır. Nehir sırasıyla Aşkale, Tercan ve Erzincan ovalarından geçer. Batıya doğru akan nehir Kemah boğazını geçtikten sonra güneye doğru yönelir. Elazığ-Keban yakınlarında Murat Nehri'yle birleşerek Fırat'ı oluşturur (Harita 1).

Harita 1: Karasu Havzası

Karasu havzası, yukarıda bahsettiğimiz Dumlu çayının Karasu Nehri'ni oluşturduğu Erzurum ilinden batısından başlayarak, nehrin Erzincan sınırlarından çıktığı ve güneye yöneldiği yere kadar olan havzayı kapsar. Havzanın güneyinde 3000 m aşan yükseltileriyle Mercan ve Karagöl dağları bulunur. Havzanın kuzeyini ise 2500 m yüksekliğinde Otlukbeli dağları sınırlar. İki yüksek dağ silsilesi arasında Karasu Nehri'nin suladığı ovalar bulunur. Ayrıca yüksek dağların 1600-1800 m yükseltileri arasında çok geniş olmayan platolar mevcuttur.

Bölgenin en geniş iki ovası Tercan ve Erzincan'dır. Tercan ovasının ortalama yüksekliği 1450-1500 m arasındadır. Karasal iklimin görüldüğü ovada ortalama sıcaklık 8.4 derecedir. Kış döneminde ovaya düşen kar 60 güne yakın süre yerde kalır. Yaz ve sonbahar döneminde yaklaşık 3,5 ay kurak dönem yaşanır (Yazıcı, 1997).

Fotoğraf 64: Altıntepe sitadelinden Erzincan ovasına bakış

Bölgenin önemli bir diğer ovası Erzincan'dır. Ova ortalama 1200 m yükseltisiyle batısında bulunan Tercan ovasından daha alçaktadır. Çevresinde bulunan dağlarla arasında 2000 m'nin üzerinde yükseklik farkı bulunur. Bu nedenle sert iklim şartlarının etkilerinden korunaklı olan ovada, sıcaklık değerleri çevresine göre daha yüksektir. Ortalama yıllık sıcaklık 10.6 derecedir. Ovaya ilk kar yağışları Ekim aylarında başlar. Kar örtüsünün yerde kalma zamanı yılda yaklaşık 41.5 gündür. Karasal iklim şartlarının hakim olduğu ovada Haziran ayından Ekim ayına kadar kurak dönem yaşanır (Akkan, 1963).

Urartu döneminde krallığın Karasu havzasıyla olan ulaşımını nereden sağladığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat Urartu Krallığı'nın merkezi olan Van Gölü havzasından, Karasu havzasına (Erzincan) ulaşan muhtemel yollar arasında üç rota ön plana çıkmaktadır.

İlk rota Aras Güneyi dağlarını, Ağrı-Eleşkirt –Horasan üzerinden aşarak Aras havzasına, buradan batıya doğru yönelerek Erzurum üzerinden Karasu havzasına uzanır (Harita 10).

İkinci rotayla Aras Nehri'nin doğduğu Bingöl Dağı'nın kuzeyinden⁴³ nehir vadisi takip edilerek Pasinler ovasına geçilebilir. Buradan batıya doğru Erzurum üzerinden Karasu havzasına ulaşır. Bu güzergahın Bingöl dağlarından Pasinler ovasına kadar olan kısmı fiziki açıdan engebeli arazi ve dar vadilerden oluşmaktadır.

Diğer rota ise Murat Nehri vadisi boyunca Elazığ-Tunceli bölgesine, buradan Pülümür vadisi üzerinden Munzur dağlarını aşarak bölgeye ulaşır. Bu rotanın Munzur dağlarını aşan kısmı günümüz koşullarında bile zahmetli ve yorucudur. Hatta kış aylarında vadiden geçiş son derece zordur. Pülümür vadisinde yağın kar uzun bir süre kalır. Öyle ki günümüzde dahi kış aylarında vadiden geçiş 23 adet kar tüneli sayesinde mümkündür.

Peki krallık Karasu Havzasıyla ulaşımını yukarıda bahsettiğimiz rotalardan hangisinden sağlamış olabilir? Krallığın sefer sırasında yazdırdıkları yazıt ve steller bize sefer güzergahı hakkında bazı ipuçları sağlar. Yukarıda bahsettiğimiz rotalara baktığımızda Urartu stel ve yazıtları ilk rota olan Ağrı, Eleşkirt-Horasan güzergahında konumlandığı görülür (Harita 10). Nitekim Eleşkirt-Horasan geçidi aynı zamanda Urartu'nun Yukarı Aras havzası ve daha kuzeye doğru yaptığı seferlerde kullanılmıştır (Koroğlu, 2001). Bu durum Urartu'nun Karasu havzasıyla olan ulaşımında bu yolu kullandığını gösterebilir.

⁴³ Muş-Varto-Hımıs üzerinden.

4. 1. 2. Taşbulak

Taşbulak, Erzincan ili Kemah ilçesinin 9 km kuzeybatısında, Taşbulak köyünün 500 m güneyinde yer alır (Harita 1). Kale kuzey-güney ekseninde uzanan doğal tepenin güney uç noktasında kuruludur. Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın, zeminden yüksekliği yaklaşık 30 m'dir. Kayalığın güneyi doğu-batı doğrultusunda sarp bir uçurumla son bulur. Doğu ve batısı ise zemine doğru eğimli bir şekilde alçalmaktadır (Fotoğraf 65).

Fotoğraf 65: Taşbulak kalesi ve kaya mezarı

Taşbulak Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından 2003 yılı yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Herhangi bir kazı çalışması yapılmayan kalede 2011 ve 2012 yıllarında yüzey araştırması yapılmıştır (Özgül, *et al.*, 2013: 282-283; Üngör, *et al.*, 2014: 71-72; Ceylan, 2015: 250-251). Ayrıca burada bulunan kaya mezarının bir planı yayınlanmıştır (Topaloğlu, 2012: 157).⁴⁴

⁴⁴ Yerinde yaptığımız gözlemlerde, daha önce yayınlanan mezar planına göre, mezarın birinci odasının daha geniş olduğu ve ikinci odaya girişte eşik olduğunu tespit ettik. Bu nedenle mevcut duruma göre daha önce yayınlanan mezar planı üzerinde değişiklikler yaptık.

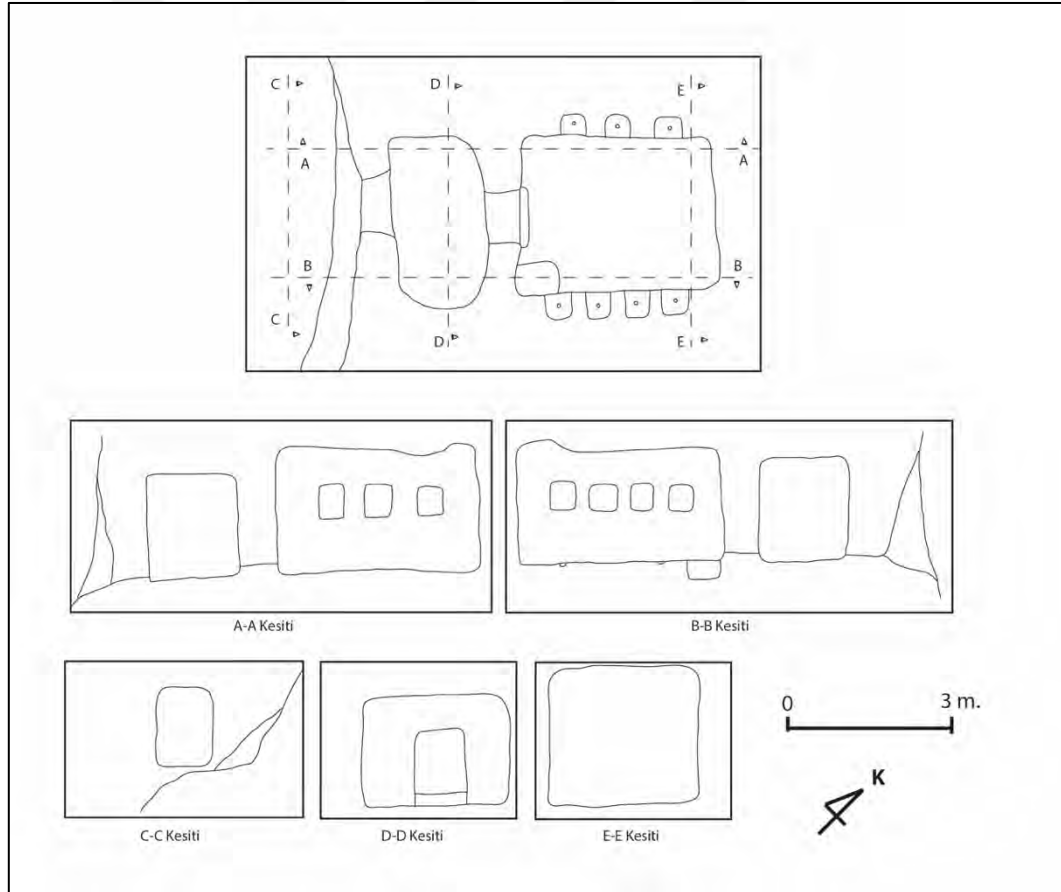
Fotoğraf 66: Taşbulak; Urartu dönemi duvar kalıntıları

Fotoğraf 67: Taşbulak duvar temelleri

Kale kayalığı üzerinde yaklaşık 70X50 m ölçülerinde bir alanı kaplamaktadır. Kaleye ulaşımın kuzey kısmında, kayalığın batı yamacından güney ucuna doğru uzanan bir yolla sağlandığı anlaşılır. Bu yönden doğal bir sırt sayesinde rahatlıkla ulaşılabilir. Kaleden günümüze aşiret ve yerel eyalet merkezlerinde gördüğümüz çok odalı kaya mezarı, duvarlara ait temeller ve kısmen kaya işçiliği kalmıştır.

Kayalığın doğu ve güney yamaçlarında kalınlığı 1.50 metreyi bulan sur duvarlarına ait olduğu anlaşılan harçsız şekilde yapılmış taş sıraları görünmektedir (Fotoğraf 66-67). Ayrıca kayalığın batı yamacında tepenin yaklaşık 50 metre kadar aşağısında teras duvarı izlenimi veren taş sıraları dağınık olarak izlenebilir.

Çizim 50: Taşbulak kaya mezarı planı (Topaloğlu, 2012: Çizim 1)'den uyarlama

Kaya mezarı kayalığın güneydoğu uç noktasında bulunur. Mezara ulaşım kuzeydoğu yönünden kayalığın doğusuna geçilerek günümüze birkaç basamak halinde kalmış kaya basamaklarıyla sağlanmaktadır. Mezarın güneye açılan giriş kapısının önünde bulunan platform yakın zamanda kırıldığı için günümüze ulaşmamıştır.

Kaya mezarı ana kapının açıldığı küçük ön oda ve arkasına yapılmış diğer bir odadan oluşur (Çizim 50). Mezarın ana kapısı 1.45 m yüksekliğinde, 1 m genişliğinde 60 cm derinliğinde dikdörtgen şekilde yapılmıştır. Ana kapının eşiğinde olası sızıntılardan kaynaklanan suları dışarı atmak için yapıldığı anlaşılan bir kanal bulunur. Birinci oda kabaca dikdörtgen bir plan gösterir. Duvarların birleştiği köşeler oval bir formda yapılmıştır. Tavanı düz şekilde biçimlendirilen odanın yüksekliği yaklaşık 1.80 m'dir.

Fotoğraf 68: Taşbulak kaya mezarı, ikinci odanın doğu duvarından görünüş

İkinci oda birinci odanın kuzey kısmında bulunur. İkinci odaya 1.40 m yüksekliğinde, 90 cm genişliğinde, 60 cm kalınlığında dikdörtgen bir kapıyla girilir. Zeminde 15 cm genişliğinde kapı eşiği bulunmaktadır. Mezar odası 3.60X2.80 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Girişin sağ duvarında 4 (Fotoğraf 68), sol duvarında 3 adet 50X50 cm ölçülerinde niş bulunur. Nişlerin içerisinde küçük oyuklar vardır. Odaya girişin sağ köşesinde, oda tabanının en alçak noktasında, 50X70 cm ölçülerinde bir çukur bulunmaktadır. Burası daha önceki yayınlarda sunu çukuru olarak değerlendirilir (Topaloğlu, 2012: 139). Olasılıkla bu çukur kayadan sızan suların toplanması için yapılmış olmalıdır.

Taşbulak, Urartu Krallığı'nın günümüze kadar tespit edilen en batıdaki aşiret merkezidir. Altın-tepe'nin 61 km batısında yer alır. Başkent Van Kalesi'ne uzaklığı ise Erzincan, Erzurum-Pasinler-Horasan-Ağrı-Patnos-Erciş üzerinden 625 km'dir.⁴⁵

Taşbulak yaklaşık 0.35 hektar boyutuyla aynı bölgede bulunan Şirinlikale'nin benzeridir. Kalede bulunan yukarıda bahsettiğimiz çok odalı kaya mezarı ve harçsız sur duvarları haricinde Urartu etkisini gösteren net bulgu yoktur. Yani bir önceki bölümde bahsedilen kralî kentlerde ve yerel eyalet merkezlerinde gördüğümüz tapınak ve saray kompleksi, büyük depo yapıları gibi mimari birimler bulunmamaktadır.

Taşbulak konum olarak deniz seviyesinden 1580 m yükseltide yayla ile otlakların sınırında bulunur. Sarp bir vadide bulunan Taşbulak'ın çevresinde tarım yapılabilecek düzlük alan yoktur. Daha önce bahsettiğimiz gibi ana yolların uzağında bölgenin izole kısmında yer alır. Dolayısıyla kışın kar yağdığı dönemde uzun süre ulaşılması zordur. Taşbulak'ın çevresinde düzlük arazi bulunmaması ve yolların uzağında izole bir yerde bulunması sahiplerinin hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe aşiretler olduğunu gösterebilir.

⁴⁵ Hesaplama günümüz anayol güzergahı üzerinden Google Maps kullanılarak yapılmıştır.

4. 1. 3. Pekiç

Pekiç, Erzincan ili Tercan ilçesinin 15 km kuzeybatısında bulunan adırkaya (Pekiç) köyünün kuzey bitişinde yer alır (Harita 1). Karasu ayının 6 km doğusunda bulunan kale kabaca oval plan gösteren bir kayalık alan üzerine kurulmuştur (Fotoğraf 69). Kalenin güneyi boyunca Pekiç ovası uzanır. Bu durum Pekiç'i diğer aşiret merkezlerinden farklı kılmaktadır.

Fotoğraf 69: Pekiç

Pekiç hakkında erken dönem bilgilerimizi İngiltere'nin Diyarbakır başkonsolosluğunu yapan J. G. Taylor'un bölgeye yapmış olduğu gezilerini anlattığı notlardan ediniyoruz. Taylor 1866 yılı gezisinde Pekiç'e uğramış ve kalede bulunan basamaklı tünel ve kaya işçiliğini Ermeni Krallığı'yla ilişkilendirmiştir. (Taylor, 1868: 282-283). 1987 yılında Işık, şirinlikale'yi konu alan yazısında Pekiç'den de bahseder. Kalede bulunan kaya mezarları ve kaya işaretlerinin bir bölümünün resimlerini yayınlar (Işık, 1987b: 522-523). Pekiç'de bulunan kaya mezarlarının planları ise daha sonra evik tarafından yayınlanır (evik, 2000: lev. 65a-65b-65c).

Ayrıca kale ve çevresinde 1998-99 yıllarında yüzey araştırması yapılmıştır (Ceylan, 2000: 278-279).

Kaleden günümüze sur temel izleri, basamaklı tünel, çok odalı ve tek odalı kaya mezarları, sarnıçlar ve kaya işaretleri kalmıştır. Kayalığın üzerinde olması muhtemel sur duvarları günümüze ulaşmadığından kalenin planı anlaşılamamaktadır. Fakat doğu ve güney yamaçlarda surlara ait olabilecek bazı temel izleri mevcuttur (Fotoğraf 70). Bu izleri göz önünde bulundurduğumuzda, kaleyi çevreleyen sur duvarlarının kayalık alanın topografyasına uygun şekilde kayalığın etrafı boyunca dolandığı söylenebilir. Temel izlerinden yola çıkarak yaptığımız hesaplamalarda kalenin yaklaşık 1 h. boyutunda olduğunu söyleyebiliriz.

Fotoğraf 70: Pekerîç sur temel izleri (K. Köroğlu)

Fotoğraf 71: Pekiç basamaklı tünel

Fotoğraf 72: Pekiç basamaklı tünel girişi

Basamaklı tünel kayalığın güney kesiminde bulunur (Fotoğraf 71-71). Doğu-batı yönünde açılmıştır. Zemine doğru dik bir şekilde iner. 25-30 m sonra tünelin sonu kayalık zeminle sonlanır. Basamaklı tünelin girişinin hemen solunda kayaya oyulmuş kanala benzer bir oyuk bulunur (Fotoğraf 72). Benzer şekilde tünelin 7-8 m kuzey üst tarafında tünel girişine doğru uzanan anakayaya oyulmuş kanallar görünmektedir. Muhtemelen bu kanallar sayesinde kayalık üzerinde biriken sular tünelin içine drene edilmiş olmalıdır.

Sarnıç kayalığın güneybatısında yer alır. Şişe formunda olan sarnıcın giriş çapı yaklaşık 120 cm'dir (Fotoğraf 73). Mevcut derinliği 2.50 m olan sarnıcın zemini moloz doludur. Batı duvarı düz şekilde tıraşlanmıştır. İçerisinde dikdörtgen bir kapıyla geçilen 1-1.50 m boyutunda oda benzeri açıklık bulunur. Odanın tavanı oval şekilde biçimlendirilmiştir. Sarnıcın içerisinde bulunan açıklık bakımından ele aldığımız kalelerin hiçbirinde örneği yoktur. Pakeriç'de bulunan basamaklı tünel ve aşağıda bahsedeceğimiz sarnıç kalede Ortaçağ'da yerleşim olduğunu göstermektedir.

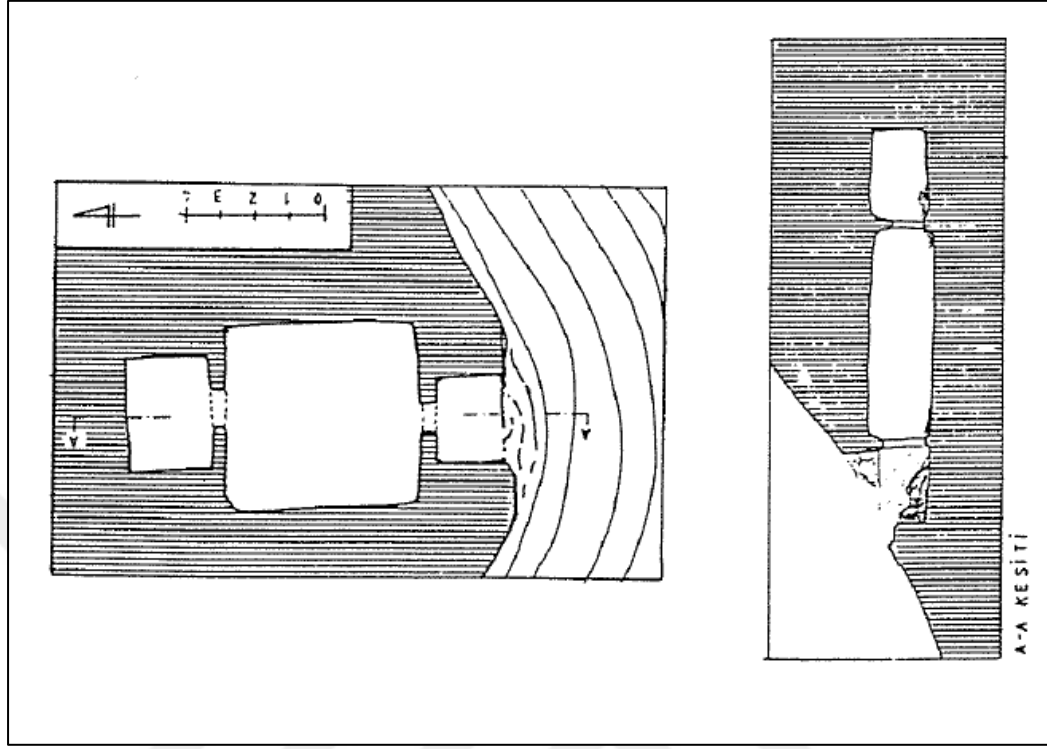
Fotoğraf 73: Pakeriç sarnıç

Pekeriç’de 3 ayrı kaya mezarı bulunur. Bu mezarlardan biri iki odalı diğerleri tek odalıdır. Her 3 mezarda kalenin doğu kısmında yer alır. Pekeriç I mezarı, iki odalıdır (Çizim 51). Girişinde kabaca dikdörtgen biçimde kayaya oyulmuş üzeri açık bir platform vardır (Fotoğraf 74). 2.00X2.30 m ölçülerindeki bu alanın zemini moloz doludur. Alanın üzerinin kapatılıp kapatılmadığı belli değildir. Bize göre alanın üzeri açık olmamalıdır. Aksi durumda kayaya oyulan bu kısımda biriken suların mezarın ana kapısından mezarın içine basma ihtimali vardır. Benzer şekilde mezar girişlerine ileride bahsedeceğimiz Yoğunhasan (Fotoğraf 92) ve Tatvan (Çizim 63) kaya mezarlarında rastlanır.

Fotoğraf 74: Pekeriç I mezar girişi

Kaya mezarının ana kapısı 1.10X1.30 m boyutlarında olup üzeri kemerli şekilde biçimlendirmiştir. Ana oda 3.40X3.60 m ölçülerindedir. Kabaca dikdörtgen bir plana sahiptir. Tavanı düzdür. Odanın yüksekliği yaklaşık 1.90 m’dir. İkinci oda ana odanın hemen kuzeyine açılmıştır. 60 cm genişliğinde, 90 cm yüksekliğinde, 30 cm kalınlığında kemerli bir kapıyla geçilir. Kapının sağ tarafı tahrip olmuştur. Odanın zemini ana odadan yaklaşık 50 cm daha yüksektir. Boyutları 2.30X2.30 m’dir. Yüksekliği 2.10 cm olan odanın duvar köşeleri oval şekilde biçimlendirilmiştir.

Çizim 51: Pekiç I no.lu kaya mezarı planı (Çevik, 2000: Levha 65a)

Pekiç II. kaya mezarı kayaya oyulmuş dikdörtgen planlı üzeri açık bir alan ve bu alandan dikdörtgen bir kapıyla geçilen mezar odasından oluşur. Odanın duvar köşeleri oval şekilde birleştirilmiştir. Pekiç III. kaya mezarı Pekiç II ile şekil açısından benzerlik gösterir. Kayaya oyulmuş üstü açık bir giriş ve girişin hemen kuzeyine açılmış dikdörtgen bir odadan oluşur (Çevik, 2000: Levha 65b-65c).

Pekiç’de iki odalı kaya mezarından sonra krallığın etkisini gösteren en belirgin maddi kültür kalıntısı kaya işaretleridir. Bu işaretler kayalığın doğu ve güney yamaçlarında bulunur. Kaynaklarda toplam 11 adet kaya işaretinden bahsedilir (Belli, 1989: 76; Konyar, 2008: 313). Kalede yaptığımız araştırmada 10 adet kaya işareti yerinde görebildik. Güney yamaçtaki oval şeklindeki kaya işaretin çapı yaklaşık 120 cm’dir (Fotoğraf 75). Diğer dokuz kaya işareti bir grup halinde kayalığın doğu yamacındadır (Fotoğraf 76).

Fotoğraf 75: Pekeriç kaya işareti

Fotoğraf 76: Pekeriç kaya işaretleri

Kalede bulunan yukarıda bahsettiğimiz çok odalı kaya mezarı, kaya işaretleri ve sur temel izleri Urartu dönemine aittir. Basamaklı tünel ve sarnıç ise Urartu sonrasına tarihlenir.

Pekeriç'e en yakın aşiret merkezi 36.5 km mesafedeki aşağıda bahsedeceğimiz Şirinlikale'dir. Pekeriç'in yerel eyalet merkezi olan Altıntepe'ye olan uzaklığı ise kuşuçu mu 52 km'dir. Başkent Tuşpa'ya ise Erzurum-Pasinler-Horasan-Ağrı-Patnos-Erciş üzerinden 490 km uzaklıkta bulunur.

Pekeriç konumu nedeniyle aynı bölgede bulunan Taşbulak ve aşağıda bahsedeceğimiz Şirinlikale'den farklıdır. Diğer aşiret merkezlerinin çevresinde tarım yapmaya müsait düzlük alanlar bulunmazken Pekeriç güneyi boyunca uzanan bir ovanın kenarında yer alır. Fakat içerisinde yerel eyalet merkezlerinde gördüğümüz birimlerin olmaması burayı aşiret merkezi olarak değerlendirmemize neden olur.

4. 1. 4. Şirinlikale

Şirinlikale Erzincan ili Tercan ilçesinin 19 km güneybatısında Esenevler Köyü'nün 3 km batısında yer alır (Harita 1). Kale Toros dağlarının yükseltilerini oluşturan kuzey-güney doğrultusunda uzanan kayalık alan üzerindedir. Kalenin dört tarafı sarp kayalıklarla çevrilidir (Fotoğraf 77). Doğu ve güneyini Şihköy deresi sınırlar. Kuzeyinde 1600 m yüksekliğe sahip otlaklar uzanır.

Fotoğraf 77: Şirinlikale (K. Köroğlu)

Şirinlikale bölgede araştırmalar yapan Fahri Işık tarafından tespit edilmiştir. Işık 1987 yılında yayınlamış olduğu çalışmasında kalenin topografik planını yayınlamıştır. Burada bulunan basamaklı tüneller ve kaya mezarları hakkında bilgi vermiştir (Işık, 1987b). Işık'tan sonra 2006 yılında kalede yüzey araştırması yapılmıştır (Ceylan, *et al.*, 2008: 131-132).

Şirinlikale'de sur temel yatakları, harçlı duvarlar, sarnıç/depolama alanları, tek ve çok odalı kaya mezarları ve basamaklı tüneller tanımlanabilir (Çizim 52). Sur temel yatakları kalenin doğu ve güney kesiminde anakaya üzerinde görülür (Fotoğraf 78).

Bu kesim kayalığın diğer yerlerine göre daha sarp alanını oluşturur. Ortaçağ' tarihlenen harçlı sur duvarları kayalığın kuzey ve doğu kısımlarında yer yer ayakta kalmıştır. Günümüzde kuzey kısmından yıkılan harçlı duvarlar bloklar halinde yamaçlara dağıldığı görülmektedir. Kalenin doğusunda dereye bakan kısımda kaya mezarlarına paralel olarak uzanan ayrı bir duvar bulunur. Harçlı biçimde inşa edilen duvarın aşağıda bahsedeceğimiz basamaklı tünellerle ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 79).

Fotoğraf 78: Şirinlikale sur temel izleri (K. Köroğlu)

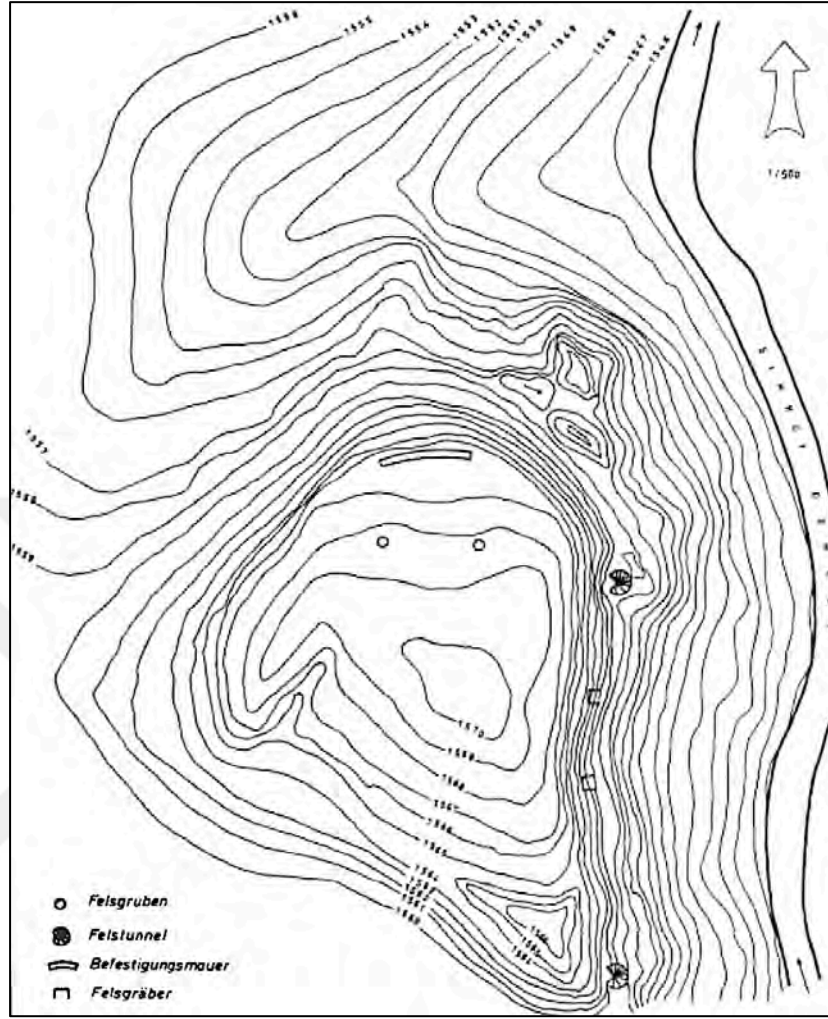
Şirinlikale'de iki adet basamaklı kaya tüneli bulunur. Bunlardan Tünel A kayalığın Şihköy deresine bakan doğu kısmında yer alır. Tünel girişi kemerli şekilde biçimlendirilmiştir (Fotoğraf 80). Sarmal şekilde devam eden tünelin sonu kapalıdır. Basamaklı Tünel B, diğer tünel gibi kayalığın doğu yüzünde bulunur. Tünel kuzey-güney doğrultusunda açılmıştır. Dik bir şekilde 30 m kadar indikten sonra tünelin sonu kayalık bir zeminle son bulur. Bu tünelin en yakın benzeri yukarıda bahsettiğimiz Pekeriç'de bulunmaktadır (Fotoğraf 71-72).

Fotoğraf 79: Şirinlikale basamaklı tünellerle ilişkili harçlı sur duvarı

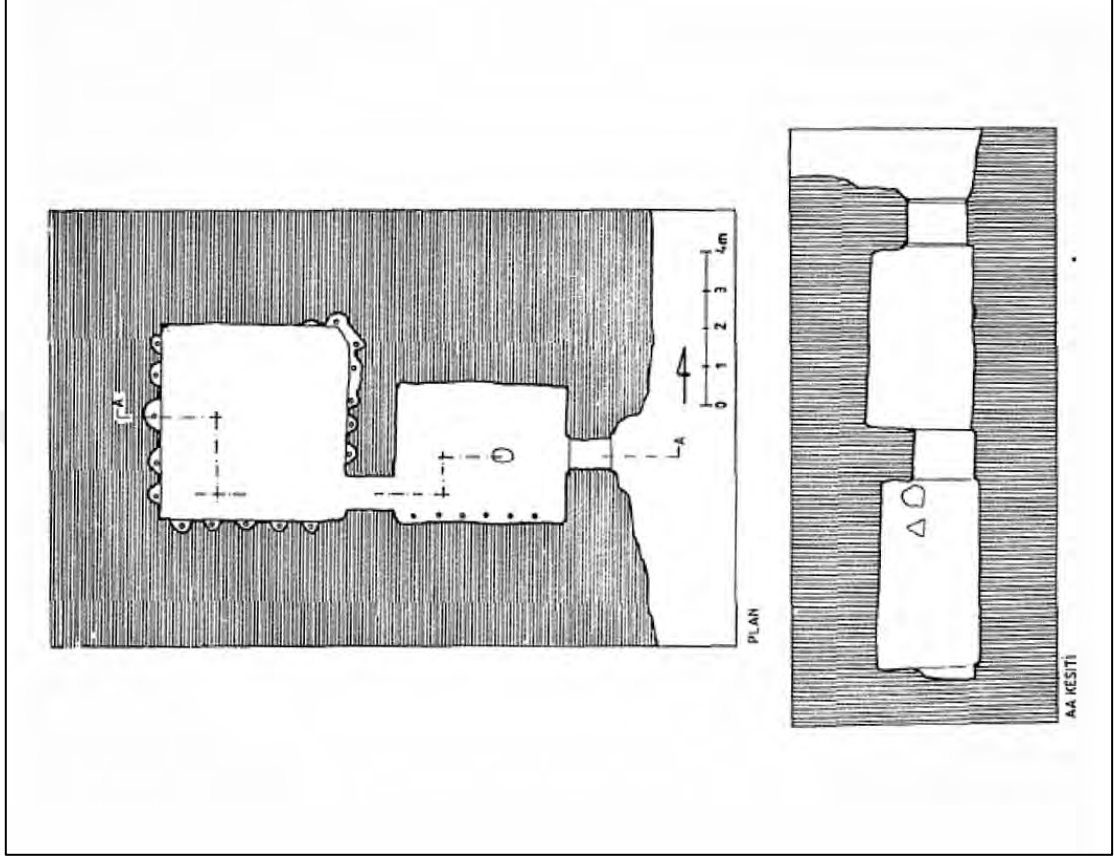
Fotoğraf 80: Basamaklı tünel A girişi

Çizim 52: Şirinlikale topografik planı (Işık, 1987b: Abb. 2)

Sarnıç kayalığın kuzey üst bölümünde yer almaktadır. 0.70X0.80 m ölçülerinde oval bir girişi vardır. Girişin çevresinde muhtemelen kapağın oturması için yapıldığı anlaşılan silme bulunur. Sarnıcın içi moloz doludur. Fakat şişe biçiminde yapıldığı anlaşılır. Sarnıcın batısına sarnıç ile aynı doğrultuda, anakayaya oyulmuş dibek bulunur. Dibeğin etrafında kayaya oyulmuş bir kanal yer alır. Muhtemelen bu kanal dibeğin içerisine olası su sızıntısını engellemek amacıyla yapılmıştır.

Urartu dönemine tarihlenen kaya mezarı kayalığın doğu kesiminde bulunur. Mezar bir oda ve bu odanın batısına açılmış diğer odadan oluşur (Çizim 53). Doğu-batı doğrultusunda açılan mezara kuzey kısımdan gelen bir patikayla ulaşıldığı anlaşılır. Kaya mezarının önünde 3.10X3.00 m ölçülerinde bir platform bulunur.

Çizim 53: Şirinlikale çok odalı kaya mezarı plan ve kesit (Çevik, 2000: Levha 36a)

Mezarın ana kapısı dikdörtgen olup 0.60 m genişliğinde 1.23 m yüksekliğinde 0.93 m derinliğindedir. Kapı içeriden ve dışarıdan kalın bir silmeyle çevrelenir (Fotoğraf 81). Birinci oda dikdörtgen planlıdır. 2.75X3.60 m ölçülerindedir. Duvarların köşeleri dik şekilde kesilmiştir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilen odanın yüksekliği 2.10 m'dir. Odanın güney duvarında 6 adet oyuk bulunur (Çizim 53).

İkinci odaya 0.95X1.27X0.68 m ölçülerinde dikdörtgen formlu bir kapıyla geçilir. 3.80X3.90 m ölçülerinde olup kare planlıdır. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın yerden yüksekliği 2.25 m'dir. Odanın zemini birinci odadan yaklaşık 25 cm daha aşağıdadır. Güney duvarında 5, doğu duvarında 5 ve batı duvarında 2 olmak üzere 12 adet niş bulunur (Fotoğraf 82). Nişlerin boyutları yaklaşık 0.40X0.40 m'dir.

Fotoğraf 81: Şirinlikale çok odalı kaya mezarı girişi

Fotoğraf 82: Şirinlikale çok odalı kaya mezarı içeriden

Yukarıda bahsettiğimiz iki odalı kaya mezarının 10-15 m güneyinde ikinci bir mezar bulunur. Tek odalı olduğu anlaşılan mezar doğu-batı doğrultusunda açılmıştır. 0.70X1.00 m boyutlarındaki ana kapının sağ tarafı tahrip olmuştur. İki basamakla mezar odasına girilir. 3.12X3.85 m boyutlarındaki odanın tavan yüksekliği 2.15 m'dir. Odanın batı duvarında önünde bir basamak olan geniş bir niş bulunur. Nişin önünde bulunan basamağın sağ tarafında bir oyuk bulunur. Benzer şekilde nişin arka duvarında sıralı şekilde 14 adet oyuk vardır.

Fotoğraf 83: Değirmen taşı

Şirinlikale'de çok odalı kaya mezarı ve kaya işçiliği Urartu dönemine tarihlenir. Yukarıda bahsettiğimiz harçlı duvarlar, bu duvarlarla ilişkili tüneller ve tek odalı kaya mezarı Urartu sonrasında aittir. Nitekim yerinde yaptığımız gözlemlerde kalenin kuzeybatı kısmında düzlük alanda çok sayıda defneci çukuruna rastladık. Bu çukurlar içerisinde görünen değirmen taşı Şirinlikale'de Urartu sonrasında ait yerleşim olduğunu net bir şekilde ortaya koyar (Fotoğraf 83).

Şirinlikale'ye en yakın aşiret merkezi yukarıda bahsettiğimiz Pakeriç'dir. İki aşiret merkezinin birbirine uzaklığı 36.5 km'dir. Yerel eyalet merkezi olan Altıntepe'ye uzaklığı ise yaklaşık 76 km'dir.

Fiziki bir harita üzerinde Şirinlikale'nin konumuna baktığımızda yolların uzağında izole bir yerde olduğu anlaşılır. Öyle ki bulunduğu yer ana yol güzergahına⁴⁶ kuş ucumu 25 km uzaklıktadır. Çevresinde en az 1600 m yükseltiye sahip plato özelliği gösteren çok geniş olmayan düzlük alanlar bulunur. Fakat günümüz koşullarında bile bu alanlarda tarım yapmak çok zordur.

⁴⁶ Karasu vadisi

4. 1. 5. Değerlendirme

Karasu Havzası, Karasu Nehri'nin bir kolu olan Dumlu çayının bulunduğu Erzurum'un batısından başlayarak nehrin Erzincan sınırlarından çıktığı ve güneye yöneldiği yere kadar olan havzayı kapsar. Bölgede Urartu Krallığı'na ait yazıt ve stel bulunmaz. Ayrıca kralların yıllık icraatlarından bahsettiği annalarda da bölgeyi hedef alan bir sefer kaydından bahsedilmez.⁴⁷

Karasu havzasında ele geçen tek yazılı belge daha önce bahsettiğimiz yerel eyalet merkezi olan Altıntepe'de mezarlardan çıkan eşyalar üzerinde bulunur. Salvini Altıntepe'nin kuruluşunu tunç bir eser üzerinde yer alan "*Rusa oğlu Arğışti*" (CTU, 2012: 11-5) ifadesi nedeniyle II. Arğışti dönemine tarihler (Salvini, 2006a: 111). Altıntepe'nin kazısını yapan Özgüç ise mezarlar ve mezarlardaki buluntulardan yola çıkarak Altıntepe'yi II. Sarduri, I. Rusa ve II. Arğışti dönemlerine tarihlemektedir (Özgüç, 1969: 26).

Bölgede bulunan arkeolojik verilere baktığımızda krallıkla bizzat ilişkilendirebileceğimiz 4 yerleşme bulunur. Bunlar havzanın merkezinde Erzincan ovasında Altıntepe, doğusunda Pekerç ve Şirinlikale, batısında Taşbulak'dır. Altıntepe 4 hektara ulaşan sitadel alanı ve sitadel alanında bulunan saray, tapınak kompleksi, büyük depo yapılarıyla bir yerel eyalet merkezidir. Ayrıca konum olarak Erzincan ovasında yani kolaylıkla ulaşılabilen izole olmayan bir yerde bulunur. Diğer merkezlerin ise konum olarak yaylalara çıkan yollar üzerinde ana yolların uzağında daha çok izole bölgelerde yer aldığı görülmektedir (Harita 10). Aşiret merkezi olan değerlendirdiğimiz bu merkezlerde Altıntepe'de gördüğümüz tapınak, saray, depo yapıları gibi mimari birimler bulunmadığı gibi bunların olabileceği geniş alan bulunmamaktadır.

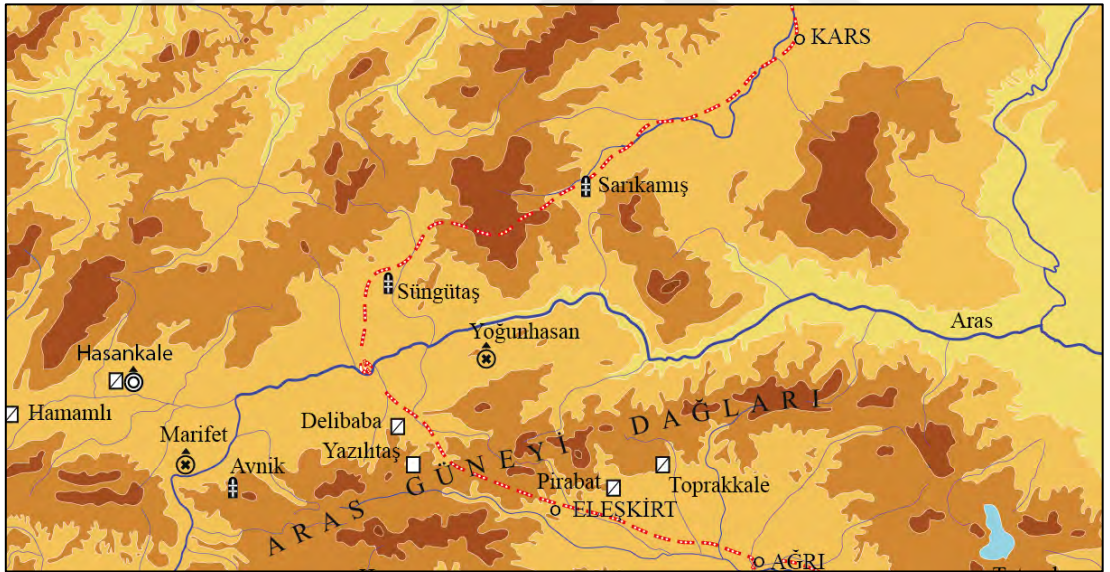
⁴⁷ Burney yazıtlarda geçen Diauehi ülkesini Erzurum, Hasankale ovasını da içerisine alarak Aşkale - Tercan arasına lokalize eder (Burney - Lang, 1971: 136). Fakat yazıtlardan anladığımız kadarıyla Diauehi'nin kuzeye doğru yapılan sefer yolu üzerinde olması gerekir. Bu durumda ülkenin Yukarı Aras havzasını kapsayacak şekilde batıda Pasinler ovasını içerisine alarak kuzeyde Çoruh vadisine kadar uzanan olan geniş bir alan ile eşitlenmesi daha muhtemeldir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 25-26; Köroğlu, 2001: 720)

4. 2. YUKARI ARAS HAVZASI

4. 2. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Coğrafyacılar tarafından Erzurum-Kars platosu olarak adlandırılan havza volkanik lav yükseltisinin, Aras Nehri ve diğer küçük akarsular tarafından şekillendirilmesiyle oluşmuştur. Havzanın denizden yüksekliği ortalama 2000 m'dir. Havza çoğunlukla volkanik arazilerden oluştuğundan toprakları verimlidir. Fakat havzanın deniz seviyesinden yüksekliği ve karasal iklim özellikleri nedeniyle tarım yapmak oldukça zordur.

Havzayı şekillendiren Aras Nehri Bingöl dağlarının kuzey eteklerinden doğar. Kuzeye doğru akan nehir Palandöken dağlarıyla Aras Güneyi dağları arasında dar bir boğazdan geçerek Erzurum-Kars platosuna geçer. Doğuya doğru akan nehir, Arpaçay ve irili ufaklı birçok akarsuyla beslenerek Türkiye sınırlarından çıkarak Ermenistan bölgesine ulaşır (Harita 2).

Harita 2: Yukarı Aras Havzası

Yukarı Aras havzası olarak adlandırdığımız bölge yukarıda tanımladığımız Aras Nehri'nin günümüz Erzurum sınırlarına girdiği kısımdan başlayarak Ermenistan sınırına ulaştığı yere kadar olan havzayı kapsar. Havzayı kuzey ve güneyi boyunca

uzanan yüksek dağ sıraları sınırlar. Bu dağ sıralarının arasında çok geniş olmayan ovalar ve yüksek platolar yer alır (Harita 2).

Havzanın batı kısmında bulunan Pasinler ovası havzanın önemli ovalarından birisidir. Uzunluğu 40 km genişliği 16 km olan ova doğu-batı yönünde uzanır. Denizden yüksekliği yaklaşık 1650 m'dir. Ovanın güneyinde sırasıyla Şahvelet, Aktaş, Topçu Dağı bulunur. Kuzeyi ise Kargapazarı ve Güllü dağlarıyla çevrelenir. Karasal iklim koşullarının hüküm sürdüğü ovada yıllık ortalama sıcaklık 6.6 derecedir. Ekim aylarında başlayan kar yağışı, mayıs aylarına kadar sürebilir. (Geçit, 2009). Yıllık sıcaklık ortalamasına baktığımızda daha önce bahsettiğimiz Erzincan ovasına göre daha soğuk olduğu anlaşılmaktadır.

Pasinler ovasından doğuya doğru Aras Nehri'nin kuzey güney kısımlarında geniş platolar göze çarpar. Bu platolar ortalama 1600-1800 m yüksekliğe sahiptir. Yükseklik ve soğuk hava koşulları nedeniyle bu platolarda tarım çeşitliği bulunmaz. Yaz aylarında platolara düşen yağış nedeniyle platolar çoğunlukla otlak özelliği taşımaktadır.

4. 2. 2. Marifet

Erzurum ili Pasinler ilçesinin 20 km güneydoğusunda bulunan Marifet Köyü'nün 700 m güneybatısına yer alır (Harita 2). Kale kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan yaklaşık 60 m uzunluğunda 45 m genişliğinde kayalık bir alan üzerine kuruludur (Fotoğraf 84). 20-30 m yüksekliğinde kalkerden oluşan kayalık alanın dört tarafı dik ve sarp bir şekilde sonlanmıştır.

Fotoğraf 84: Marifet

Marifet vadiyi ve vadiden geçen yolu gören bir konumda, vadinin 300 m kuzeydoğusunda bulunur. Vadiden geçen yol, Erzurum bölgesiyle Bingöl-Muş bölgesini birbirine bağlar. Daha önce bahsettiğimiz bu yol dar nehir vadilerini takip eder. Yaklaşık 1800 m yükseltide bulunan kalenin çevresinde tarıma müsait düzlük alanlar bulunmaz (Fotoğraf 84). Çevresini daha çok otlakların yer aldığı Aras Güneyi dağlarının kuzey yükseltileri oluşturur.

Başgelen (Başgelen, 1986b: 26; Başgelen, 1992) tarafından bilim dünyasına tanıtılan Marifet’den günümüze kayalık üzerinde sur temel yatakları, harçsız taş duvar sıraları ve çok odalı kaya mezarı kalmıştır. Duvar ve surlara ait taşların neredeyse tamamı sökülüş ve taşınmış durumdadır. Kalenin üzerinde bulunduğu kalker kayalığın yumuşak dokusu nedeniyle sur temel izlerinin büyük bölümü doğal nedenlerden oluşan tahribat yüzünden görünmez. Sadece kayalık alanın güney ucunda bazı sur temel izleri bulunur. Aynı kısımda Urartu dönemine ait olabilecek yarı işlenmiş taş sıraları birkaç sıra halinde görülebilir (Fotoğraf 85).

Fotoğraf 85: Marifet duvar kalıntısı

Marifet kaya mezarı, kayalığın güneyinde Aras Nehri’ne bakan kısımda bulunmaktadır. Mezar kuzey-güney doğrultusunda açılan bir oda ve bu odanın batısına açılmış diğer bir odadan oluşur (Çizim 54). Mezar girişi zeminden yaklaşık 3.5 m yüksekliktedir. Mezara zeminden yukarı doğru mezarın ana kapısına ulaşan basamaklarla ulaşılır (Fotoğraf 87). Basamaklardan çoğunluğu tahrip olmuş olsa da bazıları günümüzde görülebilmektedir.

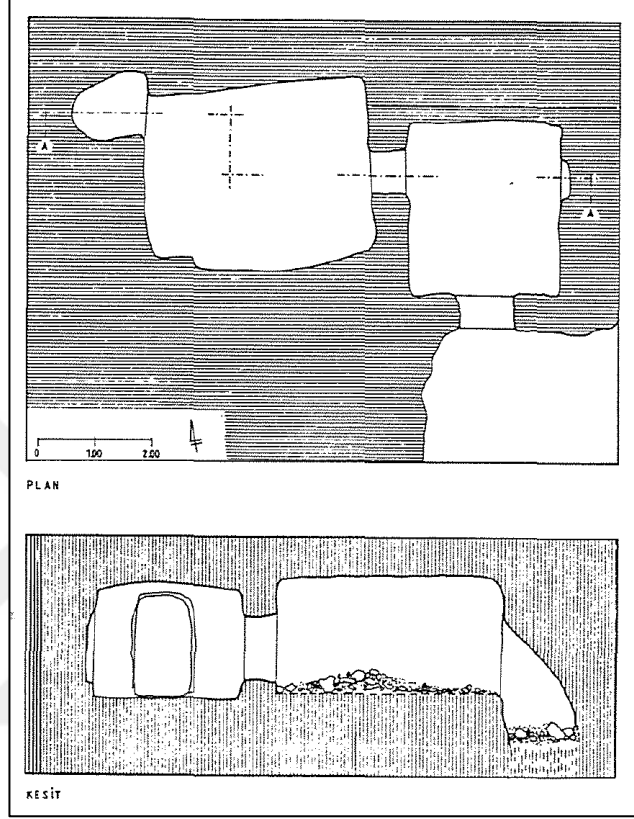
Mezarın dikdörtgen planlı ana kapısı 0.95 m genişliğinde, 0.60 m derinliğinde, 1.60 m yüksekliğindedir. Kapının iç üst bölümlerinde her iki yanda kilitleme aksamına ait olabilecek bazı izler bulunmaktadır (Fotoğraf 86).

Fotoğraf 86: Marifet kaya mezarı giriş kapısı

Mezarının ilk odası 2.65X2.95 m boyutlarındadır. İyi işçilikli olduğu anlaşılan odanın duvarlarının birleşim yerleri ve tavan köşeleri dik şekilde kesilmiştir. 1.85 m yüksekliğindeki odanın tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Tavanın yan duvarlarıyla birleştiği yerde düz bir çizgi şeklinde devam eden silmeler bulunur. Bu silmeler zemine kadar uzanmaktadır. Benzer durum odanın dört duvarında görünür.

Odanın doğu duvarında 0.70X0.35 m ölçülerinde dikdörtgen bir niş yer alır. Muhtemelen bu niş sonradan daha sonraki dönemlerde açılmıştır.

Çizim 54: Marifet kaya mezarı plan ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 42a)

İkinci odaya geçiş birinci odanın batı duvarından dikdörtgen formlu bir kapıyla sağlanmaktadır. Kapının ölçüleri 0.75X0.64X1.12 m'dir. Odanın içerisinden bakıldığında kapının kemerli olduğu anlaşılır (Fotoğraf 88). Dikdörtgen planlı oda 3.20X3.90 m boyutlarındadır (Çizim 54). Mevcut yüksekliği 1.10 m olan odanın zemini moloz doludur. Kapının bulunduğu duvar ve güney duvarında birinci odanın duvarlarında bulunan silmelere benzer izler görülmektedir. Mezar odasının kuzey ile batı duvarının birleştiği yerde zemine doğru uzanan biçimsiz bir form gösteren çukur bulunur. Muhtemelen bu çukur ve birinci odada bahsettiğimiz niş gibi daha sonraki dönemlerde açılmıştır.

Fotoğraf 87: Marifet kaya mezarı girişi

Fotoğraf 88: Marifet kaya mezarı içeriden gornş

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Marifet, yaklaşık 300 m güneyinde bulunan vadi ve vadiden geçen yolu gören bir yerde konumlandırılmıştır. Vadiden geçen yol Bingöl-Muş bölgesiyle, Erzurum bölgesini birbirini bağlar. Fakat bu güzergahın Urartu döneminde kullanıldığı bilemiyoruz. Daha önce bahsettiğimiz gibi Urartu'nun kuzeye yaptığı seferlerde bu güzergahın daha doğusunda, Urartu stel ve yazıtlarının bulunduğu Ağrı, Eleşkirt-Horasan güzergahını kullandığı anlaşılmaktadır (Harita 10)

Pekeriç'in sınırları tam olarak belirlenemese de kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın ölçtüğümüzde kalenin yaklaşık 60X45 m ölçülerinde olduğu anlaşılır. Dolayısıyla Marifet boyut olarak küçüklüğü, konum olarak çevresinde düzlük alanların bulunmaması ve içerisinde kaya mezarı bulunması nedeniyle diğer aşiret merkezlerine benzediği anlaşılmaktadır.

4. 2. 3. Yoğunhasan

Yoğunhasan Kars ili Sarıkamış ilçesinin 22 km güneyinde, Karapınar Köyü'nün 3 km batısında bulunur (Harita 2). Aras güneyi dağlarının kuzey uzantıları üzerinde 1800 m rakımda yer alır (Fotoğraf 89). Kale doğu batı doğrultusunda uzanan kayalığın üzerinde 27X36 m ölçülerinde bir alanı kaplamaktadır (Çizim 55). Kayalığın üç tarafı sarp ve dik uçurumla sınırlanmaktadır.

Fotoğraf 89: Yoğunhasan genel görünüş

Yoğunhasan'ın daha önce bahsettiğimiz Aras Nehri vadisinden geçen anayolla ilişkisi yoktur. Bulunduğu yer Aras Nehri'nden ve vadiden geçen yolun 2 km güneyinde kalır. Kaleden bakıldığında yolun sadece en fazla 100 metrelik küçük bir bölümü kuzey yönünde yer alan iki yükselti arasından görülebilmektedir (Fotoğraf 90).

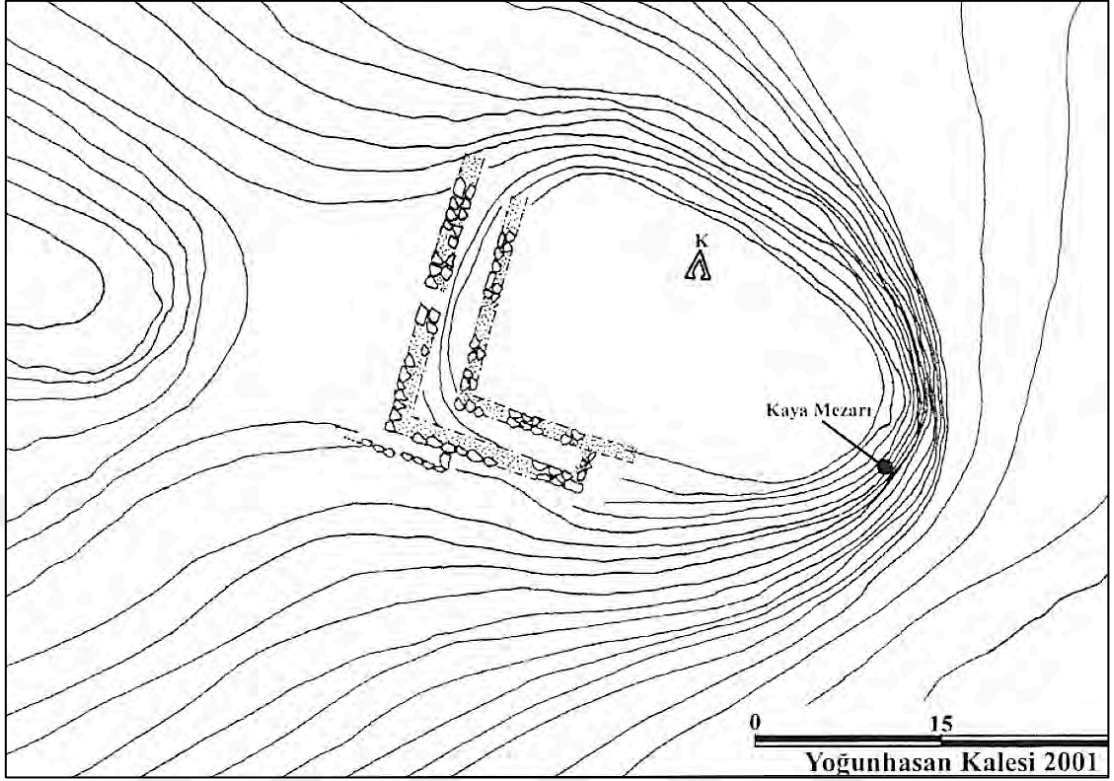
Kaleye ulaşım batı yönünden kayalığın üst kısmına uzanan doğal bir sırtla sağlanır. Bu yöndeki sur duvarları arasındaki açıklık giriş olarak değerlendirilebilir. Kayalık üzerinde sur temel yatakları, harçsız duvarlar ve çok odalı kaya mezarı tanımlanabilir (Belli - Ceylan, 2002b: 2).

Fotoğraf 90: Yoğunhasan Kalesi'nden vadi ve vadiden geçen yolun görünüşü

Fotoğraf 91: Yoğunhasan sur duvarları

Çizim 55: Yoğunhasan topografik planı (Belli - Ceylan, 2002b: 130)

Kaleyi çevreleyen harçsız duvarların batı ve güneybatı kısımları kısmen ayakta kalmıştır. Bu bölümde en az üç metre kalınlığında andezit taştan yapılmış duvarlar bulunmaktadır (Fotoğraf 91). Yukarıda bahsettiğimiz giriş olarak tanımlanan alan bu kısımdadır. (Belli - Ceylan, 2002b: 2). Kayalığın kuzeye kısmı yaklaşık 60 m yüksekliğinde uçurumla sınırlanır. Bu yönde kaleye çevreleyen surlara ait olabilecek birkaç sıra halinde taş sıraları görülebilir (Fotoğraf 89).

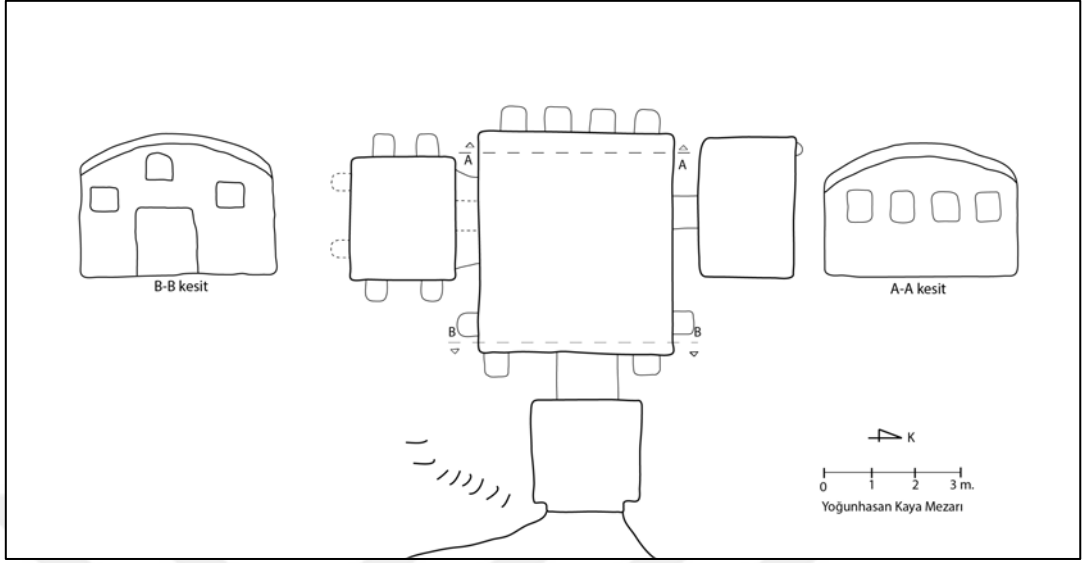
Kaya mezarı kayalığın sarp ve dik bölümünü oluşturan doğu kısmında bulunur. Doğu-batı doğrultusunda açılan mezara ulaşımın kayalığın üst kısmında güneydoğu kesimine açılmış düzenli olmayan basamaklarla sağlandığı anlaşılmaktadır.

Kaya mezarı bir ana oda ve bu odanın kuzey ve güney duvarından geçilen iki yan odadan oluşur (Çizim 56). Kaya mezarının giriş kısmında 2.70X2.50 m ölçülerinde 80 cm derinliğinde üzeri açık platform bulunur (Fotoğraf 92). Benzer mezar girişlerine Pekerîç ve Tatvan kaya mezarında rastlanır. Muhtemelen platformun üzeri kapalıdır. Çünkü dışarıya doğru herhangi bir drenaj kanalı bulunmayan bu alana

su basması durumunda, platformda biriken su mezarın içine dolacaktır. Dikkatlice bakıldığında platformun yan duvarları üzerinde kayaya oyulmuş bazı izler görülebilir (Fotoğraf 92). Bu durumda girişin üzerinde, Altıntepe örme kaya mezarlarının üst örtüsüne benzer bir kapama işleminin olabileceğini önerebiliriz. Bu önerme aşağıda bahsedeceğimiz ana kapının üzerinde bulunan pencere benzeri açıklığı anlamlı hale getirebilir. Çünkü platformun üzerinin kapalı olması durumunda ana kapıdan içeriye gün ışığı giremez. Dolayısıyla ana kapının üzerine açılmış üçgen formlu 0.70X0.70 m boyutlarında pencere benzeri bir açıklıkla bu sorun çözülmüş olabilir.

Ana odaya 1.40X0.40X1.60 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapıyla geçilir. (Belli - Ceylan, 2002b: 5) Oda 4.40X5.00 m ölçülerinde kare planlıdır. Tavan yüksekliği 3.20 m'dir. Tavanı beşik tonoz şeklinde biçimlendirilmiştir. Köşelerde tek dişli silme boydan boya uzanır. Odanın tavanında yaklaşık 1 m çapında yuvarlak bir açıklık vardır. Ana odanın doğu duvarında iki, kuzey ve güney duvarında birer ve batı duvarında dört niş yer alır. Nişlerin boyutları, 0.70X0.70 m ölçülerindedir. Odanın tabanı moloz doludur. Kaçak kazı çukurları nedeniyle zeminin yoğun tahribata uğradığı görülmektedir (Fotoğraf 93).

İkinci odaya ana odanın güney duvarında bulunan dikdörtgen formlu bir kapıyla geçilir. Kapısı tahrip olmuş mezar odası 2.30X2.80 m boyutlarındadır. Tabanı moloz doludur. Bu yüzden tam yüksekliği ölçülemez. Fakat zeminin ana odadan 20-25 cm yüksek olduğu anlaşılır. Odanın doğu ve batı duvarlarında ikişer, güney duvarında iki adet niş bulunur. Güney duvarındaki nişlerin tahrip olduğu anlaşılır. Bazı nişlerin sadece kaya üzerinde izleri kalmıştır. Üçüncü odaya ana odanın kuzey duvarından 1.70 m yüksekliğinde 50 cm derinliğinde 90 cm genişliğinde dikdörtgen bir kapıyla ulaşılır (Çizim 56). Dikdörtgen planlı oda 3.20X2.10 m boyutlarındadır.

Çizim 56: Yoğunhasan kaya mezarı plan ve kesiti

Fotoğraf 92: Yoğunhasan kaya mezarı girişi

Fotoğraf 93: Yoğunhasan kaya mezarı ana odadan görünüş

Yoğunhasan konum, boyut ve barındırdığı arkeolojik bulgular bakımından Yukarı Aras havzasında bulunan Marifet aşiret merkeziyle benzer özellikler gösterir. Kale konum olarak Aras Güneyi dağlarının ilk yükseltileri üzerinde güneye doğru uzanan otlakların başladığı yerde bulunur. Daha önce bahsettiğimiz gibi Yoğunhasan'ın vadiden geçen ana yolla bizzat ilişkisi yoktur. Bu nedenle kalenin yolu denetleme işlevine sahip olduğunu söyleyemeyiz. Çevresinde diğer birçok aşiret merkezinde olduğu gibi tarım yapılabilecek düzlük arazi yoktur. Muhtemelen burası diğer aşiret merkezleri gibi hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin üssüdür. Nitekim dönemin yazılı kaynaklarında Urartu'nun bölgeden aldığı haraç listelerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan önemli bir yer tuttuğu görülmektedir (CTU, 2008: A 8-11 d, A 8-2 Vo).

4. 2. 4. Değerlendirme

Yukarı Aras havzası olarak adlandırdığımız bölge Aras Nehri'nin Erzurum sınırlarına ulaştığı yerden başlayarak Ermenistan sınırına kadar olan havzayı kapsamaktadır. Yazılı belgelere göre krallığın bölgeye ilgisi Menua döneminde başlar. Bu konuda Aras Güneyi dağlarının kuzey eteğinde bulunan Yazılıtaş yazıtı⁴⁸ ve Süngütaş steli⁴⁹ bilgi vermektedir. Her iki yazıttan Menua'nın Diauehi ülkesini hedef aldığı anlaşılır. Diauehi ülkesinin lokalizasyonu tam olarak yapılamaz.⁵⁰ Fakat genel olarak Yukarı Aras havzasında bulunan Pasinler ovasını içine alarak kuzeyde Çoruh vadisine kadar uzanan geniş bir alanla eşitlenir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 25-26; Köroğlu, 2001: 720). Burney Diauehi ülkesini daha batıya Hasankale ovasını da içerisine alarak Aşkale – Tercan arasına lokalize etmektedir (Burney - Lang, 1971: 136). Yazıtlardan anladığımız kadarıyla Diauehi ülkesi kuzeye doğru yapılan sefer yolu üzerinde olmalıdır. Bu yüzden kabaca Aras güneyi dağlarının kuzeyini oluşturan ve daha önce bahsettiğimiz Hasankale/Pasinler yerel eyalet merkezi tarafından denetlendiği söylenebilen Pasinler ovasını içine alan bölgeyle eşitlenmesi daha muhtemeldir.

Bölgedeki Menua'ya ait tüm yazıtlara baktığımızda ortaya şöyle bir senaryo ortaya çıkmaktadır. Menua Yazılıtaş yazıtında bahsettiği gibi bölgeyi hedef alan bir sefer yapmıştır. Sefer sırasında Diauehi ve Baltulhi ve Haldiriu krallarından haraç alır. Aslında yazıtta kral olarak bahsedilen bu kişiler bölgede siyasi gücü elinde tutan aşiret beyleri olmalıdır. Yazıtta göre aşiret beyleri sefer sırasında haraç ödeme koşuluyla krallığın himayesini kabul etmişlerdir. Menua'nın inşa yazıtlarında bahsettiği beylerin üslerini ele geçirip kendi yapmış gibi yazıt yazdırması muhtemeldir. Nitekim bölgede yerel eyalet merkezi olan Hasankale/Pasinler ve aşiret merkezi olarak

⁴⁸ Anakaya üzerinde bulunan yazıtta, Menua'nın Diauehi ülkesine yaptığı seferden bahsedilir. Menua'nın sefer sırasında Diauehi kralını Utuburşini'yi yendiğini ve krala merhamet ederek haraç koşuluyla affettiğinden bahsedilir. Bu sırada Diauehi'nin kralı şehri Şaşili'yu ele geçirmiştir. Yine yazıtta bölgede yer alan Baltulhi ve Haldiriu ülkesinin krallarını yendiğini ve kalelerini ele geçirdiği ileri sürülür (CTU, 2008: A 5-3).

⁴⁹Süngütaş steli Yazılıtaş yazıtının 38 km kuzeyinde bulunur. Stelde Menua'nın Yazılıtaş yazıtında bahsedilen Diauehi ülkesinin kralı şehri, Şaşili şehrini ele geçirdiğinden bahsedilir (CTU, 2008: A 5-4).

⁵⁰ Diauehi ülkesinin yeri hakkındaki tartışmalar için bakınız (Ünsal, 2008: 26-29)

değerlendirdiğimiz Marifet ve Yoğunhasan kaleleri bulunur. Hasankale, Pasinler ovasının kuzeyinde yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kalenin bulunduğu yer güneyinden geçen yola ve güneyi boyunca uzanan Pasinler ovasına hâkimdir. Aynı bölgede bulunan Yoğunhasan ve Marifet ise Hasankale/Pasinler'in aksine konum olarak ana yol güzergahlarından uzak izole bölgede bulunması ve boyut olarak son derece küçük olmalarıyla dikkat çekmektedir (Harita 10).

Menua'nın yaptığı seferler sonucunda bölgedeki yerel aşiret beylerini eyalet sistemine dahil edip etmediği anlaşılamaz. Fakat yazıtlar Menua'nın oğlu I. Arğişti döneminde bölgeye en az iki sefer daha yapıldığını gösterir. Bu seferlerin ilkinde I. Arğişti babası Menua gibi Diauehi bölgesine saldırır sonrasında seferin yönü kuzeye doğru Sarıkamış-Kars ve Ardahan'a kadar uzar (Köroğlu, 2001: 722-726). Kral yol boyunca seferin başarısından bahseden yazıtlar yazdırır. Sarıkamış (CTU, 2008: A 8-6) ve seferin kuzeyde ulaştığı son nokta olan Çıldır Gölü'nün kuzeyinde yer alan Hanak yazıtı (CTU, 2008: A 8-7) bunların örneklerindedir.

I. Arğişti'nin askeri eylemlerini anlattığı Horhor yıllığında Diauehi kralının adı verilmiştir. Yazıtta kral, Diauehi kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıkar (CTU, 2008: A 8-3 I). Surb Sahak Kilisesi yazıtı olarak bilinen stelde ise farklı bir Diauehi kralının adı verilir. Kral ayaklanan Diauehi ülkesinin kralı Utupursini'yi yener. Krali şehir Zua'yı yıkar. Ayrıca 105 kale yıkar, 453 şehri yakar. 181 delikanlı, 2734 erkek, 10(?) .604 kadın, 4.426 at, 10(?) .478 büyükbaş hayvan, 73.770 küçükbaş hayvan alır. Diauehi kralını esir ederek haraç koşusuyla hayatını bağışlar. Ayrıca Şaşki, Ardaraki, Baltuhi ve Qabilu krallarının yerlerine vali atar (CTU, 2008: A 8-11 d, A 8-2 Vo). Çilingiroğlu atanan valilerin hanedan üyeleri olduğunu ileri sürer (Çilingiroğlu, 1980: 194; Çilingiroğlu, 1994: 63). Fakat bu konuda net bir bilgi bulunmaz. Vali atanan Baltuhi ve Şaşki yerleşimlerinden yukarıda bahsettiğimiz Menua'ya ait Yazılıtaş yazıtında bahsedilir. Şaşki Diauehi'nin krali bir şehridir. Baltuhi'den ise Diauehi'yi bölgesinde yer alan kalelerden biridir.

Bazı araştırmacılar Surb Sahak yazıtında geçen "*Diauehi ülkesi ayaklandı*" ifadesinden, Menua'nın ölümünden sonra meydana gelen yönetim değişikliği sırasında Diauehi kralı Urartu baskısından kurtulmak için isyan ettiği anlamını

çıkarmıştır (Çilingiroğlu, 1994: 63; Salvini, 2006a: 68-69). Bu durumun gerçekliğini bilemiyoruz. Çünkü propaganda amacıyla yazılan yazıtlarda seferler için ayaklandı, isyan etti gibi ifadelerle seferin meşrulaştırılması normaldir.⁵¹ Benzer bir sefer gerekçesi Menua'nın batı seferi sırasında görülür. Menua, Alzi ülkesine sefere çıkmadan önce Alzi'yi bir ayaklanmayla suçlamıştır (CTU, 2008: A 5-11A).

Yukarıda bahsettiğimiz I. Arğışti'nin seferleri Yukarı Aras havzasında Menua döneminde Urartu hakimiyetinin tam olarak sağlanmadığını gösterir. Muhtemelen I. Arğışti'yle bölgede bulunan yerel beyler Urartu hakimiyetini tanımıştır. Nitekim Erzurum yakınlarında Hamamköy'de bulunan bir yazıt Arğışti'nin bölgede bir silo kurduğundan bahseder (CTU, 2008: A 8-32).

Yazılı kaynaklarda I. Arğışti dönemi sonrasında Diauehi adından bahsedilmez. Fakat bölgede bulunan Marifet Kalesi'nin 14 km batısında yer alan Avnik steli⁵² krallığın bölgeyi başıboş bırakmadığını gösterir. Tam olarak okunamayan stelde kralın bir kişiyi uzaklaştırdığından bahsedilir (CTU, 2008: A 9-39). Bu durum II. Sarduri'nin idari anlamda bölgede düzenleme yaptığını gösterebilir. Benzer şekilde II. Sarduri'nin Aşağı Murat havzasında eyalet sisteminde bazı düzenlemeler yaptığı bilinmektedir (Sevin, 2005).

Yazılı ve arkeolojik bulguları göz önüne alarak genel bir değerlendirme yaptığımızda Yukarı Aras havzasında Menua döneminde başlayan Urartu baskısı, krallığın güçlenmesiyle I. Arğışti döneminde artar. Öyle ki havzada yer alan güçlü yerel aşiretler Urartu egemenliğini kabul eder ve havzaya I. Arğışti tarafından valiler atanır. Muhtemelen bu valiler Menua döneminde de bulunan ve kalelere sahip güçlü aşiret beyleridir. Bu durumu kanıtlayamıyoruz. Fakat yazılı belgelerden ve aşiretlere ait olduğu anlaşılan kalelerden bölgenin idaresinin vergi ve haraç verme şartıyla yerel beylere verildiğini anlayabiliriz (Köroğlu, 2001: 738). Nitekim yazıtlarda geçen ve

⁵¹ Kralların yazıtlarda seferler için bir gerekçeler ileri sürmesi normaldir. Yakın zamanda Assur yazıtları üzerinde yapılan bir çalışmada Assur seferlerinde seferler için formüle edilmiş gerekçeler kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır. Daha fazla bilgi için bakınız (Bengi, 2010: 61-62).

⁵² Stel Güzelhisar (Avnik) Kalesi'nde bir caminin duvarında ikincil malzeme olarak kullanılmıştır. Urartu Kralı II. Sarduri tarafından yazdırılmıştır. Stelin bir kısmı tahrip olduğundan okunamaz (CTU, 2008: A 9-39).

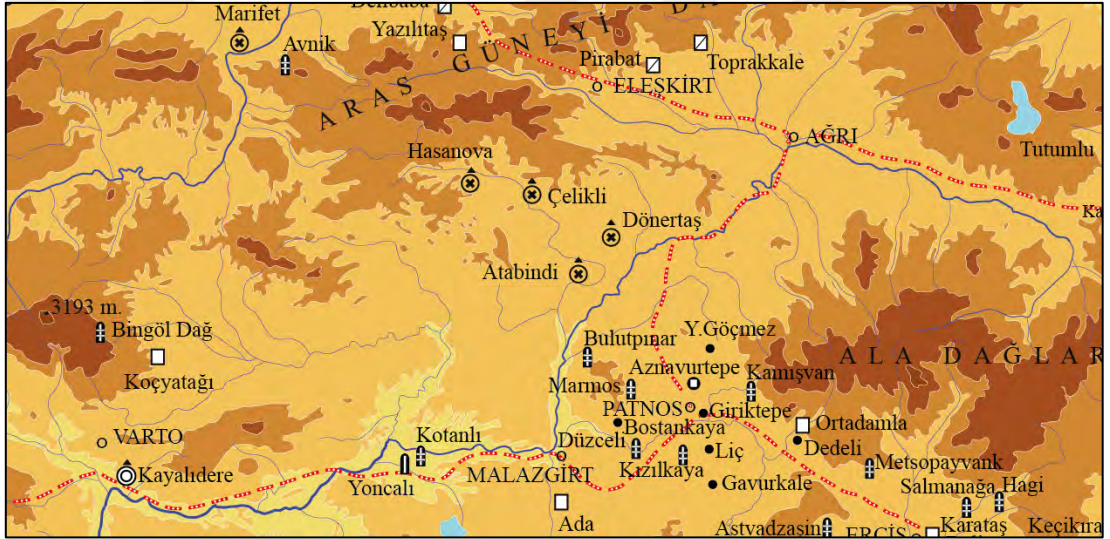
vali atanan bu şehirler, içerisinde çok odalı kaya mezarı, harçsız duvarlar, kaya işçiliği gibi Urartu etkisini gördüğümüz Hasankale/Pasinler, Marifet ve Yoğunhasan kaleleriyle eşleşmesi muhtemeldir.

4.3. YUKARI MURAT HAVZASI

4.3.1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Van Gölü havzasının kuzeyini oluşturan bölge fiziki açıdan dağlık ve engebeli oluşum gösterir. Bölgeye adını veren Murat Nehri Aladağların kuzeyinden doğar. Aras güneyi dağlarından akan kaynaklarla beslenerek güneye yönelen nehir Malazgirt ovasına kadar iner. Nehir burada batıya doğru dirsek yaparak yaklaşık 100 km düz bir hat izler. Varto sınırlarında yeniden güneye yönelen nehir Muş ovasına kadar iner (Harita 3). Batıya doğru Güneydoğu Toros dağlarına paralel şekilde devam ederek Elazığ bölgesinde Fırat Nehri'yle birleşir.

Harita 3: Yukarı Murat Havzası

Konumuzu oluşturan havza, Murat Nehri'nin yukarıda bahsettiğimiz kaynak bölgesinden başlayarak nehrin Muş ovasını ulaştığı yere kadar olan kısmını kapsar. Havzanın kuzeyi boyunca Aras güneyi ve Bingöl dağları uzanır. Güneyini ise 3500 metreyi aşan yükseltileriyle Ala Dağlar, Süphan ve Nemrut dağları sınırlar. Bu iki yüksek dağ silsilesinin arasında yukarıda bahsettiğimiz Murat Nehri akmaktadır (Harita 3).

Yukarı Murat havzasında Murat Nehri boyunca uzanan irili ufaklı birçok ova bulunur. Eleşkirt, Malazgirt ve daha güneyde bulunan Muş ovaları havzanın önemli büyük ovalardandır. Bölgenin en geniş ovalarından olan Muş ovası ortalama 1280 m.

yükseltisi ve verimli toprakları nedeniyle tarımsal potansiyele sahiptir (Sönmez, 2014: 7).

Havzada şiddetli karasal iklim şartları hüküm sürmektedir. Yıllık sıcaklık güneyden kuzeye doğru azalır. Yıllık ortalama sıcaklık Muş ilinde 9.8 (Sönmez, 2014: 9) iken Ağrı'da 6.2 derecedir. Ağrı'da yıllık ortalama kar yağışı 47.8 gündür. Yıllık ortalama kar yağışı az olmasına rağmen bölgenin yükseltisi ve bakı gibi etmenler nedeniyle karın yerde kalma süresinin 3 ayın üzerinde olduğu görülmektedir (Kaya, 2014).

4. 3. 2. Atabindi

Ağrı ili, Tutak ilçesine bağlı Atabindi köyünün 4 km kuzeybatısında bulunan kale, kuzeydoğu-güneybatı uzantılı bir kayalık üzerinde kurulmuştur (Fotoğraf 94). Kayalığın eğimi doğu ve kuzey yönlerde kademeli şekilde azalmaktadır. Güneyi ve kısmen batısı ise 5-10 m yüksekliğinde dik bir uçurumla son bulur. Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın doğal tahribata dayanıksız gözenekli yapısından dolayı tahrip olduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 94: Atabindi

Atabindi'nin yaklaşık 2 km kuzeyinden geçen Kesik Çayı, kalenin doğu ve güneyini çevreleyerek Murat Nehri'yle birleşir. Kesik Çayı'nın arasında kalan alan güneybatı kısmı hariç otlak bakımından sulak ve verimli araziden oluşmaktadır (Fotoğraf 94; Harita 10).

Atabindi’de bulunan kaya mezarları ve kaya işaretleri 80’li yıllarda Başgelen tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Fakat yayınlarda sadece kaya mezarları ve kaya işaretlerinden bahsedilir mezarların bulunduğu kale hakkında bilgi verilmemiştir (Başgelen, 1986b; Başgelen, 1987).

Kalenin çevresinin sur duvarlarıyla çevrili olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Bu nedenle kalenin boyutu hakkında net bilgi söyleyemeyiz. Fakat kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın sınırlarını ölçüldüğünde en az 1 hektarlık bir alana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kalede kaya mezarları, kaya işaretleri, mekanlara veya surlara ait harçsız duvarlar ve oda mezarlar tanımlanabilir. Urartu dönemine tarihlenen harçsız duvarlar kalenin bulunduğu kayalığın kuzey ve kuzey doğu kısımlarında bulunur. Yarı işlenmiş taşlarla inşa edilmiş duvarlar bazı yerlerde 3 sıra halinde yaklaşık 1 metre görülebilir (Fotoğraf 96). Ayrıca kayalığın güney yamaçlarında çevresi küçük taşlarla örülmüş oda mezarların olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 95).

Fotoğraf 95: Atabindi yeraltı oda mezar duvarları

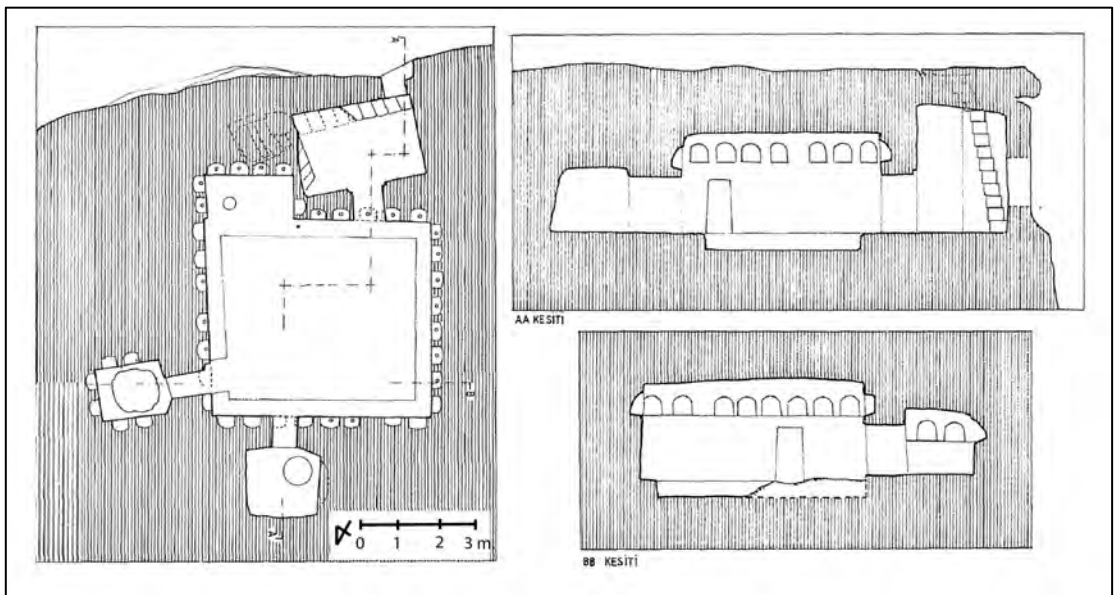
Fotoğraf 96: Atabindi duvar kalıntıları

Fotoğraf 97: Atabindi mezar girişi için kesildiği anlaşılan kaya işaretleri

Kalede bulunan kaya mezarı Urartu dönemine tarihlenen en dikkat çekici arkeolojik verilerden birisidir. Mezar kayalığın güneydoğu uç kısmında bulunur. Ön odayla geçilen ana oda ve bu odadan ulaşılan iki küçük yan odadan oluşmaktadır (Çizim 57). Mezar girişi için kayalığın üst kısmında anakayaya oyulmuş 13 basamaklı bir merdiven yapılmıştır. Bu amaçla yapılan açıklığın aşağıda bahsedeceğimiz kaya yüzeyinde bulunan kaya işaretlerini tahrip ettiği anlaşılır (Fotoğraf 97). Merdivenlerin indiği ön oda 2.12X3.30X3.13 m ölçülerindedir. Doğu cephesinde 1.30X0.60 m ölçülerinde dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır (Çizim 57).

Mezarın ana odasına ön odanın batı duvarına açılmış 0.79X1.53X1 m ölçülerinde, etrafı tek silmeyle çevrili dikdörtgen bir kapıyla geçilir. Ana oda dikdörtgen planlıdır. 5.52X5.00 m ölçülerindedir. Yüksekliği 2.70 m olan odanın doğu duvarının 2.20 m'lik bir kısmı 1.20 m derinliğinde geriye doğru çekilerek büyük bir niş oluşturulmuştur. Bu alanın zemininde 35 cm çapında çanak şeklinde bir oyuk bulunur (Çizim 57). Odanın duvarları boyunca sıralanmış 36 adet kemerli niş dikkat çeker. Nişlerin bazılarının tabanlarında oyuklar bulunur. Benzer şekilde kemerli nişler Atabindi'nin yaklaşık 8.5 km kuzeybatısında bulunan Dönertaş kaya mezarında görülmektedir (Fotoğraf 106).

Çizim 57: Atabindi kaya mezarı plan ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 21)

Mezarın ana odasının zemininde tüm duvarların kenarlarını çevreleyen 50 cm yüksekliğinde 50 cm eninde seki bulunur. Odanın tavanı ise düz şekilde biçimlendirilmiştir. Kaya üzerinde odanın batı duvarından başlayarak tavan boyunca devam eden derin yarıklar görülür. Bu yarıkların kayaç yapısından dolayı doğal şekilde oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mezar odasının zemini yakın zamanda kaçak kazı çukurları nedeniyle tahrip edilmiştir (Fotoğraf 98).

Ana odanın batı duvarından 64X1.30 m ölçülerinde dikdörtgen kapıyla yan odaya geçilir. Duvarlarında niş olmayan oda 1.84X1.72X1.98 m ölçülerindedir. Zemininde 70 cm çapında bir çukur bulunmaktadır. Ana odanın kuzey duvarından ise yine dikdörtgen kapıyla diğer yan odaya ulaşılır. Dikdörtgen planlı oda boyut bakımından diğer yan oda gibi küçüktür. Odanın yan ve ön duvarında ikişer adet olmak üzere 6 adet niş vardır (Çizim 57).

Kayalığın güneybatısına yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarı dışında anakayaya açılmış bir mekan daha bulunur. Kaya mezarı olarak değerlendirilen mekanın büyük kısmı çöktüğü için planı tam olarak anlaşılamamaktadır (Çevik, 2000:116-117). Mekâna güney kısımdan dromoslu bir girişle ulaşılır. Girişin önünde düzensiz bir plana sahip bir oda bulunur. Büyük kısmı çöken odanın başka odalara geçit verip vermediği bilemiyoruz (Fotoğraf 99).

Atabindi'de yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarlarından sonra en dikkat çekici arkeolojik bulgu kaya işaretleridir. Bu işaretler kaya mezarları gibi doğal tahribata az maruz kaldığından günümüze kadar ulaşmıştır. İşaretler kayalığın güney ve güneybatı kısımlarını içeren geniş bir alana yayılmıştır. Zamanla kayanın üzerinde oluşan erozyon nedeniyle bazı yeni işaretlerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarının üzerinde bulunan işaretlere dikkatli bir şekilde bakıldığında mezar girişinin açılırken işaretlerin bir kısmını tahrip ettiği görülür (Fotoğraf 97). Bu durum Atabindi'de kaya mezarının üzerinde bulunan işaretlerin kaya mezarından daha önce yapıldığını gösterebilir (Köroğlu, 2011: 45).

Fotoğraf 98: Atabindi kaya mezarı içeriden görünüş

Fotoğraf 99: Atabindi tahrip olan kaya mekânı

Kaya işaretleri yukarıda bahsettiğimiz Atabindi dışında Urartu Krallığı'yla ilişkilendirilen Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Pekerç, Tatvan, Palu gibi krallığın egemenlik alanı içerisindeki yerleşmelerde bulunmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz gibi bu işaretler, boyutları ve şekillerinden ileri çıkılarak, ahşaptan atlı araba veya mobilya aksamı üretmek için kullanılan kaya kalıpları olabileceği iddia edilmiştir (Konyar, 2008). Nitekim kaya işaretleri, çevresinde kısmen düzlük alan bulunan Atabindi, Pekerç, Tatvan, Palu gibi yerleşmelerde bulunması bu iddiayı desteklemektedir.

Atabindi'de yöneticiye ait kaya mezarının bulunmasının yanı sıra kalenin küçüklüğü ve kralî ve yerel eyalet merkezlerinde gördüğümüz mimari unsurların yokluğu Atabindi'yi aşiret merkezi olarak değerlendirmemize neden olur. Kalenin kuzey ve doğu kısmında bilhassa Kesik Çayı'nın oluşturmuş olduğu yay içerisinde düz otlaklar dikkat çekmektedir. Batıya doğru yükseltiyle doğru orantılı şekilde artan fiziki açıdan engebeli arazi uzanır. Otlak niteliği gösteren düzlük alanlar hayvancılık için müsaittir. Günümüzde dahi çevre köylerin geçim kaynağını hayvancılığın oluşturduğu anlaşılmaktadır.

4. 3. 3. Çelikli

Erzurum ili, Karayazı ilçesine bağlı Çelikli Köyü'nün yaklaşık 1 km kuzeybatısında kuzey-güney uzantılı kayalık bir alan üzerindedir (Harita 3). Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın kuzey ve doğusunu sarp kayalık alan sınırlamaktadır. Güney ve batısı ise kademeli şekilde vadiye doğru inmektedir (Fotoğraf 100).

Çelikli'nin çevresinde tarıma müsait alan yok denecek kadar azdır. Düzlük alanlar sadece 350 m güneyinden geçen Elmalı Çayı vadisiyle sınırlıdır. Bulunduğu yerin denizden yüksekliği 1840 m'dir. Dolayısıyla bölgenin yüksek rakımı ve topraklarının kireçli olması nedeniyle günümüzde tarımsal üretim yapılamamaktadır.

Fotoğraf 100: Çelikli genel görünüş

Literatürde kale hakkında yeterli bilgi bulunmaz. Kalede bulunan kaya mezarının ilk raporlarını yayınlayan Başgelen (Başgelen, 1986b; Başgelen, 1986a; Başgelen, 1998) ve daha sonra değerlendirmelerde bulunan Çevik, sadece kaya mezarı üzerinden değerlendirmeler yapmışlardır (Çevik, 2000: 25-26).

Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın şiddetli doğal tahribat olduğu anlaşılmaktadır. Kayalıklardan kopan büyük kaya blokları hemen güneyinden geçen yola doğru yıkılmıştır. Doğal tahribatın yanında kalenin insan erişimine kolay izin veren bir yerde olması tahribatı artırdığını anlaşılır. Kaleden günümüze sadece çok odalı kaya mezarı ve kaya üzerinde temel izleri ve duvar olarak yorumlanabilecek bazı izler kalmıştır.

Kalenin kuzey kısmında anakaya üzerinde dikdörtgen bir mekâna ait olabilecek kaya işçiliği görülür. Kaya üzerindeki izlerden mekânın güney duvarının yaklaşık 3 m olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 101).

Fotoğraf 101: Çelikli anakaya üzerinde temel izleri

Kaya mezarı kalenin güney kısmında bulunmaktadır. Dört odalıdır. Dikdörtgen bir ana oda ve bu odanın uzun duvarından ulaşılan 3 ayrı yan odadan oluşmaktadır (Çizim 58). Mezar girişinin önü doğal kaya bloklarıyla çevrilidir. Ortada kabaca

dikdörtgen bir alan bulunur. Doğu kısımdaki kaya bloğunun dış yüzü tıraşlanmış ve buraya mezar girişi açılmıştır (Fotoğraf 102).

Giriş zeminden 1.5 m yüksekliktedir. Mezara giriş 1.20 m genişliğinde 1.60 m derinliğinde iki kademeli bir geçitle mümkündür. Geçit girişten 96 cm sonra her iki yana bir silmeyle yaklaşık 20 cm genişlemektedir (Başgelen, 1998: 95). Ana kapıya mezarın içerisinden bakıldığında kapının üzerinde kapıyla ilişkili dikdörtgen bir yer açıldığı görülmektedir. Muhtemelen bu kısım kapıyı kapatmak için kullanılan taşın yukarıya sürülerek kapatılması için yapılmıştır (Fotoğraf 103).

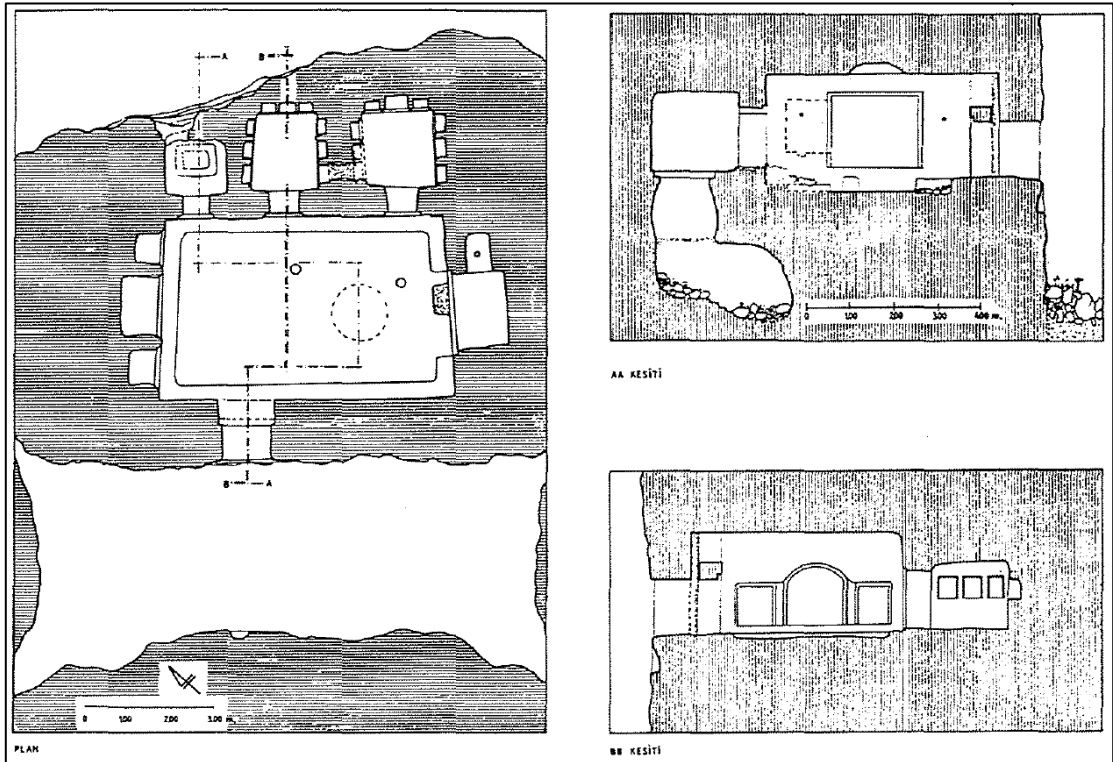

Fotoğraf 102: Çelikli kaya mezarı girişi

Mezarın ana odası dikdörtgen planlı olup 4.20X6.90-6.50X2.70 m ölçülerindedir. Kuzeybatı duvarında yan yana dizilmiş ortadaki büyük olmak üzere 3 niş bulunmaktadır. Ortadaki niş 0.76X0.92X1.40 m ölçülerindedir. Üzeri kemerlidir. Yan nişler ise 0.70X0.80X1.00 m ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir (Çevik, 1991: 80).

Odanın kuzeydoğu duvarında ise 1.75X0.80X1.25 m boyutlarında dikdörtgen planlı büyük bir niş vardır. Nişin iç kısmında doğu duvarında 0.55X0.80X1.25 m ölçülerinde ikinci bir niş yer almaktadır (Çevik, 1991: 80). Nişin çevresi yaklaşık 10 cm genişliğinde bir silmeyle çevrelenmektedir.

Ana odanın tavan yüksekliği yaklaşık 2.00 m'dir. Odanın zeminde büyük nişin önü hariç diğer kısımlarda 0.30-0.40X0.30-0.40 m ölçülerinde seki bulunur (Fotoğraf 104). Benzer sekilere bölgede yukarıda bahsedilen Atabindi (Çizim 57), Hasanova (Çizim 59) ve daha güneyde Tatvan (Çizim 63) mezarında rastlanılmaktadır.

Çizim 58: Çelikli kaya mezarı plan ve kesit (Çevik, 2000: Levha 72a)

Fotoğraf 103: Çelikli kaya mezarı ana kapının içeriden görünüşü

Fotoğraf 104: Çelikli kaya mezarı içeriden görünüşü

Kaya mezarının diğer 3 odası ana salonun kuzey duvarı boyunca sıralanır. Bu odalara 3 ayrı kapıyla geçilir. Kapıların evresi ana salondaki nişlerde olduğu gibi tek silmeyle çevrilidir. Sağdaki odaya 0.60X0.70X1.47 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapıyla geçilir. Oda kabaca kare planlı olup 1.66X1.70X.155 m ölçülerindedir. Odanın duvarlarında yaklaşık 0.40X0.25X0.50 m ölçülerinde 9 adet niş vardır. Nişlerden girişin karşısındaki kemerli şekilde biçimlendirilmiştir (evik, 1991: 81-82).

Ortadaki odaya 0.65X0.63X1.47 m ölçülerinde bir kapıyla ulaşılr. Kapının sağ ve sol kısımları tahrip olmuştur. Mezar odası plan açısından sağdaki odayla benzerdir. Boyutları 1.45X1.70X1.60 m'dir. Aynı yan odada olduğu gibi duvarlarında 9 adet niş bulunur. Nişlerin dizilimi yukarıda bahsettiğimiz sağdaki odayla aynıdır. Ana odanın kuzey duvarından ulaşılan en soldaki odaya 0.60X0.55X1.45 m ölçülerinde bir kapıyla girilir. Kapının tahrip olmuş olduğu görülür. Oda boyutları bakımından diğer odalardan daha kctr. Odanın ortasında derinliği 2.90 m olan bir çukur bulunur. Günümüzde odanın kuzeybatı köşesi dışarı doğru kırılarak tahrip olmuştur (evik, 1991: 82).

Kaya mezarı evik tarafından kaya kilisesi olarak değerlendirilmiştir. Çevik bu değerlendirmesini mezarın kaya kiliselerine olan benzerliğinin yanında mezarın bulunduğu yerde kale olmadığını düşünerek yapmıştır. (evik, 2000: 25-26). Fakat yukarıda bahsettiğimiz gibi kale üzerinde kaya üzerinde bazı temel izleri ve duvar kalıntıları görülmektedir. Aşiret merkezleri zaten boyut olarak küçük ve mimari olarak anıtsal değildir. Bu kalelerden günümüze kalan en belirgin iz çok odalı kaya mezarlarıdır. Benzer gözle bakıldığında aşağıda bahsedilecek Dönertaş ve Hasanova aşiret merkezlerinde mimariye dair bulgular zayıftır. elikli kaya mezarı hem plan açısından çok odalı olması ve odalarında bulunan niş ve seki gibi donanımları hem de konum olarak sitadelde bulunmasından tipik bir Urartu dönemi kaya mezarıdır.

4. 3. 4. Dönertaş

Dönertaş Ağrı Tutak ilçesinin Dönertaş köyünün, 600 m kuzeybatısındadır (Harita 3). Kale doğu-batı uzantılı yüksek olmayan bir tepelik üzerinde kurulmuştur. Yaklaşık 200 m önünden Başma Deresi geçmektedir. Kalenin üzerinde bulunduğu tepeliğin yükseltisi kuzey, güney ve doğu kısımlarından kademeli şekilde azalır (Fotoğraf 105). Batı kısmı ise platoya bağlanmaktadır.

Fotoğraf 105: Dönertaş

Günümüzde tepeliğin üst kısmı tarla olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu kısımda kaleye dair izler görülemez. Fakat sürülmemiş kısımlarda duvarlara ait olabilecek bazı yarı işlenmiş taşlar bulunmaktadır. Muhtemelen kaleye ait duvar taşları hemen yakınında bulunan evlerde yapı taşı olarak kullanılmıştır.

Kalede en belirgin arkeolojik bulgu kaya mezarıdır. Mezar bölgede araştırma yapılan Başgelen tarafından 1986 yılında keşfedilmiştir (Başgelen, 1986b). Yazar 6 yıl sonra kaya mezarının kısa bir tanıtımını yapmış ve planını yayınlamıştır (Başgelen, 1991).

Fotoğraf 106: Dönertaş kaya mezarı güney ve batı duvarı

Fotoğraf 107: Dönertaş kaya mezarı kuzey duvarı

Kaya mezarı tepeliğin doğu yamacında bulunmaktadır. Mezarın tavan kısmı büyük oranda çökmüştür. Dolayısıyla mezar girişi görünmez durumdadır. Oda plan bakımından yakınında bulunan Atabindi kaya mezarının ana odasına benzemektedir. Mezar odasının Atabindi mezarında olduğu gibi kuzey duvarında büyük bir girinti bulunur. Niş benzeri bu girinti 1.80 m genişliğinde 0.95 m derinliğindedir (Fotoğraf 107).

Mezar odasının kuzey duvarında 9, batı duvarında 7 ve güney duvarında 6 adet niş yer almaktadır. Nişler ortalama 30 cm genişliğinde, 25 cm derinliğindedir. Nişlerin çöküntü alanında mezarın yan duvarlarında aynı sırayla devam ettiği anlaşılmaktadır (Fotoğraf 106). Odanın zemini toprakla dolu olduğu için tabanı görülemez. Odanın tavanı ise kuzey-güney yönünde uzanan tonozlu bir şekilde biçimlendirilmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz Dönertaş'a en yakın krali merkez 37 km güneybatısında bulunan Aznavurtepe'dir. En yakın aşiret merkezi ise 8.5 km uzaklıktaki yukarıda bahsettiğimiz Atabindi'dir (Harita 10). Atabindi ve Dönertaş'ın birbirlerine bu kadar yakın olması dikkat çekicidir. Benzer durum aşağıda bahsededeğimiz Aşağı Murat havzasında bulunan Kaleköy/Mazgirt ve Anbar kaleleri arasında görülür. Bu durum bir şekilde aşiret merkezinin değişmesiyle açıklanabilir.

4. 3. 5. Hasanova

Erzurum, Karayazı ilçesine bağlı Hasanova Köyü'nün 3 km güneybatısında bulunur (Harita 3). Bölgede Ziriç kayalıkları (Ziriç kalesi) adıyla bilinir. Kale köye ulaşan Ziriç Kalesi deresinin oluşturduğu vadi içerisinde derenin kuzey yamacına kurulmuştur (Fotoğraf 108). Denizden yüksekliği 2080 m olan kalenin çevresinde daha çok otlakların bulunduğu yüksek platolar uzanmaktadır.

Fotoğraf 108: Hasanova

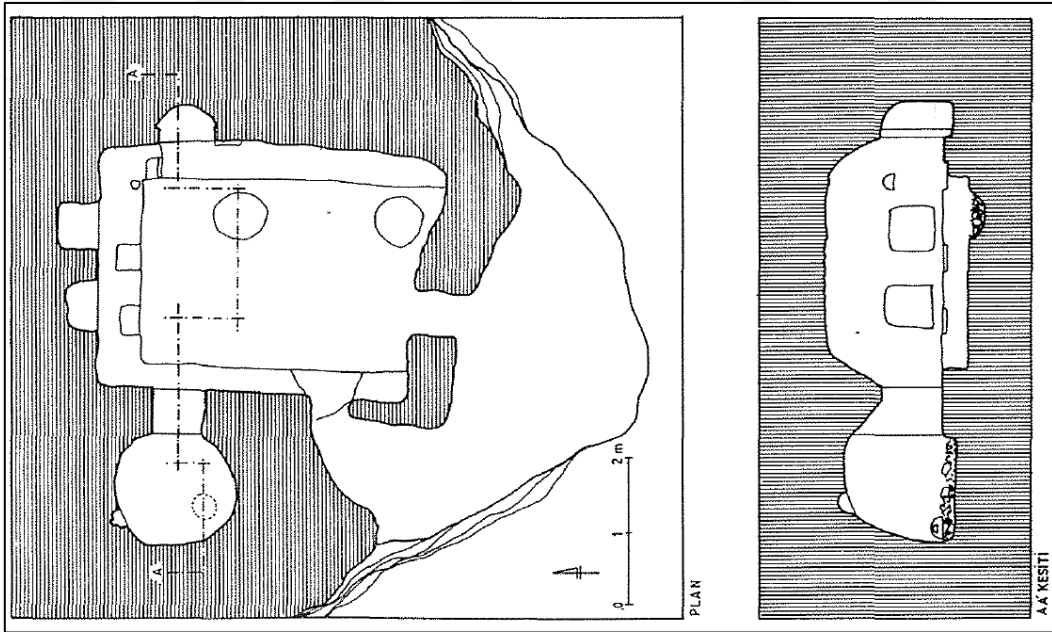
Hasanova ilk olarak 1980 yıllarında bölgede araştırmalar yapan Başgelen tarafından tespit edilmiştir (Başgelen, 1986b). Başgelen ilk raporundan sonra 1997 yılında mezarı Hasanova I adıyla bilim dünyasına tanıtmıştır (Başgelen, 1997). Sonrasında Çevik tarafından ziyaret edilen mezar Hasanova III adıyla yeniden yayınlanmıştır (Çevik, 2000: 122-123).

Kaleden günümüze kaya mezarı, sur temel izleri (Fotoğraf 109) ve harçsız duvarlar kalmıştır. Fakat kalenin üzerinde olduğu söylenen (Başgelen, 1997: Resim 1-2) duvarların tahrip olduğu anlaşılmaktadır.⁵³

⁵³ Yerinde yaptığımız gözlemlerde kalenin yaklaşık 300 m doğusunda defneciler tahrip ettiği alanda 3 sıra halinde yarı işlenmiş taşlarla yapılmış dikdörtgen mekâna ait olduğu anlaşılan duvar kalıntıları görülür. Fakat mevcut verilerle bu yapının işlevi ve dönemi tanımlanamamaktadır.

Fotoğraf 109: Anakaya üzerinde sur temel izleri

Çizim 59: Hasanova kaya mezarı plan ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 41a)

Kalede Urartu varlığını gösteren en önemli mimari unsur çok odalı kaya mezarıdır. Mezar kayalığın güney yamacında yer alır. Vadi tabanından 15-20 m

yüksekliktedir. İki odalı olan mezarın önünde yaklaşık 4-5 m² boyutunda bir platform oluşturulmuştur. Mezara ulaşım sadece mezar girişinin doğusundan mümkündür (Çizim 59).

Fotoğraf 110: Hasanova kaya mezarı içeriden görüntü

Mezara giriş dikdörtgen olduğu anlaşılan bir kapıyla sağlanmaktadır. Günümüzde mezarın girişin bulunduğu güney duvarı ve kısmen batı duvarı tamamen tahrip edilmiştir. Eşik izlerinden mezarın ana kapısının 60 cm genişliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Ana oda 3.45X4.35 m genişliğindedir. Dikdörtgen planlıdır. Girişin bulunduğu güney duvarı hariç diğer 3 yönde 0.45X0.45 m seki vardır (Fotoğraf 110) Benzer şekilde sekilere Çelikli, Atabindi, Tatvan, Kale Hodar I kaya mezarlarında rastlanılmaktadır. Mezar odasının tabanı yer yer toprak doludur. Tavan yüksekliği 1.90 m'dir (Çevik, 2000: 122-123). Tavan düz şekilde biçimlendirilmiştir. Fakat mezar odasının doğu ve batı duvarlarının tavanla birleştiği yerler oval şekilde şekillendirilmiştir. Böylece bir nevi tonoz izlenimi verilmiştir. Odanın doğu duvarında

1, kuzey duvarından 2 adet niş yer alır (Fotoğraf 110). İkinci ve küçük odaya birinci odanın batı duvarından dikdörtgen planlı bir kapıyla geçilir. Kapının ölçüleri 0.75X0.50X0.90 m'dir (Çevik, 2000: 123). Kapının kenarlarının sonradan tahrip edildiğini anlaşılmaktadır.

Hasanova Yukarı Murat havzasının en kuzeyindeki aşiret merkezidir. Bulunduğu alan havzanın fiziki açıdan dağlık ve yüksek bölgesini oluşturur. Kale bulunduğu yükseklik bakımından aşiret merkezleri arasında Yamaç'dan (2148 m) sonra arasında ikinci sıradadır (Tablo 11). Bulduğu konum Murat Nehri vadisinden geçen yol ve Aras güneyi dağlarını aşan geçitlerin uzağındadır (Harita 10).

4. 3. 6. Değerlendirme

Yukarı Murat Havzası olarak adlandırdığımız alan Murat Nehri'nin kaynak bölgesinden başlayarak nehrin Muş ovasına girdiği yere kadar olan havzayı kapsamaktadır. Havza krallığın merkezi bölgesi olan Van Gölü havzasından batıya ve kuzeye ulaşan yolların kavşak noktasını oluşturmaktadır (Harita 3).

Bölgedeki yerel eyalet merkezi olarak belirlediğimiz Kayalidere ve aşiret merkezi olan Atabindi, Dönertaş, Hasanova ve Çelikli bulunur. Bunların yanı sıra kralî bir merkez olan Aznavurtepe yer almaktadır. Aşiret merkezlerinin bölgedeki dağılımlarına baktığımızda tamamının Murat Nehri'nin kuzeyinde yer aldığı görülmektedir. Nehrin güneyinde ise kralî bir kent olan Aznavurtepe bulunmaktadır (Harita 3).

Bölgedeki yazıt ve stellerin dağılıma baktığımızda bunların yerel eyalet ve aşiret merkezlerinin yakın çevresinde olmadığı görülür. Havzanın kuzeybatısında Bingöldağ, Koçyatağı ve havzanın kuzeydoğusunda Pirabat, Toprakkale yazıtları dışındakiler havzanın en güneyinde Murat Nehri'nin güney kısmında bulunmaktadır (Harita 10).

Bölgede bulunan yazıtlara baktığımızda havzanın güneyindeki yazıtların 9'u Menua⁵⁴, 1'i I. Arğişti⁵⁵, 1'i II. Sarduri⁵⁶, 1'i II. Arğişti⁵⁷ dönemine tarihlenmektedir. Yani 12 yazıtın 9 tanesi Menua dönemine aittir.⁵⁸ Bu yazıtlardan üç tanesinde Menua'nın bölgede yaptırdığı su kanallarından bahsedilmektedir (CTU, 2008: A 5-20, A 5-21, A 5-22.). Daha önce bahsettiğimiz gibi kralî bir kent olan Aznavurtepe'nin Menua döneminde eyalet merkezi yapıldığını biliyoruz (CTU, 2008: A 5-11 A e B).

⁵⁴ Alazlı steli (CTU 2008: A 5-6), Kotanlı steli (CTU 2008: A 5-21), Ada, anakaya üzerinde yazıt (CTU 2008: A 5-20), Marmos steli (CTU 2008: A 5-22), Kızılkaya steli (CTU 2008: A 5-77), Düzceli steli (CTU 2008: A 5-78), Kamışvan steli (CTU 2008: A 5-70), Bostankaya taş blok üzerinde (CTU 2008: A 5-67), Muş steli CTU 2008: A 5-7)

⁵⁵ Soğucak, taş blok üzerinde yazıt (CTU 2008: A 8-22).

⁵⁶ Ortadamla anakaya üzerinde yazıt (CTU 2008: A 9-9).

⁵⁷Bulutpınar steli (CTU 2008: A 11-8)

⁵⁸ Yapılan değerlendirmeye Aznavurtepe'de bulunan yazıtlar dahil edilmemiştir.

Bu durumda İşpuini döneminde Murat Nehri'nin güneyindeki Urartu varlığının Menua dönemiyle beraber sağlamlaştırdığı söylenebilir.

Murat Nehri'nin kuzey kısmına baktığımızda durum yukarıda bahsettiğimiz Murat Nehri'nin güney kısmından farklıdır. Burada havzanın batısında bir önceki bölümde bahsettiğimiz yerel eyalet merkezi olan Kayalidere bulunur. Kayalidere'nin kuzeyinde dağlık alanda bulunan 2 yazıttan 1 tanesi II. Sarduri'ye aittir.⁵⁹ Havzanın dağlık kısmından kuzeybatı ucuna kadar hiç yazıt bulunmaz (Harita 10). Bu durumu bölgedeki araştırmaların eksikliğinin yanı sıra bu geniş alanda yukarıda bahsettiğimiz Atabindi, Dönertaş, Çelikli, Hasanova aşiret merkezlerinin bulunmasıyla açıklayabiliriz. Muhtemelen havzanın kuzey kısmı krallık tarafından yerel eyalet ve aşiret merkezlerine bırakılmıştır. Murat Nehri ise aşiret merkezleriyle krali bir kent olan Aznavurtepe arasında doğal bir sınır oluşturur. Havzanın güneybatısında ise Muş ovası yer alır. Ovada günümüze kadar aşiret merkezi veya yerel eyalet merkezi olarak tanımlayabileceğimiz Urartu yerleşmesi tespit edilmemiştir (Özfırat, 1999; Özfırat, 2000; Özfırat, 2001; Biber, 2016).⁶⁰

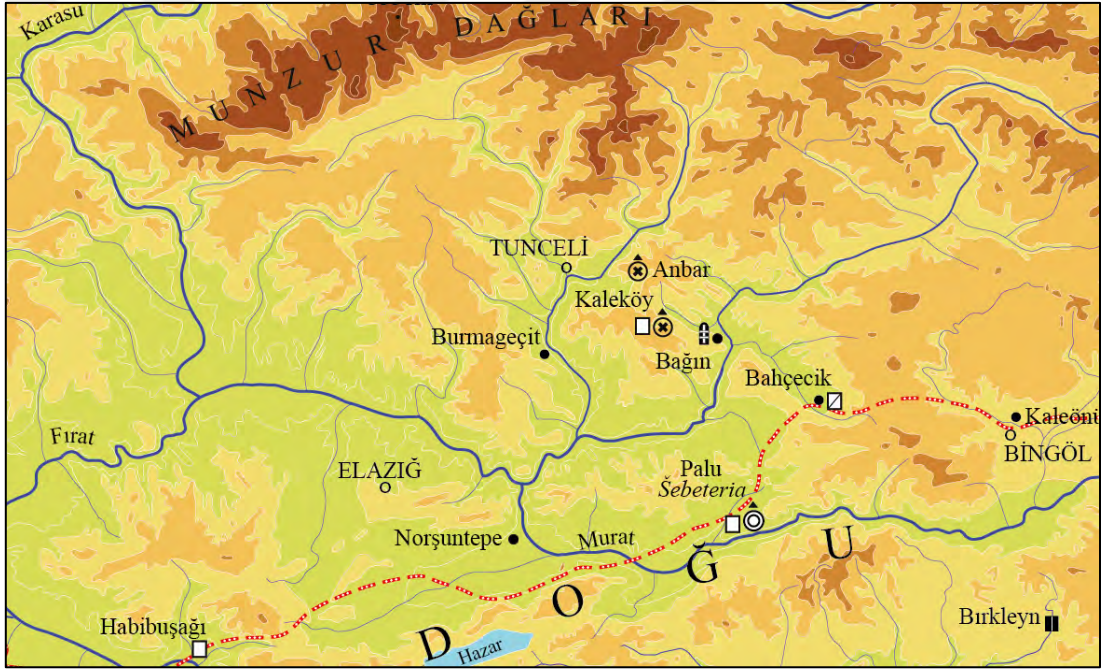
⁵⁹ Bingöldağ steli (CTU 2008: A 9-36).

⁶⁰ Muş ovasının güneyinde bulunan Kepenek Kalesi Urartu dönemine tarihlendirilir. Fakat kalenin yakınında bir evin duvarında bulunan, *in situ* olmayan yazıt dışında Urartu dönemine tarihlendirebilecek bir bulgu yoktur (Koçhan - Sur, 2003).

4. 4. AŞAĞI MURAT HAVZASI

4. 4. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Havzaya ismini Fırat Nehri'nin önemli kollarından biri olan Murat Nehri verir. Murat Nehri bir önceki bölümde bahsettiğimiz üzere Aladağların kuzeyinden doğar. Ağrı ili sınırlarında güneye doğru yönelen nehir, Muş ovasını geçtikten sonra Bingöl dağlarıyla Güneydoğu Toroslar arasında dar vadilerden geçerek Palu ovasına ulaşır. Bu kısımda kuzeydoğuya yönünde 10-15 km akan nehir, Peri suyu ve Munzur Çayı sularıyla beslenir. Altınova ve Elazığ ovalarından geçerek Keban yakınlarında Karasu Nehri'yle buluşarak Fırat Nehri'ni oluşturur (Harita 10).

Harita 4: Aşağı Murat Havzası

Aşağı Murat havzası olarak ele aldığımız havza yukarıda bahsettiğimiz Murat Nehri'nin Bingöl sınırlarından başlayarak Fırat Nehri'yle buluştuğu yere kadar olan bölümü içerir. Havzanın üç tarafını yüksek dağ sıraları çevrelemektedir. Havzanın kuzeyinde Munzur dağları, güneyinde Güneydoğu Toroslar, doğusunda Bingöl dağları bulunur. Bölgenin batısını ise Fırat Nehri sınırlar. Bu iki dağ sırası arasında doğu-batı eksininde akan Murat Nehri bölgeyi coğrafi olarak ikiye ayırmaktadır. Nehrin

güneyinde bulunan düzlük alan Elazığ, kuzeyinde bulunan dağlık kısım ise Tunceli bölgesini oluşturur (Harita 4).

Tunceli bölgesinin kuzeyini sınırlayan Munzur dağlarının uzantıları bölgenin yüzde 70'lik kısmını oluşturmaktadır. Bölgenin düzlük kısım ise bu dağların arasından akan nehirler oluşturduğu yüksek platolar ve çok az miktar ovalık alandır. Murat Nehri'nin güneyini oluşturan Elazığ bölgesi ise kuzeye nispeten daha düzdür. Bölgede Altınova ve Elazığ ovaları bulunur. Ortalama yükselti 1000 m'dir (Harita 4).

Havzada karasal iklim şartları hüküm sürer. Fakat Elazığ bölgesinin bir çanak şeklinde olması ve çevresinde yüksek dağların bulunması yıllık sıcaklık ortalamasını artırmaktadır. Ortalama yıllık sıcaklık 12.9 derecedir. Yıl boyunca yağışlar en çok aralık ve mayıs ayları arasında görülür. Havzada yaz ayları ise yağış bakımından kurak geçmektedir (Atasoy - Çitçi, 2009: 36 vd.).

4. 4. 2. Kaleköy/Mazgirt

Tunceli ili, Mazgirt ilçesinin 5 km batısında bulunmaktadır. Kale adını aldığı köyün 500 m kuzeydoğusunda kabaca oval planlı 45-50 m yüksekliğinde kayalık üzerine kuruludur. Kayalığın kuzey ve batı kısmı dik bir uçurumla sonlanır. Güney kısmı ise önünde yer alan vadiye doğru kademeli şekilde alçalır (Fotoğraf 111). Kalenin kayalığın güney kısmında yaklaşık 0. 75 hektarlık bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır.

Deniz seviyesinden 1645 m yükseklikte bulunan Kaleköy'ün çevresinde daha çok fiziki açıdan engebeli ve kayalık ve verimsiz bir arazi bulunur (Harita 10). Bu sebeple diğer aşiret merkezlerinde olduğu gibi çevresinde tarıma müsait alanlar bulunmamaktadır.

Fotoğraf 111: Kaleköy/Mazgirt genel görünüş

Kale hakkındaki erken dönem çalışmalar Palu'da olduğu gibi kalede bulunan yazıt ve çok odalı kaya mezarı üzerinden yapılmıştır. Wüsch 1888 yılında yayınladığı eserinde, kalede bulunan Urartuca yazıt, kaya mezarı ve basamaklı tünelden bahsetmiştir (Wünsch - Müller, 1888: 5 vd.). Sonrasında Alman araştırmacı Lehmann-Haupt kaleye uğramış ve yazıtın bir fotoğrafını çekmiştir. Kalede bulunan kaya mezarları hakkında ilk spesifik çalışma Ögün tarafından yapılmıştır. Ögün kaya

mezarının planı yayınlamış ve mezar hakkında detaylı bilgi vermiştir (Öğün, 1978). Yakın zamanda ise kale hakkında yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır (Erdoğan, 2007).

Kaleköy'ün doğa ve daha çok insan faktörüyle tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü aşağıda bahsedeceğimiz üzere, toprak altında kaldığı anlaşılan az bir miktar sur kalıntısı haricinde mimari birimlere veya savunma sistemine dair taşınabilir arkeolojik kalıntı yoktur. Günümüze ulaşanlar kaya işçiliğinin ürünü mimari unsurlar ve anakaya da bulunan bazı temel izleridir. Bunlar sur temel yatakları, mekanlara ait olduğu anlaşılan anakaya üzerindeki temel izleri (Fotoğraf 116), kaya mezarları, Urartuca yazıt, basamaklı tünel, harçsız duvarlar (Fotoğraf 113), açık hava tapınağı (?), sarnıç ve kaya nişleridir.

Kaleköy/Mazgirt'te Urartu dönemine tarihlenen iki odalı kaya mezarı kalenin güney üst kısmında bulunur (Fotoğraf 112). Kaya mezarının girişine 3 basamaklı bir merdivenle ulaşılır. Günümüzde bu merdivenin bazı kısımları tahrip olduğu görülür. Mezar girişinin bulunduğu kaya bloğunun ön kısmı tıraşlanarak düz bir ön yüzey elde edilmiştir. Ana kapı geriye doğru çekilerek, burada üstü tonozlu kısmen kapalı bir giriş alanı yapılmıştır. Girişte ana kapının bulunduğu kuzey duvarından batı duvarına kadar uzayan II. Rusa dönemine tarihlenen Urartuca yazıt bulunmaktadır (Fotoğraf 117). Yazıtın önemli bir kısmı tahrip olduğundan okunamaz durumdadır. Ama genel kanı II. Rusa dönemine ait bir kült yazıtı olduğudur. Tam olarak okunamasa da yazıtta bazı aşiret gruplarından bahsedildiği anlaşılmaktadır (Schäfer, 1977; CTU, 2008: A 12-6).

Kaya mezarının ana kapısı dikdörtgen planlı olup 1.20X1.50X0.82 m ölçülerindedir. Ana kapının eşik kısmında giriş ve çıkışta birer basamak bulunur. Mezarın ilk odası 3.64X5.87 m ölçülerinde kabaca dikdörtgen plana sahiptir (Çizim 60). Yaklaşık 2.50 m yüksekliğindeki odanın kuzey duvarında 1.55X1.80X0.90 m ölçülerinde büyük bir niş bulunur. Nişin tabanı dibe doğru derinleştirilmiştir. Niş boyut olarak yukarıda bahsettiğimiz Palu I. no.lu kaya mezarı (Çizim 43) ve Anbar kaya mezarında (Çizim 62) bulunan nişlere benzer. Odanın tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Tavanın giriş kısmından başlayarak 3.20 m'ye kadar olan kısmı

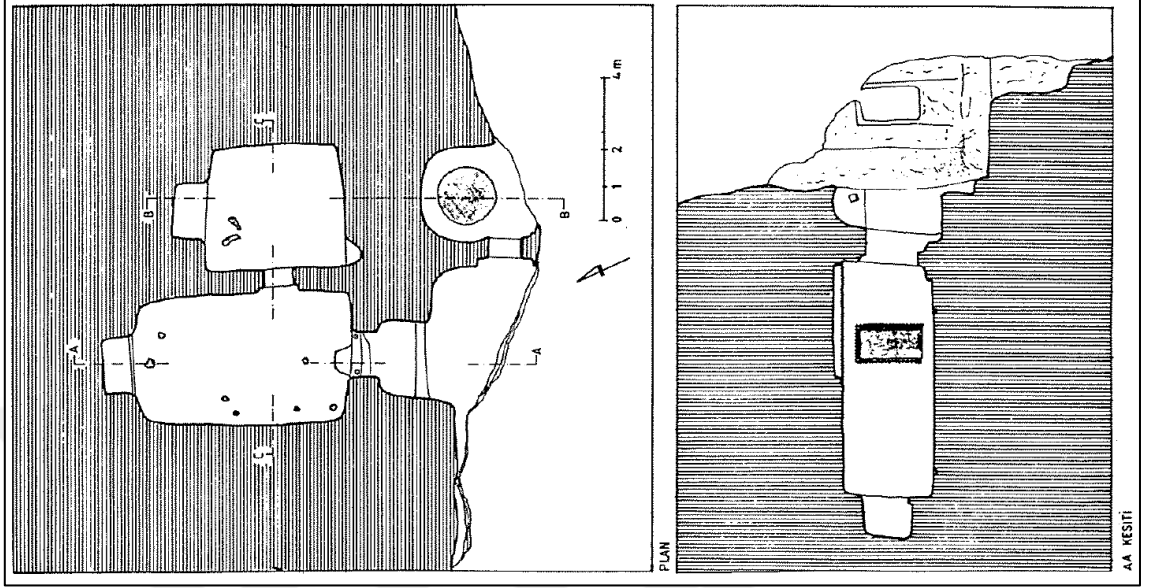
20 cm daha yüksektir (Fotoğraf 114). Bu alanın çevresinde tek sıra halinde fisto bezemeli korniş bulunmaktadır (Çevik, 2000: 119).

Fotoğraf 112: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı

Fotoğraf 113: Kaleköy harçsız duvarlar

Çizim 60: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı ve kesiti (Çevik, 2000: Levha 31a-c)

Fotoğraf 114: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı içeriden

İkinci odaya ilk odanın doğu duvarına açılmış 0.75X1.55X0.57 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapıyla geçilir. Kapının kenarlarında tek sıra halinde bir silme bulunmaktadır. Silmenin üç tarafı tavandaki kornişin benzeri fisto tipi bezemeye süslenmiştir (Fotoğraf 114). Kabaca kare planlı olan oda 3.40X3.66 m ölçülerindedir. Odanın yüksekliği birinci odadan 15 cm daha alçaktır. Odanın kuzey duvarında 1.55X1.80X0.80 ölçülerinde ilk odadaki niş benzeyen dikdörtgen bir niş bulunur. Ayrıca odanın güney duvarıyla batı duvarının kesiştiği yerde küçük bir niş vardır (Çevik, 2000: 119). Daha sade yapıldığı anlaşılan odanın duvarlarında ilk odada gördüğümüz korniş gibi bezemeler yoktur.

Literatürde tek odalı kaya mezarı olarak adlandırılan yer kayalığın güney kısmında bulunur. Girişine günümüzde bir kısmı tahrip olduğu görülen 7 basamakla ulaşılmaktadır. Mekânın önünde bulunan alanın zemini tıraşlanarak düzlenmiştir. Böylece bir nevi düz bir platform oluşturulmuştur. Üst kısmı kemerli şekilde biçimlendirilen mekânın kapısı 1.45X0.90 m ölçülerindedir. Kapının açıldığı oda 2.70X3.30 m ölçülerindedir (Çevik, 2000: 119; Erdoğan, 2007: 23-24). Mekânın tam ortasında en az 3.20 m derinliğinde bir çukur bulunur. Bu mekânın işlevi tam olarak anlaşılabilir. İlk bakışta tek odalı bir mezar gibi görünmesine rağmen çukurun mekânın tam ortasında bulunması bu iddiayı şüpheli kılmaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz kaya mekânının yaklaşık 5 m alt kısmında basamaklı tünel bulunur. Tünel yaklaşık 20 m devam ettikten sonra içi toprak dolu olduğundan takip edilemez. Tünel girişinden yaklaşık 1 metre sonra yukarıya doğru açılmış bir açıklık dikkat çeker. Benzer şekildeki açıklıklar Harput kalesi tünellerinde görülmektedir (Sevin, *et al.*, 2011: 217 vd.). Muhtemelen açıklık sayesinde üst kısımda toplanan sular tünelin içine drene edilmekteydi.

Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın batısında açık hava tapınağı olarak adlandırılan alan bulunur. Burada anakaya üzerinde 7.00X6.30 m ölçülerinde bir alan yaklaşık 4 m derinliğinde olacak şekilde düzleştirilmiştir. Duvar şeklinde kalan kısma ise 2 adet üçgen biçimli niş yapılmıştır (Fotoğraf 115).

Fotoğraf 115: Kaleköy/Mazgirt açık hava tapınağı (?)

Fotoğraf 116: Kaleköy/Mazgirt anakaya üzerinde temel izleri

Kaleköy’de bulunan iki odalı kaya mezarı, harçsız duvarlar, sur temel izleri ve kaya nişleri Urartu dönemine tarihlenir. Basamaklı tünel ve ortasında kuyu bulunan tek odalı kaya mekânı ise Urartu sonrasında kalede yerleşim olduğuna işaret etmektedir.

Fotoğraf 117: Kaleköy/Mazgirt kaya mezarı girişindeki yazıt

Kaleköy, Van Kalesi dışında kaya mezarı üzerinde Urartuca yazıt bulunan tek yerdir (Fotoğraf 117). Kaya mezarı üzerinde II. Rusa dönemine tarihlenen yazıt bulunması, çok odalı kaya mezarı geleneğinin Urartu’nun kuruluşundan en az II. Rusa dönemine sürdüğünün bir kanıtıdır.

4. 4. 3. Anbar

Tunceli il merkezinin yaklaşık 8 km güneydoğusunda, Anbar köyünün 500 m güneybatısında yer alır. Birman kalesi (Osmanoğlu, 1966) olarak da bilinen kale Munzur dağlarının güney uzantılarının üzerinde güneydoğu-kuzeybatı yönünde uzanan bir kayalık alan üzerinde kurulmuştur (Fotoğraf 118). Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın zeminden yüksekliği 30-40 m'dir. Kalenin çevresinde yukarıda bahsettiğimiz Kaleköy/Mazgirt'de olduğu gibi tarıma müsait düzlük alan bulunmamaktadır

Fotoğraf 118: Anbar genel görünüş

Anbar Kalesi'nden bahseden Belli, kaleyi bölgenin yeraltı kaynaklarıyla ilişkilendirerek Argiştı oğlu Rusa dönemine tarihlemiştir. Fakat yazar Anbar Kalesi'nde bulunan mimari buluntularından bahsetmemiştir (Belli, 1993a: 66). Kale hakkında kapsamlı bir çalışma bölgede yüzey araştırmaları yürüten Danık tarafından yapılmıştır. Danık kalenin bir planını çıkarmış ve kale hakkında bilgi vermiştir. Fakat

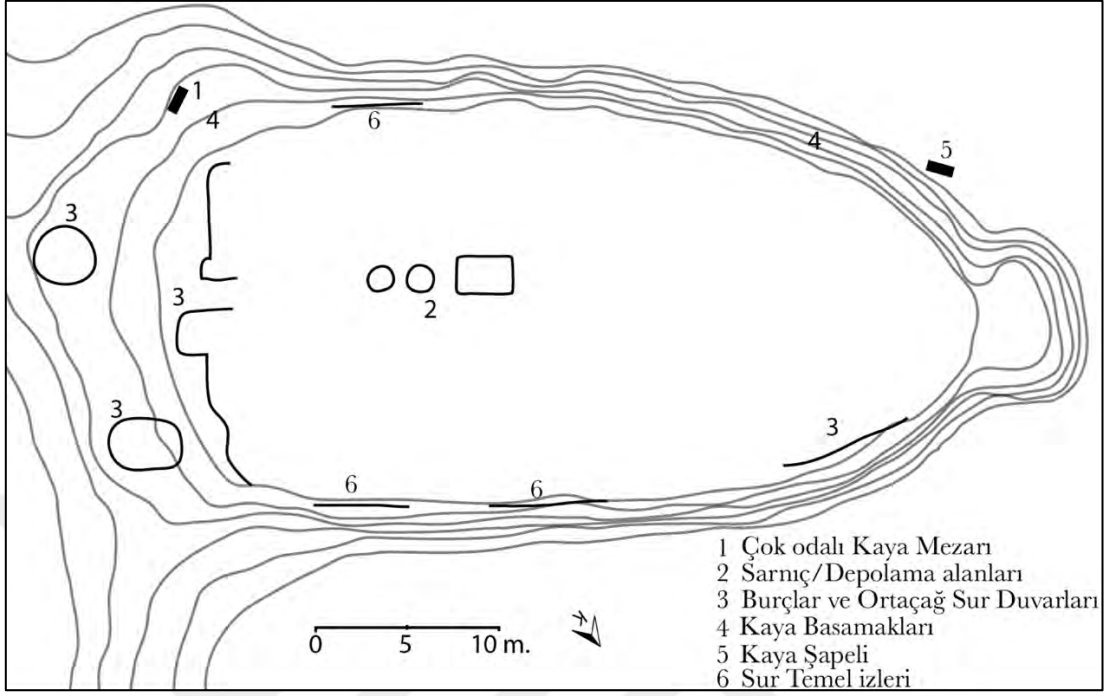
burada bulunan kaya mezarının içine girememiş. Sadece dışarıdan yaptığı gözlemlerle mezarın çok odalı olduğunu belirtmiştir (Danık, 2003). Yerinde yaptığımız gözlemlerde kaya mezarının içerisine girerek mezarın bir planını hazırladık (Çizim 62).

Anbar Kalesi 70X25 m boyutlarındadır (Çizim 61). Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın üç tarafı sarp ve dik uçurumla sınırlanmaktadır. Kaleye ulaşım sadece güneybatı yönünden kayalığa doğru uzanan doğal bir sırtla mümkündür. Bu alanda bulunan Ortaçağ'a tarihlenen sur duvarları arasındaki giriş kapısı sonraki dönemlerde giriş içinde bu alanın kullanıldığını göstermektedir (Fotoğraf 118).

Kale üzerinde çok odalı kaya mezarı, sur temel yatakları, sarnıçlar, anakayaya oyulmuş basamaklı merdiven, harçlı sur duvarları ve kalenin zemininde kaya şapeli bulunur. Bunlardan çok odalı kaya mezarı, kaya basamakların bir bölümünün Urartu dönemine ait olduğunu düşünüyoruz. Basamakların bir kısmı, kaya şapeli ve harçlı sur duvarları ise Ortaçağ döneminde yapılmış olmalıdır.

Kalenin üzerinde bulunan Ortaçağ'a tarihlenen harçlı sur duvarları aralıklarla doğu ve kuzey ve yönlerinde görülmektedir. Diğer yönlerde ise surlarla aynı doğrultuda uzanan sur temel izlerinin görünmesi, bu dönemde surların kalenin dört bir yanını kuşattığı anlaşılabilir (Danık, 2003: 141-142). Buna karşılık kalede Urartu dönemine tarihleyebileceğimiz harçsız duvarlar bulunmaz. Fakat sur temel izlerinin bulunması kalede bir savunma sisteminin olabileceğini düşündürmektedir.

Kalenin doğusunda bulunan kaya basamakları sitadelin üst kısmından zemine kadar iner. Bu basamakların, ulaştığı yerde bulunan kaya şapeliyle ilişkili olduğu anlaşılır. Yine bu kısımda anakaya üzerinde kare planlı bir alan düzleştirilmiştir (Fotoğraf 119). Burası Danık tarafından kutsal alan olarak değerlendirilir (Danık, 2003: 142). Bu izler kalede bulunan mimari yapılara ait temel izleri olarak değerlendirilmelidir. Bir diğer basamak grubu ise aşağıda değineceğimiz üzere kaya mezarının girişine ulaşmaktadır. Bu basamaklar ise bizzat kaya mezarıyla ilişkilidir.

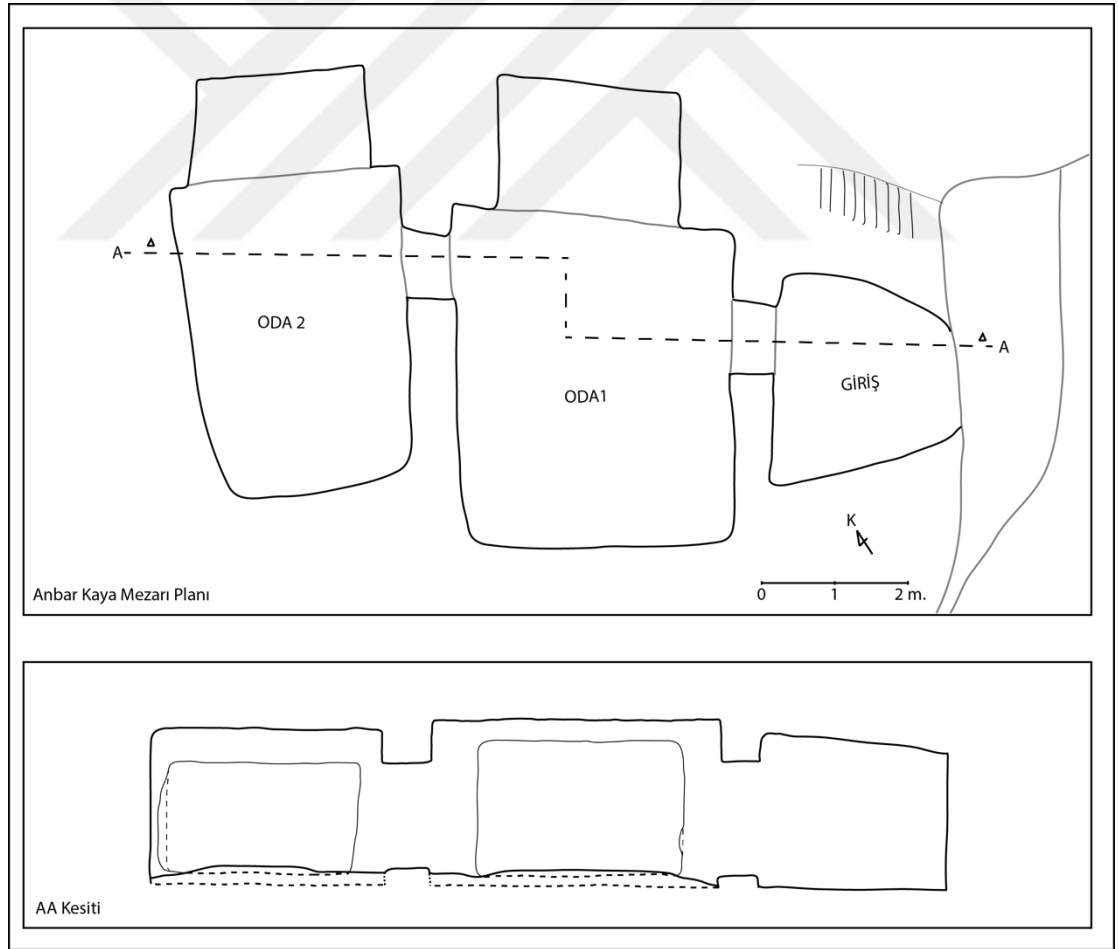
Çizim 61: Anbar topografik planı (Danık, 2003)'den uyarlama

Fotoğraf 119: Anakaya üzerinde kaya işçiliği

Kalenin üzerinde hemen hemen merkezi konumda ikisi yuvarlak planlı biri dikdörtgen 3 adet sarnıç bulunur (Çizim 61). Sarnıçlardan yuvarlak planlı olanların benzerleri daha önce bahsettiğimiz Şirinlikale, Pekerîç, Palu gibi kalelerde karşımıza çıkmaktadır.

Kaya mezarı kalenin doğusunda yer almaktadır (Çizim 61). Mezarın girişi zeminden yaklaşık 11 m yüksekliktedir. Mezara ulaşım kalenin üst kısmından anakayaya yapılmış günümüzde 12 basamağı seçilebilen bir yolla sağlanmaktadır. Mezar girişinin önünde 1.5 m² ölçülerinde bir platform bulunur (Çizim 62). Günümüzde platformun bir kısmının tahrip edildiği anlaşılmaktadır.

Çizim 62: Anbar kaya mezarı plan ve kesiti (H. Danişmaz)

Kaya mezarı, önü kısmen açık bir giriş holü, bir ana oda ve bu odanın arkasına açılmış yan odadan oluşur (Çizim 62). Giriş kemerli bir şekilde yapılmıştır. Giriş holü olarak adlandırdığımız alan 2.43X2.25 m boyutlarındadır. Duvarların birbirleriyle kesiştiği köşeler oval formda yapılmıştır. Ana odaya giriş 0.70X1.53X0.48 m ölçülerinde kemerli bir kapıyla sağlanır. Oda 3.20X4.30 m ölçülerindedir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın kuzeydoğu duvarında 2.23X1.50 m ölçülerinde dikdörtgen bir niş bulunur. Nişin derinliği 1.25 m'dir. Niş boyutları bakımından bir ölünün rahatlıkla yatırılabilceği ölçülere sahiptir (Fotoğraf 120). Bu bakımdan Kaleköy/Mazgirt (Çizim 60) ve Palu I no.lu (Çizim 43) kaya mezarında bulunan nişlerle benzerlik göstermektedir.

Fotoğraf 120: Anbar kaya mezarı içeriden görünüş

İkinci odaya ilk odanın doğu duvarına açılmış 0.80X1.46X0.60 m ölçülerinde kemerli bir kapıyla geçilir. Oda kabaca dikdörtgen planlıdır. 3.85X2.20 m ölçülerindedir. Zemini toprak doludur. Doğu duvarında 2.25 m genişliğinde 1.44 yüksekliğinde, 1.25 m derinliğinde niş bulunmaktadır (Çizim 62).

Anbar kaya mezarının çok odalı olması, mezarın kalenin sarp ve dik kısmında bulunması, mezara ulaşımın kalenin üst kısmından kayalara oyulmuş merdivenlerle sağlanması, içerisinde ölü yatağı bulunmaması nedeniyle Urartu dönemine tarihlenir.

Anbar Kalesi'nde yukarıda bahsettiğimiz kaya mezarının bulunması sahiplerinin bölgede söz sahibi olan nüfuz sahibi biri olduğunu gösterir. Kalenin ana yolların uzağında izole dağlık bir yerde bulunması, küçüklüğü ve içerisinde kralî kentlerden gördüğümüz mimari birimlerin olmaması Anbar'ı aşiret merkezleri grubunda değerlendirmemize neden olur. Nitekim diğer aşiret merkezlerinde olduğu gibi Anbar'ın çevresinde tarıma müsait alan bulunmaz. Bu durum buranın hayvancılıkla uğraşan aşiret reisinin üssü olduğunu gösterebilir.⁶¹

⁶¹ Daha önce bahsettiğimiz üzere Anbar'ın diğer bir yerel eyalet merkezi olarak değerlendirdiğimiz Kaleköy/Mazgirt'e yakınlığı dikkat çeker. Her iki yerin aynı anda yönetim merkezi olması zordur. Bu durum bölgede güç dengelerinin değişmesiyle birlikte yönetici sülalenin de değiştiğini gösterebilir.

4. 4. 4. Değerlendirme

Aşağı Murat havzası olarak ele aldığımız bölge Murat Nehri'nin Elazığ ili sınırına girdiği yerden başlayarak, Fırat Nehri'yle buluştuğu yere kadar olan havzayı kapsamaktadır. Havzada yerel eyalet merkezi olan Palu ve aşiret merkezi olarak belirlediğimiz Kaleköy/Mazgirt, Anbar kaleleri bulunur. Bu merkezlere harita üzerinde baktığımızda bunların tamamının Murat Nehri'nin kuzeyinde olduğu görülmektedir (Harita 4).

Ele aldığımız bölge Urartu başkentinden yaklaşık 400 km uzaklıkta krallığın periferisinde bulunur. Krallığın başkentten son derece uzak bölgeyi bizzat denetlemesi zordur. Nitekim bölgede krallığın bizzat yatırımını gösteren kralî merkez bulunmaz. Krallık bölgedeki hakimiyetini yerel eyalet merkezi olan Palu tarafından yürütmüş olmalıdır.

Yazılı kaynaklar krallığın bölgeye ilgisinin Menua dönemiyle başladığını gösterir. Menua'ya ait Aznavurtepe/Patnos (CTU, 2008: A 5-11A/B), Palu (CTU, 2008: A 5-5), Bağın (CTU, 2008: A 5-8) ve Van Surp Pogos Kilisesi (CTU, 2008: A 5-9) yazıtları, kralın bölgeye yaptığı seferlerden bahseder. Yazıtlardan kralın bölgeye kaç sefer yaptığını öğrenemiyoruz. Fakat Aznavurtepe/Patnos yazıtında geçen "*babasının tahtına oturduğu zaman*" ifadesi seferi hükümdarlığın ilk yıllarına tarihlenmektedir (Salvini, 2006a: 59). Kral sefer yapmasının gerekçesini Alzi ülkesindeki çıkan bir ayaklanmayla meşru kılmıştır.⁶² Yazıtta geçen Alzi ülkesi Elazığ bölgesiyle eşitlenmektedir (Köroğlu, 1996: 55-62).

Menua'nın seferinin en güçlü kanıtlarından biri Palu Kalesi'nde bulunur. Daha önce bahsettiğimiz anakaya üzerinde bulunan yazıtta göre Urartu Kralı Şebeteria, Huzana şehirlerinin ülkesini ve Supa kentini ele geçirmiştir. Melid şehrinin kralını haraç verme koşuluyla bağışlamıştır. Ayrıca ele geçirdiği Şebeteria kentinde bir Haldi tapınağı yaptırmıştır (CTU, 2008: A 5-5). Yazıtta geçen Şebeteria kenti yazıtın bulunduğu Palu Kalesi'ne lokalize edilmektedir (Diakonoff - Kashkai, 1981: 80;

⁶² Alzi ülkesinde isyan çıkması, bölgenin Menua öncesinde ele geçirildiğini düşündürebilir. Fakat yazıtlarda geçen isyan çıkması üzerine sefere çıkma ifadesi sefer için bir bahane olarak görülmelidir. Nitekim daha önce bahsettiğimiz üzere Menua'nın Diauehi ülkesine yaptığı seferlerde benzer gerekçelere rastlanmaktadır.

Sevin, 2005; Salvini, 2006a: 60). Huzana ise kuşkulu olmakla beraber Hozat'la eşitlenerek bölgenin dağlık kısmı olan Tunceli bölgesine yerleştirilir (Köroğlu, 1996: 75; Salvini, 2006a: harita 1.). Nitekim daha önce bahsettiğimiz dağlık Tunceli bölgesinde Kaleköy/Mazgirt, Anbar gibi aşiret merkezleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Menua seferlerinde buradaki yerel aşiretleri hedef almış olabilir.

Menua'nın seferleri ve icraatları krallığın bölgede hak sahibi olmaya başladığını gösterir. Nitekim daha önce bahsettiğiniz Bağın sitelinden seferlerin amacının sadece ganimet olmadığı bölgede bazı eyalet düzenlemeleri yapıldığı anlaşılmaktadır (Tablo 1). Bağın stelinde bahsedilen Vali Titia'nın nereye atandığını bilemiyoruz. Fakat Murat Nehri'nin güneyinde bu döneme ait yazıtların bulunmaması, Vali Titia'nın görev yerinin Murat'ın kuzeyinde aranması gerektiğini işaret edebilir.

Krallığın havzaya olan ilgisi Menua'dan sonra devam etmiştir. I. Arğişti'ye ait seferlerden bahseden metinlerde ilk defa Melid kralı Hilaruada'nın adı verilir. Daha önce yapılan seferlerin aksine bölgeden alınan ganimet listesi bulunur. Yazıttan krallığın bölgeden önemli miktarda insan tehcir ettiği ve hayvan ganimet aldığı anlaşılmaktadır (CTU, 2008: A 8-3 II).

Menua ve I. Arğişti'nin Melid Krallığı'yla olan çatışmalarının Fırat'ın batısında olup olmadığı tartışmalıdır. Salvini, Menua'nın Melid kralından haraç almasını işaret ederek Menua'nın Fırat Nehri'ni geçtiğini ileri sürer. Ayrıca bu dönemde Fırat Nehri'nin Melid Krallığı'yla sınır oluşturduğunu belirtir. I. Arğişti'nin ise Fırat'ı geçerek Tabal'a kadar ulaştığını iddia eder (Salvini, 2006a: 60,70). Köroğlu'na göre ise Menua döneminden II. Sarduri dönemine kadar Murat Nehri Urartu ile Melid arasında sınırdır (Köroğlu, Yayın Aşamasında). Bize göre de Menua ve I. Arğişti, Fırat Nehri'ni geçseydi bu önemli olaydan mutlaka yazıtlarda bahsederdi.⁶³ Nitekim Menua'dan yaklaşık 24 yıl sonra Urartu kralı olan II. Sarduri, Fırat Nehri kenarında yer alan Habibuşağı yazıtında Fırat Nehri'ni ilk kendisinin

⁶³ Krallar için Fırat Nehri'ni geçmek övünç kaynağıdır. Hitit Kralı I. Hattuşili ve Asur Kralı III. Salmanassar'ın Fırat Nehri'ni geçmeyi propaganda amacı olarak kullanmıştır. I. Hattuşili: "*Fırat Irmağını benden öncekiler hiç geçmemişti. Ben, Büyük Kral, onu yaya geçtim, ordularım da benim ardından yaya olarak geçtiler*" (Dinçol 1982: 29), III. Salmanassar: "*Salтанatımın 10. yılında Fırat'ı sekizinci kez geçtim...*" (Grayson 1996: 37). Konu hakkında daha fazla bilgi için bakınız. (Danışmaz 2012: 14-15).

geçtiğini belirtmiştir. Kral nehri geçtikten sonra Melid'e ilerlemiş. Geri dönüşünde Melid başkentini kuşatarak Melid Kralı Hilaruada'yı af dilemesi üzerine haraç koşuluyla affetmiştir. Bölgede olduğunu belirttiği *Hazani, Gaurahi, Tumişki, 'Asini, Maninui, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe (yani) Tanrı Quera'nın Taşe ve Meluiani* isimli 10 kaleyi Urartu topraklarına katmıştır. Bu kalelerden sadece Tumişki'nin lokalizasyonu yapılabilir. Tumişki yazıtın bulunduğu Habibuşağı (Yazılıkaya) Kalesi'yle eşitlenir. 1980'li yıllarda burada kısa bir kazı çalışması yapılmıştır. Nekropol alanında yapılan kazılarda ortaya çıkan seramikler ve sal taşlı mezarlar Urartu karakteristiğini yansıtmaktadır (Öğün, 1984b; Işık, 1987a).

Sarduri'nin bazı kaleleri Urartu toprağına eklemesi daha önce Menua'nın yaptığı gibi bölgede bazı idari düzenlemeler yaptığını gösterebilir. Bu durumu destekleyen en önemli bilgi bölgede bulunan Bahçecik yazıtından gelir. Yazıtta Sarduri'nin bir kale ve susi tapınağı yaptırdığı, Zaiani adında bir valiyi Melitene kenti Qu(maha) kentine, Ar(me) ülkesinin Nihiria kentine kadar, Haşime ülkesine kadar vali atadığından bahsedilir (Tablo 1). Yazıtta ilk defa bir eyalet valisinin idari sınırları çizilmiştir. Vali Zaiani'nin, Menua'nın atadığı Vali Titia ve Assur kaynaklarında bahsedilen Alzi valisi Siplia'nın aynı eyaletin valileri olabilir (Sevin, 2005: 384). Bu durum siyasi sınırları değişen bölgeye farklı sülaleden bir vali atanmasıyla açıklanabilir. Yazıtı bilim dünyasına tanıtan Sevin, çevrede idari merkez büyüklüğünde bir yerin olmaması nedeniyle valinin bulunduğu yerin Palu olabileceğini belirtir (Sevin, 2005: 383). Bu durumda Urartu'nun Alzi eyaletinde üç farklı yönetici sülale olmalıdır. Nitekim Alzi'yle eşitlenen Palu'da üç ayrı kaya mezarının olması burada 3 ayrı yönetici sülalenin hüküm sürdüğünü gösterebilir.

Bölgeyle ilgili son bilgilerimiz II. Rusa dönemine aittir. Bu dönem aynı zamanda krallığın Ayanis, Kef, Bastam ve Karmir Blur kentlerini inşa ettiği bir nevi yeniden yapılanma içerisine girdiği bir dönemdir (Salvini, 2006a: 114). Yazılı belgeler yeni kurulan kralî kentler için gereken insan ihtiyacını karşılamak amacıyla bölgeyi hedef alan seferlere çıkıldığını gösterir (Payne, 2006: 12.1.1).

Yazılı belgeler ve arkeolojik maddi kalıntılara baktığımızda krallığın Menua dönemiyle bölgeye geldiğini söyleyebiliriz. Yazıtlara göre Menua sadece sefer

yapmakla kalmamış aynı zamanda bölgede inşa faaliyetlerinde de bulunmuştur. Sonrasında halefi I. Argiştı Fırat'ın doğusunda Melid Krallığı varlıklarıyla savaşı. Krallık II. Sarduri'yle beraber ilk defa Fırat'ın batısına geçer. Fakat bu dönemde Assur Kralı III. Tiglat-pileser'le yapılan savaşta Urartu yenilir. Böylece bu dönemden itibaren Fırat Nehri doğal bir sınır olarak kalır. Krallık 7 yüzyılda bölgede yeniden hakimiyetini artırır. Yukarı bahsettiğimiz Kaleköy/Mazgirt'de II. Rusa dönemine tarihlenen yazıt, Ayanis ve Adilcevas yazıtları krallığın bölgeyi boş bırakmadığını gösterir. Nitekim bölgede bulunan Norşuntepe, Genefik, Yıldıztepe'de 7 yüzyıla ait Urartu seramikleri bulunması bu dönemde Murat Nehri'nin güneyine inildiğini gösterebilir (Koroğlu, Yayın Aşamasında). Fakat içerisinde kaya mezarı bulunan yerel yönetim merkezi olan Palu ve aşiret merkezi olarak tanımladığımız Kaleköy/Mazgirt, Anbar gibi kalelere baktığımızda bunların Murat'ın kuzeyinde bulunduğu anlaşılır. Ayrıca krallığın eyalet düzenlemelerine içeren Bahçecik ve Bağın yazıtları benzer şekilde Murat Nehri'nin kuzeyinde bulunur (Harita 10). Bu durum krallığın idari anlamda Fırat Nehrinin batısına geçmediği gibi Aşağı Murat havzasında Murat Nehri'nin güneyine inmediğine işaret edebilir.

4. 5. VAN GÖLÜ HAVZASI

4. 5. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Havzaya adını veren Van Gölü 3.713 km² alanıyla Urartu coğrafyasında Urmiye Gölü'nden sonra en büyük göldür. Havzanın kuzeyi, doğusu ve güneyi bölgenin fiziki açıdan dağlık kısmını oluşturmaktadır. Havzanın en geniş düzlük alanı Van Gölü'ne dökülen uzun akarsuların bulunduğu doğu kısmıdır. Bu kısımda bulunan Van ovası bölgenin en geniş düzlük alanıdır. Bölgenin diğer önemli ovaları ise Muradiye ve daha kuzeyde bulunan Erciş'tir (Harita 5).

Harita 5: Van gölü havzası

Van ovasında Doğu Anadolu'daki diğer yerlere oranla kışlar daha ılık, yazlar daha serin geçmektedir. En soğuk ay Ocak ayıdır. Kasım ayında başlayan kar yağışı mayıs aylarına kadar devam edebilir. Yağan kar ortalama 2.5 ay ovada kalır. Yazlar ise Doğu Anadolu'nun diğer yerlerine nispeten daha serindir. Öyle ki yazın en sıcak ay olan temmuz ayı sıcaklık ortalaması yaklaşık 22 derecedir (Kalelioğlu, 1991).

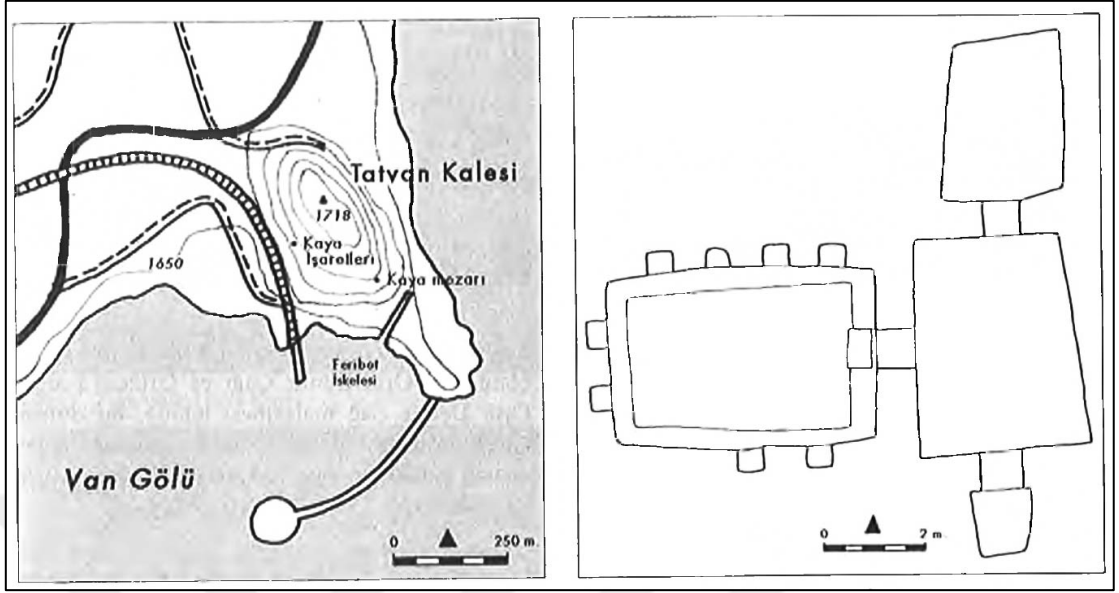
4. 5. 2. Tatvan

Tatvan Kalesi Bitlis ili Tatvan ilçesinde, feribot iskelesinin kuzeybatı bitişinde bulunur. Van Gölü'nün Tatvan ilçesine doğru girinti yaptığı koyun kuzey ucundadır. Kalenin üzerinde bulunduğu kuzey-güney uzantılı kayalık göl seviyesinden 20-30 m yüksektedir (Fotoğraf 121). Bir nevi yarımada niteliğindeki kaleye ulaşım sadece kuzeybatı yönden mümkündür. Bu sayede Van Gölü'nün kaleye bir nevi doğal savunma sağladığı anlaşılmaktadır (Çizim 63).

Fotoğraf 121: Tatvan kalesi genel görünüş

Tatvan hakkında erken dönem bilgilerimiz bölgede araştırmalar yapan Burney tarafından sağlanmaktadır. Burney araştırmasında kaleyi Urartu kalesi olarak tanımuştur (Burney, 1957: 43). Burney'in ziyaretinden yaklaşık 10 yıl sonra kalenin üzerinde bulunduğu kayalıktan Tatvan feribot iskelesi yapımı için dolgu toprak alınmuştur (Kılıç, 2008). Bu nedenle kayalığın kuzeybatı kısmında olması muhtemel birçok kalıntının yok edildiği söylenebilir. 1997 yılında kalede yüzey araştırması yapılmış, kaya mezarı ve kaya işaretleri hakkında bilgi verilmiştir (Özfırat, 1999: 6).

Çizim 63: Tatvan topografik plan ve çok odalı kaya mezarı planı (Özfirat, 2002: 23)

Fotoğraf 122: Tatvan kaya mezarı

Kalenin yukarıda tanımladığımız kayalığın ne kadarlık bir kısmında iskân edildiğini bilemiyoruz. Dolayısıyla tam olarak ölçülerini veremediğimiz kayalığın tahrip edilmeyen kuzey ve kuzeybatı kısımlarında yerleşim olduğuna dair herhangi bir iz yoktur. Buna karşılık Urartu dönemine tarihlenen kaya mezarı ve kaya işaretleri kayalığın güney ve doğu kısmında bulunduğu görülmektedir. Bu döneme ait izlerden yaptığımız ölçümlere göre kalenin yaklaşık 0.5 h. bir alanı kapladığı söyleyebiliriz. Kale üzerinde Urartu dönemine tarihlenen bazı temel izleri, kaya işaretleri ve çok odalı kaya mezarı kalmıştır (Özfirat, 2002: 23).

Kaya mezarı kalenin güney kısmında yer almaktadır. Mezar ana kapıyla geçilen bir oda ve bu odanın batı ve kuzey duvarından ulaşılan iki ayrı odadan oluşmaktadır. Mezarın ana kapısının önünde 1.20X1.10 m boyutlarında, yaklaşık 1 m derinliğinde dromos benzeri üzeri açık giriş bulunur (Çizim 63). Benzer mezar girişleri daha önce bahsettiğimiz Yoğunhasan (Fotoğraf 92) ve Pekerçiç (Fotoğraf 74) kaya mezarlarında görülmektedir.

Mezarın ana kapısı yan kısımdan mezarın üstüne kadar uzanan doğal çatlak nedeniyle tahrip olmuştur (Fotoğraf 122). Tam olarak ölçülemez de kaya üzerindeki izlerden 1.20X0.70 m ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır. Ana kapının açıldığı birinci oda 4.00X3.20 m ölçülerindedir (Fotoğraf 123). Birinci odanın batı duvarından açılan bir 1.05X0.80 m ölçülerinde, 0.65 m derinliğinde dikdörtgen bir kapıyla nişli odaya geçilir. Burası dikdörtgen planlı olup, 5.50X3.25 m ölçülerindedir. Odanın kuzey duvarında 4 adet, güney ve batı duvarlarında ikişer adet kemerli niş bulunur. Odanın tabanında yan duvarlar boyunca uzanan 35-45X50 cm ölçülerinde seki yer almaktadır (Özfirat, 2002: 24). Benzer sekilere Yukarı Murat havzasında bulunan Atabindi, Hasanova ve Çelikli mezarlarında rastlanılır.

Birinci odanın kuzey duvarından 0.65X0.65X1.05 ölçülerinde bir kapıyla küçük bir odaya geçilir (Özfirat, 2002: 24). Odanın planı kabaca dikdörtgendir. Odanın tabanında toprak dolu olması nedeniyle zemininde çukur olup olmadığını bilemiyoruz.

Fotoğraf 123: Tatvan kaya mezarı içeriden

Fotoğraf 124: Tatvan kaya işareti

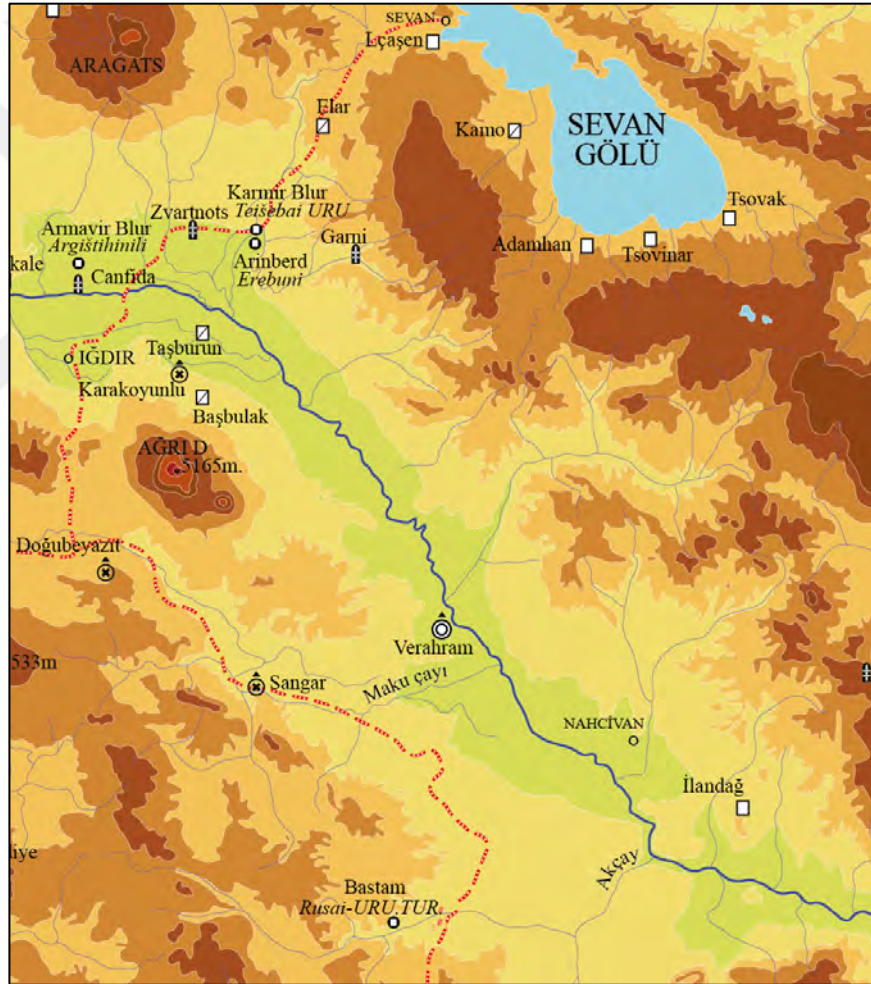
Tatvan'da iki odalı kaya mezarından sonra Urartu dönemine tarihlenen en belirgin mimari unsur kaya işaretleridir (Belli, 1989: 404; Özfirat, 2002: res. 7-8). İşaretler kayalığın doğu yamaçlarında bulunur. Günümüzde üç adet kaya işareti tanımlanabilir. Orak şeklindeki işaret yaklaşık 1.5 m boyutlarındadır. Bu işaretin 4-5 m yanında yay şeklindeki ikinci işaret yer almaktadır (Fotoğraf 124). Son işaret 3 m boyunda kanal şeklindedir. Benzeri daha önce bahsettiğimiz Palu Kalesi'nde görülmektedir (Çizim 46).

Tatvan'ın bulunduğu Van Gölü havzası krallığın başkentinin bulunduğu çekirdek kısmını oluşturmaktadır. Bu kısım aynı zamanda krallığın en yoğun imar ve iskân faaliyetlerinde bulunduğu bölümdür. 12 kralî kentten 7'si burada bulunur. Havzada bulunan tek aşiret merkezi ise yukarıda bahsettiğimiz Tatvan'dır. Tatvan Van Gölü havzasında bulunmasına rağmen, havzanın en batısında konum bakımından kralî kentlerin uzağında izole bir bölgededir (Harita 5).

4. 6. ORTA ARAS HAVZASI

4. 6. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Orta Aras havzası olarak adlandırdığımız yer Aras Nehri'nin Türkiye-Ermenistan sınırından başlayarak, nehrin doğuya yöneldiği İran-Ermenistan sınırına kadar, yaklaşık 325 km uzunluğundaki havzayı kapsamaktadır. Havzayı kuzeyde Alagöz (Aragats) dağı ve uzantıları sınırlamaktadır. Havzanın batı sınırında Ağrı, Tendürek ve Van Doğusu dağları bulunur. Havzanın doğusunda ise dağlık Ermenistan bölgesi yer alır (Harita 6).

Harita 6: Orta Aras Havzası

Bölgede Aras Nehri'nden sonra coğrafyayı şekillendiren en belirgin unsur sönmüş volkanik dağlardır. Havzanın kuzeyinde bulunan Aragats (4095 m), batısında

yer alan Ağrı Dağı (5137 m) bu dağların en yüksek örnekleridir. Volkanik dağların oluşturduğu lavsal akıntılar havzanın engebeli ve dağlık bölgesini meydana getirmektedir. Aynı zamanda volkanik araziden geçen Aras Nehri ve nehre dökülen küçük dereler mineral açısından zengin alüvyon toprağı nehir boyunca menderesler yaparak yaymıştır. Böylece nehir boyunca mineral açısından zengin topraklara sahip nehir havzası oluşmuştur. Havzanın verimli ve düzlük kısmı kuzeyde Ermenistan bölgesinde daha geniştir. Güneye Nahcivan topraklarına doğru indikçe daralır. Nahcivan sınırlarını geçtikten sonra doğuya yöneldiğı kısımda dar bir boğaz haline gelmektedir (Harita 6).

Aras Nehri'nden dağlık bölgelere doğru toprağın verimi düşer. Yüksek plato özelliğine sahip Doğubayazıt ovası, yükseltinin fazla olması ve toprağının tuzlu olması nedeniyle tarımsal potansiyeli bulunmamaktadır. Bu yüzden ovanın tamamına yakını otlaklar oluşturmaktadır. Havzanın en kuzeyinde bulunan Ararat ovası havzanın en verimli ovasıdır. Bu alan aynı zamanda Urartu coğrafyasındaki en geniş işlenebilir araziye oluşturur. Ovada karasal iklim şartları hakimdir. Yaz aylarında yağış çok azdır. Fakat kış ayları karasal iklimin görüldüğü Doğu Anadolu gibi yerlere oranla daha ılıman geçer. Havzanın en güneyinde Hoy ovası bulunur. Aras Nehri'ne dökülen Akçay'ın kolları tarafından sulanan ova Urartu coğrafyasında en sert karasal iklim şartlarının olduğu yerdir (Zimansky, 1985: 22-24).

4. 6. 2. Doğubayazıt

Doğubayazıt, Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesinin 5 km g¼neydođusunda, İşhak Paşa Sarayı'nın 300 m doğusunda yer alır. Kuzey g¼ney y¼n¼nde uzanan dağlık y¼kseltinin batı kısmında kurulmuştur. Kalenin ¼zerinde bulunan kayalığın doğu, kuzey ve g¼ney kısımları dik bir şekilde sonlanmaktadır. Kaleye ulaşım g¼n¼m¼zde de kullanılan batı y¼n¼nden kaleye doğru uzanan bir rampayla sağlanır (Fotoğraf 125).

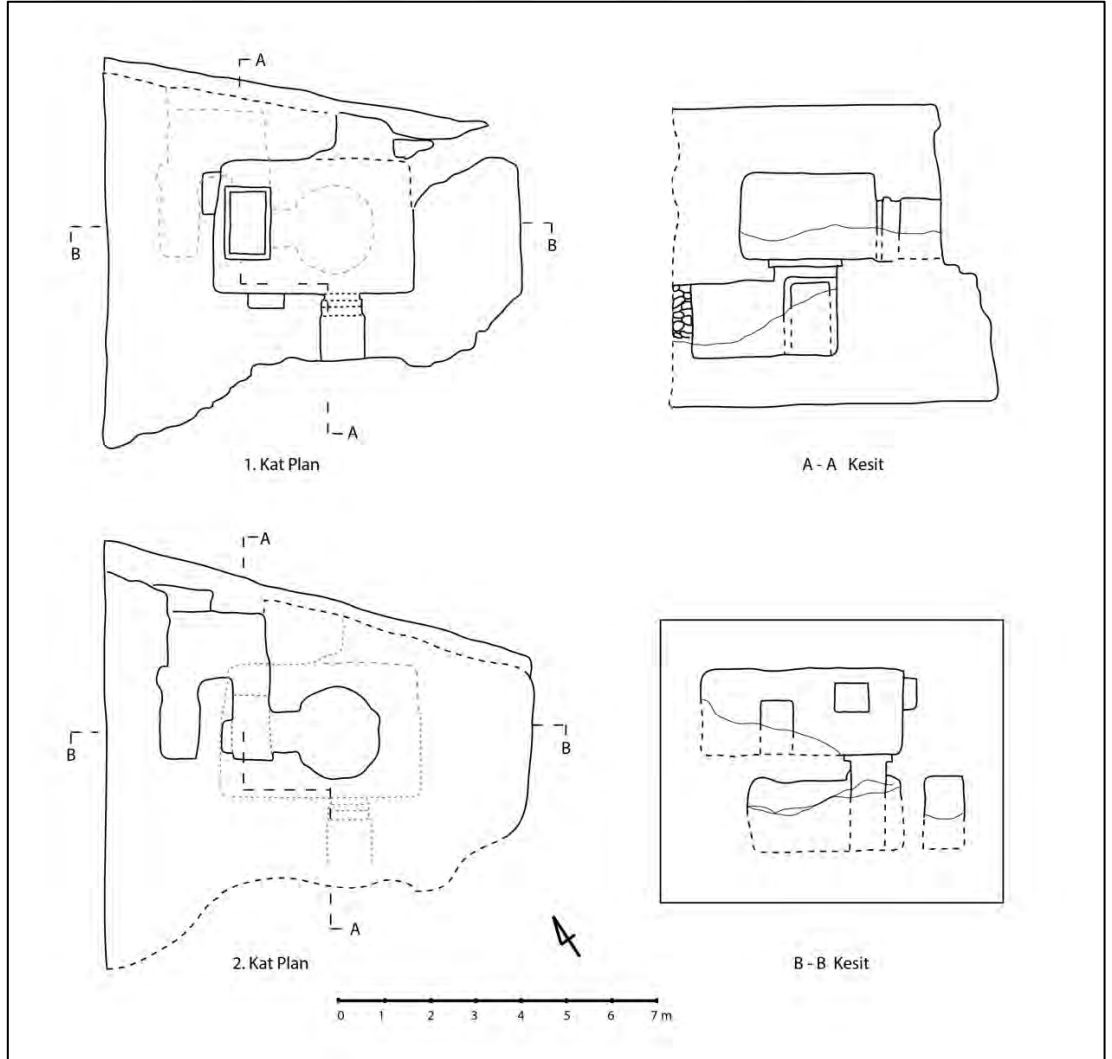
Doğubayazıt ovası konum olarak Orta Aras havzasından, Van havzasına ulaşan yol ¼zerindedir (Zimansky, 1985: 25). Urartu d¼nemine ait ana yol g¼zergahının ovoidan geğtiğini varsayarsak Doğubayazıt Kalesi'yle yol arasında yaklaşık 5 km mesafe olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Doğubayazıt'ı bir ana yol g¼zergahıyla ilişkilendirmek zor g¼r¼nmektedir.

Fotoğraf 125: Doğubayazıt genel g¼r¼n¼ř

Doğubayazıt'ın üzerinde bulunduğu kayalık Ortaçağ'da yoğun iskana uğramıştır. Bu döneme ait harçlı duvarlarla yapılmış surlar kayalık boyunca izlenebilir. Kalenin Urartu döneminde kayalığın ne kadarlık kısmını kaplandığı tam belli değildir. Fakat kayalık üzerindeki Urartu dönemine ait kalıntıların göz önünde bulundurduğumuzda kalenin yaklaşık 0.10 h. bir alana sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Doğubayazıt Kalesi, aşağıda bahsedeceğimiz kaya mezarının girişinde bulunan rölyef sebebiyle erken dönemden itibaren seyyah ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir (Texier, 1842; Belck, 1899; Huff, 1968).

Çizim 64: Doğubayazıt plan ve kesiti (Huff, 1968)'dan uyarlama

Kalede Urartu dönemine tarihlenen arkeolojik bulgular kaya mezarı, mezarın girişinde bulunan rölyef ve mekanların temellerine ait olabilecek kaya işçiliğidir. Kaya işçiliği aşağıda bahsedeceğimiz kaya mezarının kuzeybatı kısmında görülür. Bu kısımda yan yana inşa edilmiş 3 ayrı mekâna ait olabilecek temel izleri bulunmaktadır (Konyar, 2011: 216-217; Konyar, 2017: 22).

Kaya mezarı üst katta ana kapının açıldığı bir oda ve bu odanın altına açılmış ikinci katta U planlı mekân ve buradan ulaşılan diğer küçük odadan oluşmaktadır (Çizim 64). Mezarın giriş kapısı zeminden yaklaşık 8 m yüksektedir. Mezar girişine ulaşan anakayaya oyulmuş basamakların tahrip edildiği anlaşılır (Konyar, 2017: 22, Fig. 9.). Üst oda 2.37X4.28X1.90 m ölçülerindedir. Dikdörtgen planlıdır. Tavan düz şekilde biçimlendirilmiştir. Odanın kuzeybatı duvarında ve girişin hemen solunda birer niş bulunur. Alt kattaki ikinci odaya odanın kuzeybatı kısmında bulunan dikdörtgen planlı bir açıklıkla inilir. U planlıdır. Bu mekânın güneydoğu duvarından açılmış bir kapıyla yaklaşık 2 m çapındaki oval planlı odaya geçilir (Çizim 64). Alt katın zemini moloz dolu olduğundan tabandaki muhtemel mezar donanımları anlaşılabilir değildir.

Doğubayazıt kaya mezarı iki katlı olması ve cephesinde kabartma bulunması nedeniyle Urartu kaya mezarları arasında tek örnektir. Kabartma için mezarın bulunduğu kaya bloğunun ön yüzü düz bir şekilde tıraşlanmıştır. Bu yüze mezar sahibiyle ilgisi olduğu anlaşılan bir kabartma işlenmiştir. Yüksek kabartma şeklinde yapılan rölyefte üç figür bulunur. Mezar girişinin sol tarafında elleri dua veya sunu şeklinde tutan bir sakalsız insan yer alır. Üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan elbise vardır. Elinden bir keçiyi sunar şekilde betimlenmiştir. Girişin solunda ise elinde asa olan boynuzlu tanrı yada başında miğfer bulunan (Konyar, 2017: 21) mezar sahibi bey yer alır (Fotoğraf 127; Çizim 65). Salvini bu kişiyi kral, soldaki figürü ise ölenin ardılı olduğunu belirtir. Ortalarındaki keçinin kurban anlamı taşıdığına katılmaz (Salvini, 2006a: 175-176). Yakın zamanda mezar ve kabartmayı çalışan Konyar, madalyon ve tunç levhalar üzerindeki kompozisyonlarla kabartmayı karşılaştırmıştır. Girişin solundaki sakalsız figürü kadın olarak tanımlamıştır (Konyar, 2017).

Fotoğraf 126: Doğubayazıt kaya mezarı kabartması

Çizim 65: Doğubayazıt kaya mezarı kabartması çizimi (Konyar, 2017: Fig. 5)

Yukarıda bahsettiğimiz Doğubayazıt'ın ovidan geçen yolla direk ilişkisi bulunmamaktadır. Bu nedenle kalenin yol istasyonu veya yolu denetleyen bir karakol olmadığı söylenebilir. Kalenin yakın çevresinde verimsiz, çorak ve fiziki açıdan engebeli bir arazi yer alır. Fakat yaklaşık 5 km kuzeybatısında günümüzde modern Doğubayazıt'ın bulunduğu yerde Doğubayazıt ovası bulunmaktadır. Bu kısım bölgenin en büyük düzlük alanı oluşturmasına rağmen toprağının tuzlu ve kireçli olması tarım yapmayı zorlaştırır. Bu yüzden ova sadece otlak amacıyla kullanılır. (Zimansky, 1985: 25). Dolayısıyla kale sahiplerinin diğer aşiret merkezlerinde olduğu gibi hayvancılıkla uğraştığını söylenebilir. Ayrıca konum olarak Urartu kralî kentlerinden uzak, izole bir yerde olması ve küçük bir alan kaplaması nedenleriyle diğer aşiret merkezleriyle benzerlik taşır. Kalede bulunan kaya mezarı ve mezarın girişinde bulunan rölyef kalede ayrıcalıklı bir sınıfın olduğuna işaret eder. Dolayısıyla Doğubayazıt kalesini bölgede siyasi açıdan sözü geçen aşiretlerden birine ait olduğunu söyleyebiliriz.

4. 6. 3. Sangar

Sangar, İnan-Maku Şehrinin 7.5 km kuzeydoğusunda bulunan Sangar Köyü'nün batı bitiŐiēinde yer alır. Kale lav akıntularıyla oluşmuş volkanik daē kütlesinin doēu-batı yönünde uzanan çıkıntısı üzerine kuruludur. Kalenin  n nden Maku Nehri geçmektedir (Harita 6).

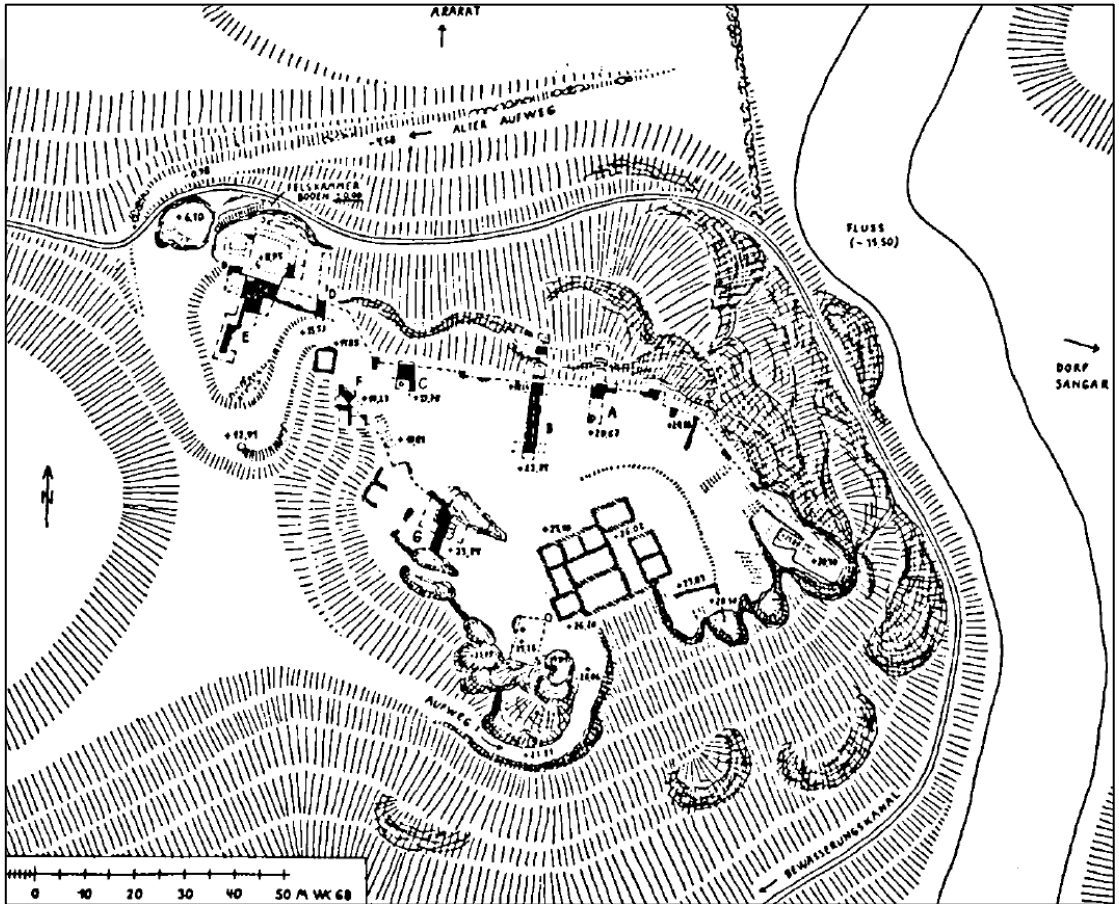
Kalenin üzerinde bulunduēu kayalığın kuzey ve batı kısmı nehir tabanına doēru daha dik bir Şekilde alçalır. Güneyi ise kademeli Şekilde iner. Kale bu kayalığın üst kısmında yaklaşık 0,65 hektarlık bir alanı kaplar (Zimansky, 1985: 35 table:2). Kalenin çevresinde tarım yapılabilen tek verimli arazi kuzeyi boyunca uzanan, Maku Nehri'nin alüvyonları oluşmuş vadi tabanıdır.

Fotoēraf 127: Sangar genel görünüş (B. Genç)

Sangar, bilim dünyasına bölgede yüzey araştırmaları yapan Kleiss tarafından tanıtılmıştır. Kleiss, yüzey araştırması yapmakla kalmamış aynı zamanda kalede sondajlar yaparak elde ettiēi bilgilerle daha detaylı tanımını yapmıştır. Böylece kalenin sınırlarını saptayarak topografik planını çıkarmıştır (Kleiss, 1968).

Kalenin güney kısmı kuzeydoğu-güneybatı yönünde yaklaşık 60-70 m genişliğindedir. Bu genişlik kuzeybatı yönüne doğru daralır (Çizim 66). Kale üzerinde bazı sur duvar kalıntıları, temel yatakları ve kaya mezarı tanımlanabilir. Ayrıca 13-14 yüzyıla tarihlenen yapı kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca kalede bu döneme tarihlenen Ortaçağ seramiğine de bulunmaktadır (Kleiss, 1968: 15). Bu durum Ortaçağ'da kalede iskanın olduğunu gösterir.

Çizim 66: Sangar topografik plan (Kleiss, 1968: abb. 3)

Kleiss Sangar'da yukarıda bahsettiğimiz yüzey araştırmalarının yanı sıra 7 ayrı yerde sondaj çalışması yapmıştır. Çalışmalarında bol miktarda Urartu seramiği, drenaj kanalı, ocak, zeminde olduğu anlaşılan yarım bir pitos, surların temelleri, kapı

sistemine ait olabilecek mimari elamanlara rastlamıştır. Ayrıca yaklaşık 3 m kalınlığında surların tüm kaleyi çevrelediği anlaşılmaktadır (Kleiss, 1968: 3-13).

Sangar'da yöneticiye ait kaya mezarı kayalığın kuzeyinde bulunur. Mezara giriş sitadelden kaya mezarına ulaşan anakayaya oyulmuş 30 basamaklı bir merdivenle sağlanır. Basamaklardaki işçilik göze çarpar. 30 cm genişliğinde, 15-20 cm yüksekliğindeki basamakların kenarları ve köşeleri dik bir şekilde kesilmiştir. Günümüzde merdivenin mezar girişine yakın kısmında 6 basamağının tahrip olduğu görülmektedir (Fotoğraf 130).

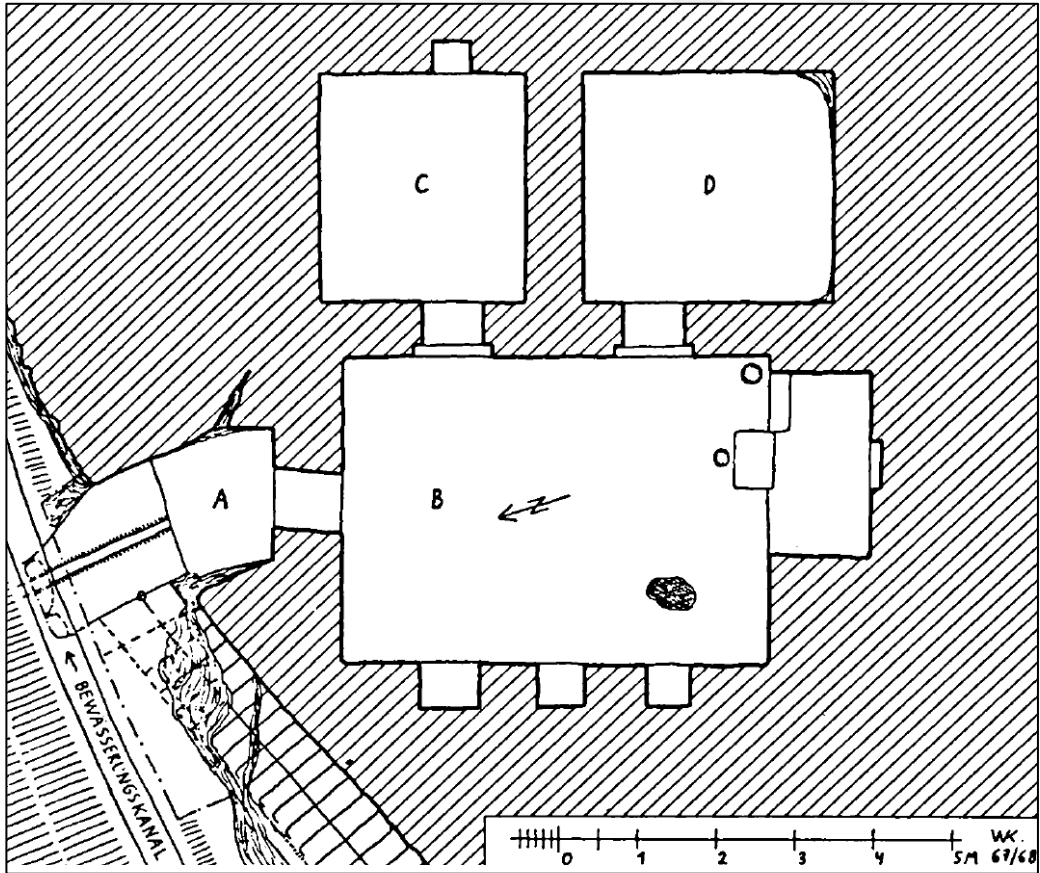
Kaya mezarı bir ana salon ve iki yan odadan oluşmaktadır (Çizim 67). Dikdörtgen planlı ana giriş kapısı yaklaşık 1.5-2 m geri çekilerek girişte üzeri kapalı alan oluşturulmuştur (Fotoğraf 129). Ana salon 5.45X3.90 m ölçülerindedir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Yüksekliği 3.15 m olan odanın batı ve güney duvarında nişler bulunur. Batı duvarında bulunan 3 adet niş kemerlidir. Nişlerin büyük olanı 0.75 m genişliğinde, 0.60 derinliğinde, 1 m yüksekliğindedir. Diğerleri yaklaşık 0.80X0.55 m ölçülerindedir. Mezar odasının güney duvarında dikdörtgen planlı büyük bir niş bulunur (Fotoğraf 131). Ölçüleri 2.30X2.00 m olan nişin derinliği 1.30 m'dir (Kleiss, 1968: 9). Benzer büyüklükteki nişlere batıda Palu I (Çizim 43), Kaleköy/Mazgirt (Çizim 60) ve Anbar (Çizim 62) kaya mezarlarında rastlanmaktadır.

Ana salonun doğu duvarından yan yana açılmış tek silmeli iki dikdörtgen kapıyla yan odalara geçilmektedir. Oda C 2.85X2.65 m ölçülerindedir. Tavan yüksekliği 2.50 m olan odanın doğu duvarında 0.50 genişliğinde 0.40 m derinliğinde, 0.70 m yüksekliğinde bir niş bulunur. Oda D'ye Oda C gibi ana salonun doğu duvarından geçilir. 3.20X2.85 m ölçülerindedir. Tavanı diğer odalarda olduğu gibi düzdür. Odanın yüksekliği 2.50 m'dir. Duvarlarında herhangi bir mezar donanımı bulunmamaktadır (Kleiss, 1968: 11).

Sangar daha önce bahsettiğimiz aynı bölgede bulunan yerel eyalet merkezi olan Verahram'ın kuş uçumu 50 km uzağındadır. Yukarıda bahsedilen Doğubayazıt'ın 35 km güneydoğusundadır. Bu üç merkez haritada birbirlerine yakın görünse de aralarında bulunan arazi lavsal akıntılarla oluşmuş volkanik bir alandır. Dolayısıyla fiziki açıdan engebeli arazi kolay geçilmeye müsait değildir (Harita 10).

Fotoğraf 128: Sangar sitadeli çevreleyen sur duvarları (B. Genç)

Çizim 67: Sangar kaya mezarı plan (Kleiss, 1968: Abb. 6)

Fotoğraf 129: Sangar kaya mezarı girişı (B. Genç)

Fotoğraf 130: Sangar kaya mezarı içeriden (B. Genç)

Sangar'da bulunan çok odalı kaya mezarı diğer aşiret merkezleri gibi burada siyasi açıdan söz sahibi bir sülalenin bulunduğunu gösterebilir. Zimansky Sangar'ın boyutunun küçük olması ve konum bakımından çevresindeki tarım alanının periferisinde kalmasından dolayı eyalet merkezi için şüpheli bulmuştur (Zimansky, 1985: 37). Muhtemelen Zimansky, Sangar'ı doğusunda bulunan Verahram ve güneyinde bulunan Bastam'la karşılaştırmıştır. Bize göre bu iki merkezden Verahram yerel eyalet merkezi, Bastam ise kralî merkezdir. Dolayısıyla Sangar bu iki merkezle karşılaştırılmamalıdır. Sangar 0.65 h. büyüklüğü ile daha önce bahsettiğimiz, Şirinlikale (0.4 h.), Tatvan (0.50 h.), Kaleköy/Mazgirt (0.75 h.) gibi aşiret merkezlerinin benzeridir (Tablo 11).

4. 6. 4. Değerlendirme

Orta Aras havzası olarak ele aldığımız bölge Aras Nehri'nin Türkiye sınırlarından çıktığı kısımdan başlayarak güneyde İran-Ermenistan sınırında nehrin doğuya yöneldiği yere kadar olan havzayı kapsamaktadır (Harita 6). Bölgenin kuzey kısmı krallığın Van Gölü havzasından sonra kralî yatırımlarının en yoğun görüldüğü yerdir. Burada bulunan Armavir Blur, Karmir Blur ve Arinberd eyaletleri krallığın bölgede yerleşik nüfus oluşturma çabasının sonucudur.

Havzada yukarıda bahsettiğimiz kralî kentlerin yanı sıra yerel eyalet merkezi olarak belirlediğimiz Verahram ve Doğubayazıt, Sangar aşiret merkezleri bulunur. Daha önce bahsettiğimiz gibi her 3 merkez de kralî kentlerin uzağında Aras Nehri'nin batısında yer almaktadır. Yerel eyalet merkezi olan Verahram havzanın orta kısmında Aras Nehri kıyısında bulunurken aşiret merkezleri ise havzanın doğusunda ana yolların uzağında dağlık bölgededir. Bu merkezlerin yakınlarında buralara sefer yapıldığını gösteren yazıt veya stel bulunmaz (Harita 10).

Orta Aras havzasına krallığın ilgisinin erken dönemde başladığı anlaşılmaktadır. Aras Nehri'nin kuzeyinde anakaya üzerindeki İlandağ yazıtında erken dönem seferinden bahsedilir (CTU, 2008: A 3-8). Muhtemelen sefer İşpuini - Menua'nın Urmiye havzasının güneyini hedef alan seferleri sırasında yapılmıştır. Erken dönem seferleri olarak adlandırdığımız bu seferler hakimiyet kurmaktan daha çok yağma amacı taşımaktadır (Salvini, 2006a: 50).

Menua'nın tek başına tahta geçmesiyle seferlerin yönü Ağrı Dağı'nın kuzeyine yönelir. Iğdır yakınlarında Aras Nehri'nin güneyinde bulunmuş bazalt blok üzerinde bu sefere ait faaliyetler anlatılır. Yazıtta göre Menua Erikua ülkesinin başkenti Luhiuni şehrini ele geçirmiştir (CTU, 2008: A 5-1). Bu sefere ilişkin bir başka bilgi Körzüt'den gelmektedir. Yazıt yukarıda bahsettiğimiz söylemlerin benzerini içermektedir. Yazıtta göre Menua Irekua oymağı ülkesinin Luhiuni şehrini ele geçirmiştir (CTU, 2008: A 5-2). Farklı bir yazıtta ise bölgede Minuahinili adında bir kale yaptırdığından bahsedilir (CTU, 2008: A 5-26). Salvini'ye göre kale Ağrı Dağı'nın kuzeyiyle Aras Nehri arasında aranmalıdır (Salvini, 2006a: 63, har. 1). Dolayısıyla Minuahinili Kalesi yazıtın yakınlığından dolayı Karakoyunlu Kalesi'yle ilişkilendirilmiştir (Belli, *et al.*,

2005; Özfırat, 2017). Fakat Karakoyunlu Kalesi'nde bulunan duvar kalıntıları ve seramiklerden elde edilen veriler böylesi ileri bir tarihleme için yetersizdir.

Krallığın havzaya olan ilgisi I. Arğışti'nin inşa faaliyetleriyle kalıcı hale gelmiştir. Bu dönemde daha önce kralî kentler kısmında bahsettiğimiz Armavir Blur (Arğıstihinili) ve Arinberd (Erebuni) eyaletleri inşa edilir. Böylece seferlerin yönü daha kuzeye Sevan gölü havzasının doğu ve kuzeyine doğru yönelmiştir.⁶⁴

II. Rusa ile beraber Orta Aras havzasında I. Arğışti ile başlayan inşa faaliyetleri yeniden başlar. Bu dönemde yapılan inşa faaliyetleri yeni fethedilen topraklarda değil mevcut Urartu coğrafyasında yapılmıştır. Bu yüzden II Rusa'nın iskân faaliyetleri var olan topraklar üzerinde krallığın yeniden yapılanma çabası olarak okunmalıdır (Zimansky, 2005: 238). Nitekim II. Rusa hükümdarlığının ilk yıllarında havzada bulunan Arinberd (Erebuni) kentinin hemen yakınına Karmir Blur (Teişebai URU) eyaletini kurmuştur (Piotrovsky, 1969a: 135 vd.). Ayrıca havzanın güneydoğusunda Bastam (Rusai-URU.TUR) eyaleti inşa edilmiştir (Kleiss, 1980).

⁶⁴ II. Sarduri ve halefi I Rusa döneminde seferlerin yönü havzanın kuzeydoğusuna Sevan Gölü havzasının güneyine doğru uzanır. Sevan Gölü'nün güneyinde bulunan Adamhan (CTU, 2008: A 9-6), Tsovak (CTU, 2008: A 9-7), Kamo (CTU, 2008: A 10-1), Tsovinar (CTU, 2008: A 10-2) yazıtları bu seferlerden bahseder(Harita 10).

4. 7. URMİYE GÖLÜ HAVZASI

4. 7. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Havzaya adını veren Urmiye Gölü yaklaşık 5.500 km² genişliğiyle Urartu coğrafyasındaki en büyük göldür. Deniz seviyesinden 1276 m yükseklikte olan gölün suyu tuzlu olduğu için sulamada kullanılamaz. Bu nedenle havzanın verimli tarım alanlarını gölün batı kısmında bulunan ve göle dökülen akarsuların oluşturduğu alüvyon ovalar oluşturmaktadır (Harita 7).

Harita 7: Urmiye Gölü Havzası

Havzanın sınırlarını kuzeyde Mişov dağlarıyla İridağ, doğuda Türkiye-İran sınırında bulunan Doğanlı, Mor Dağ, Karaca Dağ, Dalamper dağları belirler. Bu alan aynı zamanda havzanın yüksek kesimidir. Havzanın güneyini Hogalak ve Şah Dağı, batı kısmını ise Bozkuş, Sahend ve daha doğuda Sabalan Dağı sınırlamaktadır (Harita 10).

Havzanın batısında yüksek dağ sıraları arasında alüvyon bakımından zengin ovalar bulunur. Havzanın en kuzeyinde Zola çayı ve kolları tarafından sulanan Salmas ovası yer almaktadır. Bir diğer ova Urmiye ovasıdır. Göl ile aynı ada sahip ova

havzanın en büyük ovasıdır. Kuzey-güney yönünde yaklaşık 50 km uzunluğundadır. Nazlu, Rouzeh, Şehir, Baranduz akarsuları tarafından sulanır. Havzanın daha güneyinde Uşniye ve havzanın en güneyinde Miyanduab ovaları bulunur. Urmiye havzasının batısında ise Tebriz ovası yer alır. Kabaca üçgen bir plan gösteren ova Acıçay ve kolları tarafından beslenmektedir (Harita 7).

Havzada karasal iklim şartları hüküm sürer. Ortalama sıcaklık Urmiye şehrinde 11.53 derecedir. Sıcaklık yıl içinde kışın 0 derecenin altına nadir düşer. Yazın ise 35 dereceyi geçmez. Havzada ekim aylarında başlayan kar yağışı, nisan ayına kadar sürer. Ortalama sıcaklığın göl çevresinden yüksek alanlara doğru azaldığı anlaşılmaktadır (Kırççek, 2010).

4. 7. 2. Kale Hodar

Kale Hodar, İran – Salmas şehrinin 13 km kuzeyinde bulunan Hodar Köyü'nün yaklaşık 1.2 km batısında kayalık bir yükselti üzerinde yer alır (Harita 10). Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın doğusu dik bir şekilde sonlanırken güney kısmı yakınında geçen dereye doğru kademeli şekilde inmektedir (Fotoğraf 131).

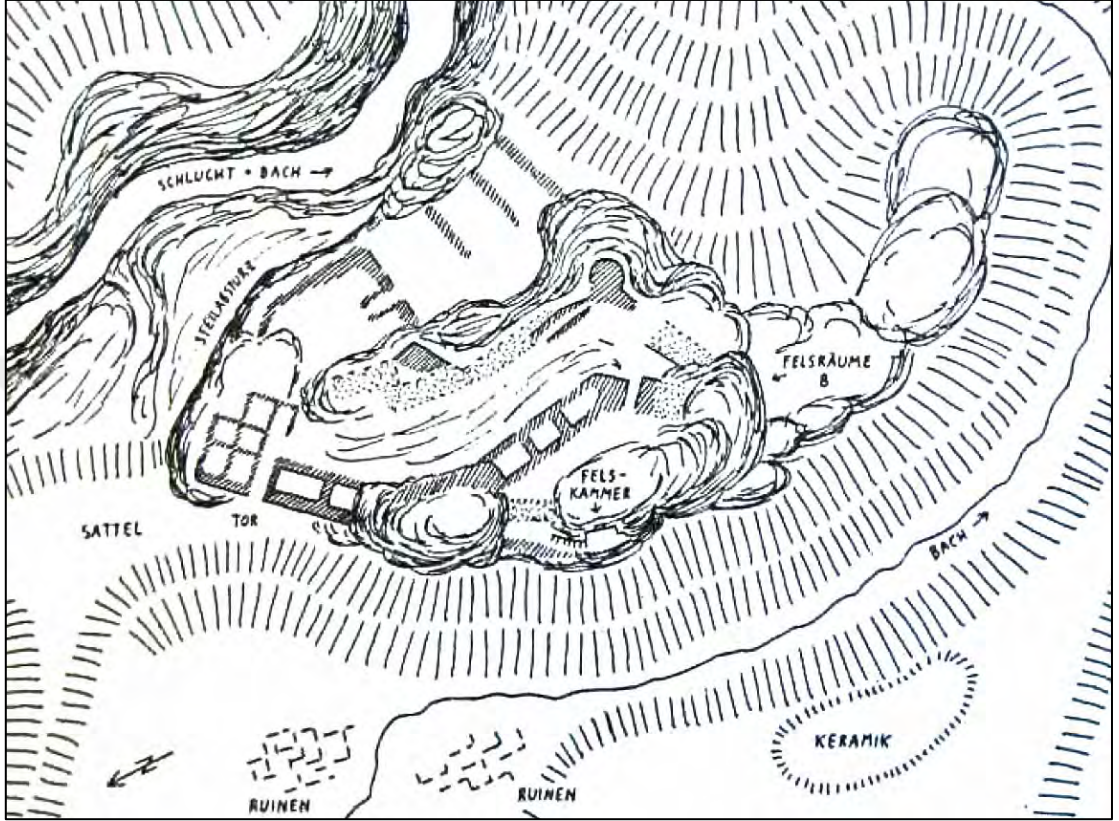
Fotoğraf 131: Kale Hodar

Kale Hodar bölgede araştırmalar yapan Kleiss tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Kleiss 1973 yılında yaptığı yüzey araştırması raporunda kalenin topografik bir planını yayınlarak kalede bulunan kaya mezarlarının planlarını çizmiş ve arkeolojik kalıntılar hakkında bilgi vermiştir (Kleiss, 1974: 94-98).

Kalenin büyüklüğü hakkında net bir bilgi bulunmaz. Fakat Kleiss'in planı ve Google Earth üzerinden yaptığımız ölçümlere göre kalenin 0.5 hektardan küçük olduğu anlaşılmaktadır. Kale üzerinde Urartu dönemine tarihlenen iki adet çok odalı kaya mezarı ve sur temel izleri bulunmaktadır (Çizim 68).

Kleiss'in topografik planında belirttiği sur duvarları ve temel yataklarına baktığımızda kalenin kayalığın topografyasına uygun şekilde inşa edildiği görülür

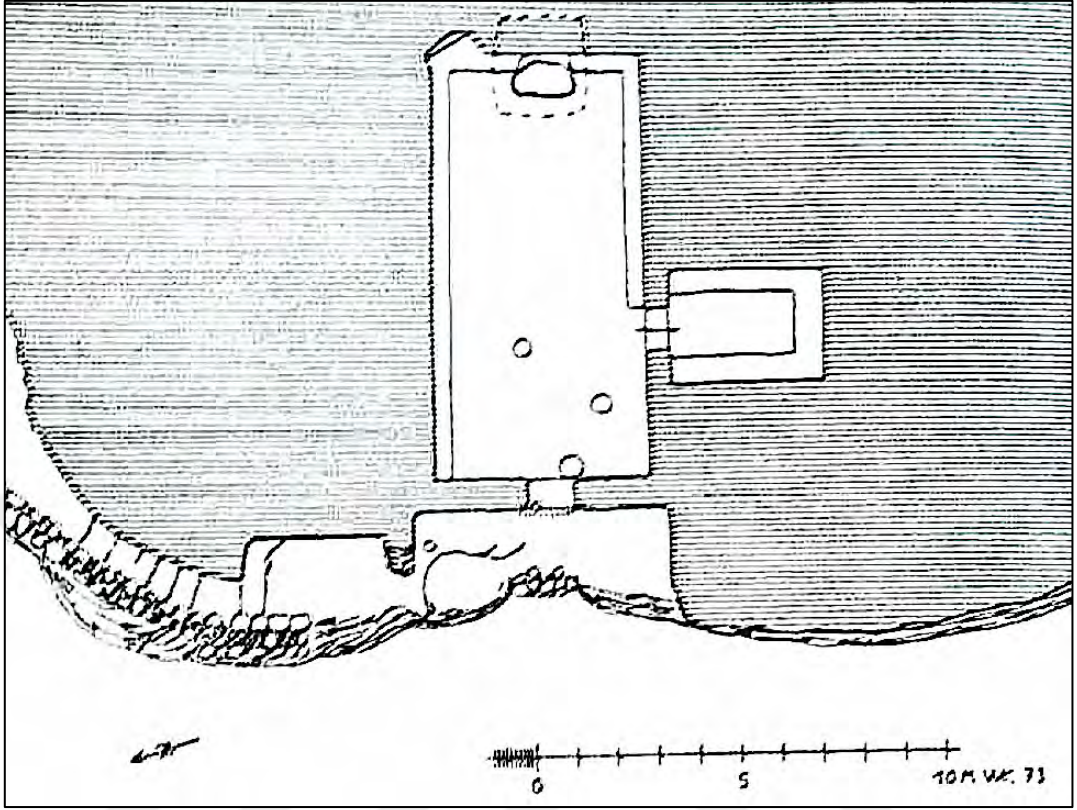
(Çizim 68). Yani kralî kentlerde gördüğümüz teras benzeri uygulamalar görülmemektedir.

Çizim 68: Kale Hodar topografik planı (Kleiss, 1974: Abb. 16)

Kale Hodar'da Urartu dönemine tarihlenen en dikkat çekici arkeolojik kalıntı kaya mezarlarıdır. Kaya Mezarı I. kayalığın batı yönünde sarp ve dik yamaçta bulunur (Çizim 69). İki odalı mezara ulaşım kayalığın üst kısmından sağlanmaktadır. Mezar girişine anakayaya yapılmış basamaklarla ulaşılır. Mezar girişinin önünde 6.40 m uzunluğunda 2 m genişliğinde bir platform bulunmaktadır (Fotoğraf 132).

Mezarın ana odası doğu-batı uzantılı olup dikdörtgen planlıdır. 10.70X5.30 m ölçülerindedir. Mezar odasının kuzey, doğu ve batı duvarının bir kısmında 50 cm yüksekliğinde 45 cm genişliğinde seki yer almaktadır. Kuzeydoğu köşesinde sonradan yapıldığı anlaşılan niş benzeri bir girinti vardır. Odanın diğer donanımlarından birisi doğu duvarının önüne açılmış 2.50X2.30 m çukurdur (Kleiss, 1974: 97).

Çizim 69: Kale Hodar Mezar I planı (Kleiss, 1974: Abb. 18)

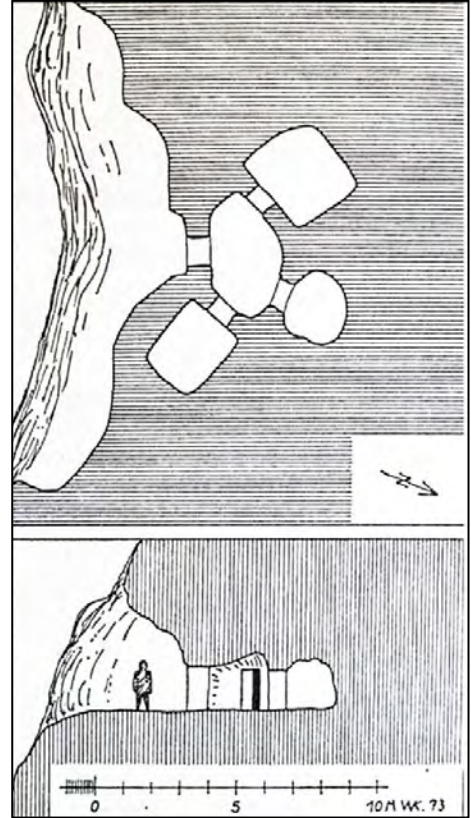
Fotoğraf 132: Kale Hodar Mezar I girişı (B. Genç)

Ana odanın güney duvarından 1.20 m genişliğinde 1.50 m yüksekliğinde bir kapıyla yan odaya geçilir. Dikdörtgen planlı kapının eşiği ana odanın tabanından 30 cm daha yüksektir. Oda 3.80X2.90 m ölçülerindedir. Odanın giriş kapısının duvarı hariç diğer üç duvarında 70 cm genişliğinde 50 cm yüksekliğinde seki yer almaktadır (Kleiss, 1974: 97).

Kaya Mezarı II kayalığın güney kısmındadır. Bir ana oda ve bu odadan ulaşılan 3 ayrı odadan oluşur (Çizim 70). Ana oda düzensiz bir plan gösterir. Doğu ve batı odaları dikdörtgen planlıdır. Kleiss kaya mezarını plan açısından değerlendirerek Ortaçağ'a tarihlemiştir (Kleiss, 1974: 97-98). Fakat duvarlardan anlaşılacağı gibi mezarın açıldığı kayalık konglomeradır. Yani tahribata dirençsiz bir yapısı vardır (Fotoğraf 133). Bu yüzden ana salonun düzensiz bir plan göstermesi normaldir. Mezarın konumu, çok odalı olması, önünde bir platformun bulunması, içerisinde ölü yatağı/kline bulunmaması özellikleri nedeniyle diğer Urartu kaya mezarlarıyla benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 133: Kaya Mezarı II (B. Genç)

Çizim 70: Mezar II plan ve Kesiti
(Kleiss, 1974: Abb. 19)

Urmiye Gölü havzasının en kuzeyinde bulunan Kale Hodar ilk bakışta konum olarak Urmiye havzasından Van Gölü havzasına Kotur vadisinden ulaşan yol üzerinde olduğu görülür. Fakat dikkatli incelendiğinde kalenin Salmas ovasına ulaşan ana yolun yaklaşık 5 km uzağında olduğu anlaşılır. Yani kalenin yolla bizzat ilişkisi yoktur. Ayrıca diğer aşiret merkezlerinde olduğu gibi yakın çevresinde tarıma müsait düzlük alan da bulunmamaktadır. Çevresinde daha çok çorak alanlar ve küçük platoların oluşturduğu otlaklar dikkat çeker. Ayrıca burada kralî kentlerde ve yerel yönetim merkezlerinde gördüğümüz tapınak kompleksi, büyük depo yapıları ve saray gibi mimari birimler bulunmaz. Zaten 0.5 hektardan küçük yerleşim alanında bu yapı gruplarını sığdırmak mümkün değildir. Fakat içerisinde yukarıda bahsedilen kaya mezarlarının bulunması kale sahiplerinin bölgede siyasi güce sahip aşiret reisleri olduğuna işaret etmektedir.

4. 7. 3. Şarik

Salmas/Şahpur'un 20 km güneybatısında bulunan Şarik, Salmas ovasını sulayan Zola Çayı vadisindedir (Harita 7). Kale Zola Çayı'nın kuzeyinde nehir seviyesinden yaklaşık 40-50 m yükseklikte kabaca oval planlı kayalık bir alan üzerine yer almaktadır. Kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın kuzeyi doğal bir boğazla kuzeyindeki yüksek platoyla birleşir. Kayalığın güneyi ise nehir vadisine doğru dik şekilde inmektedir (Fotoğraf 134).

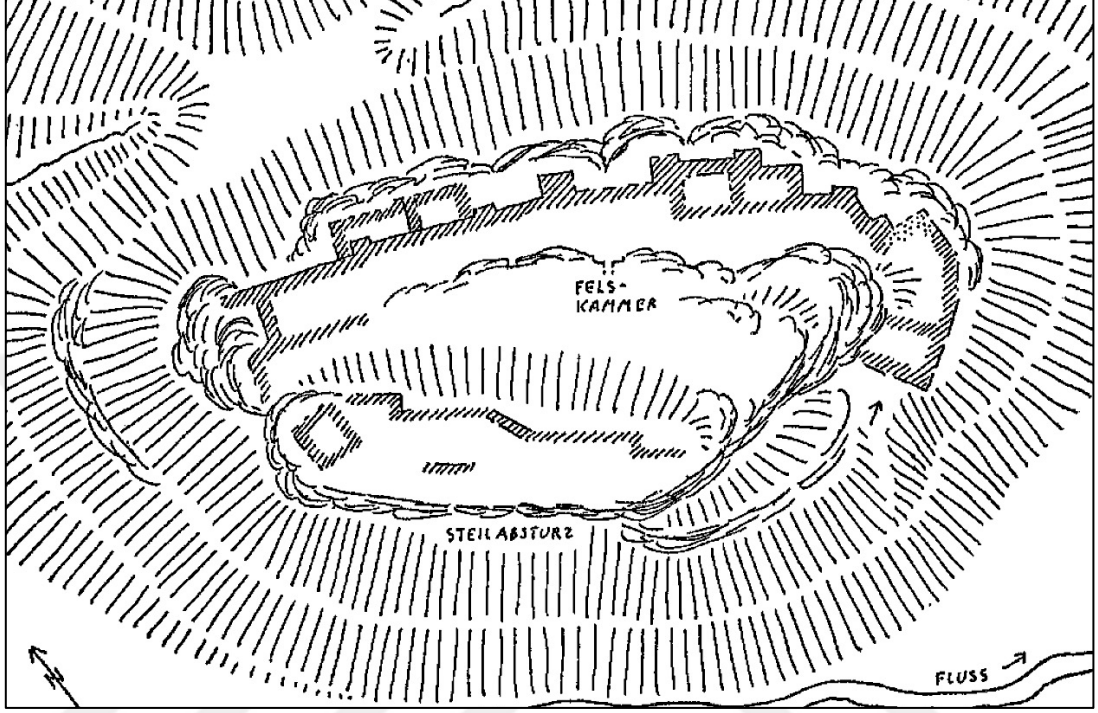

Fotoğraf 134: Şarik

Şarik'in bulunduğu Zola vadisi, ileride bahsedeceğimiz Başkale bölgesinden Urmiye havzasına ulaşan dağ yolu güzergahının bir bölümünü oluşturur (Kleiss - Kroll, 1979: 211). Bu nedenle kalenin konum olarak vadiden geçen muhtemel yolu denetleyen bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Urartu döneminde dar vadiler ve fiziki açıdan engebeli bu güzergahın kullanıldığına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Kaleden günümüze sur duvarları, anakaya üzerinde mekanlara ait olabilecek temel izleri ve kaya mezarı kalmıştır (Çizim 71). Sur temel izleri kalenin savunmasız

kuzey kesiminde görünür. Bu kısımda yer alan surların destek duvarlarıyla güçlendirildiği görülmektedir (Kleiss - Kroll, 1979: 211).

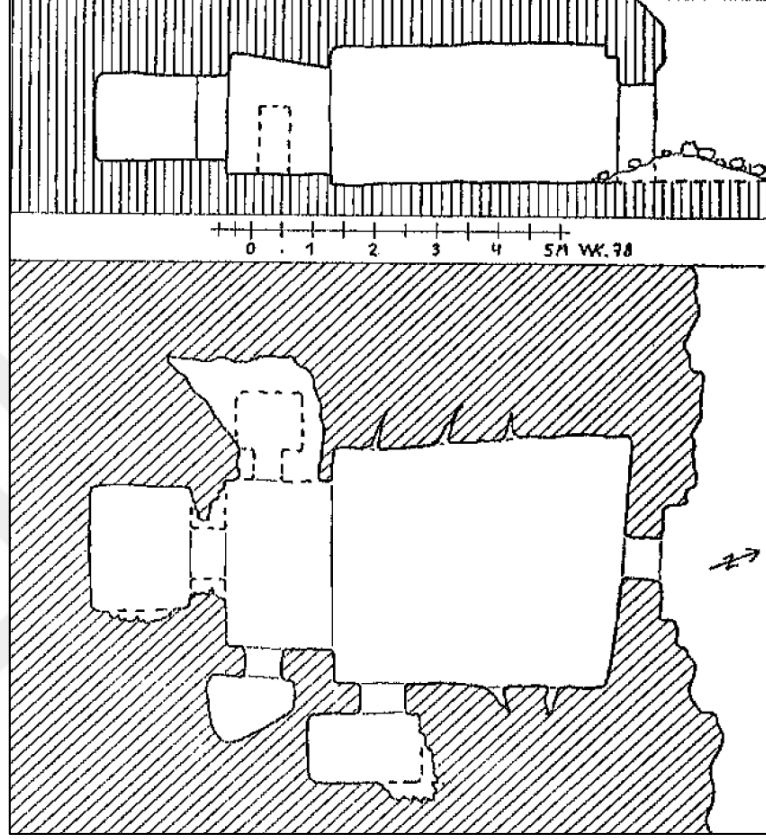

Çizim 71: Şarik'in topografik planı (Kleiss - Kroll, 1979: Abb. 39)

Kaya mezarı kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın üst kısmında kaleyi çevreleyen sur duvarları içerisinde yer almaktadır. Mezar bir ana oda ve bu odadan ulaşılan 4 ayrı odadan oluşmaktadır. Mezara 0.70X1.60 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapıyla girilir. Ana kapının açıldığı salon 4.70X3.90 m ölçülerindedir. Yüksekliği 2.20 m'dir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Doğu duvarında bulunan bir kapıyla ikinci odaya geçilir. Dikdörtgen planlı olan oda 1.80X1.10 m boyutlarındadır (Çizim 72).

Ana odanın güney duvarına 1.70 m derinliğinde 2.70 m genişliğinde bir niş yapılmıştır. Nişin tabanı ana salonun zemininde biraz yüksektir. Tavan kısmı kuzey-güney yönünde, güneye doğru kademeli şekilde yükselmektedir. Nişin doğu, batı ve güney duvarlarından 3 ayrı odaya ulaşılır. Doğu kısımda bulunan oda tahrip olmuştur. Mevcut boşluktan küçük bir oda olduğu anlaşılır. Ana odanın güney duvarında geçilen oda ise daha büyüktür. Dikdörtgen planlı odanın tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir.

Oda 1.35 m tavan yüksekliğiyle ana odaya göre daha alçaktır (Kleiss - Kroll, 1979: 211-212).

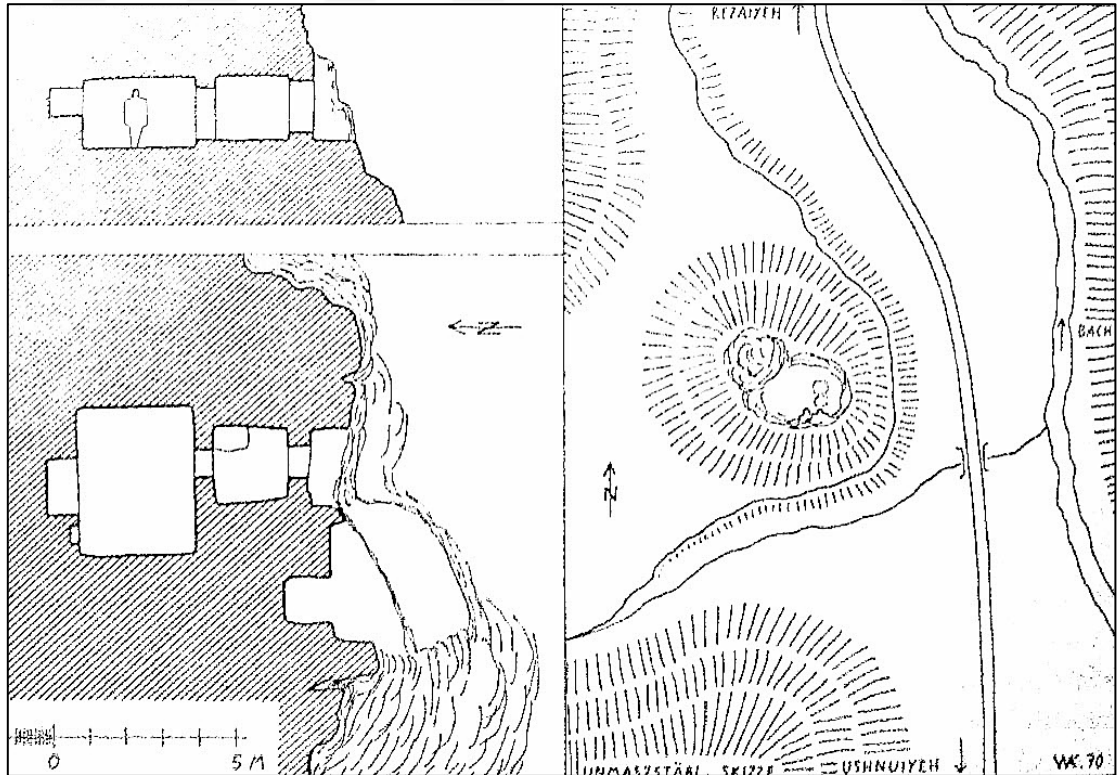
Çizim 72: Şarik Kaya mezarı plan ve kesit (Kleiss - Kroll, 1979: Abb. 40)

Şarik konum olarak Salmas ovasının yaklaşık 10 km uzağındadır. Kalenin Salmas ovasına hâkim bir yere konumlandırılmamış olması dikkat çekicidir. Bu durum kale sahiplerinin ovayla dolayısıyla tarım alanıyla ilgisinin olmadığını gösterebilir. Muhtemelen Salmas ovasını denetleyen başka bir Urartu yerleşmesi olmalıdır. Ovada bulunan ve kazısı yapılan Haftavantepe III. yapı katı Urartu'yla ilişkilendirir. Burney Haftavantepe'yi ovayı denetleyen eyalet yöneticisinin ikametgahı olarak değerlendirmiştir (Burney, 1972b; Burney, 1973). Fakat Haftavantepe'nin güçlü bir savunma tahkimatına sahip olmaması ve içerisinde yöneticiye ait bir mezar bulunmaması bu yorumu şüpheli kılmaktadır. Muhtemelen Haftavantepe, Yoncatepe, Giriktepe ve Norşuntepe benzeri bir bey konağıdır (Köroğlu, 2011: 47).

4. 7. 4. Rezaiye

İran'ın Rezaiye eyaletinin 37 km güneyindedir. Kleiss tarafından belgelenen kale Uşniye ovasıyla Rezaiye ovasını birbirine bağlayan Han vadisinde küçük bir kayalık üzerinde bulunmaktadır (Kleiss, 1971: 65-66).

Kalede Urartu döneminden günümüze 2 odalı kaya mezarı (Çizim 73), anakaya üzerinde temel izleri ve bir kaya nişi kalmıştır. Kaya mezarı kayalığın güney kısmında yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen mezar güney girişlidir. Mezar girişinin önünde Urartu kaya mezarlarının tipik bir özelliği olan platform bulunur. Bu alan yaklaşık 2 m genişliğindedir (Fotoğraf 135). Platformun güney kısmına açılmış üstü kemerli bir kapıyla 2.10X2 m ölçülerinde ilk odaya girilir. Odanın yüksekliği 1.75 m'dir. Mezar odasının kuzey duvarından 4.10X3.20 m boyutlarından ikinci odaya geçilir (Fotoğraf 136). Odanın kuzey duvarına iki adet niş oluşturulmuştur (Kleiss, 1971: 66).

Çizim 73: Rezaiye planı, kaya mezarı plan ve kesiti (Kleiss, 1971: Abb. 16)

Fotoğraf 135: Rezaiye kaya mezarı ve kaya nişi (B. Genç)

Fotoğraf 136: Rezaiye kaya mezarı içeriden (B. Genç)

Kaya nişli mezarın batı yanında bulunmaktadır. 2.20 m yüksekliğinde 1.30 m genişliğindedir (Fotoğraf 135). Nişin üst kısmı kaya mezarının ana kapısı gibi kemerli biçimde şekillendirilmiştir. Önünde 3.30 m genişliğinde bir platform oluşturulmuştur (Kleiss, 1971: 65). Benzer şekilde kaya nişleri yerel eyalet merkezi olarak belirlediğimiz Palu ve aşiret merkezi olan Kaleköy/Mazgirt’de görülmektedir.

Rezaiye bulunduğu konum nedeniyle yukarıda bahsettiğimiz aynı havzada bulunan Şarik ve yaklaşık 17 km kuzeybatısında bulunan Sydk’a (Mohammadi, *et al.*, 2017) benzemektedir. Çünkü bu merkezler Urmiye Gölü havzasının düz alanını oluşturan ovalarda değil ovalara açılan kısmen izole vadiler içerisinde kurulmuşlardır. Dolayısıyla bu merkezlerin çevrelerinde tarım yapılabilecek düz araziler bulunmamaktadır. Bu kaleler muhtemelen Urartu Krallığı’nı tanıyan ve kaya mezarı yaptırma gücüne sahip hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe aşiretlere aittir.

4. 7. 5. Değerlendirme

Urmiye Gölü havzası erken dönemden itibaren krallığın ilgisini çekmiştir. Havzada Urartu'ya ait 12 adet stel ve yazıt tespit edilmiştir. Stel ve yazıtların konumlarına baktığımızda yoğunluğun havzanın batısında olduğu görülmektedir (Harita 10). Batı kısımda aynı zamanda Salmas, Urmiye gibi alüvyon bakımından zengin ovalar bulunmaktadır. Ayrıca bu kısım yeri kesin olmamakla Urartu ve Assur tarafından kutsal sayılan Ardini/Muşaşir'e ulaşan yolları geçtiği güzergâh üzerindedir. Bölgede Kale Hodar, Şarik, Rezaiye ve yakın zamanda keşfedilen Sydk aşiret merkezleri bulunmaktadır. Bölgede 4 adet aşiret merkezi olmasına rağmen yerel eyalet merkezi olmaması şüpheli görünür. Dolayısıyla aşiret merkezlerinden biri ya da farklı bir yerleşme yerel eyalet merkezi olabilir. Fakat araştırmaların eksikliği nedeniyle bu konuda daha fazla değerlendirme yapamıyoruz.

Urmiye Gölü havzası krallığın hakimiyet kuramadığı bölgelerden biridir. Bu nedenle havzaya hemen hemen her kral döneminde sefer yapılmıştır. Van Gölü havzasında, Erçek Gölü kenarında bulunan Karagündüz steli bölgeye yapılan seferlerin erken dönem referanslarından biridir. İşpuini - Menua ortak krallıkları dönemine tarihlenen seferin sonunda elde edilen ganimetlerin bolluğu bölgenin zenginliğini göstermektedir (CTU, 2008: A 3-9). Havzanın güneybatısında Kalatgah barajı duvarından bulunan farklı bir yazıt yukarıda bahsettiğimiz Urartu saldırıları doğrulamaktadır (CTU, 2008: A 3-10). Seferlerin ulaştıkları son noktayı ise 3000 m yüksekliğinde Kelişin geçidinde bulunan Kelişin steli göstermektedir (CTU, 2008: A 3-11).

Menua'nın tek başına tahta geçmesiyle havzaya doğru yapılan seferler devam ettiği anlaşılmaktadır. Menua dönemine tarihlenen Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan Taştepe yazıtında Mešta şehri ve Manna ülkesinin ele geçirdiğinden bahsedilir. Ayrıca yazıtta göre bölgede bir kale yaptırılmıştır (CTU, 2008: A 5-10). Fakat havzanın güneyinde Urartu'ya ait olabilecek bir kale bulunmamaktadır. Bu durum Menua'nın mevcut bir kaleyi ele geçirdiğini gösterebilir. Ayrıca aşağıda bahsedeceğimiz I. Argiştı ve I. Rusa dönemine ait yazıtlar havzanın güneyinde bulunan Manna ülkesinin hiçbir zaman Urartu hakimiyetine girmediğini göstermektedir.

Menua'nın ardılı I. Arğişti'yle birlikte Urmiye Gölü havzası yoğun şekilde Urartu ordularının sefer yaptığı bölge haline gelmiştir. Öyle ki bu seferler sırasında Assur ordularıyla temas kurulmuştur (CTU, 2008: A 8-3 III). Bu döneme ait Assur eponim kayıtlarında Urmiye Havzası ile ilgili 4 ayrı kayıt bulunmaktadır (Millard, 1994: 57).

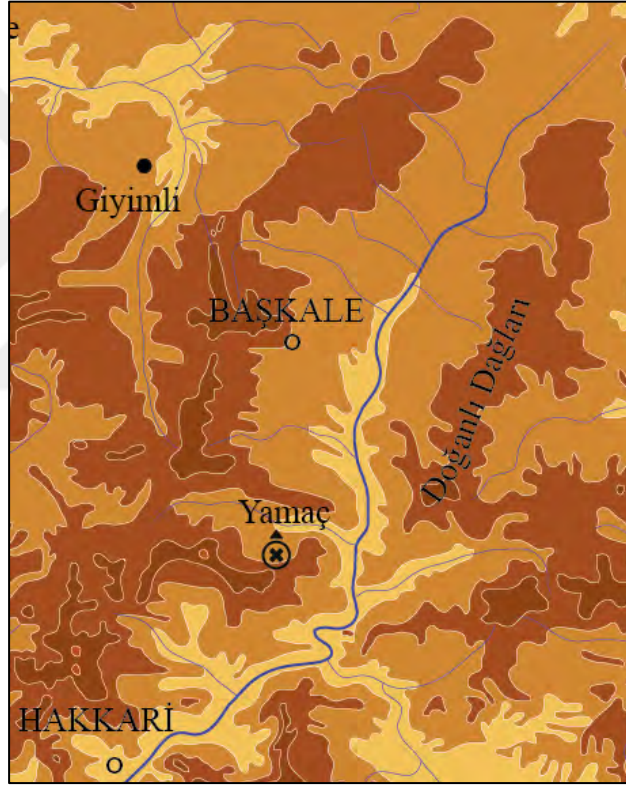
II. Sarduri döneminde bölgeye yapılan yağma seferleri devam etmiştir. Bu dönemde havzanın güneyi ve kuzeydoğusuna hedef alınmış ve Manna krallıklarından insan tehcir edilerek ve haraç alınmıştır (CTU, 2008: A 9-3 I). Ayrıca havzanın kuzeydoğusunda yer alan Puluadi ülkesi yağmalanmıştır (CTU, 2008: A 9-8).

I. Rusa döneminde Urmiye Gölü havzası Urartu ile Assur'un birbirleriyle çatıştıkları bölge haline gelmiştir. Çatışmalar daha çok bölgenin dağlık kısmına lokalize edilen Muşaşir ve havzanın güneyinde yer alan Manna krallıkları üzerinden yapılmıştır. Urartu yazılı kaynaklarında I. Rusa döneminde Ardini (Muşaşir)'e Urzana adında birinin vali atandığından bahsedilir (CTU, 2008: A 10-3, 10-4). Dönemin Assur casus raporları bu durumu doğrulamaktadır. Raporlara göre Kaqqadanu adında Urartu valisi, Urzana'yı esir almıştır (SAA, V: 89). II. Sargon'un Assur tahtına geçmesiyle havzadaki Urartu baskısı azalmıştır. Nitekim II. Sargon 714 yılı seferiyle Urartu yenilgiye uğratılmıştır. Muşaşir'de ki Haldi tapınağı yağmalanmış (Çizim 1) ve Urartu vassalı olan Urzana sürgün edilmiştir (Thureau-Dangin, 1912). Sargon'un seferiyle beraber havzadaki güç dengeleri değişmiştir. Öyle ki havzaya doğru yapılan seferlerden bahseden yazılı kaynaklarda Manna ve Parsua'dan bahsedilmez. II. Arğişti döneminde yapılan seferler havzanın en doğusunda bulunan Sabalan dağı eteklerine doğru yapılmıştır (CTU, 2008: A 11-4, 11-5).

4. 8. BAŞKALE BÖLGESİ

4. 8. 1. Bölgenin Coğrafyası ve İklim Özellikleri

Başkale olarak adlandırdığımız bölge Van'ın Başkale ilçesinin sınırlarını kapsamaktadır. Başkale bölgesi daha önce bahsettiğimiz Van Gölü havzasından ayrı bir havzada bulunmaktadır. Mengene ve Başkale dağları bölgeyi batısında bulunan Van Gölü havzasından ayırmaktadır. Bölgenin doğusu Yiğit ve Doğanlı ve Sarıova dağları sınırlar. Fiziki açıdan son derece engebeli ve sarp bölgenin ortalama yüksekliği 2500 m'dir (Harita 8).

Harita 8: Başkale Bölgesi

Bölgenin önemli yüzey şekillerinden birisi Zap suyudur (Fotoğraf 137). Zap suyu Mengene ve Yiğit dağlarının eteklerinden doğar. Kuzeydoğu- güneybatı yönünde 65-70 km devam ederek Hakkari il sınırlarına kadar iner. Türkiye sınırını geçtikten sonra doğuya doğru büyük bir yay çizerek güneyde Dicle Nehri'yle buluşur (Harita 10).

Fotoğraf 137: Zap vadisi (N. Ertunç)

Başkale bölgesi Urartu coğrafyasında karasal iklim koşullarının en sert hüküm sürdüğü bölgelerden biridir. Sıcaklık yıllık ortalama 6.3 derecedir. Kışın yağışın önemli bir kısmı kar şeklindedir. Ekim aylarından başlayan kar yağışı Mayıs ayına kadar devam edebilir. Kar örtüsü 4 aya yakın bir süre yerde kalmaktadır (Zorer, 2014). Başkale bölgesi daha önce bahsettiğimiz bölgeler arasında yıllık sıcaklık ortalaması bakımından en soğuk ve fiziki açıdan en engebeli bölgeyi oluşturmaktadır.

4. 8. 2. Yamaç

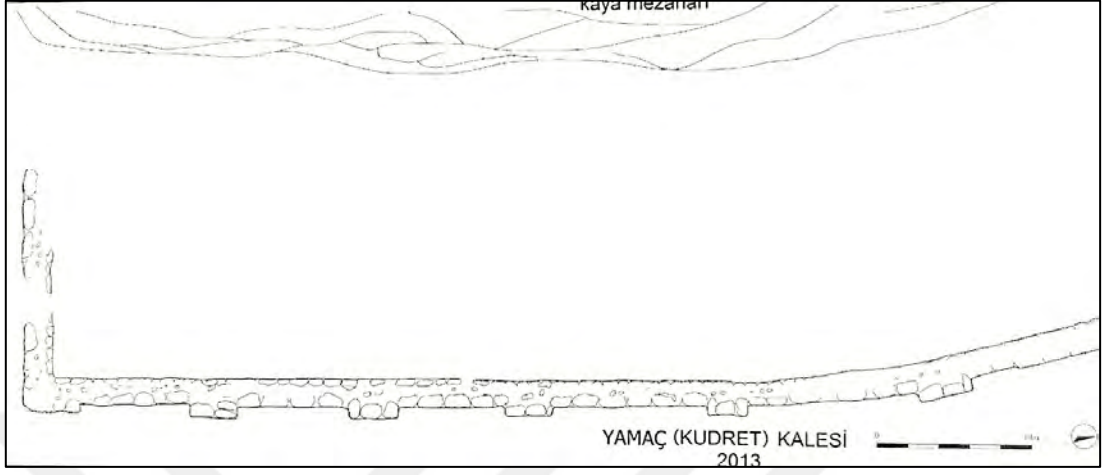
Van'ın Başkale ilçesine bağlı Yamaç (Kunin) Köyü'nün 400 m batısında yer alan kale kuzey-güney uzantılı kayalığın üst kısmı ve doğu yamaçlarında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 2148 m yükseklikte bulunan kale, Van-Hakkâri yolunun yaklaşık 2 km batısında yer alır (Harita 8).

Yamaç kalesi ve kaya mezarlarından ilk olarak Colemergi bahsetmiştir (Colemergi, 2006: 52-56). Kalede yakın zamanda Sevin tarafından bilimsel çalışma yapılmıştır. Kalenin bir planını çıkaran araştırmacı ayrıca kaya mezarlarından kolay ulaşılan 2 odalı kaya mezarının planını yayınlamıştır (Sevin, 2015: 19-24).

Fotoğraf 138: Yamaç genel görünüş (N. Ertunç)

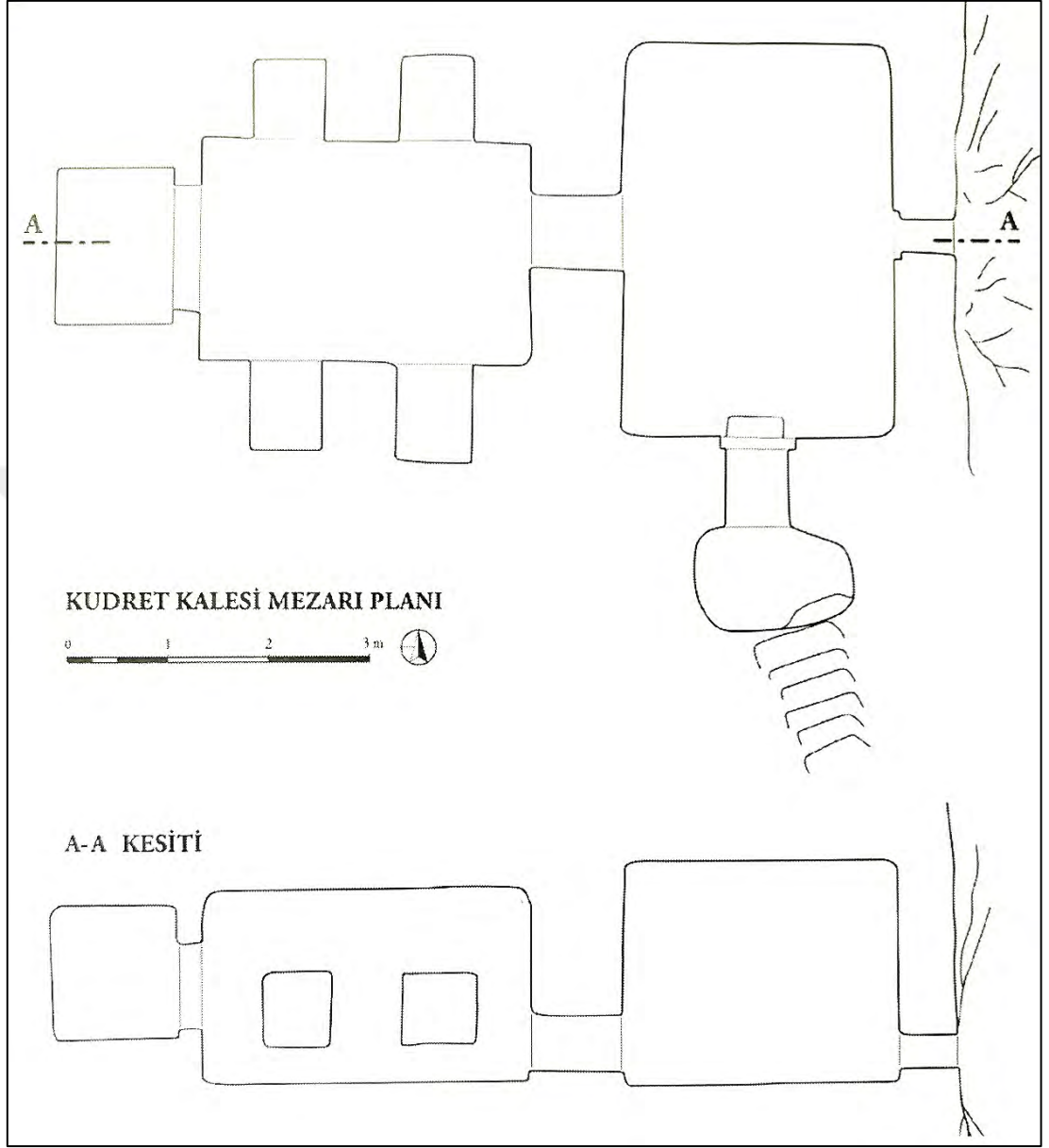
Kaleden günümüze sur duvarları, kaya mezarları ve kayalığın üzerinde duvarlara ait olabilecek temel izleri kalmıştır. Sur duvarları kayalığın doğu yamacında bulunmaktadır. 78X28 m ölçülerindeki duvarlar batı yönünde kayalığa dayanmaktadır. Duvarların kalınlığı yaklaşık olarak 2 m'dir. Harçsız şekilde yapılmış duvarlar 0.50-0.60 m genişliğinde destek duvarlarıyla güçlendirilmiştir (Çizim 74).

Çizim 74: Yamaç sur duvarları (Sevin, 2015: 21)

Yöneticiye ait kaya mezarları kayalığın dik ve sarp kısmını oluşturan doğu kısmında bulunmaktadır. Burada bulunan iki kaya mezarından alt kısımdaki iki odalı mezara (Çizim 75), girişin kuzey yönüne açılmış kaya basamaklarıyla ulaşılır. Mezar girişinin önüne Urartu kaya mezarlarının tipik özelliği olan platform oluşturulmuştur. Bu platformun kuzeybatı duvarına açılmış 0.70X0.75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı kapıyla mezara girilir. Ana kapının iç kısmında kapı aksamına ait olabilecek bazı izler mevcuttur. Birinci oda 4.00X2.64 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. 2.45 m yüksekliğindedir. Tavanı düz şekilde biçimlendirilmiştir. Doğu duvarında 0.60X0.70 m ölçülerinde pencere benzeri açıklık bulunur (Sevin, 2015: 21-22). Benzer açıklıklar Yoğunhasan ve Atabindi I. kaya mezarlarında görülmektedir.

İkinci odaya birinci odanın batı duvarında bulunan 0.80X0.90X1.05 m ölçülerinde kapıyla geçilir. Oda 3.40X3.60 m ölçülerindedir. 2.07 m yükseklikindedir. Kuzey ve güney duvarında ikişer niş bulunmaktadır. Batı duvarına ise 1.32X1.60X1.20 m ölçülerinde dikdörtgen bir niş yapılmıştır (Sevin, 2015: 22-23). Benzer büyüklükte nişler daha önce bahsettiğimiz Palu I no.lu (Çizim 43) ve Anbar (Çizim 62) kaya mezarlarında görülmektedir.

Çizim 75: Yamaç Mezar I plan ve kesiti (Sevin, 2015: 22)

Kaya mezarı II yukarıda bahsettiğimiz mezarın üst kısmındadır. Sarp bir yerde olduğundan donanımsız girilmesi imkânsızdır. Mezara yakın zamanda Hakkâri Dağcılık Federasyonundan bir grup dağcı girmiştir. Onlardan aldığımız bilgilere ve çektikleri fotoğraflara göre mezar bir ana oda ve bu odadan ulaşılan 4 ayrı odadan oluşmaktadır.⁶⁵

⁶⁵ Bilgi ve fotoğraflar için Türkiye Dağcılık Federasyon Hakkâri il temsilcisi Naci Ertunç'a teşekkür ederim.

Yamaç boyut olarak küçüklüğü, konum olarak izole bir yerde bulunması ve içerisinde kaya mezarı bulunması nedeniyle yukarıda bahsettiğimiz aşiret merkezlerine benzemektedir. Bölgede günümüze kadar hiçbir Urartu yazıtı bulunmamıştır. Dolayısıyla bölgenin Urartu ordularının sefer yollarının uzağında son derece izole bir yerde bulunduğu anlaşılır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Zap vadisi ve vadiden geçen ana yolla bizzat ilişkisi yoktur. Bu yüzden kalenin denetleme istasyonu ya da karakol işlevi olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kalenin çevresinde son derece engebeli bir arazi bulunur. Bu yüzden kaleyle bir tarım alanı arasında ilişki kurulamaz.

Kalenin içerisinde çok odalı kaya mezarı bulunması kale sahiplerinin Urartu Krallığı'nı tanıyan kişiler olduğunu gösterir. Bu durum Urartu kültürünün izole bölgelere kadar ulaştığı gösterebilir. Dolayısıyla Yamaç siyasi gücü olan ve bir şekilde krallıkla ilişki kuran yerel aşiret merkezlerinden birisidir.

SONUÇ

Urartu Krallığı'nın eyalet sistemine dair yapmış olduğumuz çalışma, dönemin yazılı kaynakları ile kent, kale, kaya mezarı, yazıt, stel gibi maddi kültür kalıntıları esas alınarak geliştirilmiştir. Bu amaçla öncelikle Urartu ve Assur kaynakları taranmış, elde edilen verilerden yola çıkılarak, gelişmiş bir örneği Assur Krallığı'nda görülen, Urartu eyalet sisteminin varlığına ilişkin kanıtlar sunulmuştur.

Krallığın merkezinden yansıyan kültürel etkinin yayılımını anlamak amacıyla 3 ayrı yüzey araştırması yaptık. Bu sayede doğuda Urmiye Gölü havzasından, batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde Yanlızçam dağlarından, güneyde Toroslara kadar Urartu coğrafyasında bulunan kale, stel, yazıt, saray, tapınak, kaya mezarı gibi tanımlanabilir arkeolojik verilerin büyük kısmını yerinde inceleme fırsatı elde ettik. Başkale bölgesinde Urartu kültürünün sadece Yamaç Kalesi'yle temsil edilmesi şüpheli görünmektedir (Harita 10). Bu durum muhtemelen bölgedeki araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bölgede yapılacak araştırmalarla yeni Urartu merkezlerinin bulunması sürpriz olmayacaktır.

Yazılı Kaynaklarda Urartu Eyalet Valisi (LÚEN.NAM)

Urartu yazılı kaynaklarında 8 yerde vali kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlardan bir tanesi bulla üzerinde diğer üçü yazıtlarda olmak üzere dört valinin adından bahsedilmektedir. Valilerin isimleri verilmesine rağmen görevli oldukları eyaletlerin adları belirtilmez. Ayrıca metinlerde valilerin sorumlulukları ve başarılarından da bahsedilmediği gibi bunların krali soydan gelip gelmediği gibi soruların cevapları da bulunmamaktadır (Tablo 1).

Urartu yazılı metinleri, krallığın hakimiyet alanının LÚEN.NAM olarak bahsedilen valilerce yönetilen bölgelere ayrıldığını gösterir. Fakat kayıtlarda valiler ve eyaletlerinden az sayıda bahsedilmektedir. Bu durumun nedeni yazıt yazdırmanın kral tarafından propaganda aracı olarak kullanılmasıdır (Köroğlu, 2011: 12). Bu sebeple yazıtlarda valilerden az sayıda bahsedilerek tüm başarılar sadece krala atfedilir.

Assur yazılı belgelerinde 15 yerde Urartu vali veya eyaletlerinden bahsedilmiştir. Bu kayıtlarda 9 farklı Urartu valisinin adı geçer. Urartu kaynaklarının aksine valilerden dördü, görevli olduğu eyaletin adıyla yer almaktadır (Tablo 2).

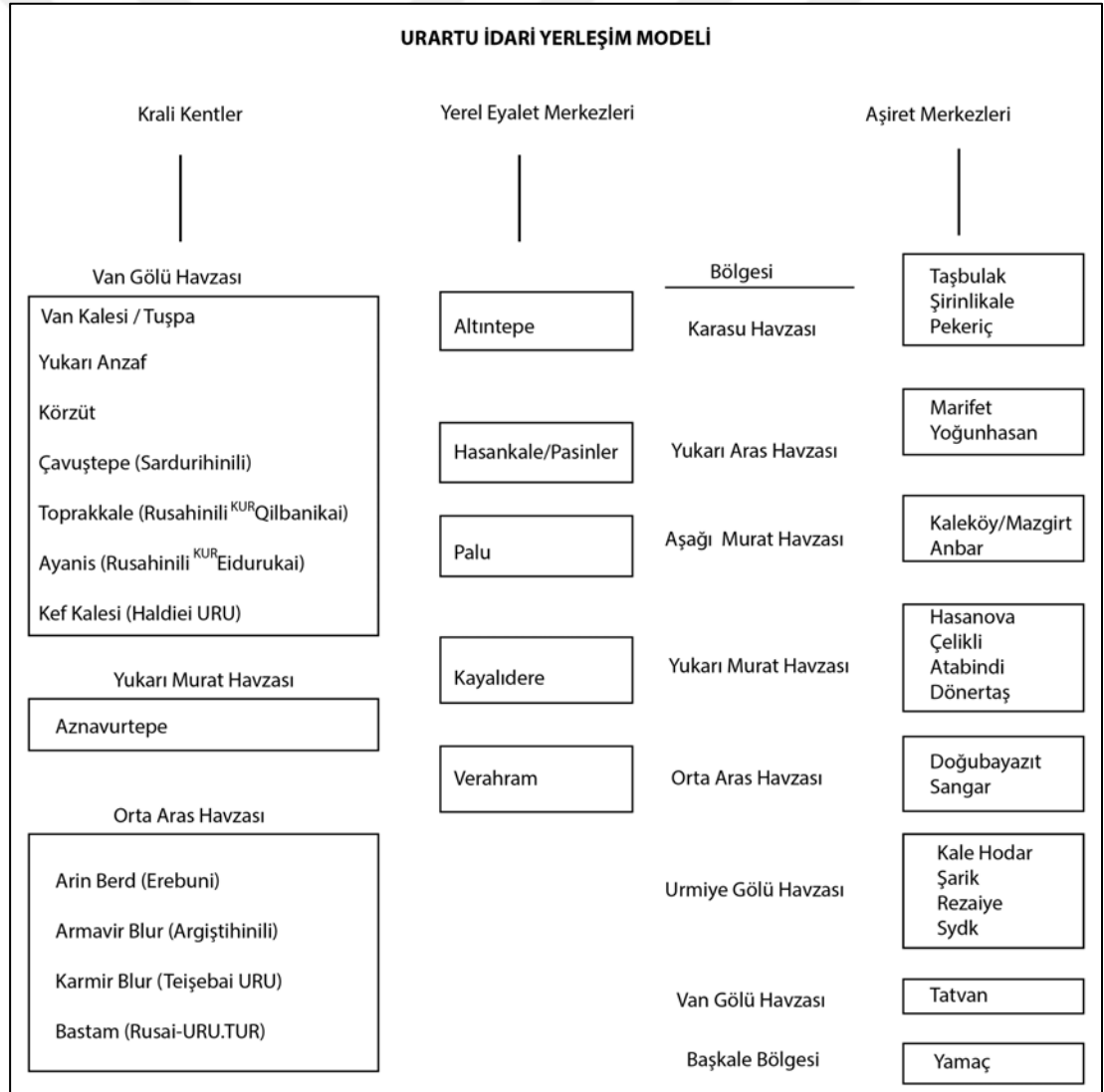
Assur yazılı kayıtları Urartu eyalet sistemine dair daha fazla veri sağlamaktadır. Bu veriler çoğunlukla casus raporlarından oluştuğundan propaganda amacı taşımamaktadır. Bu nedenle Urartu yazıtlarıyla karşılaştığımızda daha nesnelir. Fakat bu raporlarda sadece Urartu-Assur sınırlarındaki olaylardan ve valilerin askeri faaliyetlerinden bahsedilir. Dolayısıyla sınıra uzak eyaletlere ve valilere ait bilgiler bulunmaz. Ayrıca bu raporlar en fazla 20 yıllık bir dönemi (II. Sargon MÖ 721-705) içermektedir. (Tablo 2).

Urartu ve Assur yazılı belgelerini baktığımızda Urartu eyalet sistemiyle ilgili şu özelliklerin ön plana çıktığını görülmektedir:

- Valiler sefer sonucu ele geçirilen yerlere kral tarafından atanabilir.
- Valiler sıfırdan yeni inşa edilen kentlere atanabilir.
- Valiler tek başlarına sefere çıkabilir.
- Valiler güçlerini birbirleriyle veya krallık ordusuyla birleştirebilir.
- Valiler başkomutan olabilir.
- Valiler krali soydan gelebilir.

Metinlerde geçen bazı valilerinin krali soydan geldiği anlaşılmaktadır. Assur kaynaklarında geçen Vali Kaqqadanu'nun valilik dışında başkomutanlık unvanına sahip olduğu görülmektedir (Tablo 2). Yine Muşaşir valisi Abaliuqunu'nun abisi (*Ursene*) başkomutandır. Başkomutanların krallık soyundan gelmesi Vali Abaliuqunu ve Kaqqadanu'nun da krali soydan geldiğini gösterebilir (Parpola - Radner, 1998: 2). Nitekim Assur kralı II. Sargon'un 8. seferini anlatan belgeler bu durumu desteklemektedir. Yazılı belgelerde, Assur askerlerinin kralın kardeşleri ve Urartu krali soyunun yaşadığı tahkimatlı 7 kenti tahrip ettiğinden bahsedilir (Çilingiroğlu, 1976-77: 245-246). Bu durum bahsedeceğimiz krali kentlerin hanedan soyundan gelen valiler tarafından idare edildiğini gösterebilir.

Yazılı belgelerin sayıca azlığı ve nitelik bakımından yetersizliği Urartu eyalet sistemine dair bir şablon oluşturmamızı imkânsız kılar. Dolayısıyla propaganda amacıyla kullanılan yazıtlar üzerinden eyalet sistemini açıklamaya çalışmak merkeziyetçi bir devletin varlığını kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu sebeple varlığını yazılı belgelerden öğrendiğimiz Urartu eyalet sistemine dair daha fazla bilgi sahibi olabilmek için yazılı kaynaklar dışında arkeolojik verilere de bakmak gerekir. Biz bu çalışmayı yaparken Doğu Anadolu'daki Urartu dönemi konusunda emin olduğumuz bütün kentleri ve kaleleri karşılaştırarak idari bir yerleşim modeli oluşturduk (Tablo 14).

Tablo 14: Urartu Krallığı idari yerleşim modeli

Kralî Kentler

Urartu Krallığı'na ait kent, kale, kaya mezarı, yazıt, stel gibi arkeolojik maddi kültür kalıntılarını bir harita üzerine yerleştirdiğimizde bize yazılı belgelerde tanınmayan farklı bir resim sunar. Buna göre Urartu coğrafyasında birbirlerinden farklı özelliklere sahip, yönetim sistemiyle ilişkili olabilecek en az 3 yerleşme tipi görülür (Harita 9; Tablo 14).

Van Gölü havzasında Van Kalesi (*Tuşpa*), Toprakkale (*Rusahinili* ^{KUR}*Qilbanikai*), Körzüt, Y. Anzaf ve Ayanis (*Rusahinili* ^{KUR}*Eidurukai*) havzanın güneyinde Çavuştepe (*Sardurihinili*), havzanın kuzeyinde Kef Kalesi (*Haldiei URU*), Orta Aras havzasında Arinberd (*Erebuni*), Armavir (*Argiştihinili*), Karmir Blur (*Teişebai URU*) havzanın güneydoğu köşesinde Bastam (*Rusa-i URU.TUR*) ve Yukarı Murat havzasında Aznavurtepe krallığın bizzat inşa ettirdiği kentlerdendir (Köroğlu, 2011: 25). Bu kentler süreç içinde büyüyen yani köyden kente dönüşen doğal bir sürecin ürünü değildir. Krallığın bizzat yatırımıyla inşa edilen ve eyalet merkezi olarak düzenlendiği anlaşılan bu kentler daha önce yerleşilmemiş yerlere sıfırdan yapılmıştır. Dolayısıyla yapımı uzun yıllar süren, büyük işgücü ve uzmanlık gerektiren kralî kentler krallığın resmi mimarisini ortaya koyar.

Kralî kentler konum olarak bir yolla ulaşılabilen dolayısıyla izole olmayan bölgelerde bulunur. Fakat kentlerin planlanırken bir ana yol güzergahı üzerinde bulunması ve ana yolu kontrol etmesi öncelikli bir amaç değildir. Dolayısıyla yolları denetlediği anlaşılan Ortaçağ kaleleri gibi yolların geçtiği dar vadilerde veya vadilerin açıldığı yola hakim yerlere kurulmaz. Yani kralî kentlerin bizzat yolu denetleme amacıyla kuruldukları söylenemez. Değerlendirdiğimiz 12 kralî kent arasında sadece Y. Anzaf'ın, A. Anzaf'la beraber düşünüldüğünde Van Gölü havzasına ulaşan ana güzergahı denetlediği söylenebilir. Diğer kentler çoğunlukla bir tarafı ovaya bakan kayalık yükselti üzerine kurulmuştur. Orta Aras havzasında yer alan Armavir Blur, Arinberd ve Karmir Blur Aras ovasının kenarındadır. Havzanın güneyinde yer alan Bastam'ın ise Karaziyaeddin ovasının kenarında, oviden geçen muhtemel bir yolun 5-6 km batısında kaldığı anlaşılır. Yine Muradiye ovasının güneydoğu köşesinde bulunan Körzüt, yakınından geçen yola en az 7 km mesafededir. Gürpınar ovasında

bulunan Çavuştepe'nin güneyinde ise yolun geçebileceği yaklaşık 3 km'lik geniş bir alan bulunmaktadır. Benzer şekilde Van Gölü'nün 3 km kuzeyinde bulunan Kef Kalesi kuzeyinden geçen yola 30-40 km mesafededir (Harita 10). Fakat bölgedeki Ortaçağ kalelerinin konumlarına baktığımızda bunların vadiler içerisinde yolun daraldığı, yola bizzat hakim yerlere kurulduğu anlaşılır. Çavuştepe'ye kuşuçu mu 30 km uzaklıkta bulunan Hoşap (Fotoğraf 9) ve Körzüt'ün 9 km kuzeyinde bulunan Muradiye (Fotoğraf 6) ve Kef Kalesi'nin 3 km güneyinde bulunan Adilcevaz kaleleri (Fotoğraf 40) bu durumun örneğidir. Üç Ortaçağ kalesinin de yola hakim yerde ve yakınından geçen yolu kontrol etme amacıyla kurulduğu söylenebilir.

Kralî kentler sitadel ve sitadelle ilişkili aşağı yerleşmeden oluşmaktadır (Köroğlu, 2011: 25). Büyüklükleri 1.80 h. ile 16 h. arasında değişen sitadel alanının çevresi güçlü sur duvarıyla çevrilidir. Toprakkale ve Çavuştepe dışındaki tüm kralî kentlerde aşağı yerleşme tespit edilmiştir (Tablo 5). Aşağı yerleşmelerin çevresinde Bastam'da olduğu gibi sur duvarı bulunmazken Karmir Blur, Y. Anzaf örneklerinde ise aşağı yerleşmenin etrafı kısmen sur duvarlarıyla çevrili olduğu anlaşılır.

Kralî kentlerin sitadel alanları planlanırken kanalizasyon/drenaj gibi altyapı sistemleri düşünülmüştür. Bu sistemlere ait izler Başkent Tuşpa/Van Kalesi, Arinberd, Çavuştepe, Bastam ve Ayanis'te görülür (Tablo 5). Kralî kentlerde atıksu kanallarının bulunması sitadele bir su kaynağının ulaştırıldığını gösterir. Fakat suyun sitadele nasıl ulaştırıldığı hala gizemini koruyan bir durumdur.

Sitadelde yöneticiye ait içerisinde geniş salonları, depo yapıları ve çeşitli mekanlara sahip saray bulunur. Saray kısmı tapınak kompleksi gibi standart bir plana sahip değildir. Sarayın boyutu ve planı sitadelin büyüklüğüne göre değişiklik gösterir (Forbes, 1983: 42). Karmir Blur, Çavuştepe ve Kef Kalesi'nde olduğu gibi çok katlı planlandığı anlaşılan saray komplekslerinin günümüze sadece depo ve atölyelerin bulunduğu zemin katları ulaşmıştır. Dolayısıyla saray yapısına dair yapılan tanımlamalar çoğunlukla zemin kat planı üzerinden yapılır. Sitadelde yapılan kazılarda üst sınıfa ait olduğu anlaşılan iyi işçilikli kırmızı astarlı seramik, altın, gümüş, bronz takı ve prestij gösteren lüks tüketim eşyalarına rastlanmıştır. Ayanis'te bulunan yelpaze sapının üzerinde bulunan yazıttan eşyanın II. Rusa'nın eşi Kakuli'ye ait

olduğu anlaşılır (Çilingiroğlu, 2011b: 355). Yine Çavuştepe’de saray alanının batı kısmındaki odalarda prestij gösteren altın, gümüş zengin takı parçaları bulunmuştur (Erzen, 1978: 9).

Krali kentlerin sitadel alanında en dikkat çekici mimari birim tapınak kompleksidir. Kompleks, merkezi planda kule tipi kare planlı tapınak ile çevresinde avlu ve avlunun kenarında yer alan çeşitli mekanlardan oluşur. Bu mekanlarının bazılarının Ayanis örneğinde olduğu gibi tapınağa hizmet eden depo mekanları olduğu anlaşılır. Üç örnek dışında tüm krali kentlerde tapınak tespit edilmiştir (Tablo 5). Başkent Tuşpa/Van kalesi, Arinberd/Erebuni ve Körzüt’te ise tapınağın yeri belli değildir. Çavuştepe örneğinde olduğu gibi bazı kentlerde birden fazla tapınak bulunabilir (Tablo 4).

Krali kentlerde sitadel içerisinde büyük pitosların yer aldığı depo yapıları bulunmaktadır. Bu yapılar uzun geçen kış günlerinde sitadelin ihtiyacı için gerekli erzakın depolandığı yerlerdir. Kralî merkezler dışında yerel eyalet merkezlerin tümünde gördüğümüz depo yapıları eyalet merkezlerinin ekonomik işlevini gösterebilir. Depo mekanlarında yer alan pitoslar üzerinde hacim bildiren ölçek, damga, hiyeroglif veya çivi yazısı bulunabilir. (Tablo 5). Y. Anzaf, Karmir Blur, Bastam ve Ayanis’te karşımıza çıkan üzeri mühür baskılı bulla ve mühürler depolardaki pitosların bir sistem dahilinde doldurulduğunu ve kayıt altına alındığını gösterir (Tablo 5). Muhtemelen depolardaki ürünler ihtiyaç duyulduğunda çıkarılır, kullanılır veya gereken yerlere sevk edilirdi. Nitekim Karmir Blur, Toprakkale, Bastam ve Y. Anzaf’da bulunan kil tabletler bu malların dikkatli şekilde kayıtları tutularak sevk edildiğini gösterir.

Kralî kentlerde, kentlerin krallığın bizzat yatırımı olduğunu gösteren inşa yazıtları bulunur (Tablo 5). Y. Anzaf, Çavuştepe (*İrmişuni tapınağı*), Aznavurtepe, Arinberd, Ayanis ve Bastam’da⁶⁶ tapınakların duvarlarında inşa yazıtları vardır. Ayrıca Van kalesi, Kef, Karmir Blur’da depo veya çeşitli inşa faaliyetlerinden bahseden yazıtlar bulunmuştur. Daha çok tapınak veya depo yapılarının üzerinde

⁶⁶ Bastam’da bulunan yazıt parçasının tapınağa ait inşa kitabesinin parçası olduğu düşünülür (Salvini, 2005).

gördüğümüz bu yazıtlar aşağıda bahsedeceğimiz yerel eyalet merkezleriyle kralî merkezler arasındaki en büyük ayrımlardan birini oluşturur.

Değerlendirdiğimiz 12 kralî kent arasında kaya mezarı sadece başkent Tuşpa/Van Kalesi'nde bulunur. Başkentte her biri anıtsal özellikler gösteren 4 adet çok odalı kaya mezarı kral ve kralın ailesi için inşa edilmiştir. Dolayısıyla krali soydan gelen valiler öldüklerinde Van Kalesi'nde bulunan aile mezarlarına gömülmekteydi (Köroğlu, 2011: 35). Bu durumu aşağıda bahsedeceğimiz arkeolojik verilerde desteklemektedir.

Krali kentlerde mühür, bulla ve tabletlere rastlanır. Karmir Blur, Ayanis, Bastam ve Van Kalesi'nde bulunan kil tabletler üzerinde (^{LÚ}A.ZUM-li) ^{LÚ}aşuli unvanı bulunur. Bu unvan krali soydan gelen yöneticiler tarafından kullanılır (Hellwag, 2005; Sagona - Zimansky, 2009: 331). Toprakkale, Bastam, Ayanis ve Karmir Blur'da bulunan üzerinde çivi yazısı ve hiyeroglif bulunan mühür ve mühür baskıları, yukarıda bahsettiğimiz üzerinde ^{LÚ}aşuli unvanı bulunan mühürlerle motif ve tasarım açısından büyük benzerlik gösterir (Abay, 2001: 346). Van Loon, bu tür mühür baskılarını kralî ve resmi mühürler olarak tanımlar (Van Loon, 1966: 152-160).

Dönemin yazılı belgeleri krali kentlerin yöneticilerine dair ipuçları vermektedir. Assur kayıtlarında adı geçen Vali Abaliuquunu'nun, abisi Ursene'nin (vekil başkomutan) krala karşı giriştiği bir isyandan dolayı, af dilemek amacıyla kralın huzuruna çıktığı görülür (SAA, V: 91). Başkomutanların krali soydan geldiği düşünüldüğünde Ursene'nin kardeşi olan (^{LÚ}EN.NAM) Vali Abaliuquunu'nun hanedan soyundan olduğu anlaşılır (Parpola - Radner, 1998: 2). Yine Assur kralı Sargon'un Urartu'ya karşı yaptığı 8. seferini anlatan yıllıklarında kralî soyun yaşadığı Urartu eyaletlerinden bahsedilir. Aynı yazıtta kral Rusa'nın şehri Arbu ve İştarduri'nin kentinden söz edilmiştir. Assur orduları bu kentlerin yanında bulunan Rusa'nın kardeşlerinin ve kralî soyun yaşadığı tahkimatlı 7 kenti yıkar ve Haldi tapınağını yakarak kült odasını tahrip eder. Haldi tapınaklarının kralî kentlerdeki varlığını göz önüne aldığımızda Assur ordularının Urartu kentlerinden birini ele geçirdiği düşünülebilir. Nitekim Çavuştepe'de ki saray alanının çöplüğünde bulunan iki ayrı

tabakada görülen yangın izlerinden geç olanının Sargon'un 8. seferiyle ilişkili olabileceği kabul etmek yerinde olur (Çilingiroğlu, 1976-77: 248).

Dağılım

Yukarıda isimlerden bahsettiğimiz Van Gölü havzasında 7, Orta Aras Havzasında 4 ve Yukarı Murat havzasında 1 krali kent bulunur. Bu kentlerden Van Gölü havzasında bulunan Y. Anzaf, Körzüt ve Yukarı Murat havzasında yer alan Aznavurtepe Menua dönemine tarihlenmektedir. Menua'dan ardılı I. Argiştî'yle beraber krali kentlerin kurulduğu coğrafya farklılaşır. Bu dönemde 6 yıl aralıklarla Orta Aras havzasında Erebuni ve Argiştihinili adında iki yeni kent inşa edilir. Böylece Aras vadisinde yerleşik nüfus oluşturularak hakimiyet kurulmaya çalışılmıştır. II. Sarduri döneminde Van havzasının güneyine Gürpınar ovasına Sardurihinili (Çavuştepe) inşa edilir. II. Sarduri dönemi sonrasında I. Rusa ve II Argiştî dönemlerine tarihlenen krali kent ölçeğinde büyük kentler yoktur. Ancak Erimena oğlu Rusa döneminde Van havzasında Toprakkale'nin inşa edildiği anlaşılır. II Rusa dönemiyle beraber Van Gölü havzasında Ayanis, havzanın kuzeyinde Kef, Orta Aras havzasında Karmir Blur ve Bastam eyaletleri kurulmuştur (Harita 10).

Van Gölü havzasında, kralî kentlerin başkente yakınlığı dikkat çekicidir. Y. Anzaf 13 km Çavuştepe 19 km Toprakkale 5.5 km mesafede bulunur. Krallığın başkentini yakın çevresinde neden kralî kent inşa ettiğini bilemiyoruz. Bize göre bu durumun birden çok gerekçesi olabilir. Y. Anzaf ve Çavuştepe'de ve kısmen Toprakkale'de büyük depo yapılarının varlığını biliyoruz. Bu durum seferlerden sonra ganimet olarak alınan mahsulün bu kentlerde depolandığını ve uzun geçen kış günlerinde depolardan başkentte lojistik destek sağlandığını düşündürebilir. Bir diğer neden olarak bu kentlerin başkentini güvenliğini sağlamak için inşa edildiğini söyleyebiliriz. Yazılı belgeler Van Gölü havzasına III. Tiglat-pileser⁶⁷ ve şüpheli olmakla birlikte II. Sargon dönemlerinde Assur ordularının geldiğini gösterir. Böyle

⁶⁷ III. Tiglat-pileser hükümdarlığının XI. yılına tarihlenen yazıtta, Assur ordularının başkent Tuşpa'ya kadar ulaştığı bir seferden bahsedilir. Yazıtta göre III. Tiglat-pileser II. Sarduri'yi başkentte kuşatmış bir kralî tasvirini yaparak başkent önüne dikmiştir (Luckenbill, 1926: no: 785). Muhtemelen kış mevsiminin yaklaşmasıyla kuşatma kaldırılmış olmalıdır. Nitekim yazıtta kuşatmanın hızlıca geçirilmesi sonuç alınmadığına işaret eder (Danışmaz, 2012: 32-33).

bir durumda başkentini kuşatma halinde ele geçirilebilmesi için Y. Anzaf, Toprakkale ve Çavuştepe'nin de kuşatılmasını gereklidir. Dolayısıyla bu durum düşman gücünün dağılmasına neden olur. Ayrıca düşman ordusunun Van havzasına ulaşmak için harcadığı günü de dikkate alırsak bölgenin ağır geçen kış şartlarında olası kuşatmayı sürdüremeyeceği anlaşılır.

Yukarıda kuruluşları ve konumlarından bahsettiğimiz krali kentler tüm Urartu coğrafyasının sadece yüzde 5'lik bir kısmında yer alır (Harita 9). Dolayısıyla krali kentlerin krallığın topraklarının sadece küçük bir kısmını kapsadığını söyleyebiliriz.

Yerel Eyalet Merkezleri

Kralî merkezlerin denetim alanının uzağında başkentten ve kralî merkezlerden mimari esintiler taşıyan yerel eyalet merkezi olarak belirlediğimiz yerleşimler bulunur. Yapmış olduğumuz idari sınıflamaya göre Altıntepe, Palu, Kayalidere, Hasankale/Pasinler ve Verahram bu gruba girer (Tablo 14). Mimari yönden yerel eyalet merkezleriyle krali merkezler arasında benzerlikler olmakla birlikte bu iki grup arasında bazı farklılıklarda bulunmaktadır.

Yerel eyalet merkezleri çoğunlukla ova kenarında ve ovadan geçen bir yol sayesinde kolaylıkla ulaşılabilen yerlere kurulmuştur. Krallığın kuzeybatı sınırında bulunan Altıntepe Erzincan ovasına hâkim bir yeredir. Kuzeyde Yukarı Aras havzasında bulunan Hasankale, Pasinler ovasının kenarında bulunur. Yine krallığın en doğusundaki yerel eyalet merkezi olan Verahram Aras nehrinin kenarında verimli Şerur ovasının hemen kenarındadır. Kayalidere ise krallığın batıya giden sefer yolu üzerinde yer almaktadır (Harita 10).

Yerel eyalet merkezleri krali merkezler gibi sitadel ve sitadelle ilişkili aşağı yerleşmeden oluşmuştur. Verahram'da sitadelin üzerinde bulunduğu kayalığın Aras Nehri'ne bakan doğu ve güney yamaçlarında aşağı yerleşme tespit edilmiştir (Çizim 47). Kayalidere'de ise sitadelin kuzeydoğusundaki düz arazi, aşağı yerleşmenin bulunduğu alan olduğu tahmin edilir ((Burney, 1966: 63).

Yerel eyalet merkezlerinin sitadel alanları boyut olarak 2 h. ile 6 h.⁶⁸ arasında değişir (Çizim 76). Çevresine hâkim bir yükselti üzerinde bulunan sitadel alanları güçlü sur duvarlarıyla çevrilidir. Altın-tepe’de sitadeli çevreleyen iki ayrı döneme ait sur duvarları olduğu anlaşılır (Çizim 31-32). Verahram’da ise kule ve payandalarla desteklendiği anlaşılan surların sitadelin büyük bir kısmını çevrelediği görülür (Çizim 47). Hasankale’de kısa dönem yapılan kazılarda sitadeli çevreleyen surların küçük bir kısmı ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 53).

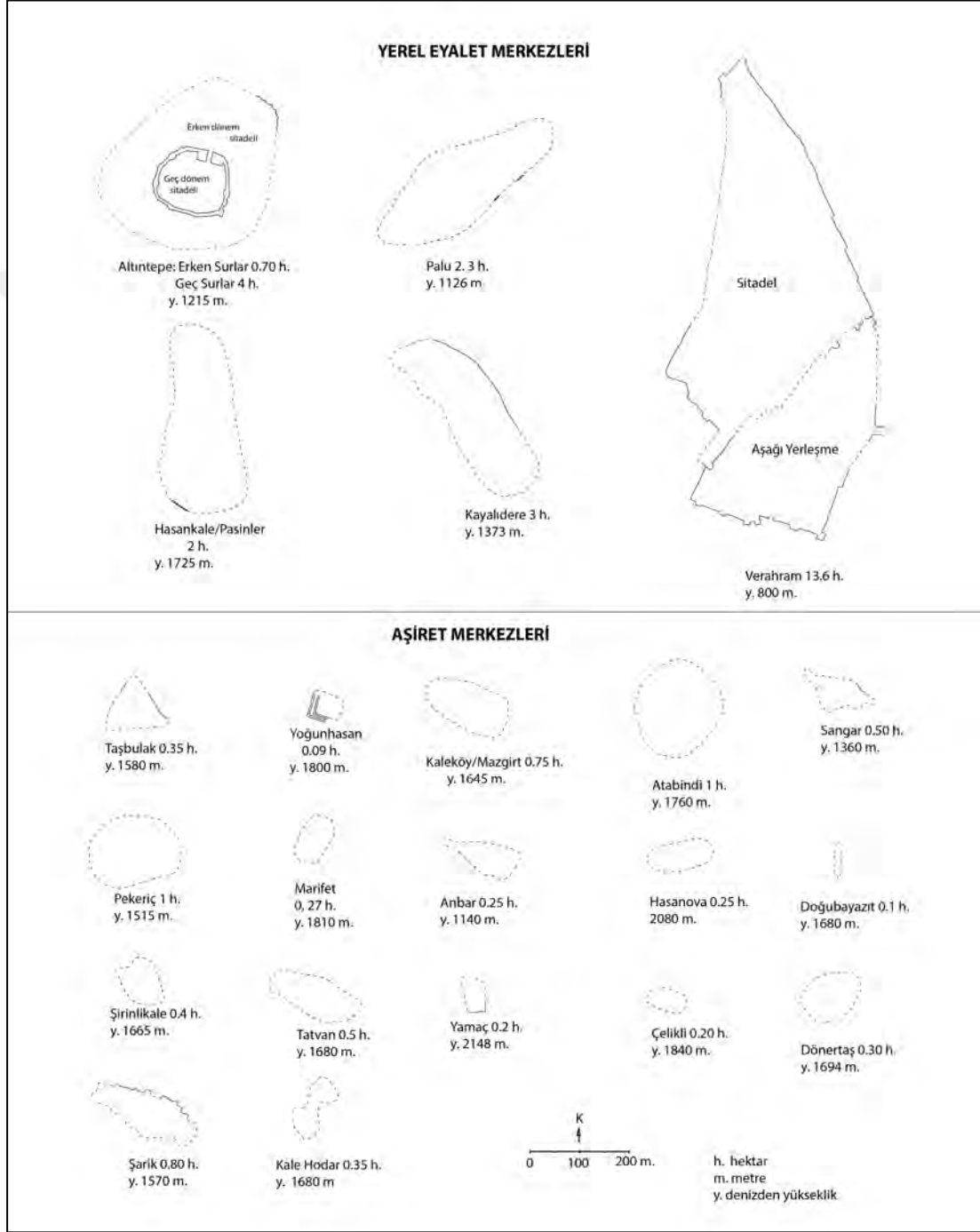
Yerel eyalet merkezlerinde krali kentlerde gördüğümüz tapınak kompleksi bulunur. Uzun yıllardır kazılan Altın-tepe’de tapınak kompleksi bütünüyle ortaya çıkarılmıştır. Kayalidere’de ise kenarları rizalitli kare tipi tapınağın tamamen, avlu alanının ise bir kısmı görünür durumdadır (Çizim 40). Verahram’da ise yüzey araştırmalarında sitadelin kuzeybatı kısmında bulunan köşeleri rizalitli kare planlı yapı tapınak olarak değerlendirilmiştir (Çizim 48). Sitadel kısımları Ortaçağ’da yoğun iskan gördüğü anlaşılan Hasankale/Pasinler ve Palu’da ise tapınak tespit edilememiştir.

Yerel eyalet merkezlerinin sitadel alanlarının gelişmiş bir drenaj sistemine sahip olduğu görülür. Drenaj sistemine ait izler kazı çalışmaları yapılan Altın-tepe (Karaosmanoglu - Yılmaz, 2012) ve Kayalidere’de ortaya çıkarılmıştır. Kayalidere’de keramikten yapılmış borular sitadele akar bir su kaynağının ulaştırıldığına işaret edebilir (Fotoğraf 57).

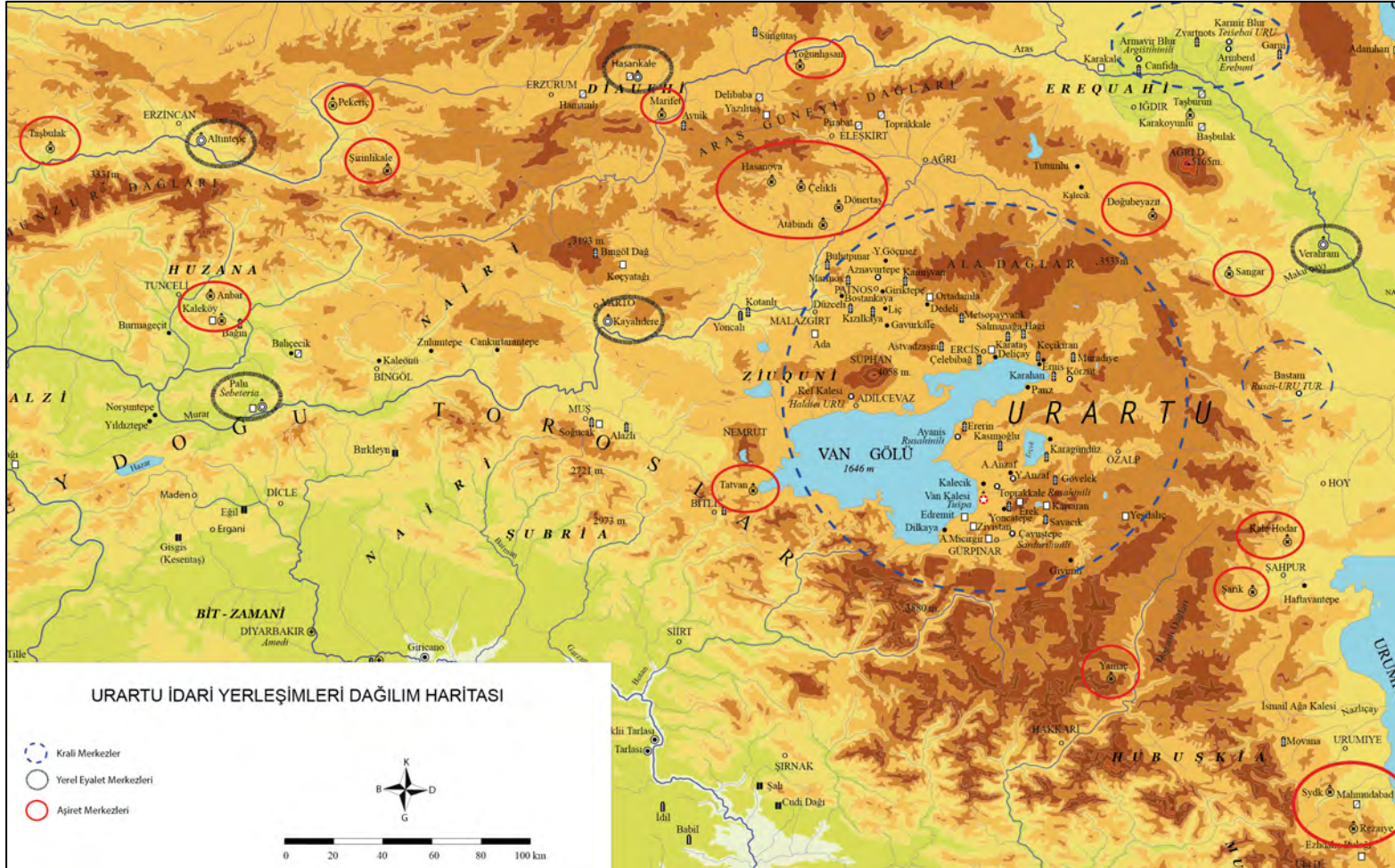
Yerel eyalet merkezlerinde vali ve ailelerine ait mezarlar bulunur (Tablo 10). Kayalidere’de yönetici ve ailesine ait olduğunu düşünülen en az 8 odalı kaya mezarı oda sayısı bakımından Van Kalesi’nde bulunan benzerlerinin üzerindedir. Palu barındırdığı 3 ayrı kaya mezarıyla Van Kalesi’nden sonra en fazla kaya mezarı bulunan yerel eyalet merkezidir. Burada bulunan 3 ayrı mezar Palu’yu yöneten 3 farklı vali hanedanını işaret edebilir. Nitekim bölgede bulunan yazıtlar, bölgeyle ilişkili en az 2 farklı döneme ait eyalet valisi görevlendirildiğini gösterir (Tablo 1). Altın-tepe’de

⁶⁸ Yerel eyalet merkezlerinin en büyüğü Verahram’dır. Kapladığı alan 13.3 h. olarak ölçülmüştür (Zimansky, 1985: table 2). Yapılan hesaplamalara aşağı yerleşmede dahil edilmiştir. Google Earth üzerinden yaptığımız ölçümlerde Kleiss’in planına göre sitadelin yaklaşık 5.5-6 hektarlık bir yer kapladığı anlaşılmaktadır (Çizim 47).

bulunan mezarlar kaya mezarı olmamasına rağmen plan ve anlayış bakımından kaya mezarlarına benzerler. Mezarlar düzgün kesilmiş kesme taş bloklarla toprağın alt kısmına inşa edilmiştir (Fotoğraf 50).

Çizim 76: Urartu yerel eyalet ve aşiret merkezlerini gösteren ölçekli plan

Harita 9: Urartu idari yerleşimleri dağılım haritası

Belirlediğimiz yerel eyaletlerin hiçbirinde krali merkezlerde gördüğümüz inşa yazıtı bulunmamaktadır.⁶⁹ Bu durum bu kentlerin krallığın bizzat yatırımıyla inşa edilmediğine gösterebilir. Ayrıca bu merkezlerde yapılan kazılarda krali kentlerde gördüğümüz krali soya ait olabilecek mühür veya mühür baskısına rastlanılmamıştır.

Yerel eyalet merkezleri mimari özellikleri bakımından krali kentlere benzemesine rağmen yazılı eserler sadece metal buluntular üzerinde birkaç çivi işareti ve hiyeroglifle sınırlıdır. 20 yılı aşkın süredir kazılan Altın-tepe ve yüzey araştırmaları yapılan Verahram'dan gelen yazılı örnekler sadece mezarlardan elde edilmiştir. Bu durumun birden çok nedeni olabilir. Daha önce bahsettiğimiz gibi yazıt yazdırmak krallar için propaganda aracıdır. Dolayısıyla yerel valilerin yazıtı kullanma yetkisi olmayabilir. Bir diğer gerekçe yerel yönetim merkezlerinde bir yazıcı sınıfının olmamasıdır. Nitekim Altın-tepe'de depo odalarında bulunan pitoslar üzerinde hiyeroglif Urartucası yerine hiyeroglif Hititcesi kullanılmıştır (Laroche, 1971; Klein, 1974). Bu durum krallığın periferisinde bulunan Altın-tepe'de yazıcı memurun başkentten değil mesafe bakımından kendisine çok daha yakın Hitit kentinden geldiğini gösterebilir.

Dağılım

Yerel eyalet merkezlerin dağılımına baktığımızda 3 durum dikkat çekmektedir. İlk olarak yerel eyalet merkezleri kralî merkezlerin hakimiyet alanlarının dışında bulunurlar. (Harita 9). Kralî kentlerin yerel eyalet merkezlerine en yakın olduğu bölge Orta Aras havzasıdır. Burada bulunan Verahram ile kralî bir kent olan Bastam arasında en az 70 km mesafe bulunmaktadır (Tablo 8).

İkinci olarak yerel eyalet merkezleri, krallığın merkezi bölgesinde bulunmamaktadır. (Harita 9). Altın-tepe Karasu havzasında, Palu Aşağı Murat havzasında, Kayalidere Yukarı Murat havzasında, Verahram ise Orta Aras havzasında yer alır. Van Gölü havzasında 7 ve Orta Aras havzasında ise 3 krali merkez bulunurken

⁶⁹ Daha önce bahsettiğimiz Palu'da anakaya üzerindeki yazıt bir sefer yazıtıdır (CTU, 2008: A 5-5).

yerel eyalet merkezi olarak belirlediğimiz 5 merkezinin her biri farklı coğrafi birimlerde bulunduğu anlaşılır (Harita 9).

Üçüncü olarak, kralî merkezler birbirlerine yakın şekilde bulunurken yerel eyalet merkezleri birbirlerinden uzakta konumlandırılmıştır. En yakın iki kralî merkez olan Van Kalesi'yle Toprakkale arasında 5.5 km mesafe vardır. Yine Orta Aras havzasında Karmir Blur ile Arinberd arasında yaklaşık 7 km uzaklık bulunur (Harita 10). Fakat yerel eyalet merkezlerine baktığımızda en yakın iki yerel eyalet merkezi olan Altıntepe ile Palu arasında yaklaşık kuşuçu mu 113 km mesafe bulunmaktadır (Tablo 9).

Aşiret Merkezleri

Yukarıda bahsettiğimiz kralî kentler ve yerel eyalet merkezlerinin hakimiyet alanlarının dışında izole bölgelerde içerisinde çok odalı kaya mezarı bulunan küçük kaleler bulunur. Bu kaleler Urartu coğrafyası içerisinde, yüksek dağ sıraları veya akarsu vadilerinin oluşturduğu, doğal sınırlara sahip havzalarda yer almaktadır (Harita 10).

Aşiret merkezi olarak belirlediğimiz 19 kaleyi bulduklarını 8 ayrı havza/bölge içerisinde değerlendirdik. Bu kaleler Karasu havzasında Taşbulak, Pekerç, Şirinlikale, Yukarı Aras havzasında Yoğunhasan ve Marifet, Aşağı Murat havzasında Anbar ve Kaleköy/Mazgirt, Yukarı Murat havzasında Atabindi, Hasanova, Çelikli ve Dönertaş, Orta Aras havzasında Doğubayazıt ve Sangar, Van Gölü havzasında Tatvan, Urmiye Gölü havzasında Kale Hodar, Şarik, Rezaiye ve Sydk, Başkale bölgesinde bulunan Yamaç'dır (Tablo 14; Harita 9).

Aşiret merkezleri birçok özellik bakımından diğer idari yerleşim tiplerinden farklıdır. Bu nedenle bu merkezleri diğer yerleşim tiplerinden ayıran kriterleri ortaya çıkarmak için bu merkezlere diğer yerleşim tiplerinden yansıyan özelliklerin yanında yansımayan özellikleri de göz önünde bulundurmalıyız. Böylece kalelerin kimler tarafından kurulduğu ve işlevleri hakkında daha sağlıklı yorumlar yapabiliriz.

Aşiret merkezi olarak değerlendirdiğimiz kalelere başkent Van Kalesi'nden yansıyan en dikkat çekici mimari unsur çok odalı kaya mezarıdır (Tablo 13). Bu mezarlar kalelerin surları içerisinde yer alırlar. Mezarlar çok odalı olması, mezara

sitadelden anakayaya oyulmuş basamaklar veya patikayla ulaşılması, girişin önünde bir platform bulunması, oda içlerinde nişler yer alması nedeniyle Van Kalesi'nde bulunan çok odalı kaya mezarlarıyla benzerlik gösterir (Köroğlu, 2008). Kaya mezarının yapımının büyük işçilik ve uzmanlık gerektirdiği açıktır. Dolayısıyla bu mezarların yerel eyalet merkezlerinde olduğu gibi krallığı tanıyan ve krallara özenen kişiler tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2011: 37).

Aşiret merkezleri olarak belirlediğimiz kalelerin boyutları 0.10 hektar ile 1 h. arasında değişir. Kalelerin boyutları çoğu zaman tam olarak ölçülemese de kalenin üzerinde bulunduğu kayalığın büyüklüğü ve sur temel izlerinden bir hesaplama yapılabilmektedir. Orta Aras havzasında bulunan Doğubayazıt (0.1 h.) en küçük aşiret merkezidir. En büyük aşiret merkezi ise yaklaşık 1 h. boyutuyla Pekerç ve Atabindi'dir (Tablo 11). Aşiret merkezlerini boyut bakımından yerel eyalet merkezleriyle karşılaştırdığımızda Pekerç ve Atabindi'nin en küçük yerel eyalet merkezi olan Hasankale/Pasinler'in sitadel alanın (2 h.) yarısı kadar olduğu anlaşılır (Çizim 76).

Aşiret merkezlerinde krali kentler ve yerel eyalet merkezlerinde gördüğümüz tapınak, saray ve depo yapıları gibi mimari birimler bulunmamaktadır. Aynı zamanda kalenin üzerinde bulunduğu kayalık üzerinde bu birimlerin bulunabileceği müsait alanda yoktur (Çizim 76). Ayrıca bu merkezlerin çevrelerinde aşağı yerleşmede görülmemektedir.

Urartu coğrafyasında görülen kaya işaretleri, çok odalı kaya mezarlarından sonra Urartu kültürünü gösteren en dikkat çekici maddi kültür kalıntılarıdır. Aşiret merkezi olarak belirlediğimiz Atabindi, Pekerç ve Tatvan'da kaya işareti bulunmaktadır (Tablo 13). Benzer şekilde krali bir kent olan Y. Anzaf, Çavuştepe ve yerel eyalet merkezi olan Palu'da kaya işaretleri görülmektedir (Çizim 46).⁷⁰

Aşiret merkezlerinde kırmızı astarlı Urartu seramiği bulunmaz. Fakat Kleiss Urmiye Gölü havzasında bulunan Sangar'da yapmış olduğu sondajlarda bol miktarda Urartu seramiğine rastladığını söylemekle birlikte seramiklerin çizim ve fotoğraflarını

⁷⁰ Kaya işaretlerine krallığın yayılım coğrafyasında bulunan Edremit, Panz, Deliçay, Çelebibağ'ın yanısıra Kuzeybatı İran ve Ermenistan'da bazı merkezlerde rastlanmaktadır (Konyar, 2008: 312-313).

yayınlanmamıştır (Kleiss, 1968: 3-13). Yine Şirinlikale yapılan yüzey araştırmalarında kalede Urartu seramiğine rastlanıldığından bahsedilmiştir (Ceylan, *et al.*, 2008: 131). Fakat bu bilgileri doğrulayacak fotoğraf veya çizim yoktur. Şirinlikale’de dahil olmak üzere bizzat araştırma yaptığımız 14 aşiret merkezinin hiçbirinde kırmızı astarlı seramiğe rastlamadık. Dolayısıyla aşiret merkezlerinde krali merkezlerde gördüğümüz kırmızı astarlı Urartu seramiği bulunmadığını söyleyebiliriz.

Aşiret merkezleri mevsim şartları nedeniyle yıl boyu ikamete elverişli bir konumda bulunmaz. Değerlendirdiğimiz merkezlerden sadece Anbar ve Sangar’ın 1500 m yükselti altında yer aldığı görülür (Çizim 76). Yine aşiret merkezlerinin çoğunluğunun çevresinde tarım yapabilecek düz arazi bulunmamaktadır. Orta Aras havzasında Sangar ve Karasu havzasında Pekerç ve kısmen Şirinlikale dışında diğer aşiret merkezlerinin çevresi engebeli ve tarım için ideal şartlar taşımayan alanlardan oluşur. Bu merkezler daha çok Atabindi, Şarik, Marifet, Hasanova’da olduğu gibi çevresinde yüksek platoların yer aldığı, hayvancılık için ideal otlak özelliği taşıyan alanlarda bulunur (Harita 10).

Aşiret merkezlerinin yakınlarından geçen bir yolla ilişkileri yoktur. Yani bu merkezler yolları denetleyecek bir konumda değildir. Daha önce yolu denetlediği söylenen Yoğunhasan’ın Aras Nehri vadisinden geçen anayolla ilişkisi bulunmaz. Bulunduğu yer Aras Nehri’nden ve vadiden geçen yolun 2 km güneyindedir. Kaleden bakıldığında yolun sadece küçük bir bölümü kuzey yönünde yer alan iki yükselti arasında görülebilmektedir (Fotoğraf 90).

Urmiye Gölü havzasında bulunan Şarik’in Başkale bölgesinden Urmiye havzasına ulaşan dağ yolu güzergahı üzerinde yer aldığı belirtilir. (Kleiss - Kroll, 1979: 211). Fakat çoğunlukla dar vadiler ve engebeli alanlardan geçen bu güzergâh üzerinde krallığa ait stel, yazıt gibi maddi kültür kalıntısı bulunmaz. Dolayısıyla Urartu döneminde bu güzergahın kullanıldığına dair net bir şey söyleyemeyiz. Benzer durum Yukarı Aras havzasında bulunan Marifet’de görülür. Marifet 300 m kuzeydoğusunda bulunan vadiyi ve vadiden geçen yolu gören bir konumdadır. Vadiden geçen yol, Erzurum bölgesiyle Bingöl-Muş bölgesini birbirine bağlar. Fakat bu güzergahın Urartu döneminde kullanıldığı bilemiyoruz. Krallığın kuzeye doğru yaptığı seferlerde

çoğunlukla Ağrı, Eleşkirt, Horasan geçidini kullandığı anlaşılmaktadır. Çünkü krallığın kuzeye doğru yaptığı seferler sırasında yazdırdığı yazıt ve steller bu güzergâh üzerinde yer almaktadır (Harita 10).

Aşiret merkezlerinin sınır karakolu işlevine sahip olmadığı anlaşılır. Çünkü krallığın en batısında Karasu havzasında bulunan Taşbulak başkent Van Kalesi'ne yaklaşık 625 km uzaklıktadır. Yine Urmiye Gölü havzasında bulunan Rezaiye'nin başkente uzaklığı yaklaşık 329 km'dir.⁷¹ Krallığın merkeze uzak ve izole bölgelerde bulunan kalelerde asker ve memur ikamet ettirmesi zordur. Ayrıca bu kalelerin mimarisini değerlendirdiğimizde içerisinde askerlerin yıl boyu ikamet edeceği birimler ve kuşatma halinde kullanacakları depo yapıları bulunmamakla birlikte bu birimlerin olabileceği müsait alan da yoktur. Ayrıca Atabindi, Dönertaş, Tatvan, Kale Hodar, Çelikli, Marifet örneklerinde kayalık alanı çevreleyen güçlü sur duvarları görünmez. Dolayısıyla bu kalelerin askeri işlevi olmamalıdır.

Aşiret merkezi olarak belirlediğimiz kalelerin yaylalara ulaşan yollar üzerinde bulunması, çevresinde tarıma elverişli alanların bulunmaması ve ticaret yollarına uzak olmaları, sahiplerinin hayvancılıkla uğraştığını gösterebilir. Muhtemelen bu kalelere sahip aşiretler yaz döneminde otlaklar kurduğunda sürüleriyle otların hala yeşil olduğu yaylalara çıkmaktaydı. Dolayısıyla aşiret merkezlerini krallığı tanıyan bölgede siyasi gücü olan yarı göçebe aşiretlere ait üsler olarak düşünebiliriz.

Dağılım

Aşiret merkezleri krali kentler ve yerel eyalet merkezlerinin denetim alanlarının uzağında yer alırlar. Van Gölü havzası bulundurduğu 7 krali merkezle krallığın en fazla yatırım yaptığı bölgedir. Havzanın kuzeyinde bulunan Kef Kalesi dışında tüm krali merkezler havzanın doğusu ve güneyinde bulunur. Havzadaki tek aşiret merkezi Tatvan krali bir kent olan Kef Kalesi'nin kuşuçu mu 50 km uzağında bulunan Tatvan'dır. Urartu döneminde Van Gölünü kuzey kıyısından dolaşarak Muş ovasına ulaşan bir yol olası değildir. Dolayısıyla Tatvan krali kentlerle aynı havzada

⁷¹ Aşiret merkezlerinin başkent Van Kalesi'ne uzaklıkları modern yol güzergahı üzerinde Google Maps aracılığıyla hesaplanmıştır.

bulunmasına rağmen havzanın en batısında krali kentlerin hakimiyet alanının dışında yolların uzağında izole bir yerde konumlandığı anlaşılmaktadır (Harita 10).

Orta Aras havzası Van havzasından sonra en fazla krali kentin bulunduğu havzadır. Burada bulunan Arinberd, Armavir Blur ve Karmir Blur kentleri Aras ovasının kenarında bulunurken aşiret merkezi olarak belirlediğimiz Doğubayazıt ve Sangar Aras Nehri'nin batısında havzanın dağlık ve izole kısmını oluşturan batı kısmında bulunurlar.

Aşiret merkezlerinin kralî kentlere en yakın olduğu bölge Yukarı Murat havzasıdır (Tablo 12). Havzanın güneyinde kralî kent olan Aznavurtepe bulunur. Aznavurtepe'nin kuzeyinde Atabindi ve Dönertaş yer alır (Harita 10). Atabindi ile Aznavurtepe arası 34 km'dir. Yine aynı bölgede bulunan Dönertaş'ın Aznavurtepe'ye uzaklığı 37 km'dir. Havzadaki yazıt ve stellerin dağılımına baktığımızda bunların Murat Nehri'nin kuzeyinde aşiret merkezlerinin çevresinde olmadığı görülür (Harita 10). Bunların çoğunluğu nehrin güneyinde Aznavurtepe'nin çevresinde yer alır. Bu durumda Murat Nehri'nin aşiret merkezleriyle Aznavurtepe arasında doğal bir sınır oluşturduğu söyleyebiliriz (Harita 10).

Aşiret merkezleri yerel eyalet merkezleriyle aynı havzalarda bulunmalarına yerel eyalet merkezlerinin hakimiyet alanlarının uzağında izole bölgelerde bulunurlar. Karasu havzasında Erzincan ovasında bulunan Altıntepe, aşiret merkezleri olan Taşbulak'a 60 km, Pekiç'e 52 km, Şirinlikale'ye 75 km uzaklıktadır. Çevresindeki aşiret merkezleri 1500-1800 m arası yükseltide yayla ile otlak sınırında yer alırken Altıntepe, 1200 m yükseklikte Erzincan ovasının hemen hemen merkezi bir noktasında bulunur. Yukarı Aras havzasında bulunan Hasankale/Pasinler aynı havzada bulunan Marifet'e yaklaşık 20 km, Yoğunhasan'a ise kuşuçu mu yaklaşık 77 km uzaklıktadır. Aşağı Murat havzasında bulunan Palu'ya en yakın aşiret merkezi ise 44 km kuzeybatısında bulunan Kaleköy/Mazgirt'dir (Harita 10).

KAYNAKÇA

Abay, E.

2001 "Seal and Sealings", A. Çilingiroğlu, M. Salvini (ed), **Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici: 221-353.

Akgün, R. G.

2009 "Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi.

Akkan, E.

1963 "Erzincan ovasının iklim özellikleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 21/3-4: 79-112.

Atasoy, A., Çitçi, D.

2009 "Değişen İklim Koşullarının Elazığ Ovası ile Yakın Çevresinin Ekosistemine Etkileri", **Doğu Coğrafya Dergisi**, 21: 33-52.

Avcı, C.

2015 "Van Gölü Havzası'nda Urartu İskan Politikası", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi.

Ayman, İ.

2013 "Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer alan Yerleşim Tipleri", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi.

Balkan, K.

1960 "Patnos Yakınlarında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", **Anatolia**, 5: 133-158.

1964 "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", **Atatürk Konferansları**, I: 235-243.

Barnett, R. D.

1950 "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van", **Iraq**, 1: 1-43.

1954 "The Excavations of the British Museum at Toprakkale, Near Van-Addenda", **Iraq**, 16/1: 3-22.

1982 "Urartu", J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (ed), **The Cambridge Ancient History Volume 3, Part 1: The Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth**

Centuries BC, Second edition, Cambridge: Cambridge University Press: 314-371.

Başgelen, N.

1986a "Çelikli Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", **Arkeoloji ve Sanat**, 34-35: 21-24.

1986b "Doğu Anadolu'dan Demir Çağına Ait Bazı Yeni Bulgular II Kaya Mezarları", **Arkeoloji ve Sanat**, 32-33: 25-30.

1987 "Atabindi I Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", **Arkeoloji ve Sanat**, 36-37: 8-11.

1991 "Dönertaş Kaya Mezarı", **Arkeoloji ve Sanat**, 50-51: 28-30.

1992 "Marifet Kaya Mezarı", **Arkeoloji ve Sanat**, 54-55: 31-32.

1997 "Hasanova-Erzurum Kaya Mezarları", **Arkeoloji ve Sanat**, 78: 28-31.

1998 "The Çelikli-Erzurum Rock-Cut Tomb", G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer (ed), **Light on Top of the Black Hill. Studies presented to Halet Çambel. Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 95-103.

Başgelen, N., Payne, M. R.

2009 "Körzüt'ten Urartu Dönemine Ait Bir Kale Yazıtı", H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı (ed), **Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 125 -132.

Belck, W.

1899 "Aus den Berichten über die armenische Expedition", **Zeitschrift für Ethnologie**, 31: 236-275.

Belck, W., Lehmann-Haupt, C. F.

1898 "Entdeckungen in Armenien", **Zeitschrift für Ethnologie**, XXX: 568-591.

Belli, O.

1989 "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri, Monumentale Felszeichen im Bereich Urartäischer Festungsanlagen", **Anadolu Araştırmaları**, 11: 65-121.

1993a "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (ed), **Nimet Özgüç'e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 61-67.

- 1993b "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", **Arkeoloji ve Sanat**, 58: 3-32.
- 1998 **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- 2000 "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", O. Belli (ed), **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara: 201-209.
- 2003 "Van- Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme 1991- 2002/Excavations at Van- Lower and Upper Anzaf Urartian Fortresses: An Intermediatery Evaluation 1991-2002", **Colloquium Anatolicum**, II: 1-49.
- 2008 "2006 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 29/I: 171-192.
- 2009 "2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 30/I: 449-470.
- Belli, O., Ceylan, A.
- 2002a "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 23/II: 275-286.
- 2002b "Kuzeydoğu Anadolu'da bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", **TÜBA-AR**, 5: 119-142.
- 2003 "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 24/II: 393-404.
- 2004 "2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 25/2: 29-40.
- 2005 "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 26/I: 175-188.
- Belli, O., Salvini, M.
- 2004 "The Urartian Fortress of Kevenli and the Cuneiform Inscriptions by King Minua Found There", M. Salvini (ed), **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, Roma: 155-174.
- 2006 "Pithoi with cuneiform and hieroglyphic inscriptions from Upper Anzaf Fortress", M. Salvini (ed), **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, Roma: 55-72.
- Belli, O., Konuralp, İ. Z., Avcı, C., Ayman, İ.
- 2005 "İğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması", O. Belli, B. B. Kurtel (ed), **60. yaşında Sinan Genim'e Armağan, Makeleler**, İstanbul: Ege Yayınları: 172-195.

- Bengi, Y. D.
2010 "Yazılı Belgeler Işığında Assur-Geç Hitit İlişkileri", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi.
- Biber, H.
2016 "2012 ve 2014 Yılları Muş ili Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 33/II: 335-360.
- Bilgiç, E., Öğün, B.
1965 "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1965 - Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz", **Anadolu (Anatolia)**, 9: 1-20.
1967 "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967 ", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 16/1: 45-50.
- Botta, P. E., Flandin, M. E.
1849 **Monument de Ninive: découvert et décrit par M.P.E. Botta; mesuré et dessiné par M.E. Flandin** Paris: Imprimerie Nationale.
- Boysal, Y.
1961 "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", **Belleten**, 25: 199-212.
- Brinkman, J. A.
1963 "Provincial Administration in Babylonia under the Second Dynasty of Isin", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 6/3: 233-242.
- Burney, C.
1957 "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", **Anatolian Studies**, 7: 37-53.
1966 "A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalıdere", **Anatolian Studies**, 16: 55-111.
1972a "Urartian Irrigation Works", **Anatolian Studies**, 22: 179-186.
1972b "Excavations at Haftavān Tepe 1969: Second Preliminary Report", **Iran**, 10: 127-142.
1973 "Excavations at Haftavān Tepe 1971: Third Preliminary Report", **Iran**, 11: 153-172.
- Burney, C., Lang, D., Marshall
1971 **The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus**, London: Phoenix.
- Burney, C. A., Lawson, G. R. J.
1960 "Measured Plans of Urartian Fortresses", **Anatolian Studies**, 10: 177-196.

- Ceylan, A.
2000 "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 15: 277-291.
- 2002 "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 20/II: 311-324.
- 2015 **Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A., Bingöl, A., Topaloğlu, Y.
2008 "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 25/III: 129-148.
- Charlesworth, M. F.
1980 "Three Urartian Tombs at Palu in Turkey", **Archäologische Mitteilungen aus Iran**, 13: 91-97.
- Childe, V. G.
1950 "Urban Revolution", **The Town Planning Review**, 21/1: 3-17.
- Colemergi, İ.
2006 **Hakkari Suretleri, Sümbül Dağı'nda Ayın Doğuşunu İzlerken**, Diyarbakır: Lis Yayınları.
- Çavuşoğlu, R., Gökçe, B., Uslu, E.
2016 "Van/Çavuştepe Kalesinde Arkeolojik Kazılar: 2014 yılı", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 37/I: 357-378.
- Çevik, N.
1987 "Şebeteria, Batı Urartu'da Bir Kent ve Kaya Anıtları", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi.
- 1991 "Urartu Kaya Gömütleri", *Arkeoloji Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi: Atatürk Üniversitesi.
- 2000 **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çevik, Ö.
2005 **Arkeolojik kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çifçi, A.
2017 **The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom**, Boston: Brill.

- Çilingiroğlu, A.
1976-77 "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", **Anadolu Araştırmaları**, 4-5: 235-271.
- 1980 "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe), An Urartian Fortress in Diauehi: Umudum Tepe (Kalor Tepe)", **Anadolu Araştırmaları**, 8: 191-204.
- 1994 **Urartu Tarihi**, Bornova - İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- 1996 "Van Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, XVII/I: 363-377.
- 1997 **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- 2001 "Military Architecture", A. Çilingiroğlu, M. Salvini (ed), **Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici: 25-36.
- 2006 "Ayanis Urartu Tapınağı'nın Mülkleri", T. Takaoğlu (ed), **Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yayıllı'ya Sunulan Yazılar**, İstanbul: Hitit Color: 75-79.
- 2008a "Ayanis Kalesi depo odaları ile ilgili bazı öneriler", T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (ed), **Muhibbe Darga Armağanı**, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi: 187-196.
- 2008b "Urartu Tapınakları Kutsal Odalarında Taht Var mıdır?", İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay, Ö. Turak (ed), **Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı. Euergetes.Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag**, İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü: 341-346.
- 2008c "Ayanis Kalesi'ndeki Evsel Mekanlar", B. Can, M. Işıklı (ed), **Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları. Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı**, İstanbul: Zero Prod. Ltd.: 37-43.
- 2011a "Ayanis: An Iron Age Site in the East", S. R. Steadman, G. McMahon (ed), **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.**, Oxford: Oxford University Press: 1055-1068.
- 2011b "Ayanis Kalesi / Ayanis Fortress", K. Köroğlu, E. Konyar (ed), **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 338-366.
- 2012a "Ayanis", A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz, G. Polat (ed), **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, İzmir: Ege Üniversitesi: 2-23.

2012b "Urartian Temples", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (ed), **Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007**, Leuven: Peeters 295-307.

Çilingiroğlu, A., Salvini, M.

2001 "The Historical Background of Ayanis", A. Çilingiroğlu, M. Salvini (ed), **Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici: 15-24.

Çilingiroğlu, A., Işıklı, M.

2014 "25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları Dün, Bugün ve Gelecek", H. Kasapoğlu, M. A. Yılmaz (ed), **Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı**, Ankara: 309-323.

Çiner, R.

1965 "Altıntepe (Urartu) İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki", **Bellekten**, 29: 225-243.

Dağlı, Y., Kahraman, S. A.

2008 **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kırım - Girit**, İstanbul: Y.K.Y.

Danık, E.

2003 "Yukarı Fırat Bölgesi 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 21/I: 139-150.

Danışmaz, H.

2012 "Urartu Krallığı ile Assur Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi.

Deschamps, S.

2011 "Erebuni the Environs of the Temple of Haldi", **Aramazd**, VI/2: 121-140.

Deschamps, S., Clairefontaine, F. F. d., Traina, J., Mutarelli, V., Davtian, G.

2012 "The surroundings of the Khaldi temple: Preliminary results of a new program of research on the Urartian fortress of Erebuni", P. Avetisyan, A. Bobokhyan (ed), **Archaeology of Armenia in Regional Context: Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography, Held on September 15-17, 2009 in Yerevan**, Gitutyun, Yerevan 148-162.

Diakonoff, I. M.

1963 **Urartskie pis'ma i dokumenty**, Leningrad-Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Diakonoff, I. M., Kashkai, S. M.

1981 **Geographical Names According to Urartian Texts. Répertoire Géographique des textes Cunéiformes IX**, Wiesbaden: Reichert.

Erdoğan, S.

2007 "Tunceli-Mazgirt/Kaleköy Kalesi", *Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Erkmen, M., Ceylan, A.

2003 "2001 Pasinler Kalesi Kazısı", **13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (22-26 2002 Denizli)**: 17-28.

Erzen, A.

1965 "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XIV 1-2: 141-146.

1966 "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 15/1: 55-57.

1967a "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları", **VI. Türk Tarih Kongresi**, VI: 53-64.

1967b "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", **Belleten**, XXXI/ 123: 468-471.

1968 "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", **Belleten**, XXXII/127: 412-418.

1970 "Çavuştepe 1970 kazısı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 19/1: 103-108.

1975 "Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları", **Belleten**, XXXIX/155: 558-561.

1976 "Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 23/2: 45-47.

1977 "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", **Anadolu Araştırmaları**, IV-V 1-59.

1978 **Çavuştepe I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

1980 "Toprakkale 1976 Çalışmaları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 25/1: 45-58.

Erzen, A., Bilgiç, E., Boysal, Y., Ögün, B.

1960 "1959 Van-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 10/2: 5-22.

1963 "Van Çevresi 1963 Çalışmaları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XII/2: 34-36.

Forbes, T. B.

1983 **Urartian Architecture**, Oxford: B.A.R.

- Forrer, E. O.
1920 **Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches**, Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Gates, C.
2011 **Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome**, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Geçit, Y.
2009 "Pasinler Ovası ve Çevresinin İklimi", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2/3: 73-110.
- Genç, B.
2015 "Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi.
- Hansen, M. H.
2008 "Analyzing Cities", J. M., J. A. S. (ed), **The Ancient City : New Perspectives on Urbanism in the Old and New World**, New Mexico: 67-76.
- Hellwag, U.
2005 "LU A.ZUM-li versus LU A.NIN-li: Some Thoughts on the Owner of the so-called Prinzensiegel at Rusa II's Court", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (ed), **Anatolian Iron Ages 5. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001**, London: British Institute of Archaeology at Ankara: 91-98.
- Hovhannissian, C.
1973 **Erebooni**, Yerevan: Hayastan Publishing House.
- Huff, D.
1968 "Das Felsgrab von Eski Doğubayazıt", **Istanbul Mitteilungen**, 18: 58-86.
- Işık, C.
1987a "Habibuşığı Nekropolü - Die Nekropole von Habibuşığı", **Belleten**, 51: 549-580.
- Işık, F.
1987b "Şirinlikale. Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergwolks Ostanatoliens", **Belleten**, 51/100: 497-533.
- Işık, K.
2015 "Yeni Keşfedilen Bir Urartu Yazıtı Işığında Yukarı Anzaf Kalesi Susi Tapınağı Yazıtları", **Colloquium Anatolicum**, 14: 61-71.

Işıklı, M., Öztürk, G., Parlıtı, U.

2017 "Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 38/2: 587-598.

Kalelioğlu, E.

1991 "Van Ovasının İklim Özellikleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 35/2: 155-166.

Karaosmanoglu, M.

2009 "İkinci Dönem Kazıları Işığında Altın-tepe Apadanası", H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı (ed), **Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 353-360.

2010 "Altın-tepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 31/II: 17-34.

Karaosmanoglu, M., Yılmaz, M. A.

2012 "Altın-tepe Urartu Kalesi Kanalizasyon Sistemi", B. Söğüt (ed), **Stratonikeia'dan Lagina'ya From Stratonikeia to Lagina /Ahmet Adil Tırpan Armağanı Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan**, İstanbul: Ege Yayınları: 353-366.

Karaosmanoglu, M., Korucu, H., Yılmaz, M. A.

2014 "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013", H. Kasapoglu, M. A. Yılmaz (ed), **Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı: Bilgin Kültür Sanat Yayınları**: 77-96.

2016 "Altın-tepe Urartu Kalesi 2014 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 37/I: 129-146.

Karaosmanoglu, M., Özkan, H., Öztürk, N., Can, B., Korucu, H.

2005 "Altın-tepe Kazısı 2003", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 26/I: 127-138.

Karaosmanoğlu, M., Can, B., Korucu, H.

2008 "Altın-tepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 29/I: 497-514.

Karapetyan, N.

2010 "The "Susi" Temple of Argıştihinili-Armavir", **Aramazd**, V/II: 36-43.

Kaya, F.

2014 "Doğu Anadolu Karasal İkliminin Belirgin Olarak Yaşandığı Yörelerden Biri olan Ağrı İlinin İklim Özellikleri", **International Journal of Social Science**, 26: 27-55.

- Kılıç, S.
2008 "Van Gölü'nün güneybatısındaki Tatvan Kalesi'nin yok edilmiş öyküsü ve Uaiasis Kalesi'nin yeni sorunu", T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (ed), **Muhibbe Darga Armağanı**, İstanbul: 291-300.
- Kırçıçek, A.
2010 "Urmiye Gölü Havzası'nın (İran) Fiziki Coğrafyası", *Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi.
- Klein, J. J.
1974 "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", **Anatolian Studies**, 24: 77-94.
- Kleiss, W.
1968 "Urartaische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan", **Istanbuler Mitteilungen**, 18: 1-44.
1971 "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970", **Archäologische Mitteilungen aus Iran**, 4: 51-111.
1972 "Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", **Archäologische Mitteilungen aus Iran**, 5: 1-68.
1974 "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlange in Iranisch-Azerbidjan im Jahre 1973", **Archäologische Mitteilungen aus Iran**, 7: 79-106.
1978 "Bastam and the East of Urartu", G. İeni, L. B. Zekiyan (ed), **Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena (I)ergamo, 2S U>giugno 1975**, Venice: San Lazzaro: 395-402.
1979 "Architektur", W. Kleiss (ed), **Bastam I: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975**, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 11-98.
1980 "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century, B.C.", **American Journal of Archaeology**, 84: 299-304.
1988a **Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1997-1978**, Berlin: Gebr. Mann Verlag.
1988b "The Architektur", W. Kleiss (ed), **Bastam II Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1997-1978**, Berlin: 13-74.
2012 "Urartäische und achämenidische Wasserbauten", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (ed), **Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007**, Leuven: Peeters 61-76.

- Kleiss, W., Hauptmann, H.
1976 **Topographische Karte von Urartu**, Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Kleiss, W., Kroll, S.
1979 "Vermessene Urartaische Platze im Iran (West Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forcshung 1978)", **Archäologische Mitteilungen aus Iran**, 12: 183-244.
- Koçhan, N., Sur, C.
2003 "Muş-Kepenek Urartu Kalesi", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, 10: 57-63.
- Konyar, E.
2007 ""Anıtsal Kaya İşaretleri"? Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler", **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, 23: 1-5.
2008 "Urartu coğrafyasında "anıtsal kaya işaretleri": İşlevleri üzerine etno- arkeolojik bir yaklaşım", T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (ed), **Muhibbe Darga Armağanı**, İstanbul: 311-320.
2011 "Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri / Tomb Types and Burial Traditions in Urartu", K. Köroğlu, E. Konyar (ed), **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 206-231.
2017 "New Observations of the Doğubayazıt Rock-cut Tomb", **Anadolu Araştırmaları**, 20: 17-35.
- Konyar, E., Avcı, C.
2014 "Eski Van Şehri ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, 36/II: 265-286.
- Konyar, E., Genç, B., Avcı, C., Tan, A.
2017 "The Van Tuşpa Excavations 2015-2016", **Anatolia Antiqua**, XXV: 127-142.
- Korfmann, M.
1977 "Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen von Van (Tuspa) und in Kalecik", **Berytus**, 25: 173-200.
- König, F. W.
1955 **Handbuch der chaldischen Inscriften** Graz: Selbstverlag Ernst Weidners.
- Köroğlu, K.
1996 **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
2001 "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", **Belleten**, LXIV/241: 717-741.

- 2008 "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", **Arkeoloji ve Sanat**, 127: 21-38.
- 2009 "Urartu Dönemi Bey Konakları", H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, E. Konakçı (ed), **Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- 2011 "Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes", K. Köroğlu, E. Konyar (ed), **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East**, İstanbul: Y.K.Y.: 12-51.
- 2015 "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian–Assyrian Relations", **European Journal of Archaeology**, 18/1: 111-127.
- Yayın Aşamasında "The Western Expansion of the Urartian Kingdom", M. B. Baştürk, A. Çilingiroğlu (ed), **Archaeology and History of Urartu (Biainili)**.
- Köroğlu, K., Dinçol, A.
1989 "Palu Yazıtı Üzerine Bir Not", **Anadolu Araştırmaları**, 11: 123-129.
- Köroğlu, K., Danışmaz, H.
Yayın Aşamasında "The origin of stepped rock-cut tunnels in Eastern Anatolia", **Ancient Near Eastern Studies**, 55: 107-124.
- Kroll, S.
2011 "İran'daki Urartu Şehirleri / Urartian Cities in Iran", K. Köroğlu, E. Konyar (ed), **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 150-169.
- 2013 "Notes on the Post-Urartian Horizon at Bastam ", O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar (ed), **Tarhan Armağanı: M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan**, İstanbul: Ege Yayınları 247-255.
- Kuşu, S., Köroğlu, K.
Yayın Aşamasında "Bir Urartu Sitadelinin Sanal Ortamda Üç Boyutlu Olarak Yeniden İnşa Edilmesi: Erzincan-Altıntepe Örneği", A. Çilingiroğlu, K. Köroğlu, Z. Çulha (ed), **Urartians: A Civilization in the Eastern Anatolia. The Proceedings of the 1st International Symposium held at İstanbul, 13-15 October, 2014**: Rezan Has Museum.

- Lake, K.
1940 "Vanda Yapılan Harfiyat (1938)", **Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, 4: 179-191.
- Laroche, E.
1971 "Les hiéroglyphes d'Altintepe", **Anadolu(Anatolia)**, 15: 55-61.
- Layard, A. H.
1853 **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert**, London: John Murray.
- Lehmann-Haupt, C. F.
1910 **Armenien, einst und jetzt**, Berlin: B. Behr's Verlag.
1931 **Armenien, einst und jetzt**, Berlin and Leipzig: B. Behrs Verlag/Friedrich Feddersen.
- Luckenbill, D. D.
1926 **Ancient records of Assyria and Babylonia**, New York: Greenwood Press.
- Manuelli, F.
2009 "Assyria and the Provinces. Survival of local features and imposition of new patterns in the peripheral regions of the Empire", **Mesopotamia Rivista di Archeologia, Epigrafia E Storia Orientale Antica**, XLIV: 113-127.
- Marchetti, N.
2016 "The 2014 Joint Turco-Italian Excavations at Karkemish", **Kazi Sonuçları Toplantısı**, 37/III: 363-380.
- Marr, N. J., Orbeli, I. A.
1922 **Archeologiceskaja ekspedicija 1916 goda v Van. Raskopki dvuch nis na Vanskoj skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj nisi**, St. Petersburg: Russkoe Archeologiöeskoe Obscestvo.
- Martirosyan, A. A.
1967 "Raskopki Argistichinili", **Sovetskaia Archeologia**, 4: 220-236.
1974 **Argistichinili**, Erevan: Akademija Nauk Armjanskoj SSR.
- Millard, A. R.
1994 **The Eponyms of the Assyrian Empire, 910–612 BC**, Helsinki: Helsinki University Press.
- Mohammadi, B. K., Mohammadi, K. H., Dan, R.
2017 "Two New Rock-cut Tombs in the Baranduz Valley, Iran", **Iran and Caucasus**, 21: 345-361.

Muscarella, O. W.

2013 **Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East**, Leiden-Boston: Brill.

Naumann, R.

1968 "Bemerkungen zu urartäischen Tempeln", **Istanbuler Mitteilungen**, 18: 45-57.

Oganesian, K. A.

1955 **Karmir-Blur IV: Arkitektura Teishabaini**, Erevan: Akademiya Nauk Armianskoe SSR.

Osmanoğlu, C.

1966 "Tunceli'nde Tarih", **Yeni Fırat**, 29: 16-17.

Öğün, B.

1978 "Die urartäischen Bestattungsbräuche", S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner (ed), **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976**, Leiden: E. J. Brill: 639-678.

1984a "Urartulular", **Türk Ansiklopedisi**, XXXIII: 35-75.

1984b "Habibuşığı Kazısı 1982", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, V: 237-238.

Özfirat, A.

1999 "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, XVI/II: 1-22.

2000 "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 17/II: 193-210.

2001 "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 18/II: 123-140.

2002 "Van Gölü'nün Batı Kıyısında İki Urartu Merkezi", **Arkeoloji ve Sanat**, 108: 21-26.

2017 "Melekli-Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", **Olba**, XXV: 161-182.

Özgüç, T.

1961 "Altın-tepe Kazıları-Excavation at Altın-tepe", **Belleten**, 25: 253-290.

1966 **Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/Architectural Monuments and Wall Paintings**, Ankara: Türk Tarih Kurumu

- 1969 **Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storehouse and Ivories**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 1983 "Jewellery, Gold Votive Plaques and a Silver Belt from Altıntepe", **Anatolian Studies**, 33: 33-37.
- Özgül, O.
2011 "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", *Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi: Atatürk Üniversitesi.
- Özgül, O., Ceylan, A., Bingöl, A., Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y., Üngör, İ.
2013 "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 30/II: 277-292.
- Parker, B. J.
2002 "At the edge of empire: conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC", **Journal of Anthropological Archaeology**, 21: 371-395.
- Parpola, S., Radner, K.
1998 **The prosopography of the Neo-Assyrian empire**, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Payne, M. R.
2006 **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Piepkorn, A. C.
1933 **Historical prism inscriptions of Ashurbanipal I**, Chicago: University of Chicago Press.
- Piotrovsky, B. B.
1952 **Karmir-blur II.**, Erevan: Izdatel'stvo Akademii Nauk Armjanskoj SSR.
- 1969a **The Ancient Civilization of Urartu**, London: Nagel Publishers.
- 1969b **Urartu**, London: Barrie & Rockliff.
- 1970 **Karmir Blur**, Leningrad: Aurora Art Publishers.
- Postgate, J. N.
1995 "Assyria: the Home Provinces", M. Liverani (ed), **Neo-Assyrian Geography**, Roma: Università di Roma "La Sapienza": 1-17.
- Radner, K.
2006 "Provinz, C. Assyrian", **Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie**, 11/1-2: 42-68.

2012 "Between a rock and a hard place: Muşasir, Kumme, Ukku and Šubria – the buffer states between Assyria and Urartu", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (ed), **Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007**, Leuven: Peeters 243-264.

Radner, K., Schachner, A.

2001 "Tuşhan'dan Emedi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular", N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoğlu (ed), **İhsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ihsu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999**, Ankara: 729-752.

Rassam, H.

1897 **Asshur and the Land of Nimrod**, New York and Cincinnati: Curts & Jennings.

Sagona, A., Zimansky, P. E.

2009 **Ancient Turkey**, London; New York: Routledge.

Salvini, M.

2001a "Royal Inscriptions of Bronze Artifacts", A. Çilingiroğlu, M. Salvini (ed), **Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici: 271-319.

2001b "The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili=Eiduru Kai) Cuneiform and Hieroglyphic", A. Çilingiroğlu, M. Salvini (ed), **Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici: 251-270.

2005 "Der Turmtempel (susi) von Bastam", **Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan**, 37: 371-375.

2006a **Urartu Tarihi ve Kültürü**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

2006b "Le due stele di Rusa Erimenahi dal Keşiş Göl", **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici**, XLVIII/Roma: 209-272.

Schäfer, H.-P.

1977 "Die Inschrift Rusa II Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy", **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, 18: 249-268.

Seidl, U.

1988 "Die Siegelbilder", W. Kleiss (ed), **Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978**, Berlin: Gebr. Mann Verlag.: 145-163.

- Sevin, V.
1994 "Three Urartian Rock-Cut Tombs from Palu", *Tel Aviv*, 21/1: 58-67.
- 2000 "Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not", O. Aslanapa, E. İhsanoğlu (ed), **Emin Bilgiç Hatıra Kitabı**, İstanbul: 303-308.
- 2005 "Elazığ/Bahçecik yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi üzerine düşünceler", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 15/2: 379-384.
- 2012a **Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı**, İstanbul: Ege Yayınları.
- 2012b "II. Sarduri'nin Büyük Eseri Sardurihinili Çavuştepe", **Aktüel Arkeoloji**, 30: 118-121.
- 2014 "Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kale Kapıları: Urartu Mimarlığında Sıra Dışı Uygulamalar / The Gates of the Çavuştepe Upper and Lower Fortresses: Unusual Applications in the Urartian Architecture", A. Engin, B. Helwing, B. Uysal (ed), **Armizzi - Engin Özgen'e Armağan / Studies Honour of Engin Özgen**, Ankara: Asitan Kitap: 227-235.
- 2015 **Hakkari Taşları II Gizemin Peşinde**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevin, V., Sevin, N. A., Kalsen, H.
2011 **Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı**, İstanbul: Ege Yayınları.
- Sevin, V., Şedele, F., Demir, B.
2013 "Urartu Krallığı'nın Batı Sınırında Yeni Bir Keşif: Meryem Dağı Kalesi", **Arkeoloji ve Sanat**, 143: 77-86.
- Simeon, P.
2007 **Polonyalı bir seyyahın gözünden 16. Asır Türkiyesi**, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Smith, A. T.
1999 "The Making Of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", **American Journal of Archaeology**, 103: 45-71.
- 2005 **The Political Landscape: Constellaqtions of Authority in Early Complex Polities**, London: University of California Press.
- Sönmez, M. E.
2014 "Muş Ovası'nın Tarımsal Potansiyeli ve Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler", E. Çağlayan (ed), **Makalelerle Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları**: 5-33.

- Stone, E. C.
2005 "The Outer Town at Ayanis, 1997-2001", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (ed), **Anatolian Iron Ages 5. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001**, London: British Institute of Archaeology at Ankara: 187-193.
- Stone, E. C., Zimansky, P. E.
2004 "Urartian City Planning at Ayanis", A. Sagona (ed), **A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney Leuven**: Peeters: 233-243.
- Stronach, D., Thrane, H., Goff, C., Farahani, A., Grekyan, Y.
2010 "Erebuni 2008-2010", **Aramazd**, 5/1: 99-133.
- Stronach, D., Ter-Martirosov, F., Ayvazian, A., Collins, W., Demos, C., Ghanimati, S.
2009 "Erebuni 2007", **Iranica Antiqua**, 44: 181-206.
- Tarhan, M. T.
1984 "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1: 109-120.
1986 "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", **IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981**, 9: 285-301.
1989 "Van Kalesi ve Eski Van Őhri Kazıları - 1987", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, X/1: 369-428.
2000 "Tuşpa-Van Kalesi Demirağ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar", O. Belli (ed), **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara: İstanbul Üniversitesi: 191-200.
- Tarhan, M. T.
2011 "Başkent Tuşpa / The Capital City Tushpa", K. Köroğlu, E. Konyar (ed), **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 288-335.
- Tarhan, M. T., Sevin, V.
1976-77 "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", **Anadolu Araştırmaları**, 4-5: 273-345.
1990 "Van Kalesi ve Eski Van Őhri Kazıları 1988", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, XI/I: 355-375.
1991 "Van Kalesi ve Eski Van Őhri Kazıları, 1989", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, XII/II: 429-456.

1993 "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991", **Kazı Sonuçları Toplantısı**, XIV/I: 407-429.

Tarhan, T.

2005 "Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı'", **Anadolu Araştırmaları**, 18/2: 115-136.

Tavernier, J.-B.

2006 **Tavernier Seyahatnamesi**, (T. Tunçdoğan) İstanbul: Kitap Yayınevi.

Taylor, J. G.

1868 "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, with Notes of Researhes in the Deyrsim Dağh in 1866", **Journal of Royal Geographical Society**, 38: 281-361.

TDK

2005 **Türkçe Sözlük**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Texier, C.

1842 **Description De L'armenie, La Perse Et La Mesopotamie**, Paris.

Thureau-Dangin, F.

1912 "Une relation de la huitième campagne de Sargon", **Textes cunéformes du Louvre**, 3/Paris: Paul Geuthner.

Topaloğlu, Y.

2012 "Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 10: 131-163.

Tozer, H. F.

1881 **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London: Longmans Green and Company.

Üngör, İ., Bingöl, A., Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y., Ceylan, N., Özgül, O., Ceylan, A.

2014 "2012 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 31/I: 61-78.

Ünsal, V.

2008 "Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5: 9-32.

Van Loon, M. N.

1966 **Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations**, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

- Von Gall, H.
1967 "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", **Archäologischer Anzeiger**: 504-527.
- Wilhelm, G., Akdoğan, R.
2011 "Eine Inschrift Argištis I. mit Erwähnung eines ašihusi-Gebäudes", **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, 53: 219-227.
- Wünsch, J., Müller, D. H.
1888 "Die Keil-inschrift Von Aschrot-Darga", **Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften Bd.**, 36/2.
- Yazıcı, H.
1997 "Tercan Ovası ve Çevresi'nin Başlıca Hidrografik Özellikleri", **Doğu Coğrafya Dergisi**, 3/2: 181-217.
- Yurdaydin, H. G.
1976 **Beyan-i menazil-i sefer-i `Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Zimansky, P.
1985 **Ecology and Empire: The structure of the Urartian State**, Chicago: The Oriental Institute Press.
1988 "MB2/OB5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms", W. Kleiss (ed), **Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978**, Berlin: Gebr. Mann Verlag: 107-124.
1998 **Ancient Ararat - A Handbook of Urartian Studies**, New York: Caravan Books.
2000 "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", J. M. Sasson (ed), **Civilizations of the Ancient Near East**, New York: Hendrickson Publishers: 1135-1146.
2005 "The Cities of Rusa II and the End of Urartu", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (ed), **Anatolian Iron Ages 5. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001**, London: British Institute of Archaeology at Ankara: 235-240.
2011 "Urartu ve Çağdaşları / Urartu and its Contemporaries", K. Köroğlu, E. Konyar (ed), **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East**, İstanbul: Y.K.Y.: 106-121.
- Zorer, H.
2014 "Başkale (Van) Havzası'nın Fiziki Coğrafyası", *Coğrafya Anabilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi: Fırat Üniversitesi.

ÖZGEÇMİŞ

Arş. Gör. Dr. Harun DANIŞMAZ

Doğum Yeri: Bakırköy

Doğum Tarihi: 14.05.1985

Adres: Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü/Tunceli

Mail: hdanismaz@munzur.edu.tr

Görevler

Görev Unvanı	Görev Yeri	Yıl
Araştırma Görevlisi	Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı	2014 – devam ediyor

Öğrenim Durumu

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Tarih	İstanbul Üniversitesi	2009
Lisans (Çift Anadal)	Arkeoloji	İstanbul Üniversitesi	2008
Y. Lisans	Eskiçağ Tarihi	Marmara Üniversitesi	2013
Doktora	Eskiçağ Tarihi	İstanbul Üniversitesi	2018

- **Yüksek Lisans Tezi:** *Urartu Krallığı ile Assur Arasındaki Siyasi İlişkiler* (Danışmanı (Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu)
- **Doktora Tezi:** *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi* (I. Danışmanı: Doç. Dr. Erkan Konyar, II. Danışmanı: Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu)

Yayımlar

- Köroğlu, K., Danişmaz, H.
2018 “The origin of stepped rock-cut tunnels in Eastern Anatolia”, *Ancient Near Eastern Studies* 55: 107-124.
- Danişmaz, H.
(yayın aşamasında), “Tunceli-Anbar Fortress And Urartian Multi-Roomed Rock-Cut Tomb”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*.

Katıldığı Uluslararası Projeler

- Gaziantep-Karkamış Höyüğü Kazısı, Görevi: Araştırmacı/Arkeolog, İtalya Bologna Üniversitesi (Alma Mater studiorum Università di Bologna)

Katıldığı Ulusal Projeler

- Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, Görevi: Araştırmacı, İstanbul Üniversitesi, BAP (SDK 2016-20804).
- Doğu Anadolu'daki Basamaklı Kaya Tünellerinin Kökeni, Görevi: Araştırmacı, Marmara Üniversitesi, BAP (SOS-A-120917-555), devam ediyor.
- Güneydoğu Anadolu'daki Yeni Assur, Geç Hitit ve Luwi Kabartmaları ve Stellerinin 3D Fotoğraf Teknolojisiyle Belgelenmesi, Görevi: Arkeolog/Eskiçağ Tarihçisi, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Katıldığı Uluslararası Çalıştaylar

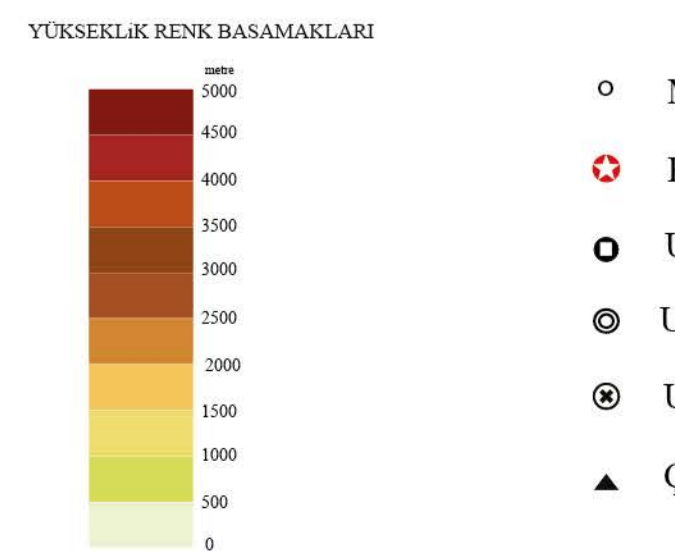
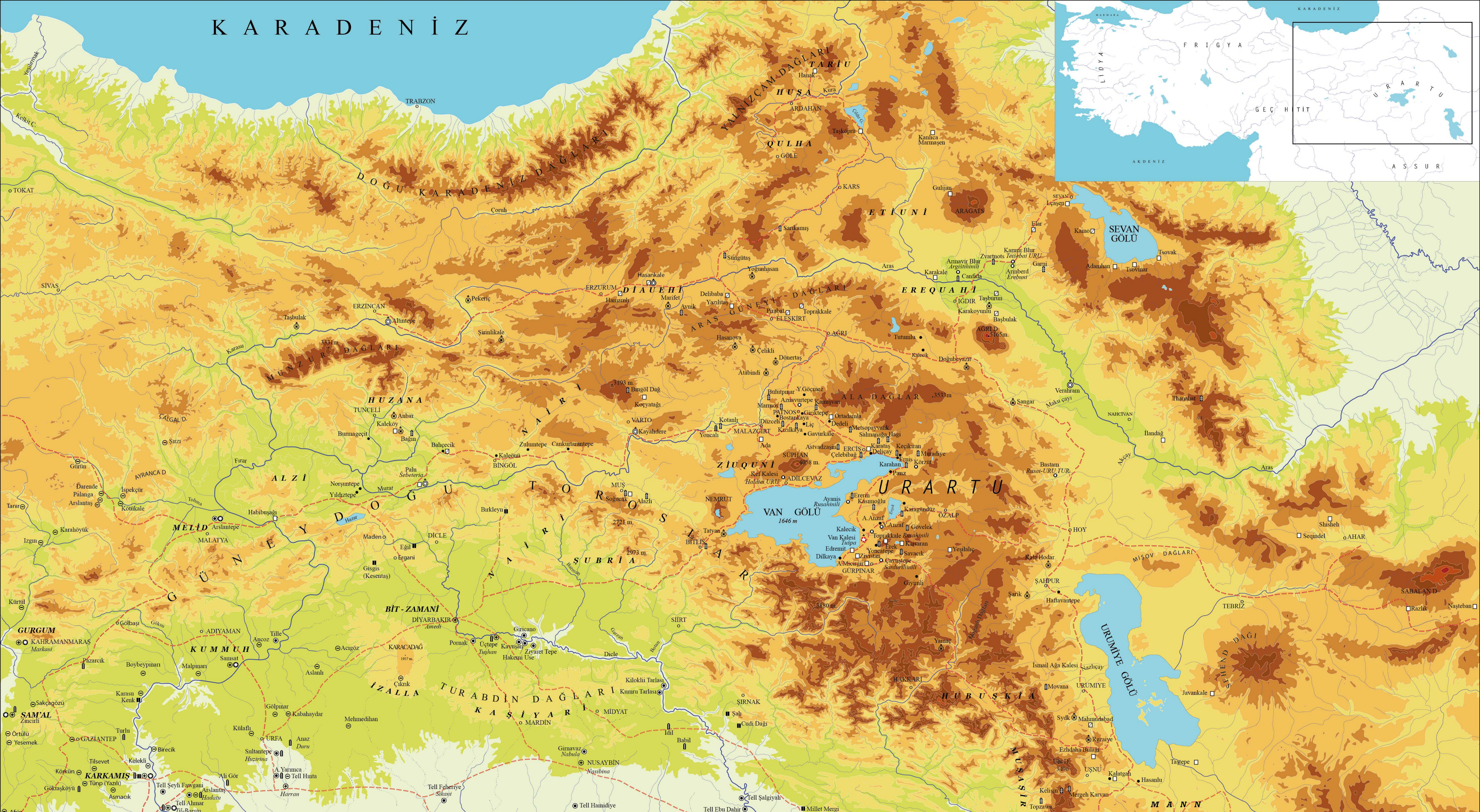
- Carved in Stone: Phaselis RTI Workshop / Taşa Kazınmış: Phaselis RTI Çalıştayı, Görevi: Katılımcı, 10-13 Mayıs 2017 – Phaselis Antik Kenti/Antalya.

Katıldığı Arkeoloji Kazıları

- 2007 yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Kenti Kazısı
- 2007 yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı
- 2008 yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti Kazısı
- 2012 yılı Diyarbakır-Ziyarettepe Höyüğü Kazısı
- 2015 yılı Gaziantep-Karkamış Höyüğü Kazısı
- 2016 yılı Gaziantep-Karkamış Höyüğü Kazısı

Katıldığı Yüzey Araştırmaları

- 2007 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması
- 2008 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması

- Modern il veya ilçe merkezi / Modern city or town center
- ⊠ Başkent / Capital
- ⊙ Urartu krali kenti / Urartian royal city
- ⊙ Urartu yerel eyalet merkezi / Urartian local province centre
- ⊙ Urartu aşiret merkezi / Urartian tribal centre
- ▲ Çok odalı kaya mezarı / Multi-roomed rock-cut tomb
- ⊠ Urartu taş blok üzerinde yazıt / Urartian inscription on the stone blocks
- ⊠ Urartu anakaya üzerinde yazıt / Urartian inscription on the main rock
- ⊠ Urartu steli / Urartian stele
- ⊙ Assur yerleşmesi / Assyrian settlement
- ⊙ Assur eyaleti / Assyrian province
- ⊠ Assur steli / Assyrian stele
- Assur kaya kabartması veya yazıtı / Assyrian relief or inscription
- ⊙ Geç Hitit/Arami steli veya kabartması / Neo-Hittite/Armean stele or relief
- Kale - Yerleşim merkezi / Fortress - Settlement
- Yol / Road

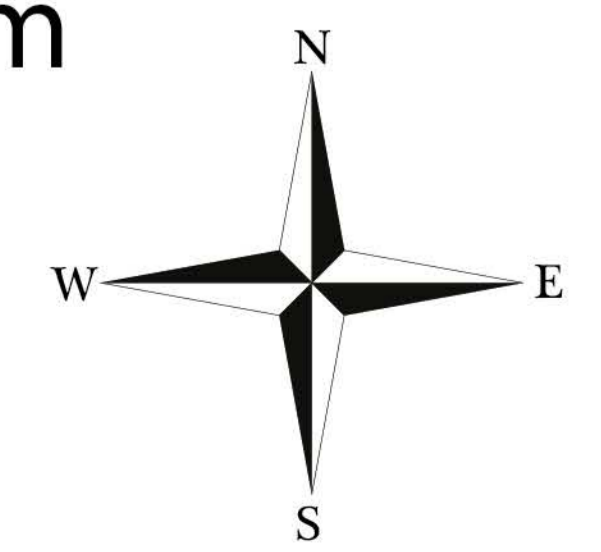
First edition: Koroğlu, K., "Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes", in: K. Koroğlu, E. Konyar (ed), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East*, İstanbul 2011, Yapı Kredi Yayınları: 12-55.
Sixth edition: *Aktüel Arkeoloji* 30, 2012.

Urartu Krallığı / Urartian Kingdom

(16th edition)

Hazırlayanlar/Prepared by

Kemalettin KÖROĞLU - Harun DANIŞMAZ - Armağan TAN

Harita 10: Urartu Krallığı